
37
33
A
1

C. IVLIVS CAESAR

ex antiquo desumtum

C. IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO ET CIVILI.

ACCEDVNT LIBRI

DE BELLO ALEXANDRINO, AFRICANO
ET HISPANIENSI

E NVPERRIMA RECENSIONE

IER. IAC. OBERLINI.

TOMVS PRIMVS.

AVGVSTAE TAVRINORVM
EX TYPIS VIDVAE POMBA ET FILIORVM.

ANNO MDCCLXVIII.

TYPOGRAPHVS TAVRINENSIS

L. S.

Posteaquam ea criticae artis pars, quae in castigandis enarrandisque veterum libris versatur, segnius apud nos excoli coepta est, tot illa praesidiis ab eruditis aliarum gentium

ros, quum id prae manibus habebunt, quo et certas possint scriptorum sententias elicere, et verae eruditionis viam sibi munire.

Horum ego sermonibus permotus, provinciam ab aliis paene desertam occupare decrevi, idque sedulo egi, ut e Germania praesertim, ubi haec studia vigent, eorum mihi esset exemplarium copia, quae magni fierent ab elegantibus harum rerum aestimatoribus. Ex his porro, ut orsus caperem a politissimo aureae Romanorum aetatis historico, C. I. CAESAREM ex recensione Oberlini, Lipsiae primum editam anno huius saeculi quinto, selegi, quem typis mandarem, ad alios deinceps historicos, oratores,

poëtas tam graecos quam romanos gradum facturus, ubi meam diligentiam a nostratibus probari intellexero. Curam certe tantam adhibui, quantam praestare potui, quum nihil prius haberem, quam ut a Lipsiensi editore, ne in levissima quidem re discederem.

Opellam hanc aequo animo excipe, amice lector, meisque inceptis sic fave, ut alia atque alia tui caussa mihi esse aggredienda in posterum putem.

Dabam Augustae Taurinorum, Idibus Ianuariis, An. MDCCCXVIII.

PRAEFATIO

IAC. OBERLINI.

Ediderat ante hos centum annos Vir clar. Christoph. Cellarius in usum studiosae iuventutis C. Iulii Caesaris commentarios, consueta industria emendatos, notis, tabulis et indicibus inlustratos. Eam editionem aliquoties repetitam anno superioris saeculi octogesimo sub incudem revocavit Vir celeb. Samuel Fr. Nathan. Morus, qui Davisii, Clarkii et Oudendorpii in eum auctorem laboribus usus, tersiorem emisit in lucem. Contulit et aliorum animadversiones, tum eorum, quos iam Iungermannus Caesari suo iunxerat, tum recentiorum, Marklandi, Guischardi aliorumque, quos inter observata Thomae Bentleii et Iac. Iurinii, saepe nimium sedula, edita Londini a. 1742 oculis optimi viri sese subtraxerant. Veteres etiam historiae Romanae scriptores Graecos, Plutarchum, Dionem, Cassium, Appianum, studiose contulit, parcius Iulium Celsum, qui de vita Caesaris scripsit, nec nisi, ubi extricando sensui vel stabiliendae lectioni videbatur inservire. Obstetriciam manum Caesari post Morum commodare invitatus, et alia

quaedam, passim a doctis viris, et in his a cryptonymo in Miscell. Lipsiens. novis t. 2, sub litteris I. C. H. latente, animadversa, in usum trahenda putavi, et lectionis varietatem paullo frequentius discutiendam, qua re potissimum iis, qui, maiore ista OUDENDORPIANA editione (1), hodie admodum rara, destituti, ad explicandum iunioribus auctorem accedunt, gratum me fecisse confido. Nec iniucundum hoc accidet aliis, qui proprio Marte in Caesarem legendum incumbunt, quum sic de ratione lectionis acceptae aptius iudicare liceat. Tum cavendum arbitrabar, ne tirones, quod vulgo fieri consuevit, quamcumque lectionem in sua quisque editione invenerit, eam ipsius scriptoris fuisse putent.

Sicubi, quod parce factum, ab Oudendorpiana, quam et Morus suam fecerat, recensione recessi, quae me ratio moverit, indicavi. Fragmenta Caesaris et testimonia veterum restitui, a Moro neglecta. Huius diligentiae sedulae indices debet lector, quos pauculis hinc inde adspersis auxi. Recentius quaedam animadversa in Mantissam conieci.

In iis locis, quae de Gallorum Germanorumque religione et moribus agunt, itemque

(1) Prodiit Lugduni Batavorum 1737. 4. 2 Vol. Omissis notis dein repetita paucis mutatis ib. 1740. 8.

de Germaniae animalibus, recte iudicasse Morum censeo, «de his rebus moderandum esse ita iudicium, ne tempora misceantur, ne vel TACITUS vel CAESAR, si quando dissentiant, necessarii erroris arguantur, ne romanis vocibus expressa propterea ad romanos mores revocentur, sed ut ipsius nationis domestica sentiendi agendique consuetudo ab illis vocabulis exteris secernatur, ne nimium tribuatur etymologiae verborum obsoletorum.» Quod ad illa loca adtinet, quibus structurae pontium, machinarum, aliarumque rerum, item artis ipsius militaris fit mentio, ad eos auctores recte Morus lectores ablegandos suasit, qui de talibus ex professo et data opera tractarunt, quorum aliquos mox iudicabimus.

De ipsis Caesaris commentariis diversa doctorum virorum iudicia inde a renatis bonis litteris esse lata, notum est satis; neque heic repetenda esse iudico, quae in utramque partem sunt disputata. Veterum testimoniis, CICERONIS, STRABONIS, SVETONII, APPIANI aliorumque vindicata sunt satis superque scripta sua Romano Duci, ut non audiendi videantur, qui contra sensere. De LUD. CARRIONIS, RICHARDI SIMONIS aliorumque dubiis videri possunt VOSSIUS de Histor. Latinis I, 13, et FABRICIUS in Bibliotheca La-

tina L. 1. Recentiori aevo labefactare Caesaris fidem studuere quidam, de quibus non abs re fuerit quaedam heic notasse. Prodierat [2] auctore Davon *une Analyse critique des faits militaires de César, racontés par lui-même.* Huic respondit De Vaudrecourt, *Major du régiment d'infanterie de Rovergue*, in *Commentaires de César, traduction nouvelle, suivie d'un examen de l'analyse critique que M. Davon a faite de ces guerres.* [3] Fusius longe per omnes Caesaris commentarios a capite ad calcem crisin exercuit *le Général-Major* De Warnery in *Mélange de remarques surtout sur César et autres militaires* etc. [4] Mirum est videre, quam nihil hic intactum reliquerit. Ita negat, Caesaris esse commentarios, diu post eius fata scriptos. Ridet et exagitat, quae de muro prope Genevam, de celeritate Caesaris in adducendis legionibus, de bello cum Ariovisto, de obpugnatione Bibractis, de expeditione P. Crassi, de bello cum Germanis, de expeditione in Britanniam, de bello in Nerviis, de expeditione in Arvernos et Cevennam, de proelio ad Pharsalum, de bello Alexandrino et Hispanico referuntur. Iniquiora esse Warne-

(2) à Genève 1779. 12.
(3) à Paris 1787. 8.
(4) à Varsovie 1782. 8.

rii iudicia, ut facile patet, ita ostendere sategit vir doctus, Centurio Wurtembergicae militiae, Iac. Frid. Roesch in *Commentar über die Commentarien des Caesar, als eine Beantwortoung der Remarques sur César des H. Gen. Maior von Warnery.* (5)

Quae paullo ante inter duumviros rei militaris peritos, Car. Guischardum, sub nomine Q. Icilii notum, et De Lo-Looz intercesserant de Caesare lites, non praetereundas existimo. Scilicet Guischardus occasione celeberrimi operis Car. Folardi Equitis, quo Polybium sibi sumserat inlustrandum, ediderat *Mémoires militaires des Grecs et des Romains - où l'on relève les erreurs de Folard et autres, avec l'analyse de la campagne de J. César en Afrique.* (6) Contra eius adsertiones publicavit *le Chev.* Lo-Looz *Recherches d'antiquités militaires, avec la défense du Chev. Folard contre les allégations insérées dans le mémoires militaires sur les Grecs et les Romains.* Ad haec respondit iterum Guischard *dans ses Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires.* (7) Sed nec sic controversiae finis fuit. Regessit enim iterum De Lo-

(5) Halle 1783. 8.
(6) à la Haye 4. 1758. 2 Vol. et à Lyon 8. 1760. 4 Vol. et ailleurs.
(7) à Berlin 4. 1773. 1 Vol. et 8. 4 Vol.

Looz *Défense du Chev. de Folard contre les nouvelles opinions sur la méthode des anciens etc. - avec une explication du méchanisme de la tour construite au siège de Marseille par les Romains, du blocus d'Alesie, de la bataille de César contre Labienus etc., opposée aux Mémoires critiques de M. Guischard* [8] In hac horum virorum lite meretur potissimum adtendi quaestio, quo tempore Caesar commentarios suos scripserit. Scilicet cel. PERROT D'ABLANCOURT putarat factum id esse quavis vespera; GUISCHARDUS circa finem singulorum bellorum; Lo-Looz demum post omnia bella finita. Hanc opinionem refutavit GUISCHARDUS in fine *des Mém. crit.* p. 539 ex rationibus sequentibus. 1) CICERO *in Bruto*, scripto ante bellum civile vel eius initio, iam loquitur de Commentariis Caesaris c. 75, quos inpense laudat. 2) Si Caesar scripsisset Commentarios post bellum civile finitum, non adesset lacuna inde a L. 7 de bello Gallico, quae fuisset ab HIRTIO subplenda. Is autem loquitur etiam de libris Caesaris superioribus et insequentibus. 3) Nec sat spatii habuisset Caesar, confecto bello civili, reversus quippe mense Octobri anni DCCIX et caesus Idibus Martii a. DCCX.

(8) à Bouillon 8. 1776.

Pendet ab ista quaestione altera de epochis rerum a Caesare narratarum, quas Lo-Looz putabat fuisse a Caesare ad fastos a se emendatos adcommodatas. Negat hoc Guischardus l. c. p. 540, et ex duabus epochis, quarum mentionem Caesar clare facit, scil. a. d. VIII Id. Ian. DCCV et prid. Nonas Ian. anni sequentis, dilucide rem demonstrat. Scilicet 1 epocha SC. perscripti VIII. Id. Ian. DCCV, quam Caesar refert C. 1, 5, eadem exhibetur a Cicerone Ep. 16, 11. Nemo autem dixerit, epistolam hanc post fastos emendatos scriptam. 2 Caesar indicat C. 3, 6, diem, qua naves solvit Brundisio, prid. Non. Ian. DCCVI, et postero die pervenit in Graeciam; tum misit Vibullium ad Pompeium, qui c. 11. mox iter ex Macedonia in hiberna habebat Apolloniam Dyrrhachiumque. Sed nulla ratio fuerat Pompeio tam sero in hiberna se recipiendi; potius ille dies die V Novembris anni superioris coincidit. 3 Iam tertio mense post, quam in Graeciam transfretavit Caesar, Pompeium prope Dyrrhachium cingere studuit, et quatuor menses hoc statu uterque permansit; tum tribus hebdomadibus post Pharsalica pugna accidit tempore messis. Si autem a V Nov. adnumeres menses VII cum dimidio, incides in finem Iunii, quo messis fieri solet in Thes-

salia. Est ergo haec epocha pugnae Pharsalicae, quae notatur V Idus Sextiles a. DCCVI.

Hisce stabiliendis GUISCHARDUS totam quatuor annorum, quibus bellum civile gestum est, seriem ita exponit, ut singulas epochas illorum annorum, qui a vera ratione temporum anni solaris aberraverant, ad hanc, qualis mox est a Caesare restituta, reducat. Eius chronologiae potiora momenta lectoribus ob oculos ponenda duxi. Sequitur autem aeram Romanae historiae Varronianam, ex qua belli civilis initium in A. V. DCCV ante C. 49 incidit, ponitque, ut calculus sibi constet, et probat contra sententiam viri clar. DE LA NAUZE in *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, *vol.* 23. post Consulatum Ciceronis nunquam cessasse Romanos intercalare mensem Merkedonium; dein statuit cum DIONE CASSIO A. V. DCCVIII Iul. Caesarem ultra Merkedonium mensem non sexaginta septem, quod CENSORINUS et MACROBIUS referunt, et USSERIUS cum aliis recepit, sed quadraginta quinque tantum dies sive omnino sexaginta septem intercalasse. Huic fundamento innituntur tabulae chronologicae, quas Dissertationi Dodwellianae subiecimus.

HENRICI DODWELLI DISSERTATIO

DE AVCTORE

LIB. OCT. DE B. GALL. ET ALEX. AFRIC. ATQVE HISP.

Auctor Prologi ad librum de Bello Gallico VIII. Hirtius potius fuisse videtur, quam Oppius.

Si quidem recte habeat locus Svetonii, iam tum exstiterint oportet libri omnes, quos pollicetur auctor Prologi ad librum belli Gallici VIII: nondum autem, ut videtur, sub nomine Iulii Celsi, sed Oppii dumtaxat et Hirtii: erantque sane ambo illi Caesaris familiares. Cur autem Oppio tribuerentur, eam caussam satis verisimilem mihi videre videor, quod auctor ille, quicumque demum is fuerit, Balbo prologum suum inscripserit. Erant enim sane Oppius atque Balbus necessitudine aliqua, quam nescimus, ut videtur, invicem coniunctissimi: forte officii alicuius caussa, utriusque curae a Caesare crediti. Certe utrique inscriptas nonnullas epistolas Caesaris habemus hodieque in libro Ciceronis ad Atticum IX. Et libros fuisse epistolarum ad utrumque, docet Gellius L. XVII. Noct. Attic. cap. 9. qui rationem addit, quod res eius absentis curarent. Literas curasse, docet Cicer. ad Quint. fr. ep. 1. Se autem bello Alexandrino atque Africano abfuisse, lubens agnoscit Prologi auctor. Sed absentia illa

Caesaris erat in Gallia, si quidem ex epistolis a Cicerone conservatis liceat de reliquis augurari. Spectant enim illae ad prima belli civilis initia. Ex his igitur epistolis ad Oppium datis rerum gestarum memorias accipere potuit, siquis iunior Oppii nomine libros edidisset. Ita fiet, ut pari fide dignae sint rerum gestarum narrationes, seu hos libros ipse exararit Oppius, seu iunior Oppio quispiam collegerit e Caesaris epistolis, Oppio inscriptis atque Balbo. Certe Oppio res Caesaris etiam arcanas fuisse exploratissimas, ex eo libro colligitur, quem scripsisse testatur Oppium Svetonius Iul. cap. 52, ut probaret non fuisse Caesaris filium, quem dixerit Cleopatra, nempe Caesarionem. Minus tamen idoneus fuisset Oppius ad scribendum de hoc argumento, si ipse quoque bello Alexandrino non interfuisset. Melius ergo hac de caussa Hirtium huius Prologi auctorem existimabimus. Oppii enim testimonio de filio Caesaris pugnabat etiam Antonius, vix ita certe facturus, nisi Alexandriae cum Caesare adfuisset. Nescio etiam, an hic fuerit Oppius legatus, cuius mentio in bello Africano cap. 68. Et certe Hirtio magis favet ipse Svetonius, dum Hirtii nomine verba ex illo ipso advocat Prologo, quae hodieque ibi reperiuntur.

Idem auctor librorum sequentium de bello Alexand., Afric., Hisp., sed post Caesaris mortem.

Sic ergo res, ni fallor, habuerit. Primus auctor praedicti Prologi, qui Caesaris scripta digessit pariter ac supplevit, non Oppius fuerit, sed Hirtius, qui proinde ibidem, ubi Balbus, fuerit, quod assiduis illius non literis, sed vocibus, coactus onus illud scribendi susceperit. Scripsit ergo Hirtius Prologum ad amicum Caesaris, Cornelium Balbum Gaditanum ditissimum. Et in Prologo commentarios a se scriptos supponit rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus Caesaris scriptis. Hi commentarii alii esse non poterant ab VIII, qui Prologum proxime excipiebat, belli Gallici libro, medio nimirum inter libros Gallici belli priores, quos censet superiores, et libros belli civilis, quos pro scriptis eiusdem Caesaris habet insequentibus. Sic nihil habent, quo se tueantur Floridus Sabinus et Ludovicus Carrio. Hunc librum se contexuisse testatur Hirtius: proinde iam antea scriptum, et medio tamen illo, quem dixi, loco dispositum. Haec erat nimirum scriptorum Caesaris digestio illa, de qua loquitur noster, tot seculis recentior, qua sua scriptis ipsius Caesaris media contexuit coaevus Hirtius. Noster etiam editos in lucem libros Caesaris testatur ab aliis, qui rebus ipsis interfuerant. Unde hoc? Nempe ex illis Prologi verbis: *qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset.* Sed perperam noster intellexit,

si tum primum editos in lucem Caesaris commentarios censuerit, cum Prologum scriberet Hirtius, nempe post mortem Caesaris. Imo iam antea in clara luce fuisse versatos e Ciceronis constat Bruto: imo ex hoc ipso Prologo. Iam enim probatos omnium iudicio testatur, iam in omnium admiratione fuisse, quasi bene emendateque scriptos. Non ergo de sua, sed de Caesaris editione loquitur Hirtius, cum illud editionis consilium agnoscit, tantum ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset. Exprimunt haec verba Caesaris potius de suis scriptis agentis modestiam, quam Hirtii de iisdem admirationem. Idem Prologi auctor *novissime imperfecta ab rebus gestis Alexandriae ad finem vitae Caesaris se confecisse* testatur. Proinde iam una cum Prologo libros suos iam penitus confectos de bello Alexandrino, Africano, auctor emiserit. Imo de bello etiam Hispanico, quamquam illius in Prologo non meminerit, quod praedictam epocham, quae ad Caesaris mortem usque pertingit, hoc quoque bellum antecesserit.

Librum Hirtii de bello Africano multis post Hirtium seculis interpolavit Iulius fortasse Celsus.

Et tamen, praeter Hirtium, alium saltem fuisse censet noster, qui Caesaris scripta ad eiusdem caedem suppleverit. Ita certe loquitur, quasi saltem uno plures hoc idem officium praestiterint. Quonam vero id pacto verum esse potuit, siquidem ad ipsam Caesaris caedem res gestas Caesaris perduxe-

rit Hirtius? Nempe, ut opinor, quod A. Hirtii nonnulla perierint, suppleta a Iulio Celso, alienissimaque ab Hirtii mente sententia interpolata. Bello certe Africano atque Hispanico multa legimus, quae vix aevi, quo vixit Hirtius, esse potuerint, nedum ipsius Hirtii. Et tamen viceversa nonnulla, quae coaevum stylum sapiant, non autem illum, qui a iuniore fuerit interpolatore. Ab Hirtii etiam vel aetate in libro de bello Africano abhorret usus vocis *imperator*, quo saepe disceptatum dicit auctor, quis esset pro populi romani imperatore agnoscendus, Caesar an Scipio. Quasi nimirum unicus esset populi romani, ut postea, imperator, qui rei summae praeesset. Hoc autem seculo qui singulis romanae ditionis provinciis praeerant cum imperio, seu cum iure gladii; ii imperatores habebantur. Vix tamen ita appellabantur, nisi ob res gestas imperatores ab exercitu fuissent acclamati. Sic autem Caesarem imperatorem ne quidem poterant negare Pompeiani, cui dictatura fuerat e sententia Senatus populique romani delata; quippe etiam ab exercitu imperator fuisset appellatus. Sed nec illud coaevi fuisse videtur, quod mense, quo Caesar in Africam appulit Ianuario, scribit auctor per anni tempus in mari classes sine periculo vagari non potuisse. Octobris enim Iuliani die XIII coepit anni confusionis 708 ille Ianuarius, exiitque ante Nov. XI, quo haedi oriebantur, quo ortu coepit Epocha maris clausi. Quod porro ait centurionem Caesaris XXXVI annis pro Caesaris dignitate victoriaque depugnasse, ita ma-

nifesto falsum est, ut aegre scribi potuerit a coaevo. Detrahantur a praedicto confusionis anno 708 anni 36, reliquus erit annus V. C. Varronian. 672, quo sub Caesare mereri coeperit. Atqui certum est primam Caesaris provinciam fuisse ex praetura, anno Varr. 692. Doluit praeterea Caesar teste Svetonio, c. 7., quod nihil dum a se memorabile gestum esset ea aetate, qua iam Alexander orbem terrarum subegisset. Aetas illa erat ann. 33, ut praeter alios docet etiam Cicero Philipp. V. Natus est Caesar IV. Id. Quintil. ann. Varr. 654. Sic annum 33 absolverit anno demum Varr. 687 ineunte Quintili, annis post praedict. 672. quindecim. In hoc tamen numero consentiunt editiones exscriptoresque, in quibus et noster, ne dubitemus ab interpolatore ita scriptum esse. Hic idem liber Q. Ligario vitam in Africa concessam esse narrat, c. 89. Quod tamen certissime falsum esse, constat ex insigni Ciceronis, post reditum Caesaris, Oratione pro Ligario. Coaevi scriptoris tam crassus error esse vix potuit. Et L. Caesari vitam a Iulio, facileque concessam vult auctor belli Africani. Contra Dio L. XLIII, contra Sveton. Caes. c. 75, contra coaevus Cicero. Mitto rem, quam auctor ipse incredibilem fatetur, ab equitibus Caesaris minus XXX Gallis Maurorum equitum duo milia loco esse pulsa. Mitto provocationem centurionis praedicti, ut cum suis decem cum cohorte Scipionis firmissima concurreret. Haec plane fabulatorum genium sapiunt potius, quam prudentissimorum, quibus seculum illud politissimum

abundabat, scriptorum. Huc etiam et illud refero c. 70, quod dicit, Caesaris si non amplius tres aut quatuor milites veterani se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos coniecissent, amplius II milium numero ad unum terga vertisse. Sunt etiam in dictione plurima, quae nemo peritus harum rerum censor ad Caesaris aetatem retulerit: cap. 12 *galeati*. Non me fugit illud, sed poëtae: *galeatum sero duelli poenitet*. S. Hieronymi Prologus galeatus serior est. Cap. 31 *ignota* peccata legimus, quibus ignoscatur. Cap. 19. *innumerabilis*. Cap. 46 *cruciabiliter interfecti*. *Parvulam caussulam* cap. 54. *Parvum senatorem* c. 57. *Magnis copiis auxiliisque regis praediti* c. 58. *Suppetias occurrere* c. 66. 68. Cap. 77 *commeatus*. Non a *castris* tamen, sed ad *castra*. Cap. 78, *ut haberent facultatem turmas Iulianas circumfundere*. Ibidem *Satagere*, pro proelio laborare. Cap. 86 *mentem in fuga destinatam*. Africanum hunc scriptorem, hisque temporibus iuniorem, arguunt tot immistae voces graecae atque hellenismi. Qui mixto essent genere, *Hibridas* appellat c. 19. *Hippotoxotas* habet ibid. *Epibatas* c. 20, 62, 63. *Catascopum*, c. 26. *In salo esse* huic auctori c. 46, 62, 63, tantundem valet, quod Graecis σαλεύειν, et διασαλεύειν, et de navi dicitur, quae liberae fluctuum marinorum agitationi exponitur. Sunt in eodem libro alia, quae coaevorum peritiam sapiant. Virgiliarum signum confectum memorat post VI Kal. Feb. c. 47. Pro vero scilicet illius anni calendario, quo Febr. I in Novembr. Iuliani diem XI con-

veniebat, quo Pleiadum confectionem refert Plinius. Aliter certe sensit hic auctor, quam interpolator, qui etiam Ianuarium ab Octobr. Iuliani die XIII incipientem per anni tempus periculosum esse voluit navigantibus, et quidem ita periculosum, ut mediis belli casibus magis tamen esset, quam bellum ipsum, metuendus. Et manum etiam coaevam accuratioremque indicant tot voces militares, aliaeque technicae, magis hic vero temporis decoro respondentes, quam pro captu iunioris interpolatoris. Librum ergo Hirtii de bello Africano ad Iulii Celsi aetatem pervenisse puto; sed mutilum fortassis, aut qui Celso mutilus haberi posset. Hoc utique praetextu vel suis, vel nescio cuius alterius fabulatoris figmentis interpolavit.

Itidem factum in libro Hirtii de bello Hispanico.

In bello Hispanico adhuc pauciora coaevi scriptoris vestigia sunt; plura autem interpolatoris, et quidem eiusdem, qui bellum Africanum suis commentis auxerat. Eadem in voce *facultas* elegantia, quae supra cap. 12. *Eis ad ignoscendum nulla est data facultas*, Cap. 40. *naves, quae in salo fuerunt:* pro exemplo itidem a nobis supra observato. Nec dissimiles alii occurrunt sequiorum seculorum barbarismi. Cap. 7. *reliquae ex fugitivis auxiliares consistebant.* Cap. 12. *bene magnum tempus.* Cap. 13. *simulque ballista missa a nostris turrem deiecit.* Cap. 16. *existimabant eos posse conatum efficere.* Cap. 29. *adversarii*

patrocinari loco iniquo non desinunt. Cap. 33. *libertum, qui fuisset eius concubinus.* Cap. 39. *gradiebatur Hispalim.* Cap. 42. *provinciam depopulavit.* Et praeter morem horum scriptorum Ennii poëtae fragmenta advocat, c. 23, 31. Illa vero quam inepta, quibus tamen Caesaris, summi prudentissimique oratoris, personam agit hic sophista: *An, me deleto, non animadvertebatis, X habere legiones populum romanum: quae non solum vobis obsistere, sed etiam coelum diruere possent?* Declamatoris illa, non oratoris, affectatio est. Dixerunt quidem Germani, Suevis suis ne Deos quidem immortales pares esse potuisse, Bell. Gall. L. IV. cap. 10. sed barbari illi, non romani. Inter Ciceronianas multorum coaevorum legimus epistolas, nulla tamen, quae cothurnum illum sapiat. Nullum erat, aetate Caesaris, otium istiusmodi ingenii lusibus, cum de rebus seriis momentosisque, de vita fortunisque clientum vel fama agerent oratores. Sunt nihilominus primaevi auctoris Hirtii etiam in hoc opere vestigia. Quae habet communia cum aliis bonae fidei auctoribus, non aliunde emanasse censeo: inprimis illud, quod Caesarem dicat dictatorem III, designatum IV, non (ut vult auctor alioquin accuratissimus in historia romana, Sigonius) anno, quo Africam recepit, sed quo bello civili in Hispania finem imposuit, Varr. scilicet 709. Sic enim coaeva marmora Capitolina atque Colotiana. Sic etiam coaevi numi. Imo auctor, quem sequebatur, Plutarchus: melius scilicet, quam alii, etiam veteres, nec ab hoc seculo admodum

remoti, qui dictaturam Caesaris unitate faciunt auctiorem. Hirtii etiam personam arguit, quod hoc toto bello hispanico sic loquitur auctor, quasi ipse praesens adfuerit, et Caesaris partes fuerit amplexus. Prima fere persona *Nos* inquit, et Caesarianos *nostros* appellat. Hoc nempe erat, quod in belli Gallici libri VIII Prologo ipse monuerat Hirtius, sibi ne illud quidem accidisse, ut Alexandrino atque Africano bello interesset: innuens proinde, in reliquis bellis sibi quoque operam fuisse non inutilem. Non ita certe in bello Alexandrino loquitur, aut Africano. Nusquam ibi prima, sed tertia persona, absentis nimirum potius quam illius, qui rebus ipse gerendis interfuerit, narrationem instituit. Nec puto hoc praevidisse interpolatorem, in reliquis adeo personae, quam sustinuit, incautum atque obliviosum.

COMPARATIO EPOCHARVM

BELLI CIVILIS POMPEII ET CAESARIS RESPECTV FASTORVM ROMANORVM ET ANNI SOLARIS IVLIANI PROLEPTICI EX MENTE GVISCHARDI

A. V. DCCV (ante C. 49.) Q. CL. MARCELLO L. CORN. LENTULO COSS.	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Iuliano prol.* 704
SC. adversus Caesarem Caes. 1, 3. Dio 41, 2.	Kal. Ian.	12 Nov.
SC. Videant Consules etc. 1, 5. Cic. ep. 16, 11.	VIII Id. Ian.	17 —
Caesar Rubiconem transit 1, 11. Cic. ad Att. 7, 12.	Id. Ian.	24 —
Pompeius Roma fugit 1, 14. Cic. ep. 16, 12. ad Att. 7, 10 seq.	XV Kal. Febr.	27 —
Labienus ad Pompeium transit Cic. l. c. ad Att. 7, 12. 13.	IX Kal. Febr.	3 Dec.
Caesar ad Corfinium 1, 23.	XIV Kal. Mart.	26 — 705
Feralia. Caesar Corfinium capit 1, 23. Cic. ad Att. 8, 14.	VIII Kal. Mart.	1 Ian.
Pompeius Brundisii 1, 24. Cic. ib. 9, 1. seq.	V Kal. Mart.	4 —
Caesar Brundisium obpugnat 1, 27. Cic. 9, 13.	VII Id. Mart.	16 —
Liberalia. Pompeius mare transit 1, 28. Cic. 9, 15.	XVI Kal. Apr.	24 —
Caesar Brundisium capit 1, 28.	XV Kal. Apr.	25 —

A. V. DCCV (ante C. 49)	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Iuliano prol.*
Caesar ad urbem proficiscitur 1, 32. Cic. ad Att. 9, 15. 19.	Kal. April.	1 Febr.
in ulteriorem Galliam abit 1, 33.	V Id. Apr.	8 —
Pompeius Vibullium in Hispan. mittit; Domitium ad occupandam Massiliam 1, 34.		
Caesar ad Ciceronem scribit Cic. ad Att. 10, 8.	XV Kal. Maii.	23 —
Massilia Pompeio adhaeret 1, 34. Cic. ib. 10 et 14.	V Non. Maii seq.	11 Mart. seq.
obpugnatur	XVI Kal. Iun.	25 —
eius obsessio commissa Trebonio 1, 36. 2, 1. Dio 41, 19.	VIII Kal. Quinct.	1 Maii
Caesar in Hispaniam transit 40 diebus ante victos Afran. et Petreium 2, 32.	VII Kal. Quinct.	2 —
Hispania citerior devicta 1, 84. Fragm. Fastorum apud Grut. p. 133 sq. et in tab. Antiatina ed. a Rocco Vulpio. Rom. 1726.	IV Non. Sext.	9 Iun.
Caesar Cordubae conventum agit 2, 19.		circa fin. Iun.
Caesar Dictator primum patet ex aera Syro-Macedonum. v. Usserii Ann. ad a. m. 3956.	VII Kal. Oct.	30 Iulii.
Massilia capta 2, 22.		medio Aug.
Caesar Roma Brundisium abit	VI Kal. Ian.	28 Oct.

A. V. DCCVI (ante C. 48.) C. IULIO CAES. II. P. SERVILIO VATIA IS. COSS.	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Iuliano prol.* 705
Caesar in Epirum transit gravissima hieme 3, 6.	Prid. Non. Ian.	5 Nov.
Pompeius hibernat Apolloniae		
Caesar Oricum expugnat et Apollonia potitur 3, 11 seq.	VII Id. Ian. seq.	8 —
Antonius et Kalenus copias Brundisio transferunt hieme praecipitante 3, 25. 26.	c. finem Merkedonii	med. Ian. 706
Caesar Antonio iungitur 3, 30.	IV Non. Mart.	18 Ian.
Pompeium Dyrrhachio excludere tentat		
Uterque exercitus male habet ad tempus messis		
Caesar clade adfectus prope Dyrrhachium 3, 66 — 71.	IV Non. Quinct.	24 Maii
Apolloniam versus cedit 3, 75.	III Non. Quinct.	25 —
inde in Thessaliam 3, 78.	prid. Non. Quinct.	26 —
Pompeius sequitur		
Caesar Domitio iunctus ad Pharsalum accedit, segete prope matura 3, 81.	XVI Kal. Sext.	6 Iun.
Pompeius Scipioni iunctus eo accedit 3, 82.	XII Kal. Sext.	10 Iun.

A. V. DCCVI (ante C. 48.)	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Iuliano prol.* 706
Pugna ad Pharsalum tempore messis 3, 85 seq. Fragm. Fastor. apud Murat. t. 1. p. 150. et tab. Antiatina.	V Id. Sext.	29 Iun.
Pompeius fugit in Aegyptum 3, 102 sq.		
necatur pridie suum natalem diem, 48 die (v. 50) post pugnam Pharsal. 3, 104. Vell. 2, 53.	prid. Kal. Oct.	17 Aug.
Caesar in Aegyptum pervenit 3, 106,	V Non. Oct.	20 Aug.
Ibi retinetur a ventis Etesiis 3, 107. Plin. 2, 47. Colum. 2.		ad fin. Aug.
Romae renunciatur Dictator II. Inde	c. finem Oct.	med. Sept.
Sumit sibi lites Ptolemaei et Cleopatrae dirimere 3, 107.		
Cicero e bello redux Brundisio adpellit	prid. Non. Nov.	21 Sept.
Caesar bello detinetur in Aegypto		

A. V. DCCVII (ante C. 47)	*Anno*	*Anno*
C. IULIO CAES. DICT. II. M. ANTONIO MAG. EQ.	*Fastorum Roman.*	*Iuliano prol.* 706
Caesar bellat in Aegypto hieme bell. Alex.		707
Caesar potitur Alexandria c. 32. Fragm. Fastorum apud Grut. p. 133.	VI Kal. Apriles	6 Febr.
Cleopatrae amore captus tres porro menses in Aegypto moratur		
Cicero Caesaris gratiam aucupatur Cic. ep. 14, 2. et ad Att. 11, 20.	mense Aprili, Maio et Iun.	m. Aprili
Caesar in Syriam abit		
id Romae nunciatum Cic. ad Att. 11, 19.	III Non. Quinct.	16 Maii
Pharnacem superat ad Zelam b. Alex. c. 72. Fragm. Fastor. cit.	XII Kal. Sext.	31 —
Cicero a Caesare litteras accipit ex Aegypto Cic. 14. ep. 23.	prid. Id. Sept.	22 Iunii
Caesar Athenas adproperat Cic. ad Att. 11, 21.	Kal. Sept.	10 Iulii
Romam redit b. Alex. c. 78.	m. Oct.	
Lilybaeum venit b. Afric. c. 1.	XIV Kal. Ian.	23 Oct.
in Africam transit ante brumam c. 2. Cic. de divin. 2, 24. Min. Fel. c. 26.	VI Kal. Ian.	31 —
Adrumetum venit	prid. Kal. Ian.	4 Nov.

A. V. DCCVIII (ante C. 46) C. IULIO CAES. DICT. III. M. AEM. LEPIDO M. EQ. *vulgo annus confusionis*	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Iuliano prol.* 707
Caesar castra ad Ruspinam locat b. Af. c. 6.	Kal. Ian.	5 Nov. (Uss. 13 Oct.)
cum Labieni copiis confligit parum feliciter. c. 19.	IV Non. Ian.	8 Nov.
iterum pugnat ad Uzitam. c. 37 seq.	VI Kal. Febr. seq.	29 Nov. (Uss. 6 Nov.) 708
aciem instruit contra Scipionem c. 75.	XII Kal. Apriles	12 Febr. (Uss. 21 Ian.)
adv. Sarsuram tendit c. 76.	Kal. April.	23 Febr.
Thapsum obpugnare parat c. 79.	VII Id. Apr.	1 Martii
potitur Utica, Thapso etc. et Iubam pellit c. 79 seq.		
Africa pacata navem conscendit Uticae c. 98.	Id. Iunii	6 Maii (Uss. 14 Apr.)
Caralin transit	XIV Kal. Quinct.	10 Maii
Romam abit	III Kal. Quinct.	21 Maii (Uss. 29 Apr.)
eo advenit	VI Kal. Sextiles	18 Iunii

A. V. DCCVIII (ante C. 46)	*Anno Fastorum Roman.*	*Anno Iuliano prol.* 708
Caesari reduci Senatus decernit supplicationem 40 dierum, triumphum, dictaturam in decennium, censuram in triennium Dio 43, 14.	Kal. Sept.	22 Iulii
Caesar quatuor triumphos celebrat Dio 43, 19.	mense Octobri	m. Augusto
Sosigene aliisque mathematicis usus annum ad cursum solis reformat: additis duobus mensibus intercalaribus Dio 43, 26.		
Cicero defendit Ligarium Cic. ep. 6, 14.	prid. mensis intercalaris	
	Kal. intercalares priores dierum 23.	19 Oct. (Uss. 25 Sept.)
	Kal. intercalares posteriores dierum 22.	11 Nov.
	Kal. Decembris	3 Dec.
Caesar in Hispaniam movet adv. Pompeii liberos	circa finem anni	
Cn. Pompeius iunior ulteriore Hispania potitus		

A. V. Iulianus DCCIX (ante C. 45)

C. IULIUS CAESAR CONSUL IIII. solus

Bellum Hispanicum	
Sextus Pompeius Cordubam tenet	
Caesar Ategua potitur b. Hisp. c. 19.	XI Kal. Martias
Imperator adpellatur ib.	
Caesar ad Mundam c. 27 seq.	
Proelium, quo pereunt Labienus et Attius Varus. Caesar victor c. 31. Kal. vetus	XVI Kal. Apriles Liberalibus.
Cn. Pompeii caput adlatum Caesari Hispalim c. 38.	prid. Idus Apriles
Nuncius de victoria Mundensi Romam pervenit Dio 43, 42.	prid. Palilium XII Kal. Maias
Caesar Hispali ad Ciceronem litteras dat consolatorias Cic. ad Att. 13, 20.	prid. Kal. Maias
Munda capta c. 41.	
Caesar Romam victor ingreditur, ignoscit adversariis Vell. 2, 56.	mense Octobri
fit dictator perpetuus, aliosque honores recipit Dio 44, 8. Liv. ep. 116.	

A. V. Iulianus DCCX (ante C. 44)

C. IULIUS CAESAR V. Kal. Ian.

Caesar Hyrcano et Iudaeis favet

Ios. Ant. 14, 14 et 17 (Haverc. 8 et 10).

In eius honorem Iulius mensis adpellatur

Dio 44, 5. Cic. ad Att. 16, 1.

Caesar Corinthum et Carthaginem instaurat

Strabo l. 8. p. 381 et 17. p. 833. Dio 43, 50.

bellum parat in Getas s. Dacos, Parthos, Syriam

Dio 43, 51.

ovans ex monte Albano urbem ingreditur VII Kal. Febr.

Dio 44, 4. Grut. p. 297.

Rex salutatur specie invitus

Svet. 79. Livius ep. 116. Dio 44, 10.

ei M. Antonius Mag. Eq. Lupercalibus diadema offert

Vell. 2, 56.

urbe exire parat

in Senatu confossus perit Idib. Martiis.

Dio 44, 19.

Sed et Gallici belli, a Caesare administrati, temporum ratio paucis indicanda videtur. Scilicet Galliam provinciam A. V. DCXCV (ante C. 59) sibi Consuli decretam obtinuit, iterumque sibi deinceps prorogatam ab A. V. DCXCVI per novem annos rexit, testibus Svetonio c. 22 et 25 Dione Cassio L. 38. Itaque

A. V. DCXCVI (ante C. 58).

L. CALPURNIO PISONE A. GABINIO COSS.

Bellum gestum cum Helvetiis et Ariovisto. L. 1.

A. V. DCXCVII (ante C. 57).

P. CORNELIO LENTULO SPINTHERE Q. CAECILIO METELLO COSS.

Belgae domiti. P. Crassi in Armeniam expeditio suscepta. L. 2.

A. V. DCXCVIII (ante C. 56).

CN. CORNELIO LENTULO MARCELLINO L. MARCIO PHILIPPO COSS.

Bellum gestum in Alpinis, Venetis, Unellis, Aquitanis, Morinis et Menapiis. L. 3.

A. V. DCXCIX (ante C. 55).

CN. POMPEIO MAGNO II. M. LICINIO CRASSO II. COSS.

Bellum Usipetum et Tenchtherorum. Caesaris transitus in Germaniam, eius traiectus in Britanniam. Bellum rursus in Morinis et Menapiis. L. 4.

A. V. DCC (ante C. 54).

L. DOMITIO AHENOBARBO APPIO CLAUDIO PULCHRO COSS.

Expeditio secunda in Britanniam. Bellum Ambiorigis. Motus Trevirorum compressi. L. 5.

Omnis fere Gallia mota. Victi Nervii, Senones, Menapii, Treviri. Expeditio in Suevos. Ambiorix, Eburones, Acco puniti. L. 6.

A. V. DCCI (ante C. 53).

CN. DOMITIO CALVINO M. VAL. MESSALA COSS.

Bellum Vercingetorigis totius Galliae Imperatoris. L. 7.

A. V. DCCII (ante C. 52).

CN. POMPEIO MAGNO III sine collega —
et ex Kal. Sext. Q. CAECILIO METELLO SCIPIONE COSS.

A. V. DCCIII (ante C. 51).

SER. SULPICIO RUFO M. CLAUDIO MARCELLO COSS.

et A. V. DCCIV (ante C. 50).

L. AEMILIO PAULLO C. CLAUDIO MARCELLO COSS.

Nova Gallorum coniuratio repressa. Caesaris indulgentia. Iter in Italiam. Labienus Galliae Togatae Praefectus. Initia belli civilis. L. 8.

COMPENDIA SCRIPTURAE POTIORA EXPOSITA

Lovan.	codex	Lovaniensis.
Leid.		Leidensis.
Petav.		Petavii.
Norvic.		Norvicensis.
Dorv.		Dorvillii.
Oxon.		Oxoniensis.
Andin.		Andinus.

De his codicibus consulendus Oudendorpius in editione maiore.

Rom.	editio	Romae. Fol. 1469.
Mediol.		Mediolani. Fol. 1478.
Venet.		Venetiis. Fol. 1482. 1513.
Af.		in Bello Africano.
Al.		in Bello Alexandrino.
H.		in Bello Hispaniensi.
Scal.		Scaliger.
Oud.		Oudendorpius.
Davis.		Davisius.
Bentl.		Bentleius.
Iurin.		Iurinius.
I. C. H.		forsan I. Chr. Harenberg, cuius alia inserta Miscellaneis Lipsiensibus novis.
Eckhel D. n. v.		in Doctrina numorum veterum.

CAII IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

Constat commentarios dici eas narrationes, quae, neglecto adventicio cultu, de rebus ipsis tenuiter exponunt, ut, qui maius et ornatius opus scribere velit, habeat, unde petat. (Cic. de orat. 2, 12. et de clar. orat. 75.) Itaque Hirtius in epistola, libro octavo de bello Gallico praemissa, *Caesaris*, inquit, *commentarii editi sunt, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset*, cf. Cic. ad Div. 5, 12, extr. Graeci autem huiusmodi commentarios ὑπομνήματα, ὑπομνηματισμοὺς et ἀπομνημονεύματα dixerunt (ut Strabo lib. 4. p. 177, ὁ Καῖσαρ ἐν τοῖς ὑπομνήμασι), quoniam hoc genere narrandi uni memoriae rerum gestarum consulitur (*Mémoires*). Potuisse hos commentarios dici ἐφημερίδας, et revera nomine hoc a Plutarcho (in vita Caes. c. 22) insignitos esse, indubitatum est: utrum vero Caesar nullam, praeter commentarios, historiam suarum rerum scripserit, an et commentarios hos, et ephemerides ab his commentariis diversas, consignaverit, dubitatur. Posteriorem sententiam defendit Rualdus ad illum Plutarchi locum (p. 858 ed. Reisk.), quia passim ex ephemeridibus Caesaris loci a veteribus recitantur, qui in commentariis eius hodienum superstitibus, non occurrunt. Quod argumentum ut est perspicuum, ita multi sententiam Rualdi sequuntur. Fabricius vero in Bibl. Lat. 1, 10, 2 his ita occurrit, ut in Caesaris libris de bello Gallico lacunas esse statuat.

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER PRIMVS.

ARGVMENTVM.

I. Proëmium.

Cap. 1. *Gallia tempore Caesaris.*

II. Bellum Helveticum.

Cap. 2. 3. *Motus Helvetiorum auctore Orgetorige.* 4. *Huius mors praematura.* 5—9. *Iter Helvetiorum per Provinciam tentatum, sed, via Caesaris munitionibus interclusa, per Sequanos susceptum.* 10. 11. *Consilia Caesaris, ut hoc quoque itinere eos prohibeat. Gallorum querelae de iniuriis Helvetiorum.* 12. *Clades Tigurinorum ad Ararim.* 13. *Legati Helvetiorum ad Caesarem. postulata. minae.* 14. *Responsum Caesaris. indignatio Helvetiorum, petitis obsidibus.* 15. *Galli equites ab Helvetiis pulsi. iter utriusque exercitus.* 16—18. *Querela Caesaris adversus Aeduorum principes. Lisci excusatio. perfidia Dumnorigis Aedui, cui* 19. 20. *venia data, deprecante fratre.* 21. 22. *Obportuna occasio Helvetios obprimendi errore P. Considii omissa.* 23—26. *Clades Helvetiorum. fuga.* 27. 28. *Deditio. poena profugorum. reditus Helvetiorum et sociorum in fines suos. Boiorum conlocatio in Aeduis.* 29. *Numerus Helvetiorum ante et post bellum.*

III. Bellum Ariovisti.

Cap. 30—32. *Commune Gallorum concilium. querelae de Ariovisto, Germanorum rege.* 33. 34. *Conloquium a Caesare petitum, denegatum a rege.* 35. 36. *Postulata Caesaris per legatos. responsum Ariovisti.* 37. 38. *Iter Caesaris ad Ariovistum. occupata Vesontio.* 39—41. *Ingens trepidatio in castris Romanorum. oratio Caesaris ad milites. iter.* 42—46. *Conloquium Caesaris*

et Ariovisti inpetu Germanorum diremtum. 47. *Galli, petito novo conloquio ad Ariovistum missi. in vincula coniecti.* 48. *Proelium cum summis copiis ab Ariovisto evitatum. equestre certamen.* 49. 50. *Duo castra ab Romanis facta. minorum obpugnatio. caussa detrectati ab Ariovisto proelii cum omnibus copiis.* 51—54. *Galli legati erepti. hiberna Caesaris. iter ad conventus habendos in citeriore Gallia.*

Gallia est omnis divisa in partes tris, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli, adpellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate Provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant, atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, inportant: proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt: qua de caussa

Gallia. Intelligit eam duntaxat Galliae partem, quae nondum a Romanis erat debellata. Allobroges enim et Galliam provinciam, ne de Cisalpina dicam, omittit. *Davis.*
Quaedam ex hoc capite excerpsit Ammianus Marcell. 15, 11. *Morus.*

tris. Sic codices veteres et editio Mediol. 1477. *Oud.*

Celtae. Nomen hoc, Galliae Narbonensis incolis proprium, etiam ita usurpatum esse, ut ad omnes Gallos transferretur, atque adeo interdum Germanos comprehenderet, ostenderunt Perizonius ad Ael. V. H. 12, 23. et Frickius de Druidis p. 23, qui multos alios scriptores de ampliore nominis Celtarum significatione enumerat. *M.* Omnium instar est Schoepflinus nostras, qui in Alsatia illustrata t. 1. p. 110. et fusius in Vindiciis Celticis 4. Argent. 1754. docuit, solis Gallis proprie nomen Celtarum convenire.

Provinciae. Est ea pars Galliae, quae illo tempore iam in Romanae provinciae formam redacta erat. *M.*

proximique. Ita codd. et edd. vet. Male Scaliger coniunctionem delevit.

qua de caussa — bellum gerunt. I. C. H. in Emendationibus criticis, insertis Miscellaneis Lipsiensibus novis, 8. Lips. 1743 sq. Vol. 2. p. 304 verba ista pro glossemate habet et reiici iubet, idque eo magis, quod ibi male Helvetiis tribuantur, quae Belgis sint tribuenda, quodque paullo post cap. 2. de Helvetiis plane

Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere quotidianis proeliis cum Germanis contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; adtingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad septemtriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septemtriones et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet, spectat inter occasum solis et septemtriones.

2. Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is M. Messala et M. Pisone coss., regni cupiditate inductus, coniurationem nobilitatis fecit, et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri.

contrarium dicatur, neque ulla sit ratio, cur hic de Helvetiis loquatur Caesar, de quibus capite sequenti agitur. Coniectura haec critici satis est vero similis.

Helvetii. Et hi Galli erant, quippe intra Rhenum contenti. *Cellar.*

proeliis. alii *bellis proeliisque.*

Eorum. i. e. Belgarum, Gallorum, Aquitanorum. *Oudend.* Monuerat etiam Ciacconius. *M.*

Oceano, finibus Belg. male alii *Oceanum*, relatum ad verbum *adtingit.*

orientem solem. Codd. quidam *solem* non habent, teste Ursino. Sed exstat in aliis et edd. vet.

quae est ad H. Hoc *est*, vulgo omissum, ex codd. et editione Rom. et interprete Graeco bene restituit Clarke.

spectat inter. Videtur *in* pro *inter* legendum, ut paulo ante. Legerim etiam, *et spectat. M.*

Apud Helvetios — Hanc omnem narrationem de Helvetiorum bellis cum Caesare gestis, prosecutus est Dio Cassius 38, 31. T. I. p. 174. ita, ut commentarios Caesaris haud dubie ante oculos habuerit: nam omnia conspirant. *M.*

Mess. et Pis. Coss. Fuit annus ab urbe condita 693. *M.* Ed. Rom. et quidam codd. *P. M. Pisone.* alii *Publio Marco Pisone.* inde Oudend. legendum putat *Pupio M. Pisone.*

imperio. In nonnullis codd. deest. Paullo ante codex unus habet *omnes*, non male.

Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent: qua de caussa homines bellandi cupidi magno dolore adficiebantur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se finis habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare; iumentorum et carrorum

Helvetii continentur. Malunt quidam *contineantur* vel *continerentur*, sed bene habet vulgatum. Veteres editiones addunt *tuti Helvetii cont.* invitis codicibus MS. et Graeco interprete. I. C. H. prò *loci natura tuti* dabat *locis natura tutis.* sed rectius postrema vox exulat et vulgatum retinetur.

Lemanno. Sic. Strabo l. 4. p. 208. Λιμέννα vocat, duplici littera.

finis. Sic cod. Bongarsii. Ita et in numo Augusti OB CIVIS SERVATOS. cf. Orthographia Norisiana c. 3.

milia — patebant. Nimius uterque numerus Cluverio Germ. ant. 2, 4. videtur, cui in longitudinem satis sunt 170, in latitudinem 80 circiter, abiecto centenario. Adprobat Hadr. Valesius in notit. Gall. p. 243. Caesaris autem, an librarii error sit, incertum est. Metaphrastes Graecus vulgarem lectionem, miliariis in stadia conversis, sequitur. *Cellar.* D'Anville in Not. de la Gaule longitudini 180, latitudini 80 miliaria adsignat. Lectionem vulgarem defendi posse statuit Hausius, si cogites, in iis regionibus tum magnis circuitibus ad superandos montes et ad vitandos lacus opus fuisse.

lege. Cum omnes ratum habuerint, quod Orgetorix civitati persuaserat, res decreta dicitur *lege.* Est ergo *lege* idem, quod alibi, *consilio publico M.*

Ad eas res conficiendas Org. Malim, *Ad ea Org.* ceteris omnibus omissis, non tam vitandae molestae repetitionis caussa, quae est in hoc scriptore frequens, quam quod codd. variant: nam alius habet *confirmandas* pro *conficiendas*; alius *leges* pro *res*; alius omnino omittit verba, *ad eas res conficiendas.* Quae varietas videtur ab interpretibus orta, quorum alius *ad ea* retulit ad leges confirmandas, alius ad illas omnes res conficiendas. *M.*

Orgetorix. Exstat numus argenteus, cuius pars antica offert caput

quam maximum numerum coëmere; sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti subpeteret; cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur; is, ubi legationem ad civitates suscepit, in eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P. R. amicus adpellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus erat, ut

galeatum cum epigraphe COIOS, postica, inscripta ORCITIRIX, equum currentem, quem generosum alebat Gallia. Bouterovius, qui numum exhibet in recherches curieuses des monnaics de France p. 51. non dubitat, quin ei, cuius hic fit mentio, sit tribuendus et *Coios* nomen urbis vel pagi esse putat. Contra Bochato in Memoires sur la Suisse aucienne t. 1. p. 584. videtur numus, quippe Latine, non Graece, inscriptus, non nisi postero tempore cusus. Nomen *Orgetorigis* adpellativum esse censet et notasse Principem pagi; *Coios* ipsi *Caius* est, proprium viri nomen. Displicet hoc Oderico in Epistola de argenteo Orgetorigis numo. 4. Romae 1767. qui nec tuto satis ad Caesaris Orgetorigem referri posse statuit. Cf. Eckhel Doctr. NN. vet. vol. 1. p. 78. Veram nominis scribendi formam esse *Orcitirix*, vix mihi dubium. Sic et infra 7, 54. *Eporedirix*.

is, ubi leg. — suscepit, in eo itinere — — Ita leg. ex autoritate codd. non *sibi*: nam *sibi suscipere* vix est a Caesare. *M.* Cur codices non sequamur, nulla est ratio.

a S. P. R. a Senatu Populi Romani. sic antiquissimi codices. probat Oudendorp. recte. V. Brisson. de form. 2, 135 seq. Lectio vulgata *a S. P. Q. R.* debetur librariis, frequentem formulam inscite praeferentibus. Sed vide infra 4, 12. 7, 31.

ut regnum — occuparet, ut tyrannidem adfectaret. Mox dicit *principatum. M.*

Dumnorigi. Levi inflexione in Gallicis numis occurrit *Dubnorex*, *Dubnoreix*, diverso schemate; nunc miles adest stans, utraque manu caput humanum tenens, nunc miles gradiens aprum hasta defixum gestans. Aper, symbolum fortitudinis, frequens apud Gallos et Hispanos in numis, item Germanis in honore, teste Tacito in Germ. c. 45. Occurrit et in Romanorum militaribus signis. V. Plin. H. N. 10, 5. Postica numi habet DUBNAGOS, sensu dubio. Eckhel l. c. p. 62 et 74.

in civitate. Vulgo addunt *sua*. Sed a bonis codd. bene abest.

idem conaretur, persuadet, eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse, illis probat, conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et iusiurandum dant et, regno occupato, per tris potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

4. Ea res ut est Helvetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis caussam dicere coëgerunt: damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta caussae dictionis, Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad

conaretur. Pulet aliquis legendum *conetur*, ut tempus praesens praesenti respondeat. Sed in narratione post praesentia, quae imperfectorum et perfectorum locum tenent, ponuntur etiam imperfecta. Haec Davisius et Clarkius centies ita corrigere voluerunt, ut esset ubique legitima temporum consecutio; sed centies reprehensi sunt ab Oudendorpio. Iam Cortius ad Sallust. Catil. c. 44 ostenderat, non esse omnia ad unam certam legem revocanda, monuitque nuper idem Ruhnkenius ad Vellei. Pat. 1, 9, 1. p. 32. De hac tantula re semel monuisse sufficiat. *M.* Sic paullo ante *persuadet, vt occuparet*, et c. 9. *mittunt, ut impetrarent.* Cf. Oudend. ad c. 8.

quin totius Galliae pl. H. p. I. C. H. inseri vult *prae incolis tot. Gall.* Putat quippe, Helvetios a Caesare non fuisse Galliae adcensitos. Lectio recepta c. 1. ubi *Helvetii reliquis Gallis* obponuntur, contrarium docet, quae verba vero criticus expungit.

firmissimos. al *fortissimos*, e glossa.

Ea res ut est etc. Ante hoc caput lacunam adgnoscit I. C. H. quia non indicatur, a quo et qua de caussa Orgetorix fuerit in vincula conjectus, neque conspiratio illa Orgetorigis cum Castica et Dumnorige satis clare exponitur. Mihi secus videtur. Orgetorix habebat in mandatis *cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare.* Is contra earum civitatum et ipsius Helvetiae libertatem cum Aeduo et Sequano conspiravit, quae res non poterat non displicere Helvetiis, qui *re enunciata hominem in vincula coniecere et caussam dicere coegerunt.* Sic omnia bene cohaerent. Perperam porro monet criticus, scribendum fuisse *regnis occupatis*, non *regno occupato*, quasi non de regno a singulis in sua civitate obtinendo sermo foret.

Ea res ut est — enunciata. Variant codd. Videtur fuisse scriptum: *Ea re — enunciata.*

ex vinculis, vinctum verba facere coëgerunt. *M.*

familiam. Hotomannus sic describit: *Qui vel in possessionibus eius ac rusticis rebus vel in vecti*

hominum milia decem, undique coëgit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne caussam diceret, se eripuit. Quum civitas, ob eam rem incitata, armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

5. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, praeter quod secum portaturi erant, comburunt, ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latobrigis finitimis, uti, eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exustis, una cum iis proficiscantur: Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque obpugnarant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

galibus exercendis operam dabant. v. ind. *M.* Pro *suam* alii habent *sui.* v. Oudendorp.

Orgetorix mortuus est. Celsus addit *in carcere.*

oppida — — incendunt. Et haec, et alia de his Helvetiorum rebus, quamquam summatim, attigit Plutarch. in Caes. c. 18. *M.*

praeter (id) quod. Gell. N. A 1, 16, *praeter quod supra posui. M.* Alii *praeter quam quod.*

domum reditionis. ut apud Plautum Amph. 1, 3, 21. *curatio rem.*

molita cibaria, farinam. In gr. metaphr. est. ἄλφιτα. *M.*

Tulingis et Latobrigis. Istorum memoriam servat hodieque nomen oppidi *Stuhglingen* in Suevia; hos nemo novit. Codices vero offerunt — *Latobibus*, *Latobibis*, *Latovicis*, unde Oudend. expulsit *et late vicis finitimis*, quod tamen nec ipsi satis probatur.

Boios — receptos ad se socios sibi adsciscunt, i. e. foedere sibi eos iungunt. Recipiunt eos ad se, et quidem ita ad se recipiunt, sibi adsciscunt, ut eos habeant socios. *M.*

Noreiam. Sic veteres libri, et

6. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus inpendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per Provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod Helvetiorum inter fines et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus, Geneva. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in Populum Romanum viderentur, existimabant; vel vi coacturos, ut per suos finis eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant: is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio coss.

metaphrastes, in quo est Νωρηΐα et Peutingerianu tabula. *Cellar.* Ergo reliquae lectiones (magna enim est scripturae varietas in h. v.) falsae sunt. *M.* Cellarius duas Noreias agnoscit, alteram in Norico, alteram in Carnis; Mannert eadem esse putat.

per Sequanos, inter Iuram et Rhodanum. Sed non satis intelligo, situ locorum comparato, quo tandem modo, qui Sequanorum fines transire voluerunt, inter Iuram et Rhodanum, ubi nulli Sequani fuere, iter facere potuerint. Crist. Crusius in Probabilibus Criticis p. 16—20 *Rhenum* voluit legi, pro *Rhodanum*, secutus Strabonem et metaphrasin Caesaris Graecam, in qua sane est Ῥῆνος: ita sit inter Iuram et Rhenum, deinde venitur ad Sequanos. Non dubito, Crusio adsentiri, praesertim cum et ined. R. Steph. iam legatur *Rhenum*. Iulius quidem Celsus de vita Caes. p. 19 commode his verbis expressit: *alterum erat iter sub montem Iuram in Sequanos. M.* Perperam iter inter Iuram et Rhenum tentatum ab Helvetiis statuunt, quum iste ad hunc non pertingat. Accedit, quod, quum Rauraci in societatem essent adsciti ab Helvetiis, sinistrum Rheni latus incolentibus, planum iter his ad boream dabatur in Sequanos. Itaque res sic capienda. Ad meridiem Helvetiae duplex erat iter, alterum ad sinistram per pontem Genevae trans Rhodanum in Allobroges, alterum in Sequanos ad dextram per fauces inter Iuram et Rhodanum. Isto prohibiti (c. 8.) hoc penetrare in Gallias tentarunt (c. 9.) et ad Aeduos misere legatos. Id ipsum ostendit, non ad boream, ut vulgo putant, et ut nuper etiam Mannerto in opere Geographico t. 2. p. 1. p. 30. visum, transitum molitos Hel-

7. Caesari quum id nunciatum esset, eos per Provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci; et, quam maximis potest itineribus, in Galliam ulteriorem contendit et ad Genevam pervenit: Provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat: (erat omnino in Gallia ulteriore legio una) pontem, qui erat ad Genevam, iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis, cuius legationis Nameius et Verudoctius principem locum obtinebant, qui dicerent, *sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per Provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat.* Caesar, quod memoria tenebat, L. Cassium Consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per Provin-

vetios; tum enim ad Lingones, non ad Aeduos, legati fuissent mittendi. Itaque, ni aliud obstet ex sequentibus, servanda est lectio vulgaris; de Rheno enim heic quaestio nullo modo esse potest. D'Anvillius etiam, Geographorum superioris saeculi princeps, intactum Caesaris locum reliquit in Notice de la Gaule pag. 599.

vix qua. i. e. qua parte seu regione vix sing. c. d. — In edd. vulgg. est, *quo vix. M.*

Allobrogum. Teste Strabone L. 4. p. 186. multis hominum millibus in alienas terras quondam expeditiones suscepere. Huc nominis ratio ex lingua Celtica, *all*, alius; *bro*, terra. V. Origines Gauloises, auctore viro militari eximio Latour d'Auvergne, in nupero bello in Germania caeso. 8. Paris. a. V. p. 184. Imo Scholiastes Iuvenalis ad 8., 234. derivat nomen gentis etiam a *brogae*, ager, et *alla* aliud, quia ex alio loco translata. Rectius forsan O-Brien in opere cit. ad c. 16. ducit ex Hiberno-Celtcai lingua ab *aill*, rupes, et *brog*, habitatio, rupium incolas dictos.

nuper pacati, a C. Pomtinio praetore. Cic. de prov. cons. c. 13. Epit. Liv. lib. 103. Hoc iam omnes interpretes monuerunt. *M.* Male quidam addunt P. R. *Populo Romano*, invitis codd.

Pis. Gabin. Coss. Fuit annus V. C. 696. *M.*

quam maximum potest mil. num. Tò *potest* non legitur in ed. Rom. Mediol. Ven. Commode quoque abfuerit.

rogare. al. *rogarentque.*

Cassium — occisum. Vid. c. 12. Epitome Liv. lib. 65. *Rhellicanus.* Factum id anno V. C. 646. Cf. Pighius.

sub iugum. al. *sub iugo.* ut Liv. 3, 28.

ciam itineris faciundi, temperaturos ab iniuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, *diem se ad deliberandum sumturum; si quid vellent, a. d. idus Apr. reverterentur.*

8. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex Provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem novem murum, in altitudinem pedum sedecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur,

a lacu — qui in fl. Rhod. influit. Si vere aestimes, lacus non in flumen, sed flumen in lacum influit. Haec fuit caussa, cur monitu Rhenani sensim in vulgg. edd. introduceretur alia lectio, *a lacu L. quem fl. Rhodanum influit.* Sed cum *Rhodanum* casu primo non dicatur, et infra (7, 57) occurrat, *palus influit in Sequanam flumen*, quem locum iam Glareanus comparavit: non videtur dicendi genus, quamquam rarum, mutandum esse, ut iam Casaub. ad Strabon. p. 207, et post hunc Oudendorpius ad h. l. monuerunt. Davisius maluit, *qua* (pro *qui*) *in fl. Rh. infl. M.* Sane eo sensu sumendum τὸ *qui.*

a lacu Lemanno — ad montem Iuram — murum perducit. Non satis adparet, cur Caesar ea potissimum parte, *a lacu Lemanno ad Iuram*, murum duxerit. Nam si murum duxit a septentrionali seu ulteriore litore lacus ad montem Iuram, necesse est, eius milites, qui murum struxerunt, fuisse trans Rhodanum et lacum Lemannum. Sed certum est, eos fuisse cis Rhodanum, ad meridionalem eius ripam, quia Helvetios, Rhodanum transire volentes, repulerunt in ulteriorem ripam. Ergo ibi, ubi non fuerunt, non potuerunt murum struere. Accedit, quod Dio Cass. 38, 32, diserte dicit, Helvetios, per Allobrogum fines transeuntes, murum oppositum offendisse. Ergo fuit murus ibi, ubi sunt Allobroges, adeoque cis Rhodanum. Alias difficultates Vossius indicavit, quae tamen corruunt, si supra c 6. cum metaphrasi graeca *Rhenus* pro *Rhodanus* legatur. Ego eam, quae mihi gravissima videbatur, indicavi. Cum ergo murus non ultra, sed cis Rhodanum ductus sit, ubi montes quidem sunt, sed nullus, qui dicitur Iura: perspicuum est, nomen *Iura* esse vitiosum et delendum. Si hoc deletur, omnia quoque illa verba, *qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit*, delenda sunt: nam haec describunt montem Iuram, qui trans Rhodanum est; sed nunc montes cis Rhodanum sunt intelligendi. Idem Vossius viderat, verba, *qui fin. Sequ. ab Helvet. div.* esse delenda; sed non vi-

prohibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat, *se more et exemplo Populi Romani posse iter ulli per Provinciam dare; et, si vim facere conentur, prohibiturum* ostendit. Helvetii, ea spe deiecti, navibus iunctis, ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent, conati, operis minutione, et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

9. Relinquebatur una per Sequanos via, qua,

derat, etiam verbum *Iuram* esse tollendum: finxerat potius, montes cis Rhodanum etiam dictos esse *Iuram*. Quod si in tam obscura re licet aliquid constituere, omissis iis, quae dixi omittenda esse, locum sic legendum puto: *a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montes milia passuum — — murum — — fossamque perducit*. Sed tutius fortasse est cum Davisio et Clarkio fateri, non esse locum perspicuum satis, neque posse omnia expediri. *M.* Mihi cum Hansio ita videtur. In ripa Genevensi ductus fuit murus a lacu Lemanno ad Iuram ita, ut inter murum vel aggerem et montem, ad cuius pedes *angusta via* erat, Rhodanus deflueret. Est illa omnino *difficilis via*, cuius mentio fit c. 6. *qua vix singuli carri ducerentur*, quo vel vici nomen *clausae*, *la cluse* hodie dicti, satis indicat. Itaque non necesse est, ut c. 6. pro *Rhodano* ponatur *Rhenus*, qui ad Iuram nusquam pertinet, neque est caussae quidquam, ut hoc cap. deleatur vox *Iura*, eo enim nomine cis Rhodanum quoque mons vocari potuit, flumine divisus. Si cui haec non placent, mea pace consilium Mori sequatur.

decem novem. Nimia est haec muri longitudo. Ergo recte muonuit Vossius, aut *decem*, aut *novem* legendum esse, non coniunctum *decem novem*. Probavit hanc sententiam Cellarius, idemque visum esse Cluverio (Germ. ant. 2, 4) ostendit. Probavit etiam Davisius, quia in Iulio Celso p. 21 est *decem*, sine illo *novem*. *M.* Hoc ergo delendum.

prohibere possit. Vulgo contra codd. legitur *prohiberi possent*. *M.*

more et exemplo. Sic Tacit. H. I, 18. *more D. Augusti et exemplo militari*. Male Hotom. nostro loco addit *iniussu*.

ostendit. significavit. Sic et c. 19 et C. 1, 6. item Terent. Eun. 5, 9, 59.

navibus ratibusque, alii vadis. Sic Davis. et Oudendorp. e codd. Sed edd. vulgg. post Hotomannum coeperunt exhibere, *navibus ratibusque alii, alii vadis*, bis posito verbo *alii*. Cum autem et alibi soleat *alius* alterutro loco omitti, ubi bis ponendum erat, et in codd. h. l. omittatur, recte sublatum est. Iam dixerat hoc Gronov. ad Liv. 3, 37. *M.* Cf. notata ad 3, 21. et 25.

si — possent. Terrent. Heaut 1, 1, 118. *visam, si domi est*

operis munitione. Intelligit murum, fossam et castella, de quibus paulo ante dixerat. *M.*

Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. His quum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis inpetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat et quam plurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit et a Sequanis inpetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

10. Caesari renunciatur, Helvetiis esse in animo, per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est in Provincia. Id si fieret, intellegebat, magno cum Provinciae periculo futurum, ut homines bellicosos, Populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas caussas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum Legatum praefecit: ipse in

deprecatore. Praepositio valet ad augendum teste Gellio 6, 16.

inpetrarent. Vulgo *hoc inpetrarent*, contra codices. Cf. c. 35. 5, 36. 6, 2.

Orget. filiam duxerat. Cf. c. 3. *M.*

renunciatur. Vulgo *nunciatur*, contra codd. (et edd. vet.) Significatio h. l. nihil quidem differt; sed quaeritur, quae vera lectio sit. *M.*

qui non longe — in Provincia. Glossatori haec deberi arbitratur I. C. H.

munitioni, quam fecerat. Cf. c. 8. *M.*

Italiam, Galliam citeriorem. Cf. c. 24, ubi hae legiones dicuntur in Gallia citeriore conscriptae. De legionibus, quibus Caesar in hoc bello usus est, de earum nominibus, de genere militum, quibus constabant, de earum fortitudine et rebus gestis, exstat erudite scripta disputatio in libro, qui inscribitur, Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires par Charles Guichard. Tom. 3, p. 1 — 130. inprimis Sect. I. et II. *M.*

Graioceli. Hoc Davisius pro vulg. *Garoceli* restituit. Nomen

Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit, et tris, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit, et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones et Graioceli et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsis, ab Ocelo, quod est citerioris Provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris Provinciae die septimo pervenit: inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. Hi sunt extra Provinciam trans Rhodanum primi.

11. Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias transduxerant et in Aeduorum fines pervenerant eorumque agros populabantur. Aedui, quum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: *ita se omni tempore de Populo Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint.* Eodem tempore Ambarri, necessarii et consanguinei Aeduorum, Caesarem certiorem faciunt, sese, depo-

habuerunt ab Alpibus Graiis et Ocelo. *M.*

Complur. his pr. pulsis. Rei huius meminit Polyaenus 8, 23. sed perperam tradit, Caesarem ἀμαχί, sine pugna, Alpes transgressum.

Ocelo. Strabo lib. 4. p. 179. Ocelum finem terrae Cottii dixit, quae fuit in Alpibus Cottiis. Fuit ergo Ocelum finis Cisalpinae Galliae in Alpibus; vicus, an oppidum, non liquet. *Cell. Ocellum*, alias *Uxellum*, nunc *Uxeau.* V. d' Anville in Not. de la Gaule p. 501.

Vocontiorum. Caput Vasionem nominat Mela 2, 5. unde sedes manifesta.

Segusianos. Male alii *Sebusianos.*

meritos esse. V. c. 43 et Strabo l. 4. p. 92. Tacitus Ann. 11, 25. Eumenii paneg. Constantini c. 2.

Aedui Ambarri. Edd. vulgg. hunc locum sic exhibent: *Eodem tempore, quo Aedui, Ambarri quoque* — Sed nullus codex habet *quo* et *quoque.* Ergo suasit Clarkius hanc lectionem: *Eodem temp. Aedui Ambarri necess.* — quam Oudendorpius recepit: atque ita sunt Ambarri pars civitatis Ae-

pulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere: item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant, sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar, non exspectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumtis, in Santonos Helvetii pervenirent.

12. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tris iam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse: de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes adgressus, magnam eorum partem concidit: reliqui fugae sese mandarunt atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus adpella-

duae, dicunturque Aedui Ambarri, ut Locri Opuntii et Ozolae, ita ut Opuntii sint pars Locrensis civitatis. Mihi quidem cum Ciacconio videtur legendum: *Eodem tempore Ambarri, necessarii* — — ceteris omnibus omissis, quia sic est in metaphrasi greca. Hanc lectionem alius aliter explicare voluit, Ambarros quoque esse Aeduos, Ambarros esse diversos ab Aeduis, ambos eodem tempore legatos misisse: e quibus explicationibus varietates plures enatae sunt. Infra c. 14. Ambarri ab Aeduis ita distinguuntur, ut non videantur esse pars civitatis Aeduae. Idem intelligitur e loco Livii (5, 34), ubi deinceps enumerantur Bituriges, Aruerni, Senones, Aedui, Ambarri, Carnutes: apertum enim est, Ambarros esse civitatem a ceteris diversam, ut Aruerni, Carnutes, aliique peculiares gentes Gallicae fuerunt. *M.* Τὸ *Aedui* hic est nihili. expungo. de *Ambarris* vide ind. Geograph.

in Santonos. Al. *Santones.* perimle est.

incred. lenitate. Stanti similem Silius dicit 3, 457. alii *levitate.*

quartam vero. Al. *fere.*

adgressus — concidit. Non ipse Caesar fecit, sed per Labienum legatum, ut diserte tradit Plutarch. in Caes. cap. 18. *M.* Triginta milia caesa Polyaenus scribit 8, 23. ceterum pro *Arare* Rhodanum ponit. De Labieno v. Appianus l. mox cit.

pagus. Paulo ante dixit, *pars Helvetiorum*: paulo post, *pars civitatis Helvetiae.* Facile ergo, quid sit pagus, his comparandis intelligitur. cf. c. 37. *M.*

batur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, quum domo exisset, patrum nostrorum memoria L. Cassium Consulem interfecerat et eius exercitum sub iugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio Deorum inmortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem Populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod ejus soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

13. Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciundum curat atque ita exercitum transducit. Helvetii, repentino eius adventu commoti, quum id, quod ipsi diebus viginti aegerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt: cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare agit: *Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi Populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improviso unum pagum adortus esset, quum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magno opere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret: se ita a patribus*

Cassium cf. c. 4. Haec ipsis his verbis leguntur in Appiani fragmento de bellis Gallicis p. 755 ed. Steph., ducta ex Claudii Pauli annalibus. *M.* V. not. ad Taciti Germ. 37. is scil. Germanos caedis auctores facit, sub iis Gallos complexus. Ea clades ad a. V. C. 646. pertinet. Cf. Pighius.

soceri L. Pisonis. cf. Sueton. Iul. c. 21. *M.*

agit. alii *egit.*

ubi eos C. const. Τὸ *eos* ab aliis abest.

veteris incommod. Est ipsa illa clades Cassiana. *M.*

adortus esset. *privare* pro fugasset.

tribueret sc. quidquam. *M.*

maioribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo contenderent aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate Populi Romani et internecione exercitus nomen caperet aut memoriam proderet.

14. His Caesar ita respondit: *Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus merito Populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellegeret, quare timeret; neque sine caussa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet; num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per Provinciam per vim tentassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se inpune tulisse iniurias admirarentur, eodem pertinere: consuesse enim Deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. Quum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat; et si Aeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant,*

eo minus dubitationis, utrum pacem cum Helvetiis faceret, an bello eos persequi vellet. *M.*

legati Helvetii. E margine haec verba inrepsisse bene iudicaut Ciaccon. et Gruterus.

atque eo gravius ferre. Inserit I. C. H. *calamitatem* vel *incommodum.* Sed nemo est, qui non subaudiat.

accidissent. al. *accidisset.*

Ambarros cf. c. 11. *M.*

posse. Sic quidem codd. et vet. edd. Sed vulgo melius, *posset. M.* Clarke restituit τὸ *posse*, probante Oudend.

eodem pertinere, eamdem vim habere in animo Caesaris, eum movere, ne iis pacem concederet. *M.*

quo gravius, ut eo gravius doleant. *M.*

sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit : *Ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consuerint : eius rei Populum Romanum esse testem.*

15. Hoc responso dato, discessit. Postero die castra ex eo loco movent : idem facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quatuor milium, quem ex omni Provincia et Aeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. Qui, cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt: et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnunquam ex novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat ac satis habebat in praesentia, hostem rapinis, pabulationibus populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinis aut senis milibus passuum interesset.

16. Interim quotidie Caesar Aeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub septemtrionibus, ut ante dictum, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arari navibus subvexerat, propterea minus uti poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere

alieno loco. Opponitur *suo* Sallust. Iug. 61. i. e. opportuno V. et Liv. 42, 43.

ex noviss. agmine. Alii *et.*

pabulationibus. Hoc verbum ab edd. vulgg. abest, culpa Vossii. *H.* Restituit Davis.

dies quindec. Alii *duodecim.*

passuum. in aliis deest. non male. sic et alibi Caesar, ut c. 41. 2, 30. etc.

ut ante dictum. An respicit verba capitis primi : *vergit ad septemtriones? M.*

nolebat. Diem ex die ducere Aedui; conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret: convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratu praeerat (quem Vergobretum adpellant Aedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet potestatem), graviter eos accusat, quod, quum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur: praesertim quum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit, multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

17. Tum demum Liscus, oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: *Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat; qui privati plus possint, quam ipsi magistratus. Hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant, quod praestare debeant. Si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum, quam Romanorum imperia perferre, satius esse, neque dubitare, quin, si Helvetios supe-*

conferri et *comportari* non subtiliter distinxerim; putem tamen conferri a singulis, comportari in unum locum id, quod singuli contulerant. In metaphr. gr. est ἀθροίζεσθαι et ἄγεσθαι. *M.*

se duci. Sic Terent. Phorm. 3, 2, 15. *ut phaleratis verbis ducas me.*

magistratu, dativo casu sine accessione vocalis *i*, quod solemne Caesari fuisse, Gellius N. A. 4, 16 demonstravit. *Cellar.* Plura exempla Oudendorpius collegit. De summo Aeduorum magistratu quaedam traduntur infra 7. 33. *M.* De isto dativo v. Berger de natur. pulchr. orat. p. 411.

praeerat. Al. *praeerant.* male.

Vergobretum. Lingua Celtica *Fear-go-breith* est vir ad iudicium; *breatam*, iudex; *fear*, vir; *go*, ad. vid. I. O-Brien in Focaloir Gaoidheilge Sax-bhéarla or an Irish-English dictionary. 4. Paris 1768. in Praef. p. 24. Apud Le Pelletier in Dict. de la langue Bretonne in voce *Breugeun* occurrit *breut*, *brawd*, iudicium.

precibus adductus. Cf. c. 11. *M.*

privati. Alii *privatim.*

neque dubitare — alii *neque dubitare debeant*, quo *debeant* turbatur syntaxis, nam non pendet hoc verbum ab aliquo superiorum. Clarkius in *debere* voluit mutari, Oudendorpius omitti. Sed non puto, ex omni ἀνακολουθίας faciendam esse le-

raverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia, quaeque in castris gerantur, hostibus enunciari: hos a se coërceri non posse: quin etiam, quod necessario rem coactus Caesari enunciarit, intellegere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob eam caussam, quam diu potuerit, tacuisse.

18. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat: sed, quod pluribus praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet: quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab aliis quaerit; reperit esse vera. *Ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum: compluris annos portoria reliquaque omnia Aeduorum vectigalia parvo pretio redemta habere, propterea quod illo licente contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse: magnum numerum equitatus suo sumtu semper alere et circum se habere: neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse: atque huius potentiae caussa matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo conlocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre et propinquas suas*

gitimam consecutionem orationis. *M.* Delendum τὸ *debeant* putat Oud. subaudito *se*, ni hoc *se* addere malis. Quam lectionem exhibeo, ea est quam e codd. et edd. vet. restituit in editione posteriore Oud. qui in priori dederat sic: *quod prestare deant, si iam — perferre: neque dubitare debeant*, quo refertur nota praemissa.

coactus. Sic codd. et ed. vet. Malo Faërnus expunxerat, uno codice motus.

ab aliis quaerit. Abest *quaerit* ab edd. vulgg. Sed exstat in omnibus codicibus. *M.* et Graecus interpres habet. Superfluum duxerat Scaliger.

illo licente. alii *dicente.* male, et mox *contradicere.*

sed etiam apud. Τὸ *etiam* deest in cod. Dorvillii et edd. vet. Sic et alibi, ut 1, 43. Vide et 6, 43.

nuptum in alias civitates conlocasse: favere et cupere Helvetiis propter eam adfinitatem: odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire; imperio Populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, *quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae factum a Dumnorige atque eius equitibus,* (nam equitatu, quem auxilio Caesari Aedui miserant, Dumnorix praeerat) *eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.*

19. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios transduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Aeduorum accusaretur: satis esse caussae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere iuberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum

Divitiacus restit. Cf. c. 3. *M.*

Si quid accidat Romanis. Intrudit I. C. H. *gravius.* invenuste. Caesar μᾶλλον vel ὑπερμέτρως adhibet egregie.

imperio. Pop. Rom. i. e. imperante pop. Rom. Sed 2, 1 est, *in imperio*, eodem sensu: et modo additur, modo omittitur illud *in.* *M.*

in quaerendo. Sic codices. vulgo *inquirendo.*

quod proelium equestre etc. Citra necessitatem ἀνακόλουθον heic adgnoscunt interpretes, in refingendo loco male seduli. Perizon. ad Sanctii Min. 4, 11. explicat sic: *inquirendo* in proelium, *quod* etc. tunc autem Hausius putat legendum *repererat.* Si legis *in quaerendo*, subaudies *de proelio.* I. C. H. pro *quod* malebat *quum.*

proelium equestre. Cf. c. 15. *M.*

quod — — transduxisset. i. e. impetrasset a Sequanis, ut per fines suos Helvetios ire paterentur. Cf. c. 9. *M.*

iniussu suo, iniussu Caesaris. *M.*

insc. ipsis. i. e. civibus. *M.*

His omnibus rebus. Τὸ *rebus* deleverat Scaliger, reposuit Clarkius e bonis codd. et edit. vet. Cf. et 5, 51, 52.

in Populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne eius supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque priusquam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet et, quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo conloquitur: simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit: petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo, caussa cognita, statuat, vel civitatem statuere iubeat.

20. Divitiacus multis cum lacrimis, Caesarem complexus, obsecrare coepit, *ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus, quam se, doloris capere, propterea quod, quum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset: quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore fraterno et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, quum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua voluntate factum: qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur.* Haec quum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit: consolatus rogat, finem orandi faciat: tanti

C. Valerium Procillum. Sic et c. 47. et 53. Gr. Προκίλλον MS. male *Troacillum*, *Traucillum*.

in concilio Gall. Cf. c. 16—18. *M.*

et ostendit. Haec verba absunt ab edd. vulgg. *M.* Omissa scil. a Scaligero restituit Davisius.

per se crevisset. Per Divitiacum. Graecus interpres male δι' ἑαυτοῦ referendo ad Dumnorigem.

eius apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat; fratrem adhibet; quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

21. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte consedisse milia passuum ab ipsius castris octo: qualis esset natura montis et qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum, Legatum pro Praetore, cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis adscendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant,

reipubl. iniuriam, factam reipublicae. *M.*

quae agat. alii *quid.*

sub monte. Sic codd. et ed. vet. Alii *sub montem.* Vide et c. 48.

Legatum pro Praetore. Augustus, formam civitatis constituens et provinciarum Romanarum rationem describens, esse voluit legatos pro praetore, (πρεσβευτὰς ἀντιστρατηγοὺς. Dio Cass. 43, 13.) qui fuere praesides provinciarum. Cum ergo Labienus non potuerit hoc sensu esse legatus pro praetore, placuit non nullis, *propere* potius legere, quam *pro praetore*, sed codd. invitis. At Carrio antiqu. lect. 3, 8. et Ursinus ad h. l. et Spanhemius (de usu et praest. NN. p. 560. quorum scriptorum locos Cellarius iam indicavit) e numis, tempore Augusti antiquioribus, ostenderunt, etiam liberae reipublicae aetate fuisse legatos pro praetore, qui, ut Spanhemii verbis utar, vice praetorum, sub auspiciis proconsulis aut imperatoris, parti exercitus aut provinciae praeerant. Cui descriptioni congruit ea, quae iam ante in Ursini nota ad h. l. proposita erat, sed auctior una parte: scilicet, legatum *absente proconsule* aliquo missum, dictum videri legatum pro praetore. Ac talis fuit Labienus, etiamsi, quod iam Oudendorpius animadvertit, Labienus aliis omnibus locis simpliciter legatus Caesaris dicitur, ut adeo locus noster plane singularis, res vero ipsa non extra omnem dubitationem posita videatur. In metapr. Gr. est *ἀντιστράτηγος*, sine illo *pro praetore.* Ursini sententiam Davisius suam fecit. *M.* Apud Vaillant in NN. famil. CN. MAGNUS. IMP. — M. POBLICI. LEG. PRO PR.

iis ducibus. Al. *iisdem.* perperam.

ad eos contendit, equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

22. Prima luce, quum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mile et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni cognitus esset: Considius equo admisso ad eum adcurrit; dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri; id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent; ut undique uno tempore in hostes inpetus fieret, monte occupato nostros exspectabat proelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Caesar cognovit, et montem a suis teneri, et Helvetios castra movisse, et Considium, timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciasse. Eo die, quo consuerat, intervallo hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

23. Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, quum exercitu frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo ac copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII

ante se. Sic Clarke e codd. Scaliger pronomen omiserat.

a Gallicis armis. Al. *ex.*

insignibus. v. ind. *M.*

prope. Cod. Oxon. *propter.* non male. Sic et Liv. 18, 46.

Caesar cognovit. Τὸ *Caesar* addidit Davis. e codd.

Helvetios. al. *hostes.*

oppido Aeduorum. Scilicet ab Aeduis potissimum Caesar frumentum exspectabat. Cf. c. 16. Hoc oppidum intelligendum est, cum Plutarchus (in Caes. cap. 18) hanc rem attingens, dicit: Κατῆρεν εἰς πόλιν τινὰ φίλην ἄγων τὸν στρατόν. *M.*

aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit, iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, proelium non commovissent; sive eo quod re frumentaria intercludi posse confiderent; commutato consilio atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

24. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit, equitatumque, qui sustineret hostium inpetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita, uti supra se in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia conlocaret: ac totum montem hominibus compleri et interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti, inpedimenta in unum locum contulerunt: ipsi confertissima acie reiecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

iter. al. *et iter.*
Discedere a se. Tò *a se* omisit Scaliger, suadente Ciacconio.
commovissent. al. *commisissent.*
eo quod. Tò *eo* Ciacconii codex non habet. comparet in aliis.
animum advertit. Ita Davisius e codd. Cf. Gron. ad Liv. 24, 48.
quas — conscripserat. Cf. c. 10. *M.*
conlocaret. Sic cod. Leidensis. bene. vulgo erat *conlocari*, sensu non pleno. Alii habent *conlocarit*, *complerit.*
compleri et al. *compleret.*
phalange facta. Orosius (6, 7), ubi ea tractat, quae Caesar infra (c. 52) narravit, perspicue descripsit phalangem Germanorum, quae descriptio, propter Germanorum cum Gallis similitudinem, etiam in Gallorum phalangem, de qua hic sermo est, convenit. Dicit ergo fieri Germanorum phalangem, *coacto in unum agmine, scutisque supra caput contextis.* Itaque phalanx Germanorum fuit eadem, quae testudo Romanorum, quam Livius 34, 39, et Arrianus in Tactic. p. 33 descripserunt. Ipse vero Caesar infra dicit, milites Romanos in phalangas Germanorum insiliisse, *scuta* manibus revulsisse et *desuper*

25. Caesar, primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos, proelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disiecta, gladiis destrictis in eos inpetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat inpedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et conligatis, quum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistra inpedita, satis commode pugnare poterant; multi ut diu iactato brachio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi, et pedem referre, et, quod mons suberat circiter mile passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere

vulnerasse hostes: quae quidem indicant, contexta fuisse scuta super capita. Orosii locum iam Rhellicanus et Manutius cum nostro compararunt. Igitur phalanx h. l. non tam est *συνασπισμός*, ut Gesnero in Thes. Lingu. Lat. visum est, quam *χελώνη*. vid. omnino Arrianus loco paulo ante indicato. *M.* Arrianus ipse, qui Graecis *συνασπισμός* est, Romanis *χελώνην* dici, adserit.

suo (*equo remoto*). Plutarch. in Caes. c. 18. Ὡς τῷ Καίσαρι ἵππος προσήχθη, τούτῳ μέν, ἔφη, νικήσας χρήσομαι πρὸς τὴν δίωξιν, νῦν δ' ἴωμεν (sc. πεζοί) ἐπὶ τοὺς πολεμίους. καὶ πεζὸς ὁρμήσας ἐνέβαλε. Cf. Sueton. Iul. c. 60, quem locum omnes interpretes iam contulerunt. *M.*

ex conspectu. Non iungenda sunt haec, *omnium ex conspectu*; sed haec, *remotis ex conspectu equis*. Puderet hoc monere, nisi vidissem, quosdam offensos fuisse verbis, *ex conspectu*, eaque deleta voluisse: quod iis non potuisset in mentem venire, nisi inepte coniunxissent cum genitivo *omnium*. *M.* Ciacconius delerat.

remotis equis. I. C. H. addi postulat *iussu*. Sed is pruritus emendandi intempestivus est. Interpretum nemo hic haesit unquam.

aequato omnium periculo. Hoc *omnium* delet Scaliger.

pilis missis. alii *emissis*.

gladiis destrictis. al. *districtis*. V. Gron. ad Liv. 27, 13.

pluribus scutis — *conligatis*. Nam scuta capitibus sic imponebantur, ut non margo marginem tangeret et veluti fricaret, sed ut scuti unius pars fere dimidia tegeret scuti alterius superficiem fere dimidiam. Ergo ictu pilorum poterant commode scuta ad minimum duo transfigi atque ita ferro conligari s. adfigi alterum alteri. *M.*

eo se recipere coeperunt. I. C. H. adiicit *Helvetii*. Verum id ex nexu patet.

nostros latere aperto adgressi, circumvenere: et id conspicati Helvetii, qui in montem se se receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima ac secunda acies, ut victis ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

26. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum nostrorum inpetus sustinere non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad inpedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto proelio, quum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad inpedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant, et e loco superiore in nostros venientes tela coniiciebant, et nonnulli inter carros rotasque

circumvenere, alii *circumvenire*.

conversa signa intulerunt, h. e. conversione facta (*sie machen eine Schwenkung*) intulerunt signa hosti. Nescio, quid difficultatis h. l. quaesiverint interpretes: nam statu et τάξει exercitus hostilis mutata, etiam status et τάξις exercitus Romani mutata est. Si non omnes mutarunt τάξιν, tamen pars eorum eam mutavit, et de his illud *conversus* intelligendum est. *M.* Tò *conversa* in codd. et edd. antiquis deest. Si retineas, τὸ *bipartito* referes ad *intulerunt*. Id *bipartito* codd. et edd. vet. habent, recte. Graecus etiam διχῇ (quod Davisius male in τειχῇ vertit) nam prima et secunda acies pro una habendae, ut ex seq. patet. non ergo opus τῷ *tripartito*. V. Dio 38, 33. Conf. Carrio Ant. lect. 3. 2. Nodum in scirpo hic quaerit I. C. H. qui mutilum locum esse iudicat.

exciperet. Si codd. et vett. edd. sequi velimus, legendum erit *sustineret*, cui Oudendorpius praetulit *exciperet*, quia putat elegantius, quam quod a librariis profectum sit. Quod mihi non videtur: nam *excipere et sustinere* tam crebro et constanter in hac re dicuntur, ut neutrum videatur elegantius. *M.* Tò *exciperet* legitur in ed. Rom. Mediol. Ven. etc.

* *hora septima*. Est *circiter* prima pomeridiana, e ratione nostra. Veteres noctium et dierum spatia *sub aequinoctium* sic diviserunt, ut nox inciperet ab nostra sexta hora vespertina desineretque in sexta matutina; diei vero initium esset sexta matutina et finis sexta vespertina. Itaque dies constabat duodenis horis, quae a prima ad duodecimam deinceps numerabantur: nox quaternis vigiliis, vigiliae ternis horis: quamquam et noctis hora prima, secunda, etc. numeratae sunt, ut 8, 35. B. Af. 70. *Crescente* vero et *decrescente* die, erant horae illae duodenae longiores aut breviores, ut et vigiliae. Arr. Tact. cap. 22. Semper vero nostra duodecima, ipse medius dies, est veterum hora sexta, ideoque regrediendo et progrediendo reperiri *circiter* (et sic intellexi, quoties monui) potest comparatio nostrarum et veterum horarum. *M.*

mataras ac tragulas subiiciebant nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, inpedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter milia hominum CXXX superfuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die quarto pervenerunt, quum, et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum, nostri, triduum morati, eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas literas nunciosque misit, ne eos frumento, neve alia re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi coepit.

27. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditione ad eum miserunt. Qui quum eum in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent, suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare

mataras. Hoc nomine genus teli Gallici adpellatum est, cuius mentionem Livius 7, 24, et auctor librorum ad Herennium 4, 32, et alii fecerunt, quos diligenter enumeravit Drakenborchius ad Livium. Strabo 4, pag. 196. dicit esse παλτοῦ τι εἶδος et Gr. metaphr. Caesaris παλτὰ h. l. posuit. Hesychius ματάρεις esse dicit πλατύτερα λογχίδια et verbum Celticum esse diserte monet. Ceterum ut adparet et madaris et materis et mataris scribi solent: nam barbarorum verborum scriptura variat: sic mazaras, quod in edd. Caesaris irrepserat, plane vitiosum est. *M.* Primus emendavit Rhellicanus ex ingenio, firmarunt dein codices. Straboni restituerunt ματαρεις Scaliger et Turnebus; prius legebatur μάρεις. *Materes* Nonius dicit e Sisenna 18, 26. Fuit autem *matara* sagitta capitata crassior, nostris hodieque *matras*. Affine est Hispan. *matar*, occidere. Gallis etiam olim *matrasser*, interficere. Ex Arabico *matara*, iaculari, derivat Bochartus Geogr. S. 1, 42.

Orgetorigis filia. Tradit Plutarchus Caes. cap. 18, interfuisse huic proelio mulieres et liberos Gallorum, (solebant enim exercitum sequi,) et pertinaciter pugnantes, catervatim occubuisse *M.*

nullam partem — intermisso. Haec puto delenda: voluit aliquis verbum *continenter* explicare, et in margine scripsit, *nullam partem noctis itinere intermisso.* Etiam Gruterus et Oudendorpius ταυτολογίᾳ offensi sunt, et absunt haec verba a Graeca metaphrasi. *M.*

eodem loco. Contra codd. post hoc verbum edd. vulgg. addiderant, *illos. M.*

atque eos. Huidekooper iubebat legi *isque eos.* Sed v. Oudendorp.

suum adventum, suum reditum. *M.*

literis Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent: et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latobrigorum XIIII, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII:

antea dixi, opponi, aut inde concludi, Gallos Graece nescivisse, quia Graece scriptam epistolam non potuerint intelligere, ideoque, si quando literae Graecae a Gallis usurpatae dicantur, intelligendas esse formas et figuras literarum Graecarum, per quas vocabula Gallica expressa sint, ut si quis Germanica verba formis literarum Latinarum exprimat. Iam enim monui, non Gallos omnes Graece intellexisse, sed eos, qui docti essent atque haberentur. Accedit quod Nervii maxime feri et remotissimi a cultioribus Gallis fuere, vid. 2, 4 et 5. ut ab his ad illos aut non, aut sero demum usus linguae Graecae propagatus videatur. Alterum, quod sententiae supra propositae magis adversari videtur, est ex eo horum commentariorum loco 1, 19, ubi Caesar cum Divitiaco, nobilissimo Galliae viro, eodemque Druida, Cic. de Divin. 1, 41, per interpretem locutus dicitur: idquod negant necessarium fuisse, si Divitiacus Graece intellexisset: ita enim Caesarem cum eo Graece loqui potuisse. Sed et hic habeo, quod respondeam. Concedam, Divitiacum esse eumdem, de quo Cicero loquitur, adeoque fuisse Druidam; concedam, eum tabulas formulasque rerum contractarum Graecas conficere potuisse; tamen negem, eum loqui Graece potuisse. Quis nescit, quanto intervallo distet facultas intelligendae alicuius linguae, certarumque formularum concipiendarum a facultate loquendi? praesertim cum, quae Galli Graece consignarunt, fuerint omnia ex uno genere, tabulae et formulae. Sed potest aliquis usu has cognitas et tritas habere: sunt enim paucorum et certorum verborum; et tamen carere facultate omnia verbis exprimendi illo sermone, quo sermone formulas solemnes usurpat, aut intelligendi quodlibet colloquium, eo sermone habitum, aut adeo libros legendi. Cum ergo mihi videantur difficultates removeri posse, quas opponunt ei sententiae, quae Graecas literas his in locis interpretatur *sermonem Graecum:* non possum certam et indubitatam dicere eorum sententiam, qui literas Graecas esse malunt formas et figuras literarum Graecarum: quamquam plerique interpretes Caesaris, atque etiam Fabricius ad Cassium Dionem 40, 9, rem sic intelligi volunt, atque etiam sic intelligi potest. Illud libenter concedo, in hoc loco, qui de tabulis censualibus exponit, posse et debere tantum formas literarum Graecarum intelligi, cum nihil scribendum fuerit, nisi nomina pagorum, familiarum, hominum, et notae numerorum: quae sane sunt vocabula Gallica, literarum Graecarum figuris expressa. Sed hic locus rem non conficit: quaerendum erat de omnibus locis, ubi fit mentio literarum Graecarum inter Gallos. Ac si hoc uno loco posset sic, ut plerique volunt, accipi, tamen in aliis locis fuerit durum, praesertim cum caussae, quare sic putent intelligi debere, non sufficere videantur. *M.*

confectae. Voluit non nemo *conscriptae.* frustra. Vid. Oudend. ad Sueton. v. Lucani.

relatae. Sic codd. vulgo *perlatae.* al. *delatae.*

ex his, qui arma ferre possent, ad milia XCII. Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.

30. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: *intellegere sese, tametsi, pro veteribus Helvetiorum iniuriis Populi Romani, ab iis poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae, quam Populi Romani accidisse: propterea quod eo consilio florentissimis rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia delegerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent.* Petierunt, *uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere, idque Caesaris voluntate facere, liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent.* Ea re permissa, diem concilio constituerunt et iureiurando, ne quis enunciaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

Summa omnium — — milia CCCLXVIII. Sed multum variant scriptores in hoc numero. Plutarchus in Caes. c. 18 τριάκοντα μυριάδας Gallorum fuisse dicit: Polyaenus in strategem. 8, 23. ὀκτὼ μυριάδας Helvetiorum: Strabo 4, p. 193. periisse refert Gallorum τετταράκοντα μυριάδας, reliquos (octo milia fuisse dicit) domum rediisse. Qui omnes scriptores cum numeros non aliunde potuerint certa fide cognoscere, quam e Caesaris commentariis, et tamen tantopere varient: sequitur, uti Casaubonus ad Strabonem monuit et res ipsa declarat, librarios errorem introduxisse, confusis turbalisque numerorum notis. *M.* Mox pro *fuerunt* alii *fuerant*, *fuerat.*

C. et X. Hotomannus perperam CXX. reponit. V. Rob. Titium locor. contr. 1, 18.

Helvet. iniuriis Pop. Rom. quas iniurias Helvetii fecerunt Populo R. Sic et c. 20. *iniuria reipublicae. M.* Sic et exponit Graecus interpres. Alii legunt *Populus Romanus.* Sed reguntur interdum duo genitivi ab uno substantivo significatione diversa. v. Sanctii Min. 2, 3. p. 177. et ibi Perizon., item apud nostrum 2, 17. 3, 8.

terrae Galliae. ut Hirtius b.

31. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Caesarem, reverterunt petieruntque, uti sibi secreto in occulto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re inpetrata, sese omnes flentes Caesari ad pedes proiecerunt: *non minus se id contendere et laborare, ne ea, quae dixissent, enunciarentur, quam uti ea, quae vellent, inpetrarent, propterea quod, si enunciatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent.* Locutus est pro his Diviliacus Aeduus: *Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius Aruernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Aruernis Sequanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter milia XV Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad C et XX milium numerum: cum his Aeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et Populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gal-*

Afr. *terrae Africae.* Gellius 3, 8. *in terra Italia.*

fuerant ad Caesarem, i. e. apud Caesarem. *M.* Sic 3, 9 *ad omnes nationes.* Terent. Heaut. 5, 2, 26. *esse ad sororem.*

secreto in occulto. Sic quidem codices; sed vel *secreto*, vel *in occulto* tollendum esse, quis non sponte videt? *M.* Tò *secreto* glossam sapit. Editiones vet. habent *secreto et occulto.* Si tamen utrumque retinere velis, cum Oud. prius ad auditum, posterius ad visum referes, apud Cic. Mil. c. 5. *tacitas et occultas adsensiones.*

potentatu. Liv. 26, 28. *aemulo potentatus.* Lactant. div. inst. 6, 17. *honores et potentatus et regna.* Vid Buuemannus ad Lactant. *M.*

mercede. Cf. 6, 12. *M.*

arcesserentur. al. *arcessirentur.* Sic 5, 11. *arcessiri.*

copias Gallorum. facultates, frumentum etc. Conf. 2, 10. 4, 4. Tacit. 1, 68. H. 2, 32. 3, 60.

clientes. vid. ind. *M.*

lia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare, nobilissimos civitatis, et iureiurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a Populo Romano imploraturos; neque recusaturos, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Aeduorum, qui adduci non potuerit, ut iuraret, aut suos liberos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse et Romam ad senatum venisse, auxilium postulatum, quod solus neque iureiurando neque obsidibus teneretur. Sed peius victoribus Sequanis, quam Aeduis victis, accidisse: propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIIII ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad Magetobriam, superbe et crudeliter imperare, obsides no-

Romam — venisse. Cic. de Divin. 1, 41. *Davis.* Rediit autem re infecta. V. infra 6, 12.

Harudes. vicini Marcomannis inter Rhenum et Danubium. *Cellar.*

milia hominum XXIIII. Vocem *hominum* abundare putat Ciacconius. frustra.

Ad Magetobriam. ignotus locus, a nemine praeterea memoratus. *Cellar.* Vulgatae edd. et metaphr. gr. *Amagetobriae.* contra codices. *M.* Vet. edd. habent *Admagetrobriae.* Item *Admogetobrigae.* Graecus is Ἀμαγητοβρία. Sunt qui locum isti oppido prope Bingam infra Moguntiam adsignent, ducti versu Ausonii in Mosella v. 3. *Aequavit Latias ubi quondam Gallia Cannas.* Sed nimis procul is abest. Potius cum Chifletio in Vesontione P. 1. c. 35. et D'Anville in Not. de la Gaule p. 60 nominis ipsius memoriam in *la Moigte de Broie* ad Araris et Ognonis confluentes prope vicum

bilissimi cuiusque liberos poscere et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse eius imperia diutius sustineri. Nisi si quid in Caesare Populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciundum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunamque, quaecumque accidat experiantur. Haec si enunciata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine Populi Romani deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum transducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

32. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex om-

olim Burgundiae *Pontailler*, non confundendum cum Ponte Elaveris sive *Pontarlier*, lubet adgnoscere. Egregie hoc firmatur monumento ibi nuperrime detecto. Scilicet per aestatem a. 1802 eruta ex Arare exsiccato monumenta sunt varia, in quibus praesertim urnae fragmentum cum epigraphe MAGETOB. Duumviri quidem Academici Divionenses Girault d'Auxonne et Leschevin inde patere putant, *Magetobriam* in ipso vico *Pontailler* esse quaerendam; verum quid impedit, quo minus vasculum ex vicino *Moigte de Broie* eo sit olim translatum? Quidquid sit, mihi nullum nunc dubium est, in loco nostro legendum *ad Magetobriam*. Est haec apta magis et consueta dicendi forma. Praesensisse rem videtur Raym. Marlianus, qui in indice locorum, quorum fit mentio apud Caesarem, *Magetobriam* habet locum in Celtis; Ortelius etiam *Magetrobiam*. Nuperrime vir doctus A. B. Minola in *Uebersicht dessen, was sic unter den Römern am Rhein zugetragen*. 8. Tal Ehrenbreitstein 1804. *Magetobriam* mutavit in *Mogontobrigam*, ad Moguntiam scilicet Gallorum cladem ab Ariovisto acceptam referens.

exempla cruciatusque, i. e. exempla cruciatuum: exempla vero sunt, *genera*. Vulgo omiserunt *que*, quia non viderant esse ἓν διὰ δυοῖν. *M. Edere exempla* habet Terent. Eun. 5, 7, 22. *edere cruciatus*, ut alibi *cladem*, *caedes*. Vid. Oudendorp.

nisi si quid. Sic Clarkius e codd. Vulgo *nisi quid*. Istud firmat Oudend. ex Nepote, Terentio, Cicerone, aliis.

transducatur. Edd. vet. *traducatur*. Sed v. Schottus ad Aur. Vict. de V. ill. c. 11.

nibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Eius rei caussa quae esset miratus ex ipsis quaesiit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Quum ab iis saepius quaereret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Aeduus respondit: *Hoc esse miseriorem gravioremque fortunam Sequanorum, prae reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri, nec auxilium inplorare auderent, absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.*

33. His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est, sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit, et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret; in primis quod Aeduos, fratres consanguineosque saepenumero ab Senatu adpellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat: quod in tanto imperio Populi Romani turpissimum sibi et reipu-

quaesiit. Sic boni codd. vulgo *quaesivit.*

posset. al. *possent.*

prae reliq. Sic cod. Oxon. Vulgo *quam.*

tamen. al. *tantum*, quod perperam non nemo praetulit.

beneficio suo. Cf. c. 35. Plutarch. in Caes. cap. 19. Καίσαρ τὸν Ἀριόβιστον ἐν Ῥώμῃ σύμμαχον ἐπεποίητο. Cf. Dio Cass. 38, 34. *M.*

fratres consang. Cic. ad Attic. 1, 19. Tacit. Ann. 11, 25. Eumen. Panegyr. cap. 2. *Cellar.*

blicae esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, Populo Romano periculosum videbat: neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, quum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in Provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent; praesertim quum Sequanos a Provincia nostra Rhodanus divideret. Quibus rebus quam maturrime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam adrogantiam sumserat, ut ferendus non videretur.

34. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque conloquio diceret: velle sese de republica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei Legationi Ariovistus respondit: *Si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret; neque exercitum sine magno commeatu atque emoli-*

temperaturos. al. *obtemperaturos*. minus apte.

Cimbri Teutonique. Vellei. 2, 12. Florus 3, 3. Eutrop. 5, 1. Tacit. H. 4, 73. et Germ. 37. *Cellar*. De caussis belli h. l. commemoratis vid. ad c. 35. *M.*

legatos. Al. *legatum*. Alii omittunt hoc verbum: et potest omitti. *M.* ut C. 2, 20, 37.

diceret. Alii *deligeret*, quae est interpretatio. *M.* Cf. Gron. ad Liv. 25, 16.

emolimento, labore, opera. Ut enim *eniti* est, nitendo pervenire aliquo, vel efficere aliquid; *nisus* autem laborem et operam significat: sic est *emoliri*, moliendo conandoque pervenire aliquo, efficere aliquid, et *emolimentum* ipse labor. Quidam legi maluerunt *molimento*, quod non differret ab illo altero, *emolimento*. In codd. autem h. l. constanter legitur *emulumento*. Ac putant plerique interpretes, *emolumentum* et *emolimentum* non magis differre, quam *monumentum* et *monimentum*, et cum emolimentum primo significet molitionem et susceptionem, significare deinde etiam effectum molitionis, profectum atque fructum. Et hanc sententiam probo. De his etiam editores Velleii Pat. ad 1, 17, et nuperrime Ruhnkenius ad 2, 78 eiusdem scriptoris, disputarunt. Exempla verbi, hoc modo usurpati, iam Gesnerus in Thes. Lat. Ling. diligenter tractavit,

mento in unum locum contrahere posse : sibi autem mirum videri , quid in sua Gallia , quam bello vicisset , aut Caesari , aut omnino Populo Romano negotii esset.

35. His responsis ad Caesarem relatis , iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit : *Quoniam tanto suo Populique Romani beneficio adfectus , quum in consulatu suo rex atque amicus a Senatu adpellatus esset , hanc sibi populoque Romano gratiam referret , ut in conloquium venire invitatus gravaretur , neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret ; haec esse , quae ab eo postularet : primum , ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam transduceret : deinde obsides , quos haberet ab Aeduis redderet , Sequanisque permitteret , ut , quos illi haberent , voluntate eius reddere illis liceret ; neve Aeduos iniuria lacesseret , neve his sociisve eorum bellum inferret : si id ita fecisset , sibi Populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram : si non impetraret , sese , quoniam M. Messala M. Pisone Coss. Senatus censuisset , uti , quicumque Galliam provinciam obtineret , quod commodo reipublicae facere posset , Aeduos ceterosque*

sed ita, ut vellet *emolimentum* scribi , ubi esset molitio , ne cum *emolumento* , h. . e. fructu , confunderetur. *M.* Gr. int. reddit ἀγχολίαν. *Molimento* post Ciaccon. Faern. Hotom. praefert Cellarius. Id usitatum Livio 5 , 22. 37. 14. et Sisennae apud Nonium 2, 564. In loco nostro ultima vocalis vocis praecedentis *atque* sequenti adhaesisse videtur Ioh. Mich. Bruto , quem acu rem tetigisse credo. Pro *emolumento* pugnat Victorius var. Lect. 22 , 10.

sibi mirum videri. Cf. Flor. 3, 10 , 11.

relatis. Sic Gr. interpres , Contra codd. et edd. vet. male habent *legatis* vel *legatis redeuntibus.*

si id ita fecisset. Sic MS. et edd. vet.

sese , quoniam. Sic codd. et edd. vet.

Mess. et Pis. Coss. A. V. C. 693. *M. M. Pisone* restituit Glandorp. hic et supra c. 2. Codd. et edd. vet. mox *P.* mox *L.* habent. Gr. int. bene Μᾶρκον adpellat.

quod com. reip. fac. posset , ita facere , ne resp. inde detrimentum caperet. *M.* Cf. 6 , 35.

amicos Populi Romani defenderet, sese Aeduorum iniurias non neglecturum.

36. Ad haec Ariovistus respondit: *Ius esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item Populum Romanum victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium, imperare consuesse. Si ipse Populo Romano non praescriberet, quemadmodum suo iure uteretur; non oportere sese a Populo Romano in suo iure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem iniuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Aeduis se obsides redditurum non esse, neque iis, neque eorum sociis iniuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecissent, longe iis fraternum nomen Populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denunciaret, se Aeduorum iniurias non neglecturum; neminem secum sine sua pernicie contendisse. Quum vellet, congrederetur; intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui*

sese Aed. iniur. Est repetitio prioris illius *sese*, quod alii omiserant, alii in *scire se* se mutarant. *M.*

non neglecturum. De hac omni re Dio Cassins 38, 34. monet, Caesarem haec Ariovisto nuncianda curasse, non tam ut terrorem ei incuteret, quam ut eum irritaret, et hac ratione bellum captaret: omnino enim Caesarem quidvis egisse, ut aliud ex alio bellum necteretur in Gallia. Cf. ibid. c. 31. et Sueton. Iul. c. 24. Ergo illae omnes speciosissimae caussae, quae supra c. 33 expositae sunt, a Caesare scriptore, nimiu belligerandi studio praetextae sunt. *M.*

item. al. *itidem.* al. male *idem.*

fraternum nomen. Cf. c. 33. Vulgo legitur: *longe ab his fratr.* — — vid. ind. in *abesse M.* Faëruus, Ursinus et Lipsius Elect. 2, 19. legunt *longe his f. n. P. R. futurum,* ut Aen. 12, 52. *longe illi Dea Mater erit.* Sed vulgata lectio bene habet. nixa membranis et edd. vet. Sic et Statius Theb. 3. 666. *Procul haec tibi mollis insula terrificique aberit dementia Phoebi.* I. C. H. malit heic *longe ab sese.*

afuturum. Sic probi codd. Cf. Drakenb. ad Silium 13. 268.

inter annos XIIII tectum non subissent, virtute possent.

37. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et legati ab Aeduis et a Treviris veniebant: Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese, ne obsidibus quidem datis, pacem Ariovisti redimere potuisse: Treviri autem, pagos centum Suevorum ad Ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; iis praeesse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38. Quum tridui viam processisset, nunciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus profecisse. Id ne accideret, magno opere praecavendum sibi Caesar existimabat: namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas; idque natura

inter annos. Vulg. *intra. M.* Liv. 1. 10. *inter tot annos.*

Harudes. Cf. c. 31. *M.*

Treviri autem sc. nunciatum veniebant. *M.*

pagos centum Suev. i. e. milites, ex singulis centum pagorum delectos: nam centum omnino pagi Suevorum fuerunt, e quibus quotannis singula millia armatorum educebantur. Cf. 4, 1. *Cellar.* Tralatitium est, Latinos pagum ita dixisse, ut exprimerent hoc verbo id, quod nostri maiores dixerunt *Gau*, cuius verbi vestigia in pluribus regionum nominibus supersunt. Vid. c. 12, et 27, et praeter alios Dithmarum ad Taciti German. c. 12, ubi scriptores de hac re collegit, et Wachteri Glossarium germanicum in *Gau. M.*

ripas. Sic Clarke e codd. Gr. ὄχθαις. al. *ripam.*

profecisse. Sic optimi codd. Vulgo *processisse*, e glossa.

facultas. copia, ut 3, 9. Cic. pro

loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis, ut circino circumductum, paene totum oppidum cingit: reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices eius montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido coniungit. Huc Caesar magnis diurnis nocturnisque itineribus contendit, occupatoque oppido ibi praesidium conlocat.

39. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae commeatusque caussa moratur, ex percunctatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant, saepenumero sese cum eis congressos ne vultum quidem atque aciem oculo-

Quinctio 4. *facultas numorum.* Male codd. paucis exceptis et edd. vet. habent *difficultas.* Gruterus vocem *facultas* abundare putabat.

Dubis. Certum est e Strabone (lib. 4 p. 186 et 192), Dubin, Galliae fluvium, cum Arari coniunctum, in Rhodanum influere: et fuit ibi, ubi hae res gestae sunt, quae h. l. exponuntur. Cum ergo in codd. varietur vehementer, (nam scribitur *Alduabis*, *Alduadubis*, *Alduadusius*, *Adduadubis*, *Alduasdubis*) maluit Cellarius post Valesium et Vossium aliquid certi ponere, et *Dubis* h. l. legendum esse indicavit. Hunc reliqui editores Caesaris secuti sunt. Unde fluxerit illa corruptio, et qui factum sit, ut veteres libri constanter ab initio aliquot syllabas adderent, quis investiget? Putet aliquis, quia flumen Ἀδούας ter a Strabone commemoratur (p. 192. 204. 209), in hoc fortassis esse aliquid adminiculi; sed ille Aduas est ad lacum Larium, procul a Sequanis, in quorum finibus hae res gestae sunt remotum. *M.* Forsan is fluvius dictus fuerat *Addua* vel *Aldua*, cuius recentius nomen, statim per glossam a librariis in margine positum, dein cum isto priore coaluit.

quod est non amplius. Sic codd. et edd. vet. Verum potius MD legendum censet D' Auville in Not. de la Gaule p. 694. Tot enim pedes in circuitu montis radices habent; ni Caesar heic pedes accipiat pro passibus communibus, quos conficiunt pedes duo cum dimidio.

contingant. sc. ripam. *M.* Non ita potius *ripae* in nominativo heic positum videtur. Vulgo legitur *radices eius montis*; in aliis pronomen omittitur.

Hunc murus. I. C. H. potius legi vult *Huic.* Parum refert.

rum ferre potuisse, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a Tribunis militum, praefectis reliquisque, qui, ex urbe amicitiae caussa Caesarem secuti, non magnum in re militari usum habebant: quorum alius, alia caussa inlata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse dicerent, petebant, ut eius voluntate discedere liceret: nonnulli, pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore paullatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites Centurionesque, quique equitatu praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode

ortus est. Repetunt quidam codd. et edd. *timor.*

praefectis. al. *ac praefectis.*

caussa inlata. Sic Phaedr. Fab. 1. Frustra Ciaccon. *allata.*

dicerent, petebant. Rectius sic veteres edd. ut 2, 26. vulgo *diceret, petebat*; nam de pluribus sermo. Scaliger male *duceret.* Graecus etiam Θέρειν.

magnum periculum miserabantur, quod. Haec verba (post *secuti* vulgo addita) a codd. pluribus et edd. antt. et metaphrasi Gr. absunt; leguntur tamen in quibusdam codd. Lectio incerta est. *M.* Mihi plane persuasum est, a sciolo quodam esse intrusa; iis omissis egregie procedit oratio. Muretus et Ursinus temere ponebant *esse rebantur*, et Oudend. malit *aversabantur*, peius etiam *murmurabantur.* In ed. secunda retinuit vulgatum; quod non placet.

testamenta. Per se intelligitur, haec de militaribus testamentis esse capienda, quorum ritus et iura a reliquis testamentis diversa fuisse, ex Institutionibus Iustiniani (lib. 2. tit 11.) notum est. V. Freinshem. ad Flor. 3, 10. *M.*

equitatu. Sic Vossianus. Cf. c. 16.

rem frum. i. e. *quod ad rem frum.* elliptica locutio. Similia dat Perizonius ad Sanctii Minervam 2, 5.

subportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari renunciabant, quum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites, nec propter timorem signa laturos.

40. Haec quum animadvertisset, convocato consilio, omniumque ordinum ad id consilium adhibitis Centurionibus, vehementer eos incusavit: *primum, quod, aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se Consule, cupidissime Populi Romani amicitiam adpetisse; cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis atque aequitate conditionum perspecta, eum neque suam, neque Populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia inpulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia, desperarent? Factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus, quam ipse Imperator, meritus videbatur: factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos ta-*

quum animadvertisset. Vulgo addunt *Caesar*, quod scripti non agnoscunt.

consilio — consilium. Sic edd. vet. et codd. potiores.

omnium ordinum, i. e. centuriarum. Et cum priores cuiusvis legionis centuriae fuerint honestiores (digniore gradu) ceteris, ideoque primores centuriones ceteris honore praelati, potest illud *omnium ordinum* etiam significare, *omnium graduum. M.*

postulatis. Cf. c. 35. *M.*

de sua (militum) *virtute, aut de ipsius* (Caesaris) *diligentia. M.*

non min. laudem etc. Alia tradit Celsus p. 34. et Plut. v. Caes. c. 19.

videbatur. Leg. *videatur.* Etiamnum rem indicantibus ita videtur. *M.* Sed in vulgato consentiunt codd. et edd.

factum etiam nuper. Praecipit I. C. H. legendum *factum idem.* Sed id subauditur.

nuper, post Cimbricum bellum, bello servili, quod in Epitome 97 Liv. historiae memoratur et a servis Germanis, captis a Mario, gestum est. Itaque Caesar hoc exemplo demonstrat, vinci Germanos posse. *Cellar.* Idem Glareanus, Glandorpius et Hotomannus monuerant. *M.*

quos sc. servos. *M.*

men aliquid usus ac disciplina, quam a nobis accepissent, sublevarent. Ex quo iudicari posset, quantum haberet in se boni constantia; propterea quod, quos aliquamdiu inermos sine caussa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus, plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitu non potuerint. Si quos adversum proelium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaererent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, quum multos menses castris se ac paludibus tenuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum, magis ratione et consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque inperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itinerum conferrent, facere adroganter, quum aut de officio Imperatoris desperare, aut praescribere viderentur. Haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingonas subministrare; iamque esse in agris frumenta matura: de itinere ipsos brevi tempore iudicaturos. Quod non

aliquid. Sic codd. et edd. vet. vulgo *aliquis.*

sublevarent. Leg. *sublevarint.* Res praeterita est. *M.*

constantia, animus intrepidus. ut apud Curt. 3, 12.

esse eosdem. Vulgo addunt, *Germanos. M.* Etiam edd. vet. *Germanos hoc esse eosdem.*

add. proel. et fuga Gall. Cf. c. 31 et 15. *M.*

se tenuisset. Sic codd. et edd. quaedam vet. ut apud Livium frequenter. Vulgo *se continuisset.*

Qui suum — conferrent. Simulatio rei frumentariae est simulatio curae ac timoris, ne frumentum uon possit supportari: cf. c. 39: et timorem conferre in simulationem rei est, simulare, timorem oriri ex re. *M.* Ursinus et Ciaccon. temere, *qui sui timoris simulationem.*

praescribere. Vulgo praemittunt *ei* contra codd. et edd. veter.

Leucos. Belgiam Gallicam inhabitarunt, vicini Lingonibus. *M.*

fore dicto audientes milites, neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, fortunam defuisse; aut aliquo facinore comperto, avaritiam esse coniunctam. Suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello, esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem conlaturus esset, repraesentaturum et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret; sibique eam praetoriam cohortem futuram. Huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime.

41. Hac oratione habita, mirum in modum conversae sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per Tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legiones per Tribunos militum et primorum ordinum

milites. Abest a MSS. Additur in edd. Sed explicandi caussa additum a lectoribus aut librariis. Cf. c. 39 extr. ubi res narrata est. *M.* Graecus etiam habet τῶν στρατιωτῶν.

coniunctam. Sic Oudend. e codd. Alii *convictam*, quod prius admiserat.

innoc. perp. vita etc. Egregie sic Ald. Manutius, prius legebatur *innoc. perpetua vitae felicitate* vel *perpetuam vitae felicitatem.*

Helvetiorum bello. Conf. c. 27. *M.*

conlaturus. dilaturus, ut apud Cic. ad Div. 11, 23. *in posterum diem iter suum contulit.*

esset. Immo, *fuisset*, e codd. et edd. quibusdam: *was er würde verschoben haben.* — — Ceterum hanc orationem Caesaris attigit Plutarch. in eius vita c. 19. Aliam, ex suo ingenio fictam, scripsit Dio Cassius (38, 35 — 47) tamquam a Caesare habitam *M.*

castra moturum. Vetus Bongars. *moturum* subaudito *castra*, ut B. Afr. c. 7. Sic et Flor. 2, 8, 8. Curt. 5, 13.

valeret. Vulgo *plus valeret.* Comparativum eiecit Oudend. auctoritate codicum.

tamen se cum etc. Paulo aliter Frontin. 1, 9, 4.

per Trib. — — Centuriones. Hanc lectionem metaphrasis Gr. expressit. Sed in plerisque codd. legi-

Centuriones egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque umquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum iudicium, sed Imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione accepta et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex Gallis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die quum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris milibus passuum quatuor et viginti abesse.

42. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de conloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset: seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar: jamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur; magnamque in spem veniebat, pro suis tantis Populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies conloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, quum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad conloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uter-

tur: *cum Tribunis m. et pr. o. Centurionibus*: quae et ipsa lectio commodum sensum habet, nempe deliberasse cum ducibus, quo modo Caesari satis facerent. *M.* Sed tum legendum deinceps *uti Caesari per eos satisfacerent*, quod codd. nonnulli habent. Ceterum *primorum ordinum Centuriones* sunt Centurio primipili, primus princeps, primus hastatus. Cf. 5, 28. 37. et Lips. de mil. 2, 8.

quod ex aliis. Vulgo contra codd. additur, *Gallis*, ut mox *quadraginta* pro *quinquaginta*. *M.* Davisius putat legendum *Gallis*, deleto *aliis*. bene.

mil. amplius quinquaginta. Maiorem longe numerum habet Graecus. Alii dant *quadraginta*.

mil. pass. quatuor et viginti. Cluverius in proëmio Germ. ant. scribi vult *quinque et viginti*, ut cum Plutarcho c. 19. Caesar conveniat.

existimare. Sic Oud. ex codd. Vulgo *existimaret*. Paulo ante Oud. etiam *licere*, bene, non *liceret*.

que cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Caesar, quod neque conloquium interposita caussa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, inponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod quum fieret, non inridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: *plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere; pollicitum, se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum, nunc ad equum rescribere.*

43. Planicies erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castirs utrisque aberat. Eo, ut erat dictum, ad conloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut conloquerentur et, praeter se, denos ut ad conloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua Senatusque in eum beneficia commemoravit, *quod rex adpellatus esset a Senatu, quod amicus, quod munera*

eo — inpon. Vulgo *eis* vel *in eos.*

non inridic. Graec. ἀστειῶν τι.

rescribere est, aliter scribere, scriptum mutare. Cum ergo is, cuius nomen in peditum catalogo scriptum erat, deinde in equitum catalogum transcribitur, hoc dici potest *rescribere*, quia scriptum mutatur. Sed h. l. omnino dicitur, peditibus uti loco equitum. *M.* Verum ex sensu militis omnino prior significatio obtinet, quasi in equites essent transcripti. Samuel Petitus Obs. 1, 6. ita locum explicat: Caesar pollicitus erat, se legionarios milites in *Praetoriae cohortis* i. e. in clientum loco habiturum; at nunc *ad equum rescribit*, hoc est, non tantum in clientelam, sed in familiam admittit. Tu vide sis Gronov. ad Sen. de benef. 5, 6.

terrenus. al. *terreus.*

ab castris utrisque. al. *Ariovisti et Caesaris.* glossa.

equis devexerat, equis vectos ad illum usque locum secum deduxerat. *M.*

Denos. Graecus δέκα.

amplissima missa, quam rem et paucis contigisse et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat: *illum, quum neque aditum, neque caussam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac Senatus ea praemia conseeutum.* Docebat etiam, *quam veteres, quamque iustae caussae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent: quae Senatus consulta, quoties, quamque honorifiea in eos facta essent: ut omni tempore totius Galliae prineipatum Aedui tenuissent, prius etiam quam nostram amicitiam adpetissent: Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam Populi Romani adtulissent, id iis eripi, quis pati posset?* Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, *ne aut Aeduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.*

44. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit; de suis virtutibus multa praedicavit: *Transisse Rhenum sese, non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia, ab ipsis concessas; obsides ipsorum voluntate datos: stipendium capere iure belli, quod victo-*

amplissima. Multi codd. *amplissime.* Recte. *M.* De more v. Liv. 30, 15. Codd. optimi *tam amplissima.* v. Oud.

et magnis. Vulgo: *et a Romanis pro maximis*: contra codd. et vett. edd. *M.* Emendavit Davis.

sui nihil, nihil sui iuris, auctoritatis, opum ditionis. In metaphr. Gr. οὐδὲν τῆς σφῶν ἀποβάλλειν. *M.*

auctiores. al. *auctos.*

quod — adtulissent, quod possedissent tum, cum ad societatem Pop. Rom. accessissent. *M.*

Transisse Rhenum. Abest *Rhenum* a vet. cod. et possit abesse, quia mox aderat.

a Gallis. ab Arvernis et Sequanis. V. c. 31. *spe* ib.

stipendium. Cap. 36: *Aedui stipendiarii facti M.*

capere. hoc verbum temere reiecit Clarkius.

res victis inponere consuerint; non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes Galliae civitates ad se obpugnandum venisse ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio fusas ac superatas esse: si iterum experiri velint, iterum paratum sese decertare; si pace uti velint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus dependerint. Amicitiam Populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento, esse oportere idque se ea spe petisse. Si per Populum Romanum stipendium remittatur et dedititii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum Populi Romani amicitiam, quam adpetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducat, id se sui muniendi, non Galliae inpugnandae caussa facere; eius rei testimonium esse, quod, nisi rogatus, non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse, quam Populum Romanum. Numquam ante hoc tempus exercitum Populi Romani Galliae provinciae fines egressum. Quid sibi vellet? Cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines inpetum faceret, sic item nos esse iniquos, qui in suo iure se interpellaremus. Quod fratres a Senatu Aeduos ad-

fusas. al. *pulsas*, ut 2, 24. 3, 28.

iterum paratum. hoc *iterum* male delevit Scaliger. Graecus quoque habet. in edd. vet. Mediol. Ven. aliis a *velint* ad *velint* linea deest.

si pace uti velint. al. *sin — malint.* vel *si pacem malint*, vel *mallent.*

dependerint. al. *pependerunt* vel *pependerunt.*

idque se ea spe petisse. Mavult I. C. H. *cumque se.* Non opus. intellige, *idque*, de amicitia P. R. Clarior tamen foret dictio *cumque.*

fines egressum. al. *finibus.*

sic item. Ita Oudend. e codd. et edd. vet. Scaliger mutarat in *iterum.*

fratres. Cf. c. 33. Vulgo legebatur: *Quod ex Senatus consulto Aeduos adpellatos amicos diceret.* Sed cum *fratres* in omnibus fere codd. legeretur, in nullo autem *ex Senatusconsulto*, Sed *a Se*: critici tum *fratres* receperunt; tum *a Se* monuerunt esse, a Senatu. Verba *et amicos* alii addunt, alii omittunt. *M.* Glossam sapit.

pellatos diceret, non se tam barbarum neque tam inperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio Populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui obprimendi caussa habere. Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque Populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. Quod si decessisset ac liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum et, quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore et periculo confecturum.

45. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et *neque suam, neque Populi Romani consuetudinem pati, uti optime meritos socios desereret: neque se iudicare, Galliam potius esse Ariovisti, quam Populi Romani. Bello superatos esse Aruernos et Rutenos ab Q. Fabio Maximo, quibus Populus Romanus ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque stipendium inposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, Populi Romani iustissimum esse in Gallia im-*

bello All. proximo. Cf. c. 6. *M.*

Debere se suspicari. Plane sic Graecus. Faernus *τὸ debere* delebat. *τὸ quod* pro *quem* mendose scriptum putassem, nisi etiam in Oudendorpiana inveniretur. Edit. Taurin.

Qui nisi. Ita codd. et edd. vet. vulgo *Quod nisi.*

decessisset. Alii *discessisset. recessisset.*

meritos. al. *merentes.*

Arvernos. Sic fasti triumphales et alia marmora, non *Avernos*, ut codd. plurimi.

a Q. Fab. Max. vid. Strabo l. 4. p. 191, et epitom. Liv. l. 61, ubi huius victoriae mentio fit. *M.*

perium: si iudicium Senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quum bello victam suis legibus uti voluisset.

46. Dum haec in conloquio geruntur, Caesari nunciatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros coniicere. Caesar loquendi finem fecit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes reiicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut, pulsis hostibus, dici posset, eos ab se per fidem in conloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua adrogantia in conloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, inpetumque in nostros eius equites fecissent eaque res conloquium ut diremisset: multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitu iniectum est.

47. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit, velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae, neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum conloquio diem constitueret; aut, si id minus vellet, ex suis Legatis aliquem ad se mitteret. Conloquendi Caesari caussa visa non est et eo magis,

observari. al. *servari.*

ad nostros. Praepositionem a Scaligero omissam e codd. restituit Clarke. Sic et edd. vet.

finem fecit. al. *facit.* ut solet noster tempus mutare.

per fidem, propter fidem datam et acceptam: ut in illa formola solemni: *ne propter te fidemve tuam captus fraudatusque sim*: apud Cic. de offic.. 3, 17. *M.* Hotom. vult *per fidem conloqui.* non opus. Gemina habent Liv. 1, 9. *per fas ac fidem decepti.* Sallust. fragm. L. 1. Or. Phil. 15.

elatum est. bene sic codd. et edd. vet. Sic et Tacit. 12, 21. alii *relatum. delatum.*

ut diremisset. Τὸ *ut* ex edd. vet. addidit Davis. Clarkius putabat, ante *fecissent* ponendum. Oud. ex *vi* ortum *ut* coniicit. Celsus quippe habet *inpetu.*

iniectum est. Quia in Graeco est *ἐνῆν*, Wasse ad Sallust. p. 308. coniicit scriptum fuisse *innatum est.*

Legatis. Dubitat Davisius, utrum hoc verbum praeeunte metaphraste Graeco omittendum, an in *legatum* mutandum sit. *M.*

quod pridie eius diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela coniicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum, existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem, (cuius pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis caussa non esset, ad eum mittere, et M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente, conclamavit: Quid ad se venirent? An speculandi caussa? Conantis dicere prohibuit et in catenas coniecit.

48. Eodem die castra promovit et milibus passuum sex a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie eius diei praeter castra Caesaris suas copias transduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit, eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Aeduis subportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus

poterant. Leg. *potuerant. M. C. Valer.* Cf. c. 19 et 53. Si ergo ibi habuit praenomen *Caii*, non potest hic cognomen *Marci* habere, ut in metaphr. Gr. et edd. quibusdam legitur: neque diversos homines fuisse, res ipsa declarat, etsi secus visum est Ciacconio, ita tamen, ut fluctuaret. Monuerunt Davis. et Oudendorp. *M.*

longinqua. edd. Mediol. Ven. aliae *longa.* Ciaccon. coniicit *longa iam*, *longinquam vitam* dicit Plautus Mil. 3, 1, 136. *dolores longinquos* Cic. Fin. 2, 29.

conclamavit. Ita codd. Sed vulgg. *clamavit*, quasi non posset unus dici *conclamare. M.* Cf. Servius ad Aen. 3, 523. V. et Aen. 6, 259. Ovid. Met. 4, 690.

exercitum castris continuit; equestri proelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum milia erant sex; totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi; quos ex omni copia singuli singulos, suae salutis caussa, delegerant. Cum his in proeliis versabantur; ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderat, circumsistebant: si quo erat longius prodeundum, aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut iubis equorum sublevati, cursum adaequarent.

49. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus sexcentos ab eis, castris idoneum locum delegit, acieque triplici instructa, ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo circiter hominum numero XVI milia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent et munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere, iussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum; quatuor reliquas in castra maiora reduxit.

50. Proximo die, instituto suo, Caesar e castris

sing. sing. Dicebant etiam: *vir virum legit.* Tacit. Germ. c. 6. Fuit ergo hoc genus peditum, quos Graeci ἁμίππους dixerunt, ut Xenophontis hist. Gr. 7, 5, 23 adparet, ubi plura dixi. *M. Copia* heic pro exercitu, ut apud Cic. ad Att. post 8, 12. Sall. Cat. 56. Tacit. A. 2, 52 Cf. Index.

si qui pro *si quis.* Sic C. 1, 84. 2, 24. Al. 16.

deciderat. al. *deciderant.*

numero. al. *numerum.* al. omittunt. Cod. plurimi habent. Sic et 5. 3, 4. 5. 5, etc.

utrisque copias suas eduxit; paullumque a maioribus progressus, aciem instruxit hostibusque pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora obpugnaret, misit: acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis et inlatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captivis quaereret Caesar, quam ob rem Ariovistus, proelio non decertaret, hanc reperiebat caussam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres familiae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset, nec ne: eas ita dicere: non esse fas, Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent.

51. Postridie eius diei Caesar praesidio utrisque

a maioribus. Plerique codd. et edd. addunt *castris*. Recte. *M.*

apud Germanos consuetudo. Attigerunt hanc consuetudinem Plutarch. in Caes. c. 19. et Dio Cass. 37, 48, ubi hoc ipsum bellum Caesaris cum Ariovisto describitur. De mulieribus his fatidicis, quibus nomen Alrunarum seu Alirouniarum (v. Wachteri Glossar. German. in v. *Alraunen*) fuisse perhibent, egit Keyslerus peculiari disputatione in antiquitatibus selectis septemtrionalibus et Celticis, et post hunc Schedius, qui de Diis Germanis scripsit, c. 43. pag. 430. etiam Dithmarus ad Taciti German. c. 8. aut interpretes Taciti ad Hist. 4. 61. Sed lectu dignissima est disputatio Ritteri de his Druidissis, (nam et sic adpellantur) inserta Historiae Gallorum p. 281. *M.* exempla daut *Veleda* et *Aurinia* apud Tacitum: qui *tanquam Deus esse factas* adserit. Polyaenus Strat. 8. 23. rai meminit, sed pro feminis viros ponit, et Clemens Alex. Strom. 1, 15, p. 305.

familiae e codd. recepit Oudendorpius pro vulg. *familias*: nam utrumque dicitur. *M.*

sortibus. Sortes sunt divinationis genus cum literae, notae, dicta inscripta foliis, talis, ligno, scidulis, mixta aut concussa exhibentur iis, qui Deos consulunt ut, quod primum veluti sortitione exierit, aut protractum sit, id responsi divini vim habeat. Patet tamen hoc verbum latius: nam omnino responsa Divina dicuntur sortes. v. Lipsii Electa 2. 12. Hugo de prima scribendi origine c. 26. p. 237. ed. Trotz. et in primis Van Dale de oraculis, pluribus in locis. *M.*

Non esse fas, non licere per religionem. *M.*

praesidio — reliquit. bene sic Oud. e codd. ut 2, 29. 5, 11. 7, 40. etc. vulgo *praesidium* vel *relicto*.

castris, quod satis esse visum est, reliquit; omnis alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt, generatimque constituerunt, paribusque intervallis Harudes, Marcomannos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres inposuerunt, quae in proelium proficiscentes milites passis crinibus flentes inplorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

52. Caesar singulis legionibus singulos Legatos et Quaestorem praefecit, uti eos testis suae quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animum adverterat, proelium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, inpetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniiciendi non daretur. Reiectis pilis, cominus gladiis pugnatum est: at Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta, inpetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent et scuta manibus revellerent et

alarios. v. Ind. *M.*

quod minus. Codd. et edd. quaedam vet. *quo minus.* probat Oud. subaudito *eo magis*, vel pro *quoniam.*

generatim. v. Ind. *M.*

milites abest a multis libris et potest abesse. Mox plerique et metaphr. Gr. *manibus*, pauci *crinibus.* *M.* Manus tendebant in rogatione veniae et pacis; crines demittebant passos in obtestatione suorum Cf. 2, 13. 7, 40. 47. C. 3, 98. utrumque iungitur 7, 48.

minime firmam. Vossius malit maxime firmam. Sed id non necessarium.

phalange facta. Cf. c. 24. *M.*

phalangas. Germani generatim et per intervalla stantes pugnabant, ut c. 51 dictum est. Ergo *plures* eorum phalanges fuerunt. *M.*

desuper vulnerarent. Quum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu praeerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

53. Ita proelium restitutum est atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerint. Ibi perpauci aut viribus confisi transnatare contenderunt, aut lintribus inventis sibi salutem repererunt. In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sveva natione, quam ab domo secum eduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat, a fratre missam: utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, quum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Caesarem, hostis equitatu persequentem, incidit. Quae quidem res Caesari non minorem, quam ipsa victo-

quinquaginta. Hic numerus plane incertus est. Omnes codd. habent *quinque*: unus Orosius, qui proelium hoc et ipse 6, 7. descripsit, posuit *quinquaginta*. Variant etiam Graeci, qui spatium per stadia metiuntur: nam in Plutarch. Caes. cap. 19. alii codd. σταδίους τριακοσίους, alii τετρακοσίους exhibent; in Caesaris metaphrasi Graeca στάδια τετταράκοντα legitur. Ceterum tironum caussa liceat monere, stadium constare 125 passibus, et octo stadia efficere unum miliare Romanum, sive mile passus. *M.* Mendum suboluit Hotomanno, qui sustulit.

repererunt. Ita codd. Sed vulgo, *petierunt*. *M.*

ab domo secum eduxerat. Incerta lectio est. Alii, *quam domo secum duxerat*: alii, *qu. d. s. edux.*: alii *quam ab d. s. ed.* vel *dux.*: alii, *quam d. s. addux*. *M.*

utraeque perierunt. Sic codd. et edd. vet. Vulgo *utraque periit*.

hostis equitatu persequentem. Ita probati codices et edd. Vulgo *hostium equitatum persequentem*.

ria, voluptatem adtulit, quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque ejus calamitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se praesente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus et ad eum reductus est.

54. Hoc proelio trans Rhenum nunciato, Svevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt: quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar, una aestate duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum praeposnit: ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

honestissimum. c. 19. *princeps Galliae. M.*

sortibus. v. ad c. 50. *M.* Septimo a Caesare saeculo adhuc eum morem viguisse, patet ex Belka in Willebrordi, transcripta ex A'cuino.

M. Mettius. Eius mentio in numis Caesaris apud Vaillantium et Eckhelium, in eo bigae, insidente Pallade, vel Bellona.

quos Ubii etc. Ita restituit B. Rhenanus R. Germ. l. 3. quem sequitur Fr. Hotomannus. Vulgo legebatur *quos ubi, qui proxime Rh. incolunt, senserunt perterritos.*

proximi. sic bene codd. et edd. vet.

conventus. v. Ind. *M.*

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER SECVNDVS.

ARGVMENTVM.

I. Coniuratio Belgarum et bellum.

Cap. *Coniuratio Belgarum.* 2. 3. *Deditio Remorum, adveniente Caesare.* 4. *Origo et copiae Belgarum.* 6. *Iter et castra Caesaris ad flumen Axonam.* 6. 7. *Obpugnatio oppidi nomine Bibrax soluta, misso a Caesare contra Belgas subsidio.* 8. *Castra Caesaris idoneo loco contra Belgas.* 9—11. *Discessus Belgarum ad tuendos fines contra Aeduos, Titurio legato frustra inpugnato. clades.* 12—14. *Deditio Suessionm et Bellovacorum.* 15. *Ambianorum. — mores Nerviorum.* 16—28. *Bellum Nervicum. clades. deditio.* 29—33. *Bellum Aduatucorum. obsessio. perfidia. calamitas.*

II. Expeditio P. Crassi in Armoricam.

Cap. 34 *Plures civitates maritimae a P. Crasso subactae.*

III. Res post Belgas pacatos gestae.

Cap. 35. *Opinio huius belli apud Germanos. legati Germanorum ad Caesarem. iter Caesaris in Italiam et Illyricum. hiberna. subplicatio Romae.*

Quum esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores adferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem

dixeramus, contra Populum Romanum conjurare obsidesque inter se dare: conjurandi has esse caussas: primum, quod vererentur, ne, omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita Populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant; partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque his, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant.

2. Iis nunciis litterisque commotus Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et inita aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium Legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit: dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiorem faciant. Hi constanter

dixeramus. Cf. 1, 1. *M.*

pacata Gallia, quae proprie dicitur, a Belgis distincta. *Cell.* vid. 1, 1. *M.*

qui, ut Germanos. Sic codd. et edd. vet. item Graecus interpres. Particulam *ut* male omissam a Scaligero, observavit I. Fr. Gronov. ad Liv. 23, 27. restituit Davis.

versari noluerant. Edd. vet. bene sic. At codd. male *voluerant.* Vulgo *nollent.* minus bene.

ab nonnullis etiam. Subaudi *sollicitarentur Belgae.*

in imperio nostro. imperante Populo Rom. Cf. 1, 18. *M.* Delet praepositionem Vossius, ut est 1, 18. Sed hic codd. multi et edd. vet. habent.

inita aestate. Alii, *ineunte*, ut ἀρχομένου θέρους in Gr. metapr. Cum vero utraque lectio in codd. pluribus reperiatur promiscue, vix potest dici, utra verior sit. *M.* Etiam 3, 7. *inita hieme.* et B. Afr. 26. *aestate inita.*

interiorem. Sic omnes fere codd. et edd. vett. Sed mutatum hoc est in *ulteriorem.* Enimvero *interior* est ipsa illa *ulterior*: nam altius s. interius in Galliam penetrat, qui ulteriorem Galliam ex Italia adit: huic ergo, ex Italia venienti, illa Gallia est *interior.* Quidquid autem, ut notum est et Davisius ad h. l. repetiit, a finibus remotius est, id dicitur *interius*, ut in Tacit. Germ. c. 5. *interiores Germani. M. Ulteriorem* praeferebat Vossius.

omnes nunciaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos duodecimo die proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter quindecim ad fines Belgarum pervenit.

3. Eo quum de improviso celeriusque omni opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos, Iccium et Antebrogium, primos civitatis, miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque in potestatem Populi Romani permittere: neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra Populum Romanum omnino coniurasse: paratosque esse et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his coniunxisse tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et eisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

4. Quum ab his quaereret, quae civitates, quantaeque in armis essent et quid in bello possent, sic

duodecimo die. Dubia plane sunt haec verba: absunt a codd. plerisque, recte opinor; leguntur in nonnullis: metaphr. Gr. vero habet ὡς τάχιστα. *M.* Oud. suspicatur scriptum fuisse *primo* vel *primo quoque die.*

provisa. al. *comparata.* ex glossa.

omni opinione. Sic et 6, 30. 7, 56. alii *omnium.* in aliis deest.

ex Belgis, si quis e Belgis Galliam adeat. *M.*

civitatis. Vulgo addunt *suae*, quod recte reiecit Oud. deest quippe in codd. multis et edd. vet.

qui dicerent. Haec desunt in optimis membranis teste Gronovio ad Senec. de benef. 7, 30. Caesar interdum solet omittere.

cum reliquis Belgis. Sic codd. sed edd. veter. *reliquisque*, quod probat Davis. perperam, ut ex seq. *reliquos omnes Belgas* patet.

omnino. in pluribus codd. et edd. priscis deest.

qui cis Rhenum incolunt. Sic codd. omnes, excepto uno, et edd. antt. ut Oudendorp. monuit. Recentiores his substituerunt, *qui ripas Rheni incolunt*, quae totidem verbis in Gr. metaphr. leguntur. *M.*

reperiebat; plerosque Belgas esse ortos ab Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedisse Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui, patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutonos Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint. Qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata, Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus adfinitatibusque coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere: hos posse conficere armata milia centum: pollicitos ex eo numero electa milia LX, totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos, latissimos feracissimosque agros possidere. Apud eos fuisse Regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum, qui quum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit: nunc esse Regem Galbam: ad hunc, propter iustitiam prudentiamque, summam totius belli omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII, polliceri milia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur lon-

Teutonos. al. *Teutones.* perinde, ut *Santones* et *Santoni.*

Remi. al. *Rhemi.* nil interest. Sic et *Rhedones* vel *Redones.* Cellarius in Orthogr. p. 50. reiicit adspirationem, quod vox sit Celtica; verum scribitur et *rheda.*

electa LX. τὸ *milia* edd. recentiores addiderunt, etsi multi codd. id non habent, unde Oudendorp. rursus sustulit. *M.*

latissimos. al. *fines latissimos.*

Galbam. Error scripturae videtur, quod Dio Cassius 39, 1. hunc regem adpellavit Ἀδραν. *M.*

longissimeque absint. stricte sumtum a vero abest. hinc Vossius vult *long. ab omni cultu absint*, ut 1, 1. sed, longum modo intervallum notari, Davisius monet.

gissimeque absint: XV milia Atrebates, Ambianos X milia, Morinos XXV milia, Menapios VIIII milia, Caletos X milia, Velocasses et Veromanduos totidem: Aduatucos XXVIIII milia, Condrusos, Eburones, Caeraesos, Paemanos, qui uno nomine Germani adpellantur, arbitrari ad XL milia.

5. Caesar, Remos cohortatus liberaliterque oratione prosecutus, omnem senatum ad se convenire, principumque liberos obsides ad se adduci iussit. Quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse, Divitiacum Aeduum magno opere cohortatus, docet, quanto opere rei publicae communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine unó tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bellovacorum introduxerint et eorum agros populari coeperint. His mandatis, eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire vidit, neque iam longe abesse ab his, quos miserat, exploratoribus et ab Remis cognovit, flumen Axonam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum transducere maturavit atque ibi castra posuit. Quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat et, post eum quae essent, tuta ab ho-

XV. milia Atrebates. Non modo in nominibus ipsarum gentium est scripturae diversitas in codicibus; sed numeri quoque ita passim variant in iisdem codd. atque edd., tum vero apud Iul. Celsum, metaphrasten Graecum et Orosium 6, 7, ut profecto nulla satis certa lectio ubique constitui possit. *M.* Parum interest.

Caeraesos. Nominis memoria videtur superesse in fluvio *Chiers*, ut *Paemanorum* in *Famenne* sive *Famine.* V. D' Anville Not. de la Gaule p. 188.

magno opere — quanto opere. Sic Oudend. e codd.

distineri. male alii *detineri.*

vidit. Hoc verbum Oudend. e suis codd. et vett. edd. restituit, omissum fortasse eo quod mox *cognovit* sequebatur. *M.*

post eum sc. Caesarem. Monuit Clarkius. Quae lectio cum esset paullo obscurior, *eum* mutari coeptum est in *ea*, quod vulgg. edd. habent contra codd. *M. Ea* inrepsit ex coniunctura Ciacconii. Davisius τὸ *eum* referebat ad exercitum. *Essent* quoque codd. habent et edd. vet. pro quo alii *erant.*

stibus reddebat et, commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium ponit et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum, Legatum, cum sex cohortibus reliquit: castra in altitudinem pedum duodecim vallo, fossaque duodeviginti pedum, munire iubet.

6. Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax, aberat milia passuum VIII. Id ex itinere magno inpetu Belgae obpugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec. Ubi, circumiecta multitudine hominum totis moenibus, undique lapides in murum iaci coepti sunt murusque defensoribus nudatus est, testudine facta portas succedunt murumque subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam, quum tanta multitudo lapides ac tela coniicerent, in muro consistendi potestas erat nulli. Quum finem obpugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido praeerat, unus ex his, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuncios ad eum mittit, nisi subsidium

posset. al. *possent.*

reliquit. al. *relinquit.*

in altitudinem. Codd. et edd. vet. in *altitudine.* Sed prior forma nostro et aliis frequentior. Cf. 1, 2. 2, 7. 8. 3, 13.

duodeviginti pedum. Stewechius ad Vegetium 3, 8. rescribendum censet XIX. ex praescripto istius de inpari numero. temere, nec enim huius moris observans Caesar fuit. V. 7, 36. 72. C. 1, 61. Cf. Obs. misc. crit. in auct. t. 8. p. 333.

munire iubet. Bene sic subaudito accusativo personae.

Gallorum — Ubi. Ex multiplici varietate lectionis Oudend. id, quod in textu nunc est, recepit. Edd. vulgg. habent: *Gall. ead. atque Belg. opp. est. Hi, ubi — —* Istud *haec* aut *Hi* redundat. *M. Haec* habet Flodoardus in hist. eccles. Rom. 1, 2.

portas succedunt. al. *portis.* Sed accusativus recte se habet. Sic Silius 10, 596. *succedere muros.* Liv. 22, 28. *tumulum.* Tacitus 2, 20. *murum*, ubi vide notata nostra. Male olim legebatur *succendunt.*

Nam, quum coniicerent. Veterem hanc lectionem restituit Oudend. legebatur *Nam — coniiciebant*, omisso *quum.*

Iccius. Cf. c. 3. *M.*

nuncios. al. *nuncium.* Sed patet ex seqq. plures fuisse.

sibi submittatur, sese diutius sustinere non posse.

7. Eo de media nocte Caesar, iisdem ducibus usus, qui nuncii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit: quorum adventu, et Remis cum spe defensionis, studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de caussa spes potiundi oppidi discessit. Itaque, paullisper apud oppidum morati agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis aedificiisque, quos adire poterant, incensis, ad castra Caesaris omnibus copiis contenderunt et ab milibus passuum minus II castra posuerunt; quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius milibus passuum VIII in latitudinem patebant.

8. Caesar primo, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, proelio supersedere statuit; quotidie tamen equestribus proeliis, quid hostis virtute posset, et quid nostri auderent, sollicitationibus periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris, ad aciem

submittatur. Ita codd. et edd. vet. vulgo *mittatur*.

Numidas. Sunt levis armaturae milites. Cf. c. 10 *M*.

Cretas. Οἱ Κρῆτες εἰσὶ τοξεύειν ἀγαθοί. Aelian. V. H. 1, 10. *Cellar.*

Baleares. De incolis insularum balearidum in Hispanico mari notissima sunt, quae Strabo (geogr. 3, p. 168) scripsit: σφενδονῆται ἄριστοι λέγονται, καὶ τοῦτ' ἤσκησαν ὥς φασι, διαφερόντως, ἐξ ὅτου Φοίνικες κατέσχον τὰς νήσους. Cf. Liv. 28, 37. Atque hoc scire sufficit; nam hoc unum est certum, cetera omnia, quae de caussa nominis tradi solent, veluti a βάλλειν (Diod. Sic. 5, 17), aut e sermone phoenicio (Strabo 14. p. 654), aut a quodam Baleo (Livian. epit. lib. 60), incerta sunt, efflictaque nimio studio etymologiae, quod et veterum at recentiorum multos scriptores de gentium originibus tenuit. *M.*

discessit. Sic codd. Sic et Quintil. 11, 1, 16. *aemulatio discessit*. 11, 2, 44. *memoria discedit*. Davis. ex coniectura Gronovii mavult *decessit*.

quos adire. Vel legendum, *quae*, vel *quot*, vel *quo*. *M*. *Quos* per syllepsin adcommodatur digniori generi.

omnibus copiis. Sic et alibi noster, ut c. 19. et 33. item 4, 24. 5, 49. C. 1, 63. Nonnunquam tamen et praepositio apud nostrum additur. Vide 1, 26. 38. C. 1, 19. Parum ergo refert.

periclitabatur. Vid. Iud. Eodem sensu Plautus Amph. 2, 2, 56. 3, 2, 33. Codd. quidam habent *sollicitationibus exquirebat*. alii *experiebatur*. utrumque ex glossa.

instruendam natura obportuno atque idoneo, (quod is collis, ubi castra posita erant, paullulum ex planitie editus, tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris deiectus habebat et frontem leniter fastigatus paullatim ad planitiem redibat) ab utroque latere eius collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta conlocavit, ne, quum aciem instruxisset, hostes, quod tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes suos circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si qua opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

9. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes exspectabant: nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut inpeditos adgrederentur, parati in

atque idoneo. hic ante parenthesin inserit I. C. H. *confligere decrevit et.* Verum absque hoc subplemento locus probe est intellectus.

paullulum ex planitie editus, leniter acclivis. *M.*

adversus. An, ea parte, quae adversa, e regione erat? *M.* parte anteriore, *von vornen*, *sur le devant.* Sic *adversi dentes*, anteriores. Cic. N. D. 2, 54.

deiectus habebat, varios veluti gradus (*Absutze*), per quos, ut per praecipitia, desiliendum potius, quam descendendum erat. Uno verbo, latera non erant sensim aut leniter declivia. *M.* Cf. c. 22.

frontem, i. e. quod spectat ad frontem. Alii *in frontem*, explicandi caussa ediderunt. Frontem dicit eam partem, quae est e regione hominis sub monte stantis, et a lateribus distinguitur: nisi quis malit, essa cacumen. *M.* Vulgo *in fronte*. Sed elliptica ista locutione nihil frequentius. Ovid. Fastor. 3, 269. *frontem redimita coronis.* Cf. et 6, 321. Met. 3, 666.

leniter fastigatus. Vulgo *leviter.* Sed *leuiter* codd. ap. Clarkium et Davis. item edd. vet. Alia v. in Ind. *fastigatus*, recte, non *fastigiatus*, quod patet ex Silio 5, 50. alii male *castigatus.* Cf. Voss. ad Melam 1, 4.

conscripserat. Cf. c. 2. *M.*

si qua opus esset. Sic Grut. e cod. Petavii. vulgo *si quid* vel *si quo*, ut Graecus *εἴ τι δέοι ἴσ.*

armis erant. Interim proelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio nostris, Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt eo consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat Q. Titurius Legatus, expugnarent ponteinque interscinderent; si minus potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

10. Caesar, certior factus ab Titurio, omnem equitatum et levis armaturae Numidas, funditores sagittariosque pontem transducit atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine adgressi, magnum eorum numerum occiderunt. Per eorum corpora reliquos, audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando oppido et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi caussa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere coepit, concilio convocato, constituerunt, optimum esse, domum suam quemque re-

sec. *equitum proelio nostris.* Sic Oudend. e probis codd. Vulgo *equitum nostrorum.*

demonstratum est. Cf. cap. 5. *M.*

si minus potuissent. Sic Oudend. e codd. sic et Flodoardus. Alii *sin minus* vel *sin minus possent.*

comm. n. proh. Vulgo contra codd. *commeatusque nostros sustinebant.* *M.* Edd. vet. *commeatusque nostros prohiberent.*

Caesar, certior. Nomen *Caesaris* male passim omittitur in codd. et edit. *levis armat. Numidas.* Cf. Liv. 35, 11. et Claudian. b. Gild. 435. seq.

audacissime — repulerunt. Male ergo Plut. cap. 20. dicit αἰσχρῶς ἀγωνισαμένους.

verti, ut, quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenirent et potius in suis, quam in alienis finibus decertarent, et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam sententiam cum reliquis caussis haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bellovacorum adpropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

11. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. Hac re statim Caesar per speculatores cognita, insidias veritus, quod, qua de caussa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit. His Q. Pedium et L. Aurunculeium Cottam Legatos praefecit. T. Labienum Legatum cum legionibus tribus subsequi jussit. Hi, novissimos adorti et multa milia passuum prosecuti, magnam multitu-

ut quorum male nonnulli *at quorum*. Saltem subaudiendum *ut* indicat Oudend. qui veterem lectionem restituit, pro qua Manut. et Hotom. posuerant *convenire*. Mihi emendatio Mori sat apta videtur et recipienda.

et potius male nonnulli *ut potius*.

in alienis. bene praepositio repetitur. Sic codd. et edd. vet. et usus is alibi frequens.

copiis rei frum. Respice ad 1, 31.

Divit. — — adpropinquare. Factum erat suasu et hortatu Caesaris. vid. cap. 5. *M.*

neque suis a. f. Sic codd. et ed. vet. Vulgo *ne*. in codice Ortelii *neu*. Wasse volebat *ne qua*.

insidias veritus. ex inscitia loci. Dio 39, 2.

His Q. Pedium. Ita codd. vel *iis*. per egregiam sinthesin. Male recentiores mutarunt in *eique*.

Hi, novissimos — ponerent. Haec periodus in vulgg. edd. in duas discerpta et varie perturbata est. Oudend. e codd. restituit. *M.* Sed iam ed. Mediol. et seq. vet. ita habent. In iis mox est *prioresque*, quod Oud. probat et ego recipio. Porro habent quoque *ponerent*, quod pendet a *quum*, pro quo Aldus et alii male *posuerunt*.

dinem eorum fugientium conciderunt, quum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent fortiterque inpetum nostrorum militum sustinerent; prioresque, quod abesse a periculo viderentur, neque ulla necessitate neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium: sub occasumque solis destiterunt, seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

12. Postridie eius diei Caesar, prius quam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit et magno itinere confecto ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere obpugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere, quaeque ad obpugnandum usui erant, comparare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit.

ab extr. agm. i. e. ii in extremo agmine. *M.*

praesidium. Pauci codd. *subsidium.* Caesar libentius *praesidium* hoc sensu dicit. Ceterum Dio Cass. 39, 2, et Plutarch. in Caes. c. 20 hanc expeditionem paucissimis attigerunt. *M. Subsidium* recepit Scaliger, secuti sunt alii.

destiterunt, scil. interficere. Vulgo *sequi destiterunt.* Verum id *sequi* abest a bonis codd. et edit. vet.

terrore. alii. *pavore.*

vineas agere. Pro *agere* legendum *aggerem* praecipit Hotomannus. frustra. Male quippe referretur ad *comparare.* Imo mox repetitur *vineis actis.* L. 7, 17. legitur *aggerem adparare, vineas agere.* Folardum si audias, *vineae* hic sunt fossae tectae, quales hodie dicuntur *tranchées couvertes de claies, Laufgraben.* V. Comment. sur Polybe t. 2. art. 9. p. 167. Negat hoc Guiscard in Mém. milit. t. 2. p. 5. et ex Vegetio 4, 15. docet fuisse machinas mobiles, quales vide sis descriptas in Indice, exponitque per Gallicum *galeries.* Utramque significationem diversis obtinere locis statuit Lo-Looz in Défensa du Chev. de Folard. 8. Bouillon 1776. p. 28. putatque *vineas agere* et *aggeres agere* esse synonyma, qua in re fallitur omnino. Vide v. *agger* in Indice.

Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere iacto turribusque constitutis, magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli, neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Caesarem de deditione mittunt et, petentibus Remis, ut conservarentur, impetrant.

13. Caesar, obsidibus acceptis, primis civitatis atque ipsius Galbae Regis duobus filiis armisque omnibus ex oppido traditis, in deditionem Suessiones accepit, exercitumque in Bellovacos duxit. Qui quum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter milia passuum quinque abesset, omnes maiores natu ex oppido egressi, manus ad Caesarem tendere et voce significare coeperunt, sese in eius fidem ac potestatem venire, neque contra Populum Romanum armis contendere. Item, quum ad oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus suo more pacem ab Romanis petierunt.

14. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduorum copiis ad eum reverterat) facit verba: *Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse: impulsos a suis principibus, qui dicerent, Aeduos, a Caesare in servitutem redactos, omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Aeduis defecisse, et Populo Romano bellum*

turribus constitutis. Vet. cod. *constructis.* forsan e glossa.

Galbae. vid. c. 4. *M.*

Bratuspantium. Idem esse cum Ptolemaei *Caesaromago Bellovacorum*, postea sic dicto in honorem Caesaris vel Augusti, putant Scaliger, Sanson, Hadr. Valesius, Cellarius. At D' Auville ante duo et quod excurrit saecula, prope vicum Bretevil in paroecia Vandevil superfuisse vestigia urbis sub nomine *Brantuspante* docet. Obtulerat Academiae Parisinae olim cel. Bonami dissertationem de *Bratuspantio*, quae vero lucém nunquam vidit. V. Not. de la Gaule. p. 172.

ad eum rev. ad Caesarem. *M.*

intulisse. Qui hujus consilii principes fuissent, quod intellegerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Aeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum: quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.

15. Caesar honoris Diviatici atque Aeduorum caussa sese eos in fidem recepturum et conservaturum dixit: sed, quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate atque hominum multitudine praestabat, DC obsides poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido conlatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii adtingebant: quorum de natura moribusque Caesar quum quaereret, sic reperiebat: *Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini, reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium, inferri, quod his rebus relanguescere animos et remitti virtutem existimarent: esse homines feros magnaeque virtutis: increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se Populo Romano dedidissent patriamque virtutem proiecissent: confirmare, sese neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos.*

Petere non solum. Edit. vet. *Praeterea petere.*

sustentare. Aedui a Belgis auxilium petere solent, ut pares sint bello gerendo. *M.*

sed, quod erat. Alii *et.*

inter Belgas. Alii *et inter.*

ad luxur. pertin. Haec verba ab haud paucis libris absunt. Si omittantur, voluit Caesar dicere, id, quod iam Oudend. vidit, Nervios omnino nihil mercium velle extrinsecus inportari. *M.* Plane ut 4, 2. Oudend. vulgatum ex verbis seq. ortum suspicatur et ex 1, 2. Gruterus verbum *pertinentium* abiici volebat. Graecus et Celsus cum vulgato consentiunt.

animos eorum. Deleverim *eorum*, quod fieri posse sensit Oudend. Si ad Nervios referretur, debebat esse *suos. M.* Mihi videtur pronomen e glossa adiectum et tollendum. Apud Celsum et metaphrasten Graecum generale effatum est. Cf. 4, 2.

dedidissent. Alii. *dedissent.*

confirmare. adfirmare. ut apud Cic. ad Div. 6, 3. *ego tibi hoc confirmo.*

16. Quum per eorum fines triduum iter fecisset, inveniebat ex captivis, Sabim flumen ab castris suis non amplius milia passuum decem abesse: trans id flumen omnis Nervios consedisse, adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatibus et Veromanduis, finitimis suis: (nam his utrisque persuaserant, uti eamdem belli fortunam experirentur) exspectari etiam ab his Aduatucorum copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

17. His rebus cognitis, exploratores Centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant. Quumque ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures, Caesarem secuti, una iter facerent: quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt atque iis demonstrarunt, inter singulas legiones inpedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quidquam negotii, quum prima legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa, inpedimentisque direptis, futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. Adiuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, quum equitatu nihil possent, neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis,

triduum. Sic boni codd. et edd. vet. alii *triduo.* parum interest.

Atrebatibus. Cod. Schotti aliique *Atrebatis.* et mox *Aduatucorum.*

His rebus cogn. Alii *Caesar his r. c.* Sed codd. multi et edd. vet. vocem eam non agnoscunt, nec opus.

eorum d. consf. — perspecta, cognoverant modum, quo exercitus Romanus per illos dies solitus erat iter facere, quale agmen Rom. solebat esse. *M.* Davisius tacite et male edidit *prospecta.* I. C. H. legi praecipit *consuetudine et ratione.*

sub sarcinis. Sic et 3, 24. 8. 27. et C. 1, 66. *sub onere.* v. Ind.

quo facilius finitumorum equitatum, si praedandi caussa ad eos venisset, inpedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebris in latitudinem ramis et rubis sentibusque interiectis effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent; quo non modo intrari, sed ne perspici quidem posset. His rebus quum iter agminis nostri inpediretur, non omittendum sibi consilium Nervii aestimaverunt.

18. Loci natura erat haec, quem locum nostri castris delegerant. Collis, ab summo aequaliter declivis, ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat. Ab eo flumine pari adclivitate collis nascebatur, adversus huic et contrarius, passus circiter ducentos, infima apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco secundum flumen paucae stationes equitum vide-

atque inflexis, crebris in latitud. ramis. In Ursini codice pro *inflexis* glossa habet *curvatis ramis.* Simili modo Oudend. ab aliis glossatoribus adiectum *enatis, renatis*, autumat. Non comparet haec vox in Scaligeri, Leidensi primo et aliis codd. Ita et praecedens *que* ignorat cod. Dorvilii eum edd. Rom. Mediol. Ven. Deleta utraque ista voce, egregie procurrit sensus. Quod suadet Oudend. *enatis* referendum ad *et rubis*, mihi non adridet, otiosum est epitheton. Pro *inflexis* temere *implexis* legendum praecipit Davisius. Ceterum non absimilia tradunt Strabo 4. p. 194. et Curtius 6, 5.

sentibusque interiectis. Leid. I. *intertextis*, quod verum putat Oud. sed *interiectis* repetitur mox c. 22.

non modo intrari. Vulgo, *non modo non intrari*, contra codd. Scilicet Latini solebant pro *non modo non* ponere *non modo*, sequente illo *sed ne quidem.* Res est tralaticia. Vid. ind. et praeter alios Ernesti Clau. Cic. in *non. M.* Adde Perizonium ad Sanctii Minervam 4, 7. p. 694.

aestimaverunt. Sic Oud. e bonis codd. vulgo *existimaverunt.* Alibi quoque restituit Oudend. Vid. et Burmann. ad Quinct. 5, 10. et Phaedr. 3, 4.

quem locum. Frequenter tali repetitione utitur noster, ut 1, 6. 16. 29. 31. etc. Bene ergo vocem vulgo omissam reposuit Oudend.

aequaliter, ita, ut neque eminentiora neque depressiora loca haberet. *M.*

infima, quod spectat ad infima loca, ad radices, Sic c. 8. *frontem fastigatus.* Hoc *infima* Oudend. ex uno Petaviano codice recte restituit: ceteri omnes syntaxin rariorem male mutarant in *infimus*, *infimis*, *inferius.* *M.* Burmannus haec esse vitiosa senserat.

in aperto, nullis arboribus vestito. *M.*

bantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

19. Caesar, equitatu praemisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam, quod ad hostis adpropinquabat, consuetudine sua Caesar sex legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus inpedimenta conlocarat: inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant, praesidioque inpedimentis erant. Equites nostri, cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu proelium commiserunt. Quum se illi identidem in silvas ad suos reciperent ac rursus ex silva in nostros inpetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent: interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi prima inpedimenta nostri exercitus ab his, qui in silvis abditi

altit. pedum circiter trium. Ciacconius suspicatur legendum *latitudo* pedum CCC vel *altitudo pedum* XXX. quia c. 27. *transire ausi* dicuntur *flumen latissimum et altissimum.* Verum ibi *altissimae ripae* dicuntur, non *flumen*, quod certe *altum* XXX pedes transire non forent ausi.

quod ad hostis (i. e. hostes) *adprob.* Haec est unius codicis, et tamen unice vera lectio. Vulgo, *quod hostis adpropin.* Sed hostis non adpropinquabat, exspectabat enim trans flumen adventum Romanorum. v. c. 16. Monuerunt Ursinus, Davis. et Oudend. *M.* Codd. quidam habent *quoad.* Faërnus, cui vitium suboluerat, legebat *hosti.*

proxime. Cf. c. 2. *M.*

porrecta ac. Delendum est *ac*, sensus autem hic: *quem ad finem* (quousque) *loca aperta* (nullis silvis tecta) *porrecta pertinebant* (extendebantur). ut dicitur, *porrectus extenditur* seu *procurrit*, pro, *porrectus est*: sic *porrectus pertinet ad aliquem locum*, pro, *porrectus est usque ad illum locum.* Varietas lectionis (*ad* pro *ac*, et *aperta loca* pro *loca aperta*) atque dissensus interpretum indicat, lectionem vulg. vitio laborare. *M.* Τὸ *aperta* pro glossa τοῦ *porrecta* habent Hotom. et Gruterus. Verum ea vox admodum trita est nostro v. Index. Davisius secutus edd. Rom. Ven. dedit *συνωνύμως porrecta ac aperta loca.* Clarke, quocum faciunt Cellarius aliique, τὸ *porrecta* absolute positum putat, ut apud Minuc. Fel. c. 17. *porrecta camporum*, adeoque vulgatum retinet. Idem iam Ciacconio visum. Dubius omnino locus.

opere dimenso, i. e. spatio dimenso, in quo opus (castra) munire volebant. Puto esse id, quod usitatius dicitur *castra metari.* *M.*

latebant, visa sunt, quod tempus inter eos committendi proelii convenerat, ita, ut intra silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt inpetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt, ut paene uno tempore et ad silvas et in flumine, et iam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

20. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurri oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paullo longius aggeris petendi caussa processerant, arcessendi: acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum, quarum rerum magnam partem temporis brevitas et successus et

tempus — convenerat. Cf. cap. 17. *M.*

ita, ut. Davisius hoc *ut* capit de tempore pro *postquam*; quia in variis codicibus τὸ *ita* deest. Sed in aliis et edd. vet. legitur estque adverbium similitudinis pro eo *modo, quo.*

confirmaverant, consilio capiendo, pollicendo, cohortando. *M.*

proturbatis. Ita Faërnus e vet. cod. prius legebatur *perturbatis.* mox *decucurrerunt* Ursinus e suo codice et Charisio, in edd. vet. erat *decurrerunt.*

in flumine. Hoc flumen transgressi Nervii volebant Caesaris exercitum, in altera ripa relictum, adoriri. Hinc transgressi flumen erant *in manibus Romanorum*, h. e. prope Romanos, adstantes castris Romanorum, ἐγγύθι. *M.*

in manibus nostris. Adiectum pronomen suspectum est Gronovio ad Liv. 2, 46. sed noster amat plene loqui.

adverso colle, i. e. ibi, ubi erat collis, qui e regione alterius collis erat. v. c. 18. *M.*

vexillum proponendum. Russi coloris. v. Macrob. Sat. 1, 16. extendebatur supra praetorium teste Plut. in Fabio c. 15. ubi dicitur χιτὼν κόκκινος et in Marcello c. 26. ubi φοινικοῦς χιτών. In nostro loco Graecus male reddit per ἀετόν.

sign. tuba dandum. Hoc erat signum ipsius conflictus inchoandi. *M.* Graecus τὸ πολεμικόν.

signum dandum, tessera danda. Monuerunt Rhellicanus et Brantius *M.* Bene Graecus σύνθημα. Ciacconius diversa ea signa non recte distingui a quibusdam refert et quaedam hic supervacua tradi.

successus, accessio, adpropinquatio. Edd. recentiores male hoc verbum omiserunt, quod per codd. satis tutum est. *M.* Clarkius, post Aldum et alios ταυτολογίαν veritus, omisit. Sed noster haud raro idem fere significantia iungit. Cf. C. 1, 5. et 82.

incursus hostium inpediebat. His difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod, superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri poterant, et quod ab opere singulisque legionibus singulos Legatos Caesar discedere, nisi munitis castris vetuerat. Hi, propter propinquitatem et celeritatem hostium, nihil iam Caesaris imperium spectabant, sed per se, quae videbantur, administrabant.

21. Caesar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque inpetum fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adiici posset, proelii committendi signum dedit. Atque in alteram partem item cohortandi caussa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia adcommodanda, sed etiam ad galeas inducendas scu-

incursus, ipse inpetus, quem faciebant. Si quis tamen cum Davisio delere velit verba *et incursus*, nihil deerit ad sensus integritatem. in Gr. metaphr. tantum est, *ἡ τοῦ χρόνου βραχύτης καὶ ἡ τῶν πολεμίων ἐπιδρομή*. *M.* Nihil mutatione opus, ut modo dictum.

spectabant. i. e. reverebantur, curabant. Sic et alibi v. Index. vulgo legebatur *exspectabant.* ut est in edd. vet. et variis codd.

fors obtulit. Sic multi bonique codd. Vulgo *sors.*

cohortatus — quod. al. *est coh. — et, quod.*

adiici. ita mitti, ut ad locum destinatum perveniat. Codd. *adici*, more solemni.

galeas inducendas, alii *induendas.* Etiam Gr. metaphr. *τὰς περικεφαλαίας ἐνδύσασθαι* habet. v. ind. Ergo lectionem, *inducendas*, non probo: nam *inducere galeas* mihi videtur significare, eas tegere aliqua re, obducere. *M.* Non raro tamen *inducere* eodem sensu usurpatur quo *induere*, verum id fere fit adposito subiecto aliquo, ut *soleas pedibus. calceum sibi humeros amictu. laurum capillis.* Sed et in genere *induci* dicitur, quo quid tegitur. Sic Ovid. Art. Am. 2, 495. *sacris inducta capillis laurus erat.* Servandum ergo *inducendas.*

tisque tegimenta detrahenda tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne, in quaerendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

22. Instructo exercitu, magis ut loci natura deiectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, quum diversis locis legiones, aliae alia in parte, hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interiectis prospectus inpediretur: neque certa subsidia conlocari, neque quid in quaque parte opus esset provideri, neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate, fortunae quoque eventus varii sequebantur.

23. Legionis nonae et decimae milites, ut in sinistra parte acie constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt, et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum inpeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt et, in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes redintegrato proelio in fugam dederunt. Item alia in parte diversae duae legiones, undecima et octava, profligatis Veromanduis, quibus-

tegimenta erant e corio facta, ne formae et colores, scutis additi, pulvere aut aëris iniuria corrumperentur. *Davis.* Hinc apud Cic. Nat. D. 2, 14, *clypeorum involucra. M.* Alii heic *tegumenta*, *tegmenta.* Mox alii *detrudenda.*

in quaerendis suis. Scaliger e suo codice *in quaerendo suos.* al. *inquirendo suos.* Ciaccon. *inquirendis suis.*

deiectus, declivitas in Gr. metaphr. τὸ τοῦ ὄρους κάταντες. *M.* Cf. c. 8. inde patet, male in codd. quibusdam legi *delectus.*

diversis locis legiones. Sic plane Graecus al. *diversis legionibus alii* vel *aliae.*

demonstravimus. cap. 17. *M.*

acie. Hanc antiquam genitivi formam pro *aciei.* restituit e codd. Oudendorpius, et Gellium N. A. 9, 14 contulit. *M.* Cf. Afr. 51.

in fugam dederunt. Sic boni codd. alii et edd. vet. *coniecerunt.* Sed cf. et 5, 51.

cum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur. At tum totis fere a fronte et ab sinistra parte nudatis castris, quum in dextro cornu legio duodecima et non magno ab ea intervallo septima constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere, coepit.

24. Eodem tempore equites nostri levisque armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo hostium inpetu pulsos dixeram, quum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones, qui ab decumana porta ac summo iugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi caussa egressi, quum respexissent et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant. Simul eorum, qui cum inpedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii caussa ab civitate missi ad Caesarem venerant, quum multitudine hostium

At tum totis. Erat in codd. *attonitis*, in recentioribus edd. *at totis*. Inde fecit Oudendorp. *at tum totis*. *M*. Concinit Graecus, qui ἐν τούτῳ δέ.

Nervii — duce Boduognato. Celsus hic alia tradit et Boduognatum Veromanduorum ducem dicit.

summum castr. locum. Intelligit collem, ad quem castra erant: cf. c. 19. et sic metaphr. Gr. cepit, πρὸς τὰ ἄκρα τείνουσι. Mox cap. 24. summum iugum collis eius dicitur, ad quem collem castra erant. *M*. Vulgo contra codd. *s. locum castr. petere coepit*. al. *coeperunt*. per syllepsin.

dixeram. c. 19. *M*.

adv. host. occurr. obviam fiebant hostibus, e regione venientibus per castra, quae hostes iam occuparant. *M*.

qui ab dec. porta etc. alii *qui dec. porta a s. i. c.* et deinceps *transire*.

oriebatur. alii *exaudiebatur* invitis codd.

castra nostra compleri, legiones premi et paene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, castris inpedimentisque eorum hostes potitos, civitati renunciaverunt.

25. Caesar, ab decimae legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgueri signisque in unum locum conlatis duodecimae legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse inpedimento; quartae cohortis omnibus Centurionibus occisis Signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere Centurionibus aut vulneratis, aut occisis; in his Primo pilo, P. Sextio Baculo, for-

diversos. alios alio loco. *M.*

ab dec. leg. cohort. Cf. cap. 21. *M.* Lips. elect. 2, 7. quod in v. cod. erat *cohorte* pro *cohortatione*, rescribi vult satis audacter *cum decimae legionis cohorte.*

sibi ipsos. Sic boni codd. vulgo *sibi ipsis.* V. et 7, 70. 82. C. 3, 72. Afr. 93.

inpedimento. Additur in codd. et edd. vet. *vidit*, ex inscitia librariorum, periodi longioris syntaxin non advertentium.

Primo pilo, i. e. Centurione primi pili: hunc enim Centurionem putant simpliciter dictum esse Primum pilum. Sed cum hoc incertum sit, (v. Gesn. thes. L. L. in *pilus*, et Camerarius ad h. l. Caesaris, qui se dubitare dicit de huius nominis forma,) malim *primi pili*, ut syntaxis sit: *Centurionibus vulneratis, in his primi pili* (scil. Centurione) plane ut apud Liv. 7, 41. *qui — primus Centurio erat, quem nunc primi* (sc. Centurionem) *adpellant.* In codd. Caesaris et *primopilo*, et *primi pili* legitur, e quo edd. recentiores *primipilo* fecerunt, quae forma ne latina quidem videtur. Gr. metaphr. plane omisit. Sententiae interpretum de hac re, an *Centurio primi pili* etiam dictus sit *Primus pilus*, *Primipilus*, *Primopilus*, v. Dionys. Halic. 9. p. 567 ed. Sylb., et quae scriptura praeferenda sit, cognosci possunt e nota Oudendorpii ad h. l. qui iam indicavit notas Glareani atque Drakenborchii ad Liv. 2, 27. et Cortii ad Sallust. Iugurth. c. 38. Lipsium de milit. Rom. 2, 8. eadem tractasse, constat. Equidem arbitror, ex eo, quod v. c. Laetorius dicebatur Centurio primi pili, ortam esse hanc ellipsin, *Laetorius primi pili:* quae ellipsis deinde variandae et corrumpendae lectionis occasionem dedit librariis. Sed si quem movet inscriptio, ab Ursino ad h. l. verbo indicata et a Gesnero in thes. L. L. illata, ut defendat *Primus pilus*, pro, Centurio primi pili, non magnopere repugnabo. Cf. ad 5, 30. *M.*

Baculo. Sic et 6, 38. Hotom. Brantius, Glandorpius malunt ex vet. cod. *Bibaculo.*

tissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut iam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores, et nonnullos ab novissimis desertos proelio excedere ac tela vitare; hostis neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare; et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset: scuto ab novissimis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit, Centurionibusque nominatim adpellatis, reliquos cohortatus milites, signa inferre et manipulos laxare iussit, quo facilius gladiis uti possent. Cuius adventu spe inlata militibus ac redintegrato animo, quum pro se quisque, in conspectu Imperatoris etiam in extremis suis rebus, operam navare cuperent, paullum hostium inpetus tardatus est.

26. Caesar, quum septimam legionem, quae iuxta constiterat, item urgueri ab hoste vidisset, Tribunos militum monuit, ut paullatim sese legiones coniungerent et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto, quum alius alii subsidium ferrent, neque timerent, ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt. Interim mi-

se sustinere. Codd. quidam pronomen omittunt. Sic et alibi sine casu. ut c. 6.

desertos sc. ducibus, qui non amplius habebant duces, a quibus pugnare iuberentur et cogerentur. In uno cod. est *deserto*; quasi *deserto proelio* iungendum sit sensu satis commodo: sed non puto necessariam esse mutationem lectionis, quam omnes alii codd. exhibent. *M.*

uni militi. Fugientem narrat Florus 3, 10. *lentius dimicantem* anonymus. Sic et Val. Max. 3, 2, 19. *timidius pugnantem.*

laxare, sic per intervalla conlocare, ne nimis conferti stent: ita enim steterant, ut paullo ante dictum est. *M.*

Cuius adventu. Sic codd. Vulgo *huius.*

spe inlata. Wasse ad Sallust. mavult *innata*, sed idem noster habet 6, 43. Sic et C. 3, 38. *inlata suspicione.*

pro se quisque. i. e. quantum posset, pro virili parte. Non nemo *pro se*, male.

in extremis s. r. Praepositio deest in codd. plerisque et edd. vet.

alius alii ferrent. Vulgo *aliis alii.* item *alius alii ferret.* in vulgato est syllepsis non insueta.

lites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, proelio nunciato, cursu incitato in summo colle ab hostibus conspiciebantur. Et T. Labienus, castris hostium potitus et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit. Qui quum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra et legiones et Imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

27. Horum adventu tanta rerum commutatio facta est, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, proelium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent; equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnae se legionariis militibus praeferrent. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem praestiterunt, ut, quum primi eorum cecidissent, proximi iacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pugnarent; his deiectis et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo, tela in nostros coniicerent et pila intercepta remitterent; ut non nequidquam tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

decimam legionem. Plut. c. 20. *duodecimam* habet.

pugnae se l. m. praef. Vulgo legitur *occurrerunt ... pugnabant, quo se l. m. pr.* Emendavit locum Oud. ex codd. et ed. R. Stephani.

in extrema spe sal. Spem heic pro desperatione poni perperam perhibet Schottus Obs. poët. 2, 36.

iudicari deberet ausos esse. Legebatur *deberent. Ausos esse.* quod Hotom. putabat dictum per admirationem, ut apud Cic. pro Sex. Roscio c. 23. Faernus coniectabat *ausi quod essent.* G. Canterus Nov. Lect. 2, 28. dedit, quod nunc legitur.

28. Hoc proelio facto et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto, maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes conlectos dixeramus, hac pugna nunciata, quum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu, legatos ad Caesarem miserunt seque ei dediderunt et in commemoranda civitatis calamitate ex DC ad III senatores, ex hominum milibus LX vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit suisque finibus atque oppidis uti iussit et finitumis imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

29. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum, egregie natura munitum, contulerunt. Quod quum ex omnibus in circuitu partibus altissimas ru-

ad internecionem. Plutarchus in Caes. 20. non nisi quingentos evasisse refert. *M.*

dixeramus. vid. cap. 16. Aestuarium dicitur, quum oceanus, se effundens in ostia fluminis, lacum efficit, qui eosdem cum oceano patitur aestus i. e. fluxum et refluxum. Haec sunt verba Casauboni ad Strabon. 4. p. 190. quibuscum Plinianus locus epist. 9, 33. conferri potest, et Taciti Annal. 2, 8. Verbum et infra 3, 9 occurrit. *M.* Loco τοῦ *conlectos* Drakenb. ad Sil. 17, 93. legit *coniectos.* idem coniecerat Glandorp. Sic et Davisius, qui male provocat ad cod. Lovan. Supra c. 16. legitur etiam *coniecisse.* Verum hic codd. et edd. vet. consentiunt in vulgato.

supererant. Cod. Vossii *superarant.* ut apud Virg. Aen. 3, 339.

ex DC ad III sen. Cellarius CD edidit, quia numerus sexcentorum nimius est, et Plutarch. in Caes. c. 20 tradit e quadringentis senatoribus tres esse servatos. Sed illum alterum numerum non modo codd. Caesaris, sed et metaphr. Gr. et Iul. Celsus et epitomator Livii lib. 104. servant. Non tanti est, his immorari, nec licet aliquid mutare, quia nobis nimium videtur. *M.*

supra. cap. 16. *M.*

hac pugna nunc. Pronomen glossam sapit iudice Grutero.

in unum oppidum. Id Namurci arcem vulgo fuisse volunt cum Sansone; D'Anvilius in Not. De la Gaule p. 34. potius in colle, cui impositum est *Falais*, situm fuisse suspicatur.

pes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius CC pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant; tum magni ponderis saxa et praeacutas trabes in muro conlocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati; qui, quum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis inpedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiae ex suis ac praesidio sex milia hominum una reliquerunt. Hi post eorum obitum multos annos a finitumis exagitati, quum alias bellum inferrent, alias inlatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

30. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque proeliis cum nostris contendebant; postea vallo pedum XII, in circuitu XV milium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi, vineis actis, aggere exstructo, turrim procul constitui viderunt, primum inridere ex muro atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio institueretur? quibusnam manibus, aut quibus viribus, praesertim homines tantulae staturae, nam plerumque hominibus Gallis prae magnitudine corporum suorum brevi-

ex Cimbris etc. Nerviis hoc male adscribit Appianus in Gallicis c. 4. Contra Dio 39, 4. bene habet.

custodiae — praesidio. al. *custodiam — praesidium.* Sed prius ex more Caesaris V. 1, 51. 7, 49.

una. Quid hoc sibi hoc loco vult? Abest a cod. Ursini et metaphr. Gr. *M.* Omnino abundat, ex terminatione repetita vocis praecedentis ortum.

post eorum obitum, Cimbris Teutonisque a Mario victis. *M.*

vallo pedum XII sc. in altitudinem. Addidit hoc metaphr. Gr. Cf. 2, 5. *M.*

quo tanta mach. MS. codd. et edd. vet. *quod.* forsan fuerat *quoi* scil. *usui*, ut 7, 55. Cellarius retinuit *quod.*

institueretur. Sic boni codices. alii et edd. vet. *instrueretur.* V. ind. *instituere.*

plerumque hominibus. alii *plerisque.* item alii *omnibus.* Graecus *πολλάκις οἱ Γάλλοι.*

tas nostra contemtui est, tanti oneris turrim in muros sese conlocare confiderent?

31. Ubi vero moveri et adpropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti, legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui, ad hunc modum locuti: *Non se existimare, Romanos sine ope divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere et ex propinquitate pugnare possent: se suaque omnia eorum potestati permittere*, dixerunt. *Unum petere ac deprecari: si forte, pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset, Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret: sibi omnes fere finitumos esse inimicos ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. Sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a Populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.*

32. Ad haec Caesar respondit: *Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius quam murum aries adtigisset, se dedidissent: sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id quod in Nerviis fecisset, facturum finitumisque imperaturum, ne quam dedititiis Populi Romani iniuriam inferrent.* Re nunciata ad suos, *quae imperarentur, facere* dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum,

in muros i. e. iuxta muros. Faërnus et Ursinus male *in muro*, quod refutat Lipsius poliorc. 2, 4.

Non se existimare. Codd. quidam omittunt pronomen, ellipsi consueta.

et ex prop. pugn. Haec a multis codd. absunt, teste Oudendorpio. M. Graecus habet.

audirent. Sic codd. boni. vulgo *audissent.* forsan *audirint. Oud.*

in Nerviis. vulgo *in Nervios.*

quae imperarentur. Vulgo praemittitur *illi se*, quod a codd. et edd. vet. exulat.

facere dixerunt. Praesens vim futuri habet. V. Sanctii Min. 1, 14. ibique Perizonium.

iacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent; et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

33. Sub vesperum Caesar portas claudi militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani ab militibus iniuriam acciperent. Illi, ante inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros praesidia deducturos, aut denique indiligentius servaturos, crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari debuit, quum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum milibus quatuor, reliqui in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei, refractis portis, quum iam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem eius oppidi universam Caesar vendidit.

deducturos. E plerisque codd. legendum *non inducturos*, quod et Manutio visum est. *M.* Sic edidere Beroaldus et R. Stephanus. Parum interesse credo. Alterum alterius glossa fuit.

denique, i. e. in summa, uno verbo. Cf. ind. et Gesneri Thes. L. L. *M.* Potius hic *saltem* significat, ut apud Senecam de ira 3, 18.

servaturos, observaturos, custodituros. *M.*

repente. al. *repentino*. scil. tempore. ut Plaut. Pseud. 1, 1, 37. Cic. pro Quinctio c. 4.

quum iam def. nemo. Inseritur in edd. vet. *captum oppidum*. e glossa.

sectionem — vendidit. Constat, sectionem esse ritum bona publice vendendi, sed ita, ut singulatim distrahantur auctionis ritu: nam *secare bona* est in hac re idem, quod distrahere. Ergo Caesar universam huius oppidi, praedam, cuius potissima pars fuerunt ipsi captivi, vendidit aliquot redemtoribus, qui dici possunt *entrepreneurs*,

Ab his qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est milium LIII.

34. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quae sunt maritumae civitates Oceanumque adtingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque Populi Romani esse redactas.

35. His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab his nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur: quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti iussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est, ob easque res, ex litteris Caesaris, dies XV supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

ut hi illam praedam distraherent vendendo s. auctione: hoc enim est, vendere sectionem, scilicet vendere alicui res, ut eas deinde auctione distrahat. Dio Cass. 39, 4 de hac ipsa re, *οὐδεὶς συγγνώμης ἔτυχεν, ἀλλὰ πάντες ἐπράθησαν.* Ut autem Caesar dixit, *sectionem oppidi vendere*, sic Cic. de Inu. 1, 45, *sectio praedae venit*. ubi vid. Ernest. in Clau. Cic. *M.* Cf. omnino Ascon. in Verr. 3.

his, qui emerant. Hi sunt, opinor, illi redemtores. *M.*

Curiosolitas. Gentis situs dubius esse nequit, ex quo a. 1801. in vico *Corseult* prope urbem Dinant magna antiquae urbis rudera sunt detecta.

Sesuvios. Ciacconius, Ursinus et Vossius *Lexuvios* aut *Lexovios* scribendum putant, quia Sesuvii nuspiam, Lexovii vero alibi 3, 9. 17. 29. una cum his gentibus commemorantur, quibuscum h. l. coniuncti sunt. Idem placuit Rittero in hist. Gall. p. 72. Cf. dicta ad 5, 53. de civitatibus Armoricis. Cf. etiam 3, 7. *M.* Pap. Masson *Saiios* intelligit, quorum, ut putatur, fit mentio 5, 24. sub nomine *Essuiorum*. Verum isti in maritimis non fuere. Valesius in Not. Gall. p. 494. *Lexovios* vel *Lexuvios* interpretatur, a quibus in *Sesuvios* facilis fuit librariorum lapsus. Rectius in dubio rem relinquit D'Anvillius in Not. de la Gaule p. 566.

in ditionem. alii minus bene *in deditionem.*

quae — daturas — facturas. Codd. quidam *qui daturos, facturos.*

in hiberna. alii *in hibernacula.*

supplicatio. Plutarch. in Caes. cap. 21. *Ἡ σύγκλητος πεντεκαίδεκα ἡμέρας ἐψηφίσατο θύειν τοῖς θεοῖς καὶ σχολάζειν ἑορτάζοντας.* Conf. ind. de re et [illegible], quae Caesari hunc honorem exhibuit, omnino consulendus est Cic. de prov. cons. c. 10. 11. 12. ubi hae res Caesaris magnifice collaudantur. *M.*

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER TERTIVS.

ARGVMENTVM.

I. Bellum Alpinorum.

Cap. 1. *Hiberna Servii Galbae in Veragris et Nantuatibus.* 2. *Motus Gallorum.* 3—6. *Periculum Romanae legionis. victoria. iter in Provinciam.*

II. Bellum Veneticum.

Cap. 7—11. *Novum bellum in Armorica auctoribus Venetis conflatum, adparatus ad id bellum.* 12. 13. *Situs Venetorum et armatura classis.* 14—16. *Proelium navale. clades Venetorum.*

III. Bellum Unellorum.

Cap. 17. *Iter Q. Titurii in Unellos. castra.* 18. 19. *Unelli ratione et consilio superati.*

IV. Expeditio P. Crassi in Aquitaniam.

Cap. 20—22 *Sotiates a P. Crasso victi. Soldurii.* 23—27. *Deditio maximae partis Aquitaniae.*

V. Expeditio Caesaris in Morinos et Menapios.

Cap. 28. *Iter Caesaris ad hostes. receptus Morinorum in silvas. impetus in Romanos.* 29. *Consilia Caesaris tempestatibus inpedita. hiberna.*

Quum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam cum legione duodecima et parte equitatus in Nantuatis, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. Caussa mittendi fuit, quod iter per Alpis, quo magno cum periculo

magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in eis locis legionem hiemandi caussa conlocaret. Galba, secundis aliquot proeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis et pace facta, constituit, cohortis duas in Nantuatibus conlocare et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui adpellatur Octodurus, hiemare: qui vicus positus in valle, non magna adiecta planicie, altissimis montibus undique continetur. Quum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem eius vici Gallis concessit, alteram, vacuam ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum adtribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

2. Quum dies hibernorum complures transissent frumentumque eo comportari iussisset, subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui inpenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de caussis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque obprimendae consilium caperent: primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus et compluribus singillatim, qui commeatus petendi caussa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod

cum portoriis. Graecus male φορτίοις. Intelliguntur enim vectigalia a mercatoribus pro transitu mercium exigenda. Praepositionem praefigunt codd. et edd. vett.

et ipse. Coniunctionem eiectam a Scaligero restituit Oud. e codd. et edd. primis.

flumine. Orosius 6. 8. habet *torrente.* Graecus omisit.

ad hiemandum. Verba haec huc transtulerunt Ciacconius et Hotomannus; nam in MSS. et edd. vett. inepte positum erat τὸ *concessit.* Quaedam edd. recentt. ut et metaphr. Gr. omnino omiserunt. *M.*

eam plenissimam. Codd. et edd. vett. *tam.* quod nonnunquam additur superlativo. V. Oud.

singillatim, singulorum militum, qui singuli discesserant. *M.*

propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela coniicerent, ne primum quidem posse inpetum suum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant: et Romanos non solum itinerum caussa, sed etiam perpetuae possessionis, culmina Alpium occupare conari et ea loca finitumae provinciae adiungere, sibi persuasum habebant.

3. His nunciis acceptis, Galba, quum neque opus hibernorum munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod, deditione facta obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat, consilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit. Quo in consilio, quum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset, ac iam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari interclusis itineribus possent, prope iam desperata salute, nonnullae huiusmodi sententiae dicebantur, ut, inpedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Maiori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri et castra defendere.

4. Brevi spatio interiecto, vix ut his rebus, quas constituissent, conlocandis atque administrandis tem-

suum. E codd. et edd. priscis restituit Oudend. dein *sustineri*, alii *sustinere*. istud rectius.

Accedebat — dolebant. Caussam hanc, eamque haud dubie gravissimam prae ceteris urget Iul. Cels. p. 54. *M.*

itinerum. Ita boni codd. alii *itineris*, quod praetulit Clarke.

sibi. Hoc ad τὸ *adiungere* refert Vossius.

opus hibern. munitionesque. exaedificatio tabernarum. *M.* Ἐν δὲ ὁδῷ, ut Civ. 1, 20.

existimaverat. Recentiores *existimaret*.

consilio. Sic codd. et edd. vett. alii *concilio*.

rei eventum experiri. Sic et Curt. 8, 13. Edd. vett. omittunt *rei*. Ursinus malebat *opperiri*. frustra.

conlocandis, instituendis, dispo-

pus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere, lapides gaesaque in vallum coniicere: nostri primo integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere et auxilium ferre: sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii integris viribus succedebant: quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

5. Quum iam amplius horis sex continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela, nostris deficerent atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris vallum scindere et fossas complere coepissent, resque esset iam ad extremum perducta casum, Publius Sextius Baculus, primi pili centurio, quem Nervico proelio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus Tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis Centurionibus, celeriter milites certiores facit, paullisper intermitterent proe-

nendis. in Graec. metaphr. est διαπαύσασθαι. *M.* Cf. b. Alex. c. 33. et Cic. ad Div. 2, 13. Male codd. habent *colloquendis.*

gaesa. Si, quidquid apud veteres scriptores et in glossariis reperitur, coniungamus, efficitur, gaesa fuisse iacula, quibus usi sint milites levis armaturae, in primis inter barbaras gentes. Suidas in Γαῖσα et Γαισοί fuisse dicit κοντούς, et μακρόθεν κεντοῦντας, et οἷον δόρατα. v. Hesych. in Γαισός, ubi interpretes multos scriptores commemorarunt. Add. Drakenborch. ad Sil. Ital. 1, 629. Ceterum ut h. l. *saxa et gaesa*, sic apud Orosium 6, 8, ubi haec ipsa narrat, *saxa et tela* coniunguntur. *M.*

ex loco superiore, e valle. Non potest mons intelligi: nam non Romani, sed Galli veniebant e monte. cf. c. 2. Monuit Vossius, probavit Cellarius et Clarkius. *M.* Male Muretus Var. Lect. 10. 15. ex montibus tela missa refert. Hotomannus perperam emendabat *ex loco inferiore.*

lium ac tantummodo tela missa exciperent seque ex labore reficerent: post dato signo ex castris erumperent atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

6. Quod iussi sunt, faciunt ac, subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi, quid fieret, neque sui conligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna, eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt et ex hominum milibus amplius triginta, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam coniiciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic, omnibus hostium copiis fusis armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat atque alio sese in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat; maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus eius vici aedificiis incensis, in provinciam reverti contendit: ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuatis, inde in Allobrogas, perduxit, ibique hiemavit.

7. His rebus gestis, quum omnibus de caussis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme Illyricum profectus esset, quod eas quo-

eo occurrere. advolare. v. Ind. alii *concurrere.*

non modo defesso i. e. *non modo non defesso*, ut 2, 17. et b. Gall. 8, 33.

nostris deficerent. Sic codd. et edd. vett. Ita et Val. Max. 5, 1. ext. 3. Heinsius reposuit *nostros*, quod et aliis placuit.

perducta. Scaliger ex Ciacconii coniectura *deducta.*

diximus. vid. 2, 25. Rem hoc capite descriptam adtigit Dio Cass. 39, 5. *M.*

in spem — venerant. Sic passim. v. 1, 18. 7, 12. Male Ciaccon. *spe*, non eodem sensu.

occurrisse, in eos casu incidisse. *M.*

Illyricum. Codd. quidam praepositione carent, quod et alibi in nominibus regionum observatur. v. Oud.

que nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. Eius belli haec fuit caussa. P. Crassus adolescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, Praefectos Tribunosque militum complures in finitumas civitates frumenti commeatusque petendi caussa dimisit: quo in numero erat T. Terrasidius, missus in Unellos, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Vellanius cum T. Silio in Venetos.

8. *Huius civitatis est longe amplissima auctoritas omnis orae maritumae regionum earum, quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt, et in magno inpetu maris atque aperto, paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales.* Ab iis fuit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso

P. Crassus. Cf. 2, 34. *M.*

mare Oceanum. Sic optimi codd. alii *mari Oceano.* Cf. 6, 31.

in Andibus. Scaliger omisit praepositionem.

comm. petendi. haec verba in variis codd. et edd. desunt. Sed noster saepe *frumentum* et *commeatum* iungit. v. 1, 48. 3, 6. 4, 30. 7. 38.

dimisit, non ut vi uterentur, sed legatorum nomine, qui sibi hoc tribui rogarent. cf. c. 9 et 16. *M.*

Unellos. In magna lectionis varietate (*Eusubios*, *Eusebios*, *Esubios*, *Subios*) Oudendorpius recepit *Esubios.* Sed cum Esubios nemo commemoret et Gr. metaphr. h. l. nominet *Unellos*, probo hos, qui *Unellos* scribi volunt, praesertim cum etiam 2, 34, et mox c. 11. et 17. item 7, 75 nominentur. De Venetis v. Ritteri hist. Gall. p. 70. *M.* Reposui *Unellos*, quos Οὐενέλλους vocat Ptolemaeus, qui contra *Esubios* ignorat.

Trebius Gallus. Reperit Ursinus in codd. *Trebonius*, cui et alibi adhaeret cognomen Galli. probat Cellarius; nec dubitarem recipere, ni et *Trebia* gens frequens occurreret.

inpetu. Perplacet Lipsii coniectura, *ambitu*, ut adeo intelligatur magnus et apertus ambitus maris. Nam si vel maxime *in magno impetu maris.* significet, *in impetuoso mari*, ut Oudendorpius explicavit; tamen non video, cur Veneti vectigales habuerint alios *in impetuoso mari*, cum impetus maris et vectigalium exactio mihi quidem nullo nexu coniuncta videantur, aut ullo modo ad se relata. *M.* Lipsius omnino verum vidit. mox al. *portubus.* utrumque legitur.

dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitumi adducti, ut sunt Gallorum subita et repentina consilia, eadem de caussa Trebium Terrasidiumque retinent et, celeriter missis legatis, per suos Principes inter se coniurant, nihil nisi communi consilio acturos, eumdemque omnis fortunae exitum esse laturos: reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a maioribus acceperant, permanere, quam Romanorum servitutem perferre mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, *si velit suos recipere, obsides sibi remittat.*

9. Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex Provincia institui, nautas gubernatoresque comparari iubet. His rebus celeriter administratis, ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque item civitates, cognito Caesaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intellegebant, legatos, quod nomen ad omnes nationes sanctum in-

aperto, late patenti. cf. c. 9, ubi conclusum mare (mediterraneum, quo Romani utebantur) et apertissimus Oceanus, quem Veneti accolebant, opponuntur. *M.*

fuit initium. Cic codd. alii *fit.*

Silii atque Velanii. Codd. addunt *et si quos intercipere potuerunt.* Sed haec nec Celsus nec Graecus interpres agnoscit.

existimabant. Consentit Dio Cass. 39, 40. et adsignat hoc bellum anno V. C. 698, Marcellino et Philippo Coss. *M.*

omnis fortunae etc. *Omnis* accusandi casu ponitur.

acceperant. Imo, *acceperint*, ut Ciacconius monuit. *M.*

mallent. Leg. *malint*, e cod. Oxon. *M.*

Ligeri. Alii *Ligere*, *Ligeris.*

in Oceanum. Alii *Oceanum.*

quum primum. Scaliger et sequaces *quamprimum.*

reliquae — civit. Addunt codd. et edit. quaedam *certiores facti*, quod non displicet Oudendorpio, agnoscenti synthesin, ut apud Sall. Cat. 5. Iug. 14. Iuven. 14, 240. Liv. 38, 29. ubi v. Gronov.

quantum — admis. quantum sibi nocuissent. *M.*

ad omnes nationes. Sic codd. et edd. vet. Ita et 4, 16. Vulgo *apud.*

violatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincula coniectos, pro magnitudine periculi bellum parare et maxime ea, quae ad usum navium pertinent, providere instituunt; hoc maiore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis, navigationem inpeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant: neque nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse, confidebant: ac iam, ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus insulasque novisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant, naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexovios, Nannetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt: auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

10. Erant hae difficultates belli gerundi, quas supra ostendimus; sed multa Caesarem tamen ad id

aestuariis. cf. 2, 28. *concisa*, hic illic interrupta. *M.*

inscientiam. Vulgo, *inscitiam.* Sed inscitia potius dicitur tum, cum quis ignorat, quae sunt venustatis, humanitatis, solertiae, ingenii, ut *inscitus* et *inscite* usurpantur. *M.*

vastissimo atque. Haec duo verba desunt in codd. quibusdam et editt. primis.

Ambiliatos. Sic codd. plerique, quos Oudendorp. secutus est. Alii, vel *Ambiani*, vel *Ambialites*, *Ambialiates.* Apud Oros. 6, 8. sunt *Ambivariti.* Et sunt plures varietates. Nihil in his certum est. *M.* Sic sentit et D' Anville.

Diablintes Valesius scribendum docuit, non *Diablintres*, ut apud Orosium l. l. legitur. *Cellar.*

auxilia. Non puto differre a sociis, quos modo dixerat, sed orationem variari. *M.*

multa Caesarem etc. Strabo contra L. 4. p. 194. a Venetis bellum inlatum refert, ut navigationem Britannicam impedirent. *Voss.*

bellum incitabant: *iniuriae retentorum equitum Romanorum; rebellio facta post deditionem; defectio datis obsidibus; tot civitatum coniuratio*; in primis, *ne, hac parte neglecta, reliquae nationes idem sibi licere arbitrarentur*. Itaque quum intellegeret, omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et conditionem servitutis odisse, prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

11. Itaque T. Labienum Legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat, Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis duodecim et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac tantae nationes coniungantur. Q. Titurium Sabinum Legatum cum legionibus tribus in Unellos, Curiosolitas Lexoviosque mittit, qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit et, quum primum possit, in Venetos proficisci iubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

12. Erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut, posita in estremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se aestus

iniuriae, quae factae erant equitibus eo, quod, cum essent legati, tamen retenti erant. *M.*

libertati studere. Codd. quidam *libertatis studio incitari.*

in Galliam proprie dictam sive Celticam. *Rhellican.* et *Cellar.*

lingulis. Alii, *linguis.* Sed idem est: nam pars continentis, porrecta in mare, lingua et lingula dicitur. *M.* Cf. Festus ea voce.

aestus. v. Indicem. *M.*

incitavisset, quod bis accidit semper horarum XXIV spatio, neque navibus, quod, rursus minuente aestu, naves in vadis adflictarentur. Ita utraque re oppidorum obpugnatio inpediebatur; ac, si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his ferme oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium adpulso, cuius rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia seque in proxima oppida recipiebant. Ibi se rursus iisdem obportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.

13. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae armataeque erant. *Carinae aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum aestus excipere possent: prorae admodum erectae atque item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempestatumque adcommodatae: naves totae factae ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam:*

XXIV. Sic P. Bertius in diss. de agger. et pontibus hactenus in mari structis (ap. Sallengre in novo thes. A. R. t. 2. p. 948.) et recte quidem. Vulgo legitur *XII.* Putidum hunc errorem, oscitantiae librariorum, non Caesaris profecto, debitum, male servarant editores.

operis (aggeris et molium) *superati* (absoluti, ad finem perducti ab obsidentibus). *M.*

extruso, submoto, ac velnti repulso. Sic bene explicavit Oudendorp. *M.*

ferme oppidi. Alterutram harum vocum codd. multi omittunt.

Haec eo fac. Alii *Hoc*, quod Clarke recepit.

excipere vada, ferre incommoda, a vadis metuenda, iis ferendis parem esse, adversus ea durare. Modus loquendi est ex eo, quod murus vel scutum dicitur *excipere impetum, ictum.* Ergo etiam navis excipit decessum aestus, cum durat, etiamsi est in sicco et arenis destituta, cum ferre potest hoc incommodum. Bene expressit metaphr. Gr. [illegible] Idem est, quod hoc capite extremo legitur, *in vadis tutius consistere, et ab aestu derelictas nihil saxa et cautes timere. M.*

ac decessum. al. *discessum.* Petav. *ad decessum.* ubi *vada* nominandi casu accipit Oudend. In recepta lectione est hypallage pro *vada excipiunt carinas.*

transtra pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine: ancorae, pro funibus, ferreis catenis revinctae: pelles pro velis, alutaeque tenuiter confectae, sive propter lini inopiam atque eius usus inscientiam, sive eo, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani tantosque inpetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode, arbitrabantur. Cum his navibus nostrae classi eiusmodi congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum praestaret, reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et adcommodatiora: neque enim his nostrae rostro nocere poterant; tanta in eis erat firmitudo: neque propter altitudinem facile telum adiiciebatur, et eadem de caussa minus commode scopulis continebantur. Accedebat, ut, quum saevire ventus coepisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius, et

ferreis catenis. Strabo L. 4. p. 195. *vela catenis tensa* refert. quod falsum. cf. cap. seq.

confectae, sive propter. Alii *confectae. Hae sive propter.* Τὸ *hae* in multis codd. reperit Oudendorpius et sic explicavit, *hoc quidem fiebat*; tamen puto delendum, natum fortasse ex ultima verbi praegressi syllaba. *M.* Omnino male hic intrusum. delevi. Idem Oud. fecit in edit. recentiore.

sive eo, quod. Τὸ *eo* e codd. recepit Oudend.

satis commode. Clarke addit *posse* e codd. Abesse potest inpune.

una celeritate. Codd. quidam *in una*, quod probat Wasse. Sic et ap. Lucret. 5, 1354. *praestat in arte.* Dein apud Dionem 39, 41. de navibus Venetis legendum ταχύτητι, non παχύτητι. I. C. H. rescribi iubet *ut haec illis celeritate* et mox legi *neque enim illis nostrae.* Crede mihi, vulgatum bene habet.

pulsu remorum. In cod. suo Cuiacius additum reperit *incitatione.* Sine dubio glossema. Grutero τὸ *pulsu* glossa videbatur.

scopulis. Nihil ad rem faciunt scopuli. Ergo verissima est sententia Hotomanni, qui *copulis* legi voluit. Copulas autem interpretatur manus ferreas, seu harpagones, h. e. asseres, unco ferreo praefixos, qui navibus iniecti eas veluti manu prehensas tenebant. Possunt tirones legere Liv. 30, 10. Flor. 2, 2, 9. Probarunt Davis. et Oudendorp. hanc coniecturam, etiamsi *copula* nullo alio loco hac significatione dicatur. Laboratum esse in sensu loci, etiam inde cognoscitur, quia recentiores *incommode* pro *commode* vulgare coeperant. *M.* Vossius vulgatum tuetur, putatque propter altitudinem et latitudinem *non commode* i. e. non facile, οὐ ῥᾳδίως, *contentas scopulis.* Rectius forsan Hansius ab pleniores carinas. Τὸ *incommode* intrusit Scaliger.

et se vento dedissent. Glossa videtur esse.

in vadis consisterent tutius, et, ab aestu derelictae, nihil saxa et cautes timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

14. Compluribus expugnatis oppidis, Caesar, ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit exspectandam classem. Quae ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX naves eorum paratissimae atque omni genere armorum ornatissimae, profectae ex portu, nostris adversae constiterunt: neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel Tribunis militum Centurionibusque, quibus singulae naves erant adtributae, constabat, quid agerent, aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis, tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adiici possent, et missa ab Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae, insertae adfixaeque longuriis, non absimili forma muralium falcium. His quum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato

erant extimescendi. Alii *erat extimescendus.*

exspectandam classem. Al. *exspectandum.*

omni genere armorum. Intellige vela, funes et similia armamenta, non tela. cf. Dio 39, 43. Respice et ad c. 13. Sic et ὅπλα Graeci.

vel Tribunis. Lipsius dedit *neque.* citra necessitatem. Cf. 5, 6. 17. etc.

tamen has. Alii *tantum tamen.* Sed bene prior vox deest. v. not. ad 5, 15. 7, 28.

ut neque — — acciderent. Non poenitebit, contulisse Liv. 30, 10. *Romanae naves altitudine aliquantum superabant Punicas: ex rostratis Poeni vana pleraque, utpote supino iactu, tela in superiorem locum mittebant; gravior ac pondere ipso libratior superne e Romanis ictus erat. M.*

muralium falcium. Vid. Ind. *M.* Gr. γεωργικῶν δρεπάνων. In codd. MS. invenerat Robortellus *ruralium*, quod Caesari restituendum credebat; contra vulgatam lectionem adseruit Sigonius. V. Gruteri thes. crit. t. 2. p. 52 et 157. De usu istarum falcium v. et Liv. 38, 5. Inter arma navalia occurrunt apud Veget. 5, 14.

praerumpebantur. Quibus abscisis, antemnae necessario concidebant, ut, quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paullo fortius factum latere posset: omnes enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

15. Deiectis, ut diximus, antemnis, quum singulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt: ac iam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco movere non possent. Quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit obportuna: nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, quum ab hora fere quarta usque ad solis occasum pugnaretur.

destinabant, adligabant, adfigebant. v. Iud. Vulgo male, *distinebant*. *M.* Vitruv. 5, 12. ter *destinare* pro deligare usurpat.

praerumpebantur. Alii *prorumpebantur*, *perrumpebantur*.

Deiectis. alii *disiectis*. Nostram lectionem, quam ut ex ingenio proposuit Ursinus, res ipsa necessariam facit, quia Caesar c. 14 antemnas concidisse dixerat; ita in quibusdam codd. Oudendorpius reperit, et metaphr. Gr. expressit verbo καταβάλλειν. *M.* Quum optimae membranae consentiant, non dubito veram lectionem restituere.

circumsteterant. Ita MSS. et edd. vett. testibus Clarkio et Oud. Vulgo *circumsisterent*. *M.*

malacia. Sulp. Severus Dial. 1. c. 4. *mollitiem maris* reddit.

obportuna. Aliter Florus 3, 10. In nostro loco codd. quidam habent *maximae fuit opportunitati*.

hora fere quarta. Est nostra decima antemeridiana. Cf. dicta ad I, 26. *M.* Tò *fere* e codd. et edd. vett. restituit Oud.

16. Quo proelio bellum Venetorum totiusque orae maritimae confectum est. Nam, quum omnis iuventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, unum in locum coëgerant: quibus amissis, reliqui, neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Caesari dediderunt. In quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

17. Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defecerant, ex quibus exercitum magnasque copias coëgerat. Atque his paucis diebus Aulerci Eburovices Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt seque cum Viridovice coniunxerunt; magnaque praeterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerant, quos spes praedandi studiumque bellandi ab agricultura et quotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco ca-

bellum — confectum est. Descripsit has res Dio Cass. 39, 40 — 44. Attigit Strabo 4. p. 194. 195. *M.*

sub corona vendidit. V. Gellius 7, 4.

Sabinus — pervenit. Cf. c. 11. *M.*

Aulerci Eburovices. Erant Aulerci duorum generum, Eburovices et Cenomani, quibus quidam tertium genus addunt, Diablintes. Plin. h. N. 4, 18, 32. *Aulerci, qui co nominantur Eburovices, et qui Cenomani.* Cf. Ritteri hist. Gall. p. 79. *M.* Regulus eius populi, *Eburovix*, latere sub nomine IBRVIX videtur Pellerinio Rec. I. p. 23. Cf. Eckhel D. N. V. vol. 1. p. 78. Nomina ista frequenter exire in *rex* vel *rix*, patet ex *Dumnorex*, *Dumnorix*, *Ambiorix*, *Orgetorix* etc. Occurrit et in nummis *Togirix*; sed alia terminari syllaba *vix*, ostendit *Viridovix*.

convenerant. Bene sic codd. et edd. vett. Vulgo *convenerat.*

idon. omnibus rebus, ratione omnium rerum. *M.*

stris sese tenebat, quum Viridovix contra eum duum milium spatio consedisset quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut iam non solum hostibus in contemtionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus non nihil carperetur: tantamque opinionem timoris praebuit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de caussa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco, aut obportunitate aliqua data, Legato dimicandum non existimabat.

18. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quemdam hominem et callidum delegit, Gallum ex his, quos auxilii caussa secum habebat. Huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat et, quid fieri velit, edocet. Qui, ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit: *quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur*, docet: *neque longius abesse quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat et ad Caesarem auxilii ferendi caussa proficiscatur.* Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes Venetici belli, et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti, non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio

neque longius abesse, parum abesse. Haec est vis comparativi *longius* h. l. *M.*

Multae res etc. Emendandus hinc Dio 39, 45., qui e contrario dicit πάνυ γάρ τοι διακορεῖς καὶ τῆς τροφῆς καὶ τοῦ ποτοῦ ἦσαν.

spes Venet. belli. Sperabant fore, ut Veneti contra Caesarem bellum gererent: nesciebant enim, bellum illud confectum esse. *M.*

dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa, laeti, ut explorata victoria, sarmentis virgultisque conlectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

19. Locus erat castrorum editus et paullatim ab imo adclivis, circiter passus mile. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se conligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus, suos hortatus, cupientibus signum dat. Inpeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri iubet. Factum est obportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum inpetum ferrent ac statim terga verterent. Quos inpeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore et de navali pugna Sabinus, de Sabini victoria Caesar certior factus, civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam, ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promtus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

20. Eodem fere tempore P. Crassus, quum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Galliae est aestimanda, quum intellegeret,

inscientia. Sic et h. l. plerique codd. Ergo et h. l. critici vulgatum, *inscitia*, reiecerunt. vid. cap. 9. Ceterum hanc dimicationem Dio Cass. 39, 45. describit. *M.*

ne unum quidem. Sic et Livius 23, 42. Tacit. An. 1, 51.

quum in Aquit. pervenisset. Cf. c. 11. *M.*

ante vid. 1, 1. *M.*

ex tert. p. G. est aest. pro tertia p. G. habenda est. *M.* Codd. quidam *Gallia.* non male.

in his locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus Legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius Proconsul, inpedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. Itaque re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa, Carcasone et Narbone, quae sunt civitates Galliae Provinciae, finitumae his regionibus, nominatim evocatis, in Sotiatum fines exercitum introduxit. Cuius adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre proelium commiserunt: deinde, equitatu suo pulso atque insequentibus nostris, subito pedestris copias, quas in convalle in insidiis conlocaverant, ostenderunt. Hi, nostros disiectos adorti, proelium renovarunt.

21. Pugnatum est diu atque acriter, quum Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent; nostri autem, quid sine Imperatore et sine reliquis legionibus,

paucis ante annis. Multo studio conantur, tempus hoc et bellum definire; sed tot utuntur coniecturis, ut ad veritatem historiae nihil proficiatur. Ego nescio, quando et quo bello haec evenerint. Et quid adtinet scire? *M.* Cf. Oud.

quae sunt civ. G. Prov. finitumae, ex his reg. Hoc est falsum: non sunt civitates, in finibus provinciae sitae, sed in ipsa Provincia. Hoc omnes interpretes agnoverunt, et Cellarius de Tolosa contulit 1, 10, *Tolosatium civitas est in Provincia. M.* Sed ex deleto et commate posito post *Provinciae*, ut volebat Ciacconius, locus est sanatus.

his regionibus. Cur heic additur *ex*? Est inane additamentum. Iam dixerat, *Tolosa, Carcasone et Narbone evocavit*; cur repetit, *ex his regionibus?* Necessario igitur locus est emendandus, ut Ciacconius eum emendari voluit et Clerkius in MS. Regio reperit et Cellarius iam edidit, legatur autem hoc modo: *quae sunt civitates Galliae Provinciae, finitumae his regionibus, nom. evoc.* Cum dicit, *his regionibus*, Aquitaniam intelligit, ubi Crassus tum maxime bellum gerebat. Sic et veritati consulitur, et illa molestior antea adpendix, *ex his regionibus*, non est amplius adpendix. *M.* Regium codicem sequor. Sic sensus clarus, ut unice verus. Similis constructio occurrit mox c. 23.

adolescentulo duce, efficere possent, perspici cuperent: tamen confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatum oppugnare coepit. Quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturae sunt, ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata, arma tradere iussi, faciunt.

22. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam

tamen confecti. Scaliger *tandem tamen.* male. scilicet codd. alii habent *tandem*; alii *tamen.*

Sotiatum. In pluribus codd. legitur *Sontiatum.* Sic et Gr. Σοντιάτων. At verior lectio *Sotiatum.* Plinius H. N. 4, 19. (33). habet *Sottiates* post Elusates. Nicolao Damasceno apud Athen. 6, 13. dicuntur Σωτιανοί. Oppidum gentis remanet hodieque in urbe *Sos*, iudice Oihenarto in Not. Vascon. p. 446. et Valesio in Not. Galliarum. Medio aevo dicebatur *Sotia* vel *Sotium.* In Itin. Antonini prope Elusam occurrit *Scittium*, vitio librariorum; sic D' Auville in Not. de la Gaule p. 613. Dio 39, 49. pro *Sotiatibus* habet Ἀπιάτας.

alias eruptione. Prius hoc *alias* deest in codd. quibusdam et edd. primis, ut *alii* 1, 8. 3, 25.

vineasque actis. I. C. H. vocem *nostrorum*, quae post *diligentia* occurrit, perperam eo reiectam putat, locandam post *vineasque*, tum legendum *diligentia sua.*

secturae. Quilibet videt, fodinas aerarias intelligi; sed neque adparet, cur hae dicantur *secturae*, et recte desiderat Vossius exempla similium locorum. Ergo, ut in re incerta, varias lectiones adscripsi: est in plerisque codd. *secturaeque*, in aliis passim *stricturae*, *structurae*, *securaeque*, *saturaeque.* Quidni vero aerariae structurae dicantur, ut a nostris *der Bergbau?* Quae ad illustrandam lectionem *structurae* commemorantur e Plin. H. N. 34, 14, 41, aut Virgilii Aen. 8, 420, ea sunt ab hoc loco alienissima. *M.* Infra 7, 22. simpliciter occurrunt *ferrariae*, omisso substantivo. I. C. H. substituit *fodinae*, ex qua voce negligenter scripta et male lecta librarius quis fecerit *secturae.*

Adcantuannus. Variat huius vocabuli scriptura tantopere, ut nulla lectio certa dici possit: legitur autem *Adiatunus*, *Adiatonnus*, *Adiatomus*, *Adiaterinus*, Ἀδιατούνιος, et aliis modis. *M.* Apud Athen. l. c. ex Nicolao Damasc. dicitur Ἀδιάτομος, quod Clarkium bene recepisse credo. Forsan tamen verum nomen reguli servat nummus, quem protulit Pellerinius Rec. I. p. 32. Legitur ibi REX ΔΑΓΕΤVΩΝVΣ. in area caput leonis. in parte aversa SOTIOGA, quod videtur ad *Sotiates* referendum. Cf. et Eckhel D. N. V. vol. I. p. 77. I. C. H. legendum putat. *Adiantuannus.*

imperii tenebat, cum sexcentis devotis, quos illi soldurios adpellant, *quorum haec est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint; si quid iis per vim accidat, aut eumdem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant: neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto cuius se amicitiae devovisset, mortem recusaret;* cum iis Adcantuannus, eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, quum ad arma milites concurrissent vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen, uti

soldurios. Perspicua quidem est horum descriptio in h. l. Illud tamen quaerendum est, ad quod genus hominum referendi sint hi devoti: nam devotos fuisse, est aliquid, quod de iis dici potest; non autem exhaurit omnem rem. Wachterus in glossar. German. et Ritterus in historia Gallorum p. 221. existimant, soldurios hos nihil differre ab ambactis, de quibus Caesar infra (6, 15) locutus est, adeoque fuisse, ut Ritteri verbis utar, homines liberos, clientes equitis seu nobilis, a quo vel bonis ipsius administrandis praefecti sint, vel beneficii nomine partem agri colendam fruendamque acceperint ea lege, uti equiti illi in quibusdam rebus ministerium praestarent et obedientiam. Idem Ritterus existimat, hos esse *θεράποντας ἐλευθέρους*, quos Diod. Sic. 5, 29 dicit e pauperibus deligi, inque proeliis fungi munere aurigandi, aut cum equite illo pugnandi, ut milites eius. Monet denique, eosdem fuisse Longobardorum vasallos. In sectanda verbi etymologia eo minus operam posuerim, quo plus Romani et Graeci extera vocabula mutilarunt, ut raro aliquid certi dici possit: etiamsi non repugnem, si quis comparet nostra verba *Sold*, *Soldat*: modo ne augeantur coniecturae, quas collegit praeter Wachterum, in hac re diligentissimum, Bergerus de naturali pulcritudine orationis p. 385, quasi *soldurii* essent *Soldner*, stipendio conducti, aut *Souldurers*, ad vitam usque deponendam perseverantes, aut *Sieldieners*, ad extremum spiritum fidi clientes, aut *holdurii*, fidi viri, *die dem Herrn treu*, *hold und gewärtig sind.* Ceterum cum *devoti* dicuntur, sic dicuntur, ut clientem patrono devotum, addictum, deditum adpellamus, ut ipse Caesar paullo post explicat *amicitiae aliorum dediti.* Locus Athenaei (6, 13.) multo examine indiget: nam quod ibi *silodum* dicuntur, id falsum esse adparet: quod *silodum* vertitur *εὐχωλιμαίοι*, id non adcuratum est, quia verbum *soldurius* aut *silodunus* non vertitur *devotus*, sed hoc est attributum solduriorum: quod Regum comites dicuntur, et uti veste et diaeta eadem, qua Rex utuntur, eamdem quoque cautionem habent. *M.* Similes fere fuere apud Aegyptios, qui dicebantur *συναποθνήσκοντες*. V. Plut. in Antonio c. 72. Eodem pertinet *ἱερὸς λόχος* apud eumdem in Pelopida c. 16. Alia dat Alex. ab Alex. d. gen. 1, 26. Devotionis formulam affert Lipsius Ant. Lect. 5, 8. Ceterum Celticam vocem agnoscit *soldure*, Cambro-Britannis *sawldwr* la Tour d'Auvergne in Origines Gauloises p. 67.

dediderint; bene sic. Alii *dedidderunt.*

eadem deditionis conditione uteretur, a Crasso impetravit.

23. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum, et natura loci et manu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquo versus dimittere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae, finitumae Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum adventu magna cum auctoritate et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnis annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Ii consuetudine Populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci; hostem et vagari et vias obsidere et castris satis praesidii relinquere; ob eam caussam minus

tamen uti. Sic codd. Vulgo legitur *uti tamen.*

Vocatium. Sic et Graecus Βοκατῶν. At editt. primae habent *Vocatiorum* et codd. multi, et editi vulgo *Vocontiorum*, quod falsum esse situs indicat; hic enim de Aquitania sermo. D' Anville huc refert Plinii 4, 19 (33). *Basabocates* et sub *Vocatium* nomine putat latere *Vasates.* v. Not. de la Gaule p. 633.

Tarusatium. Ignoti huius populi memoria superesse creditur in oppido *Tursa* vel *Teursan* iudice Mariana hist. Hisp. 3, 18. et D' Anville l. c. Apud Plin. l. c. occurrunt *Latusates*, quos Harduinus vertit in *Tarusates.*

quoquo versus. Al. *quaquaversum.*

ad eas civitates. Ritterus in historia Gallorum p. 20 existimat, hos fuisse illus *Convenas*, s. illam colluviem hominum, qui in bello Serturiano ex montibus Pyrenaeis deiecti, in finitimas Aquitaniae partes venerant, interque Aquitanos vixerant. Multa ibi erudite de his *Convenis* disputantur. *M.*

magna cum auct. Cum opinione maioris dignitatis auctarumque virium. *M.*

Sertorio. Hic in Hispania turbas dederat. Flor. 3, 22. Eutrop. 6. 1. *M.*

consuet. Pop. Rom. Scil. a Sertorio didicerant. *M.*

loca (castris idonea) *capere. M.*

instituunt; bene sic. v. Burmann. ad Quintil. 1, 5. Al. *insistunt.*

facile i. e. tuto. Gr. ἀσφαλῶς.

commode frumentum commeatumque sibi supportari; in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

24. Prima luce, productis omnibus copiis, duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis, quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri; et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, inpeditos in agmine et sub sarcinis, inferiores animo, adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab Ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, quum sua cunctatione atque opinione timidiores hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

consilium. Sic edd. vett. bene. Vulgo *concilium*.

instituta. Sic codd. alii *instructa*. V. Ind. et 4, 14. item 2, 30.

coniectis. Ita Scaliger, ut videtur e codice; alii *collectis*. Vulgo erat *conlocatis*.

in agmine. Vulgo *agmine*.

inferiores animo. proba locutio. alii *inferiore*, item *infirmiore*.

hostes erant *timidiores*, quia cunctabantur, et opinionem timoris excitabant apud Romanos. Ergo *opinione sua* est, *opinione de se excitata*. Sic intellexit etiam auctor metaphr. Gr. *ἢ φόβου παρεῖχεν δόξῃ τοὺς Ῥωμαίους προθυμοτέρους ἀπειργάσατο*. *M.*

effecissent. Ita plures codd. apud Oudendorpium. Vulgatum *effecisset* aperte vitiosum est, omninoque locus est in codd. et edd. variatus, quia non viderent, quid esset *opinione sua*, et *hostes timidiores* esse nominativum. *M.* Legerat Ursinus in cod. vet. *quum sua cunctatio atque opinio — effecisset*, quod firmatur a Dukeriano, et sic expressit Clarke. Vossius coniectabat, *quum sua cunctatione atque opinione timoris hostes nostros milites al. ad p. effecissent*. Ita iam dederat R. Stephanus.

25. Ubi quum alii fossas complerent, alii multis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium praeberent, quum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent: equites, circumitis hostium castris, Crasso renunciaverunt, non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

26. Crassus, equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quae, praesidio castris relictae, intritae ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt, atque, his prorutis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab iis videri, aut, quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere

alii fossas. Prius hoc *alii* deest in cod. Leidensi. Cf. not. ad 1, 8 et 3, 21.

constanter. Graecus male φρονίμως.

decum. porta. Bene Cellarius monuit, haec Gallorum castra ideo habuisse decumanam portam, quae Romanis propria Gallisque inusitata fuit, quia castra more Romano munierant. Conf. cap. 23. *M.*

quatuor cohortibus. Codd. et edd. vett. *his cohortibus.* ubi *his* forsan ortum ex numero IIII.

intritae. Sic quatuor codd. teste Oud. Inde alii depravatas lectiones fecerunt *interitae*, *interritae.* Recentior lectio, *integrae*, est interpretamentum. *M.* Cf. Gronov. ad Liv. 22, 39.

prorutis. Ita viri docti ediderunt (duce Faerno), cum in codd. esset *proruptis. M.* Hoc malebant Vossius et Davisius. Sed v. Gronov. ad Tacit. A. 1, 68. et ad Liv. 4, 29. Item Drakenb. ad h. l. et ad Silium 1, 373. Vulgo legebatur etiam *perruptis.*

consuevit, acrius inpugnare coeperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones deiicere et fuga salutem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consectatus, ex milium quinquaginta numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.

27. Hac audita pugna, magna pars Aquitaniae sese Crasso dedidit obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates. Paucae ultimae nationes, anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

28. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata, Morini Menapiique supererant, qui in armis essent neque ad eum unquam legatos de pace misissent, arbitratus, id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam quod intellegebant, maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum quum

intenderunt. Sic codd. et edd. vett. vulgo *contenderunt.* V. Tacit. A. 11, 32. H. 2, 12.

Hac audita pugna. Eam Dio Cassius 39, 46 descripsit. *M.*

Tarbelli etc. Plurimi horum populorum et aliunde sunt noti *Precianos*, diversimode scriptos in codd. nemo novit. *Garites* in com. *Gaure* quaerit Sanson, adstipulante Valesio. *Sibuzates* cum Plinii *Sybillatibus* esse eosdem, negat D' Anville. Valesius in *Sobusse*, sito inter Dax et Bayonne, nomen *Sibuzatium* superesse putat.

bellum agere. Ex observatt. Gronov. 2, 3, quas Cellarius et Davisius iam indicaverunt, duo exempla huius phraseos huc transtuli, e Curt. 4, 10. et Pompon. Mela 1, 16. Cellarius addidit Cornel. Hannib. cap. 8. Ergo alteram h. l. lectionem, *bellum gerere coeperunt*, quis non videt esse interpretamentum? *M.* Adde Liv. 10, 31. Quintil. 10, 1.

Caesar pervenisset castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros inpetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt eosque in silvas repulerunt et, compluribus interfectis, longius inpeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

29. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit et, ne quis inermibus inprudentibusque militibus ab latere inpetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem conlocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, quum iam pecus atque extrema inpedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eiusmodi tempestates sunt consecutae, uti opus necessario intermitteretur et, continuatione imbrium, diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit et in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis conlocavit.

deperdiderunt. Alii *disperdiderunt.* Oxoniensis *desideraverunt.* cuius lectio vulgata forsan glossa est.

sub pellibus. v. Ind. Summam cap. 28 et 29 tradidit Dio Cass. 39, 44. *M.*

proxime. In plerisque codd. et edd. vett. est, *maxime*: non male. De re cf. c. 9. *M.* Graecus *νεωστί*, ut vulgatum.

bellum fecerant. Non hoc est soloecum, nec insolens, ut Senecae visum ep. 114. V. Cellarii curas poster. p. 91.

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER QVARTVS.

ARGVMENTVM.

I. Bellum Usipetum et Tenchtherorum.

Cap. 1—3. *Transitus Usipetum et Tenchtherorum in Galliam. mores Suevorum.* 4. *Menapii obpressi.* 5. 6. *Bellum contra Germanos a Caesare susceptum.* 7—9. *Legatio Germanorum ad Caesarem.* 10. *Mosae et Rheni descriptio.* 11—15. *Perfidia Germanorum. clades. fuga.*

II. Transitus Caesaris in Germaniam.

Cap. 16. 17. *Pons in Rheno stratus.* 18. 19. *Adventus Caesaris in Sigambris. receptus in Galliam.*

III. Traiectus Caesaris in Britanniam.

Cap. 20. 21. *Consilium Caesaris proficiscendi in Britanniam. C. Volusenus ad cognoscendum praemissus.* 22—27. *Morini pacati. traiectus in insulam. fuga Britannorum. deditio.* 28. 29. *Classis Romana tempestate adflicta.* 30—36. *Defectio Britannorum. pugna ex essedis. ultio de Britannis. reditus Caesaris in Galliam.*

IV. Bellum in Morinis et Menapiis.

Cap. 37. *Perfidia Morinorum.* 38. *Menapii depopulationibus vexati. subplicatio Romae.*

Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso coss. Usipetes Germani et item

Cn. Pomp. M. Cr. Coss. Est annus P. V. C. 699. *M.*

Tenchtheri magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. Caussa transeundi fuit, quod ab Suevis complures annos exagitati bello premebantur et agricultura prohibebantur. *Suevorum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi caussa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserint, se atque illos alunt. Hi rursus in vicem anno post in armis sunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli, intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est; neque longius anno remanere uno in loco incolendi caussa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque sunt in venationibus: quae res et cibi genere et quotidiana exercitatione et libertate vitae, quod a pueris nullo officio aut disciplina adsuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciant, et vires alit et inmani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis, neque vestitus, praeter pellis, habeant quidquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et laventur in fluminibus.*

2. *Mercatoribus est ad eos aditus magis eo, ut,*

centum pagos. Cf. 1, 37. Tacit. German. c. 39. *M.*

ex quibus. — Singula milia, *ex his* pagis collecta, educunt e *finibus* (extra patriam). *M.*

bellandi caussa. Codd. quidam omittunt *caussa*, ut c. 17. et 5. 8. Cf. Sanctii Min. 4, 4. et ibi Perizonius.

Reliqui — alunt. Ita codd. et metaphr. Gr. Sed vulgo sic in edd. recentioribus (inde a Scaligero) legebatur locus: *reliqui domi manent, pro se atque illis colunt. M.*

atque usus belli. Sic codd. et edd. vett. ubi Scalig. *neque.* male.

incolendi caussa. Sic saepe noster. v. Index. alii *colendi.*

homines efficit. Tò *homines* expunxit Scaliger contra codd. I. C. H. in Miscell. Lips. novis Vol. 3. p. 352. volebat *eos*, nescius codd. et edd. vett. exhibere *homines.*

pars aperta. nuda. V. 6, 21.

laventur. Alii *lavantur.*

ad eos. Deest in variis codd.

quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se inportari desiderent: quin etiam iumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quaeque inpenso parant pretio, Germani inportatitiis non utuntur: sed quae sunt apud eos nata, prava atque deformia, haec quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur; equosque eodem remanere vestigio adsuefaciunt; ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino inportari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

3. *Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum civitatium suam vim sustinere non posse. Itaque una ex parte a Suevis circiter milia passuum DC agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, (quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum) et paullo, quam*

quo ullam rem. alii *quod.*

Gallia delectatur — parant. Haec numeri variatio occurrit et 2, 11. 7. 72. Alia exempla dat Cortius ad Sall. Cat. c. 23. Cf. et Tacit. A. 2, 24.

Germani inportatis his. Deleverim *Germani* et *his*: nam *his*, etsi plerique codd. habent, redundat, nec de Germanis omnibus omnino h. l. sermo est, nec legitur *Germani* in metaphr. Gr. *M.* Oud. suspicatur, Caesarem scripsisse *inportatitiis.* bene.

prava. alii *parva.* Sic et Gr. [illegible] et Tacit. Germ. c. 5. *inprocera*, nec fuisse inepta ad usum sequentia docent.

adsuefaciunt. alii *adsuefecerunt.*

quum usus est. alii *poscit.* glossa. Cf. 6, 15.

audent. alii *audeant.* male.

Vinum etc. Cf. 2, 15.

Publice, ratione reipublicae. *M.*

civitatium. Sic et 7, 36. Cf. Voss. de analog. 2, 14.

non posse. Scaliger *non potuisse*, invitis codicibus.

milia passuum DC. Multos offendit tantum vastorum agrorum spatium; at tres codd. habent *centum.* Sed quis talia definiat? *M.* Lipsius Elect. 2, 7. et Hotom. rescribunt *LX.* quod a librariis mutatum putant. Graeci ratio numerica cum vulgata concordat. Vossius e cod. dedit *centum.*

et paullo — humaniores. Obscuritas

sunt eiusdem generis, et ceteris humaniores, propterea quod Rhenum adtingunt multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus adsuefacti. Hos quum Suevi, multis saepe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

4. In eadem caussa fuerunt Usipetes et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt; ad extremum tamen, agris expulsi et multis Germaniae locis triennium vagati ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia vicosque habebant; sed tantae multitudinis aditu perterriti, ex his aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverant et, cis Rhenum dispositis praesidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, quum neque vi contendere propter inopiam navium, neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt; et tridui viam progressi, rursus reverterunt atque, omni hoc itinere una nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios obpresserunt,

horum verborum et multiplex codd. varietas, arguunt hunc locum corruptionis. Legerim: *paullo, quam qui sunt eiusdem generis* (i. e. gentis), *humaniores.* Ita plane metaphr. Gr. *καὶ ἡμερώτεροί τι τῶν ἄλλων ὁμοεθνῶν εἰσὶν οἱ Οὔβιοι.* Voluit aliquis interpretari haec, *humaniores, quam qui sunt eiusdem generis:* scripsit ergo in margine, *humaniores ceteris* (sc. Germanis). *M.* Quae in textu leguntur, Oudend. dedit e codd. Editio Ven. habet non ita male, *qui paullo sunt eiusdem generis etiam ceteris hum.* Sunt qui *genus* malunt, frustra. nam sensus idem.

multumque. Vulgo *multique.*

redegerunt. Scaligeri *reddiderunt* e cod. Faërni glossam. sapit.

In ead. causs. f. eadem sorte usi sunt, eodem modo vexati sunt. Cf. c. 1. *M.*

aditu. alii *adventu.*

habuerant, demigraverunt. Leg. *erant, demigraverant.* Ut locus nunc in edd. habet, plane nullus est temporum nexus, et velle hanc negligentiam gratam adpellare, merum effugium est. *M.* Recte monitum, emendavi posterius verbum.

qui, de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis navibusque eorum occupatis, prius quam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quieta in suis s[illegible]bus erat, certior fieret, flumen transierunt atque, omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

5. His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. *Est autem hoc Gallicae consuetudinis, uti et viatores, etiam invitos, consistere cogant et, quod quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant et mercatores in oppidis volgus circumsistat, quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos e vestigio poenitere necesse est, quum incertis rumoribus serviant et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.*

6. Qua consuetudine cognita, Caesar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit, missas legationes a nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatosque eos, uti ab Rheno discederent; omniaque quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti

quieta in suis sedibus. Haec e codd. inseruit Oudend. Sic et Graecus.

committendum. Nulla sua consilia iis aperienda, eorum fidei committenda existimavit. Cf. c. 6. extr. *M.*

rumoribus. alii *rebus.*

ne — occurreret, ne in id incideret, eo inplicaretur. Cf. 3, 6. *M.*

Germanos, h. e. Usipetes et Tenchtheros. Cf. c. 4. *M.*

invitatosque. Celsus c. 65. *invitantes hortantesque.* Gr. [illegible].

omniaque. Delendum *que.* *M.*

Germani latius iam vagabantur et in finis Eburonum et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis, Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit, eorumque animis permulsis et confirmatis equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

7. Re frumentaria comparata equitibusque delectis, iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. A quibus quum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit oratio: *Germanos neque priores Populo Romano bellum inferre, neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant; quod Germanorum consuetudo haec sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari: haec tamen dicere, venisse invitos, eiectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros adtribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint. Sese unis Suevis concedere, quibus ne Dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.*

8. Ad haec Caesar, quae visum est, respondit; sed exitus fuit orationis: *Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent: neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari, tantae praesertim multitudini, sine iniuria possint. Sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considere,*

Condrusorum. Hodieque restat nomen in *Condros* in tractu Leodiensi. *D' Anville.*

clientes. Hoc ad Condrusos tantum pertinere, non item ad Eburones, qui liberi fuerunt, e Cluverio German. ant. 2, 15. repetiit Cellarius. Cf. ind. in *clientes. M.*

ab his. alii *ad eum.* et sic Graecus.

verum esse, aequum. Monuit Brantius et Davis. In Gr. metaphr. bene est. [illegible] *M.* Cf. Horat. Sat. 2, 3, 312. et Ep. 1, 7, 98. Cic. de Leg. 2, 5. Liv. 3, 40.

quorum sint legati apud se et de Suevorum iniuriis querantur et a se auxilium petant: hoc se ab iis inpetraturum.

9. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt et, re deliberata, post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea ne propius se castra moveret, petierunt. *Ne id quidem Caesar ab se inpetrari posse* dixit: cognoverat enim, magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi frumentandique caussa ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos exspectari equites atque eius rei caussa moram interponi, arbitrabatur.

de Suevorum iniuriis. Hae supra c. 3. extr. descriptae sunt.

ab iis inpetraturum. vulgo *Ubiis imperaturum.* Sed durius est, imperare his, qui, iniuriis adfecti, auxilium inplorant. Neque vero haec duorum codicum lectio, tam incommodum sensum efficiens, certa est: omninoque dubitari potest, quid Caesar h. l. scripserit. Ergo varietatem notavi. Plerique codd. habent, *hoc Suevis imperaturum:* inepte: Caesar enim Suevis imperare non poterat. Alii, *hoc Suevis inpetraturum*, quod est absurdum. Alii, *ab Ubiis inpetraturos*, a quo non multum recedit metaph. Gr. ταῦτα παρ' αὐτῶν (Οὐβίων) νομίζω ἀπαιτήσεσθαι, quae si latine vertantur, *hoc se ab iis inpetraturum*, veram lectionem fortasse tenebimus. Illud *iis* cum vellent explicare, utrum ad propius, an remotius subiectum referretur, etsi nulla explicatione in tanta perspicuitate rei opus erat, alii margini adscripserunt recte *Ubiis*, alii perperam *Suevis. M.* Dubium non est, quin ea sit vera lectio, quam Morus acute pervidit, eamque restitui.

Ambivaritos. Ignoti plane sunt, diversi tamen ab *Ambivaretis*, Aeduorum clientibus, qui infra 7, 75 nominantur. *Cellar.* I. C. H. legit *Ambitavinos*, ad quos putat pertinere incolas vici *Ambitavini*, quem memorat Svetonius Calig. 8. ubi codex Vindobon. habet *Ambitavino.* Browerus autem in Annal. Trever. p. 130 et 378. in diplomate quodam *Pipini* invenit *Ambitivo*. Graecus in nostro loco dat Ἀμβιβαρέτων. Cluverius Germ. ant. 2, 14 et 16. pro *ad Ambivaritos* legit *ad Advaticos.*

trans Mosam. I. C. H. iubet rescribi *trans Mosellam.* Statim enim, ait, *Ambitavinum* vicum, sive *Ambiatinum* in Treveris ponit Svetonius l. c. Dein Caesar iter in ea loca facere coeperat, in quibus erant Germani (c. 7.). Sed hi in fines Eburonum et Condrusorum, qui erant Treverorum clientes, pervenerant et incolebant inter Treveros et Eburones (c. 6.). Caesar Germanos Rhenum transgressos vicit eo in loco, prope quem cis Rhenum Ubii habitabant (c. 16.). Rhenumque superavit ipse inter Ubios ac inde in fines Sigambrorum contendit. Pars illa equitatus, quae trans Mosam ducta fuit, missa praedandi ac frumentandi caussa, Germanis a Caesare victis dicitur post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum recepisse et se coniunxisse cum iis, ad quos Caesar, ut se dederent, post haec misit nuntios (c. 16.). Sigambri a Mosa nimium distabant, proximi Rheno (c. 35.) et Ubiis confines. Ad eos ponte constructo Caesar transduxit exercitum.

10. *Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et, parte quadam ex Rheno recepta, quae adpellatur Vahalis, insulam efficit Batavorum, neque longius ab eo milibus passuum LXXX in Oceanum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Sarunetium,*

Mosa etc. Totum hoc caput a glossatore esse intrusum arbitratur I. C. H. quia turbat filum orationis et mendis scatet, neque quidquam ad rem facit. Quod ad mendas adtinet, puto me sustulisse primariam de *Nantuatibus*, de quibus videri debet D'Anville p. 472. Deiu Mediomatricos et Sequanos ad Rhenum tempore Caesaris pertinuisse, verosimile videtur et D'Anvillio et Mannerto; erant tamen Mediomatrici in loco nostro post Tribucos ponendi. De Sequanis conferri potest Schoepflini Alsatia illustrata t. 1. p. 40. Cardo rei versatur in eo, *Mosa* an *Mosella* recte memoretur capite praecedente; si *Mosella*, manifesto totum hoc caput de Mosa et Rheno cuidam sciolo debetur. Id non obstat, quod Mosam e Vosego monte profluere Caesar dicit; utique enim eius montis radices in Lingonum finibus ibi sunt, ubi Musa oritur. Cf. D'Anville p. 467.

Vosego. Sic e codd. inscriptione quadam et medii aevi scriptoribus ediderunt Davis. et Oudendorp. In Gr. metaphr. est Βοσῖκος, qua forma *Vosegus* exprimitur. *M*. Cf. Schoeflini Als. ill. t. 1. p. 4. Dicitur *Vogesus*, *Vosegus*, *Vosagus*.

ex Rheno. Sic constantissime MSS. Sed *Rheni* in recentioribus. *Oudend*.

Vahalis. Idem nomen in Tacit. Ann. 2, 6 occurrit, ubi fere haec ipsa de Rheno tradit. Varietas scripturae (*Walis*, *Valis*, *Valus*, *Vacalus*, Βάκαλος, *Vaculus*) rursus ex eo est, quia Romani extera nomina immutarunt. Litera *W* facile arguit originem Germanicam. *M*.

et, parte quadam — — transit. Oudend. in codd. bene multis reperit lectionem sequentem, quam et recepit in textum. *Mosa — et parte quadam ex Rheno recepta, quae adpellatur Vahalis, insulamque efficit Batavorum, in Oceanum influit, neque longius ab Oceano milibus passuum LXXX in Rhenum transit*. Eius lectionis partem priorem, *et parte — influit*, recte se habere puto; posterior vero pars, *neque longius — transit*, haud dubie vitiosa est. Mihi placet altera lectio, quae in edd. vulgo reperitur, et, si quis naturam cursumque fluminis, quam codices, sequi malit, in universum praeferenda est. Quae cum ab ipso situ naturae commendationem veri habeat, accipit etiam ex eo auctoritatem, quia Graeca metaphrasis eam verbum de verbo expressit. *M*. Hanc lectionem Moro probatam recepi. Similia fere tradit Tacitus A. 2, 6. Cf. Mensonis Altingii Not. Germ. inf. T. I. p. 16.

per fines Sarunetium. Vulgo legitur *Nantuatium*, turpi errore, Caesari non inputando. *Nantuates*, Valesiae gentem, Rhenus nullomodo adtingit. Neque vulneri medentur interpretes, dum Vaudiam (*le pays de Vaud*) intelligunt, a qua magis etiam Rhenus distat. Codices variant; exhibent *Vatnatium*, *Mantuatium*, unde Glareanus *Aetuatium*, ut vulgo apud Strabonem p. 192. Mihi persuasum est, legendum *Sarunetium*. Librarios decepit, quod horum non alibi mentio apud Caesarem exstat; et quod supra 3, 1. sermo de Nantuatibus factus. Aptissime Plinius 3, 20 (24) *Sarunetes ortus Rheni accolunt*, ubi Harduinus perperam malit *Suanetes*. Cf. D'Anville Not. de la Gaule p. 583. Gentis memoriam hodieque servat *Sargans*. Vid. D'Anville p. 472. Nil obstat de cetero, quod apud Strabonem

Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Tribucorum, Trevirorum citatus fertur et, ubi Oceano adpropinquat, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur, multisque capitibus in Oceanum influit.

11. Caesar quum ab hoste non amplius passuum XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui, in itinere congressi, magnopere, ne longius progrederetur, orabant. Quum id non inpetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret, eosque pugna prohiberet; sibique uti potestatem faceret, in Ubios legatos mittendi; *quorum si Principes ac senatus sibi iureiurando fidem fecissent, ea conditione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant:* ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur: tamen sese non longius milibus passuum quatuor aquationis caussa processurum eo die dixit:

l. c. *primi omnium ad Rhenum habitare dicuntur Nantuates, apud quos etiam eius fluvii fontes sint in Adula monte.* Ibi enim legebatur Αἰτουάτιοι ex quibus docti fecere *Nantuates*, Caesaris, ut, volunt, auctoritate et ipsius Strabonis p. 204. qui tamen hoc loco *Nantuates* cum Veragris ad Lemannum lacum ablegat, ut Caesar 3, 1.

Tribucorum. alias *Triboccorum*, de quibus v. Schoepflinus l. c. p. 136.

capitibus. Docuit Oudendorpius ad Lucanum 3, 201, cum ex aliis, tum e Liviano loco 33, 41, *caput fluminis* etiam *ostium* significare, etsi plerumque est *fons*. Ergo in huiusmodi locis, quod et Gesnero in Thes. L. L. visum est, caput indicat partem summam, extremam. In Gr. metaphr. est, πολλοῖς στόμασιν ἐκβάλλει εἰς Ὠκεανόν. Ceterum de multitudine ostiorum Rheni et dissensu scriptorum super hac re et fide Caesaris et modo eius explicandi, adeundus est diligentissimus Cellarius in Notit. Orbis 2, 3, 5. init. qui existimat, Caesarem, cum *multa* ostia dixerit, intellexisse etiam rivos et elices, per quos sub illas regiones Rhenus diffusus fuerit. *M.*

fecissent. alii *fecisset*. Sic et alibi. v. C. 1, 2. Alex. 2.

quae a Caes. ferretur. Cf. c. 8. *M.*

huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad Praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nunciarent, ne hostes proelio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

12. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat quinque milium numerus, quum ipsi non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui frumentandi caussa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paullo ante a Caesare discesserant, atque is dies induciis erat ab eis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt. Rursus resistentibus nostris, consuetudine sua ad pedes desiluerunt, subfossisque equis compluribusque nostris deiectis, reliquos in fugam coniecerunt atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo proelio ex equitibus nostris interficiuntur quatuor et septuaginta, in his vir fortissimus, Piso, Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab Senatu nostro adpellatus. Hic quum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit: ipse equo vulnerato deiectus, quoad potuit, fortissime restitit. Quum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui iam proelio excesserat, procul animum advertisset, incitato equo se hostibus obtulit atque interfectus est.

Rursus significat porro, aut, vicissim. *M.* Male hoc adverbium virgula a seq. voce seiungunt.

subfossis equis. non suis, sed Romanorum.

in conspectum. Codd. quidam *in conspectu.* quod placet Clarkio.

quatuor et septuaginta. Celsus p. 76. CCCCLXX.

ex periculo. Solet sic Caesar. Vulgo omittitur praepositio.

13. Hoc facto proelio, Caesar, neque iam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab his, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent: exspectare vero, dum hostium copiae augerentur equitatusque reverteretur, summae dementiae esse iudicabat et, cognita Gallorum infirmitate, quantum iam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus et consilio cum Legatis et Quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret, opportunissima res accidit, quod postridie eius diei mane eadem et perfidia et simulatione usi Germani, frequentes, omnibus principibus maioribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi caussa, quod contra, atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent; simul ut, si quid possent, de induciis fallendo inpetrarent. Quos sibi Caesar oblatos gavisus, illos retineri iussit; ipse omnes copias castris eduxit equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi iussit.

infirmitate, mobilitate. Cf. c. 5. *M.*

apud eos (Gallos) *hostes* (Caesaris, i. e. Germani). *M.*

praetermitteret. alii *intermitteret*.

gavisus. Satis certa est haec lectio propter metaph. Gr. in qua est ἡσθείς, etsi, quod mirum est, omnes fere MSS. *gravius* exhibent. *M.*

retineri iussit. Plutarch. in Caes. c. 22 repetit quidem ex hoc loco, quae Caesar c. 12 et 13 de perfidia Germanorum narravit, ὁ Καῖσαρ ἐν ταῖς ἐφημερίσι γέγραφεν — sed addit, Canusium tradidisse, has res Catoni adeo fuisse inprobatas, ut Caesarem, reum παρασπονδήσαντος, hostibus dedendum censeret. Cf. Sueton. Iul. c. 24. Hoc παρασπόνδημα in eo videtur fuisse, quod interea, dum legati apud eum fuerunt, hostes adgressus est: praesertim si Dio Cassius 39, 47, 48. conferatur, qui proelium, c. 12 descriptum, petulantiae iuniorum tribuit, quam seniores usque eo inprobarint, ut legationem ad Caesarem deprecandi caussa susciperent. Hos igitur seniores, legatos, deprecatores, retinuit, et interea vicit eos, pro quibus deprecaturi venerant. Quaedam horum Brautius iam adtigerat. *M.*

14. Acie triplici instituta et celeriter VIII milium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui, omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus nostri et discessu suorum, neque consilii habendi, neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, praestaret. Quorum timor quum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra inruperunt. Quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper nostris restiterunt atque inter carros inpedimentaque proelium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque, nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque transierant, passim fugere coepit; ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

15. Germani, post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abiectis signisque militaribus relictis, se ex castris eiecerunt: et, quum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua

Acie instituta. alii *instructa.* cf. 3, 24.

consilii. Mavult Oudend. *concilii*, mox, codd. invitis, legendum *pertu babantur. M.*

pristini diei. i. e. pridiani. v. Cic. de Orat. 1, 8. Curt. 8, 4. Suet. Aug. 94. A. Gell. 10, 24. Macrob. Sat. 1, 4.

Quorum qui. Alii *Quo in loco.*

Mosae et Rheni. Cluver. Germ. Ant. 2, 14. vult *Mosellae.* Scilicet ad confluentem Mosae et Rheni (in Batavis ad oppidum *Geervliet*) confugere non poterant Germani, quia Condrusorum fines inde 125,000 passus aberant. Dio etiam 39, 47. Germanos Rhenum transgressos in Treverorum fines pervenisse scribit ibique a Caesare caesos. Si Caesar in Batavis fudisset Germanos, non in Ubios nec in Sigambros transisset. Ad Ubiorum fines ac eodem ponte in Galliam se recepit Caesar, ergo ad confluentes Mosellae et Rheni. Cum Cluverio consentit I. C. H. Contra sentiebat Is. Pontanus in disceptationibus chorographicis. Porro I. C. H. putat a librariis lineas fuisse transpositas in loco nostro, qui ita sit restituendus: *et, magno num. interf. reliqui se in fugam praecipitaverunt, atque, cum ad confl. Mosellae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, ibi tim. lassit. et vi fl. opp. perierunt.* Nescio, an necessaria sit mutatio. Sensus vulgatae lectionis sat clarus videtur.

fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum CDXXX milium fuisset, se in castra receperunt. Caesar his, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit: illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

16. Germanico bello confecto, multis de caussis Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum: quarum illa fuit iustissima, quod, quum videret Germanos tam facile inpelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, quum intellegerent, et posse et audere Populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tenchtherorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique caussa Mosam transisse, neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat seque cum iis coniunxerat. Ad quos quum Caesar nuncios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: *Populi Romani imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire non aequum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet?* Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Caesarem legatos miserant,

vi fluminis. sic optimi codd. alii et *vi fluminis.*

supra commemoravi. Locus est c. 12. *M.*

sibi dederent. sic codd. vetustissimi. in aliis est *uti sibi ded.* v. *uti* in Ind.

legatos miserant. Cf. c. 8. Omnes autem caussas hoc capite commemoratas, Dio Cassius 39, 48. vanitatis arguit tribuitque transeundi Rheni conatum uni cupiditati inclarescendi, quae Caesarem inpulerit, ut aliis intentata ipse tentaret.

amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, *ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum: tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus, Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia Populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.*

17. Caesar his de caussis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque Populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciundi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum, existimabat. Rationem pontis hanc instituit. *Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo praeacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se iungebat. Haec quum machinationibus inmissa in flumen defixerat fistucisque adegerat, non sublicae modo derecta ad perpendiculum,*

De posteriore consentit Plutarch. in Caes. c. 22. *M.* Quidam codd. non habent *legatos.*

occupat. reipublicae. al. *Populi Romani.*

tantum esse nomen. Scaliger et recent. addunt *apud eos.*

eius exercitus. al. *Romani exercitus.*

ad ult. G. nationes. Vulgo *apud* respice ad 3, 9.

Rationem pontis. Recentiores inferunt *igitur.*

sesquipedalia. i. e. crassitudine sesquipedali.

inmissa in flumen. Scaliger *demissa.*

fistucis. Est fistuca, si tironum caussa monere licet, machina, qua palos tundunt ita, ut altius infigantur solo (*einrammeln, hier*), aut lapides, in via stratos, complanant, aut pavimenta solidant. Sed non modo ea machina, quae manu opificis levata tundit, fistuca dicitur: sed et haec, quae trochleis levata et rursus delapsa subiectos palos pondere et ictu infigit. vid. Gesneri Thes. L. L. et inprimis Hotomannus ad hunc Caesaris locum. *M.* Apud Vitruv. 3, 3. et 10, 3. est *fistucatione solidare.*

derecta. v. Ind. *M.* al. male *directa.*

sed prona ac fastigata, ut secundum naturam fluminis procumberent: iis item contraria bina, ad eumdem modum iuncta, intervallo pedum quadragenum, ab inferiore parte, contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat. Haec utraque insuper bipedalibus trabibus inmissis, quantum eorum tignorum iunctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte, distinebantur: quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo maior vis aquae se incitavisset, hoc artius inligata tenerentur. Haec derecta materie iniecta contexebantur et longuriis cratibusque consternebantur: ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quae, pro pariete subiectae et cum omni opere coniunctae, vim fluminis

prona ac fastigata, ita prona, ut fastigio similia essent. Fastigium autem est tectum templorum, figura pleni inclinati decurrens: unde pronum et fastigatum est inclinatum. *M.* al. male *fastigiata.*

secundum naturam fluminis, *dem Strome nach. M. selon le fil de l eau.*

item est initium apodoseos periodi. *M.*

bina. sic Clarke. vulgo *duo.*

ab inferiore parte (fluminis), *weiter unten. M.* Perperam ista exponit Lipsius poliorc. 2, 5.

Haec utraque, tigna illa prona in superiore et inferiore fluminis parte defixa. *M.* Quod sequitur *insuper* restituit Oud. e codd. dein *bipedalibus* intellige crassitudine, ut supra.

iunctura, spatium ab una serie tignorum ad alteram, quod spatium nunc tegendum erat, ut transiri posset: nam hoc est iungere res distantes, efficere, ut ab una ad aliam una serie veniri possit, quasi cohaererent. *M.*

binis fibulis, ita ut essent binae fibulae s. copulae, (*Klammern, de fortes chevilles*) clavi trabales. *M.*

distinebantur, interpositu trabium. Eodem modo mox *disclusis*, interpositu trabium. *M.*

revinctis, additis utrimque copulis s. fibulis. *M.*

Haec, hoc totum opus. *M.*

derecta (an potius, *directa?* v. Ind.) *materie iniecta.* materies (ligna, crates, et quidquid inseruit veluti solo pontis, per quod inceditur) iniicitur eadem directione qua longitudinem. *M.* Omnino *derecta* et *materie* dedit Oud. e codd. alii malunt *directa.*

ab inf. partem fluminis. Ioh. Clericus Art. Crit. P. 3. S. 1. c. 6, 21. legit *flumini.* intelligit quippe *inf. partem pontis.* Verum sublicae hae ad inf. partem fluminis opponuntur alteris illis mox supra pontem (i. e. in superiore parte fluminis) adactis. Hoc et Lipsius sic adgnoscit. Noli ergo cum Hotomanno mutare in *superiorem.*

oblique agebantur, inclinabantur. *M.*

pro pariete subiectae. Paullo post tales trabes adpellat *defensores.* Sunt veluti murus aut agger. Tanto magis probo, quod Oud. e quibusdam codd. recepit *pariete*, cum vulgo *ariete* legeretur. Plutarch. in Caes.

exciperent: et aliae item supra pontem mediocri spatio, ut, si arborum trunci sive naves deiiciendi operis essent a barbaris missae, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

18. Diebus decem, quibus materia coepta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Caesar, ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto, in fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondit obsidesque ad se adduci iubet. At Sigambri ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

19. Caesar, paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque succisis, se in fines Ubiorum recepit; atque iis auxilium suum pollicitus, si ab Suevis premerentur, haec

c. 22 dicit προβόλους ξύλων μεγάλων. *M.* Contra Graecus metaphr. habet δίκην κριοῦ, *more arietis*, et Turnebus Adu. 24, 30. *pro ariete* exponit pro defensioue aut munimento. Lipsius hic, nec *aries* nec *paries* quid sibi velit, se capere profitetur, nec negari potest, *parietem* inproprie dici. Cellarius praetulit *pro ariete.*

et aliae item. Recentiores male *alia.*

deiiciendi operis. sc. caussa. Verbum hoc, omissum in codd. multis, (est enim ellipsis non rara: v. Oudendorp. ad 4. 1.) alii interpretandi caussa addiderunt. — De structura huius pontis scripsisse Iucundum Veronensem, monuit ad h. l. Camerarius. Hotomannus addit Budaeum, Cardanum, Io. Buteonem, (cuius singularis liber de hoc ponte exstat) Turnebum l. c. *M.* Adde et Magium in Gruteri lamp. t. 2. p. 2438. ubi contra Buteonem et alios disputat.

earum rerum vis. Τὸ *rerum* deest in quibusdam. male.

in fines Sigambrorum. In hos enim se receperant nuper equites Germani. vid. cap. 16. *M.* Sigambri inter Sigum et Luppiam fluvios quaerendi. v. D'Auville et Mannert.

in fines S. contendit. alii *intendit*, ut Terent. Andr. 2, 2, 6. V. tamen c. 20.

At Sigambri. Hoc *At* dedit e suo codice Ursinus, ubi scil. invenerat *ut.*

frum. succisis. Hotomannus sic ex ingenio, ut c. 38. firmatur autem e codd. Vulgo erat *succensis.*

Se in fin. Ubiorum recepit. Caussa ex c. 16. discenda est. *M.*

ab iis cognovit: Suevos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores suaque omnia in silvas deponerent atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: hic Romanorum adventum exspectare atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum caussa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum iniiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino X et VIII trans Rhenum consumtis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit pontemque rescidit.

20. Exigua parte aestatis reliqua, Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septemtriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia intellegebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus,

dimisisse. alias *misisse.* sed v. c. 34, 5, 49. 53. 6, 43.

in silvas. i. e. intra silvas. al. *in silvis.*

hic Rom. adv. Sic codd. et edd. vet. At Scaliger *ibi.*

profectum. nonnulli *perfectum.* male. Cf. 7, 66. C. 3, 15. 58. Al. 3.

se in Galliam recepit. Res ipsa loquitur, timore perculsum Caesarem non ausum esse cum Suevis congredi. *Glandorpius.*

in Britann. profic. contendit. Dio Cassius 39, 53. monuit, nihil utilitatis ex hac expeditione Britannica neque ad Caesarem, neque ad civitatem redundasse, praeter famam patefactae Romanis insulae. Consentit Plutarch. in Caes. c. 23. Miram caussam Svetonius in Caes. c. 47 addidit, spe margaritarum Caesarem Britanniam petiisse; credibile tamen fit, opinionem magnarum Britanniae opum fuisse, si Ciceronianus locus ad Div. 7, 7. conferatur. *M.* Veneri genitrici thoracem e Britannicis margaritis factum dedicasse refert Plin. 9, 35 (57). Subiecto id titulo testatum Solinus addit c. 53.

aditus cognovisset, quae omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quidquam, praeter oram maritumam atque eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. Itaque, evocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad maiorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

21. Ad haec cognoscenda, prius quam periculum faceret, idoneum esse arbitratus, C. Volusenum cum navi longa praemittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus, ad se quam primum revertatur: ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam transiectus. Huc naves undique ex finitumis regionibus, et, quam superiore aestate ad Veneticum bellum fecerat, classem iubet convenire. Interim, consilio eius cognito et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus eius insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio Populi Romani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent,

illo adit. Sic bene Scaliger e cod. Ursini.

contra Gallias. sic boni codd. alii *Galliam.*

evocatis ad se. Ita probi codd. al. *vocatis. convocatis.*

ad maiorum navium. al. *maiorem.*

prius quam. Hotomann. malit *prius qui.*

C. Volus. praemittit. Haec, ut interpretes monuerunt, repugnant loco Svetonii Caes. c. 58, ubi Caesar *per se*, h. e. ipse explorasse dicitur regiones. Atque ut aliis visus est Svetonius oblivione quadam errasse, quod et ego arbitror, sic fuerunt, qui vellent emendationibus iuvare Svetonii locum, de quibus Ernesti ad Svetonium dixit. *M.* Celsus etiam p. 72. *per se ipsum explorasse Caesarem* testatur, Svetonii loco motus. Notum, Imperatori tribui, quae per Legatos patrat.

brevissimus in Br. v. not. ad c. 23.

ad Ven. bell. fecerat. Cf. 3, 9. *M.* al. *effecerat.*

obsides dare, praesens pro futuro, ut 2, 32. 7, 14. Sic et Plautus Men. 3, 1, 103.

eos domum remittit et cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem arbitrabatur, cuiusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates horteturque, ut Populi Romani fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset, renunciat.

22. Dum in his locis Caesar navium parandarum caussa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis inperiti bellum Populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis obportune Caesar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas iudicabat, magnum his obsidum numerum imperat. Quibus ad-

eos domum remittit. al. *remisit.* Pronomen *eos* induci heic iubet Oud. ad Svet. Iul. c. 7.

Commium. In thesauro Brandenburg. Vol. 1. p. 305 exstat nummus, in cuius una facie circa equum *Commios*, in altera capiti galeato *Garman* adscriptum est: quem Begerus ad hunc Commium Atrebatem refert. *Cell.* De altero verbo *Garman* Begerus dubitanter scripsit, an fortasse sit idem, quod *Germanus*; sed hoc foret uberioris disputationis, quam pro meo consilio. Mascovius in historia Germanorum T. 1. p. 37 non inprobat hanc nummi huius explicationem de Commio. *M.* Dio habet Κόμμιος. De nummo v. Eckhel D. N. V. t. 1. p. 77.

magni hab. Vulg. *magna.* *M.*

ut Pop. Rom. hoc *ut* in quibusdam codd. deest.

perspectis regionibus. addunt quidam *omnibus.* Rectius habest, nec habet Graecus.

sibi Brit. antep. Id *sibi* in aliis deest.

ductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quidquid praeterea navium longarum habebat, Quaestori, Legatis Praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco ab milibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eumdem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Avrunculeio Cottae, Legatis, in Menapios atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpitium Rufum, Legatum, cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

23. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit equitesque in ulteriorem portum progredi et naves

LXXX oner. alii *DCCCLXXX.* manifesto librariorum vitio. Orosius 6, 8. cum vulgato consentit.

coactis. Hoc pertinet ad universam summam navium, quas collegerat. Gr. metaphr. συναλίζειν. *M.*

contractis. Hoc pertinet ad eas, quas ex universa summa delectas congregarat, una proficisci iusserat, ut duas legiones transportarent. Gr. metaphr. ἐκλέγεσθαι. *M.*

ab mil. pass. VIII. Sic boni codd. In aliis deest praepositio.

deducendum. al. *ducendum.*

P. Sulp. Rufum. Huc trahit Vossius numum Caesaris, qui in aversa habet navem cum epigraphe ΠΟΥΒ. ΣΟΥΛΠΙΚΙΟΣ ΡΟΥΦ.

tertia f. vig. solvit, ex portu Itio s. Iccio, cf. 5, 2, ut Strabo adnotavit 4, p. 199. quem de priore Caesaris traiectu in Britanniam loqui, (nam non ita multo post rursus eo contendit: vid. 5, 2) ex tempore et hora in notitia orbis ant. T. 1. p. 301. probavimus. *Cellar.* Exstat dissertatio Io. Georg. Eccardi de portu Iccio, inserta Miscellaneis Lipsiens. T. 8. p. 255, unde idem ille vir doctus in libro de origine Germanorum sect. 93. p. 209. edit. Gotting. quaedam repetiit. Sententias autem virorum doctorum varias collegit, praeter Cellarium, Fabricius in bibl. lat. lib. 1. cap. 10. sect. 2. ubi de Caesare agitur. Collegit etiam Ritterus in historia Gallorum p. 97. Attigit Wesselingius ad Antonini itineraria p. 363. *M.* *Solvit.* Sic et 5, 23. alibi plene *naves solvit.* v. mox c. 36. C. 1, 28. 3, 6. 14. 26. De portu Iccio v. D'Anville in Not. de la Gaule p. 389. et in Mém. de l'Acad. d. Inscr. t. 28. a. 1757. ubi post alios demonstrat, intelligendum *Witsand.* Chilletius Mardicum, Gibson *Bononiam*, olim Gessoriacum, Valesius et Eccardus Stapulas, olim Vicum vel Quentovicum, intelligebant, Ortelius et Clarkius Calesium, Malbranq S. Audomari fanum.

in ulteriorem portum. Hic paullo post c. 28 *superior* vocatur, in

conscendere et se sequi iussit: a quibus quum id paullo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter quarta cum primis navibus Britanniam adtigit atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cuius loci haec erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adiici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam in ancoris exspectavit. Interim Legatis Tribunisque militum convocatis, et quae ex Voluseno cognosset, et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei militaris ratio, maxime ut maritimae res postularent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent, ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis et ventum et aestum uno tempore nactus secundum, dato signo et sublatis ancoris, circiter milia passuum VII ab eo

ortum et ad dextram ab Itio recedens: cui opponitur *inferior*, ab Itio recedens in occasum, c. 36. Cf. c. 28. ubi *superior portus* memoratur, et *inferior pars insulae, quae est propius solis occasum*. Sic ergo plagae discernuntur in hoc litore. *Cellarius*.

quum id paullo tardius. Hoc *id* revocavit Clarke vulgo omissum.

hora quarta. Est circiter decima antemeridiana. Cf. 1, 26. *M.*

copias armatas. al. *turmas*. e glossa.

adeo — continebatur. His verbis explicat, quae fuerit natura loci, et potest ante *adeo* intelligi *scilicet*. Hanc explicationem, abrupte positam, voluerunt arctius nectere cum superioribus, et addiderunt *atque*. Inde *adeo* obliteratum et ex eo factum est vel *atque ita*, vel *atque ibi*, quae singula in codd. ed edd. reperiuntur. Ergo recte Oudendorp. revocavit id, quod in textu est. *M.*

montibus angustis. Quinam sint h. l. montes angusti, iis explicandum relinquo, qui loca, quae Caesar hic describit, viderunt. Iidem definient, quid h. l. sit *continere*. Iulius Celsus eamdem rem his verbis expressit: *praeruptae rupes, pelago imminentes*: quibuscum Ciceronis locus ad Attic. 4, 16, iam a Glandorpio comparatus, convenit: *constat, aditus Britanniae esse munitos mirificis molibus*. *M.*

telum adiici. al. *adici*, antique. unde quidam *adigi*.

ad horam nonam. Est tertia pomeridiana. *M.*

monuit, (ut) *omnes res administrarentur*, *ut* (uti) *ratio rei militaris et res marit. postularent*, *ut* (quippe) *quae — haberent*. *M.* Sic non opus est emendatione Hotomanni et Ciacconii.

celerem atque instab. mot. habere. facillime mutari, valde mutabilem esse. *M.* Pro *ut quae* alii *ut quam*.

milia pass. VII. In metaphrasi est στάδια, ubi Davisius egregie legendum monet στάδια ν sive 50, qui

loco progressus, aperto ac plano litore naves constituit.

24. At barbari, consilio Romanorum cognito, praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has caussas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem, nisi in alto, constitui non poterant; militibus autem ignotis locis, inpeditis manibus, magno et gravi armorum onere oppressis, simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnandum: quum illi aut ex arido, aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis audacter tela coniicerent et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque huius omnino generis pugnae inperiti, non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consueverant, nitebantur.

25. Quod ubi Caesar animum advertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatior et motus ad usum expeditior, paullum removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes propelli ac submoveri iussit: quae res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt, ac paullum modo pedem

numerus prope ad alterum accedit. In edd. priscis legitur *centum*. alii habent VIII.

aperto ac plano litore. D'Anville ostendit p. c. esse portum *Lemanus*, hodie *Hyth*.

essedariis, qui ex essedis (curribus bellicis) pugnant. Vid. omnino c. 33. *M.*

onere oppressis. al. *pressis*.

de navibus — in fluctibus. Praepositiones restituit Oud. e codd.

insuefactos, adsuelos: ut *insuevisse* dicitur, qui est adsuefactus rei. In Gr. metaphr. est, *εἰθισμένους*. *M.*

non — nitebantur. Τὸ *omnes*, quod vulgo additur, in plurimis codd. et edd. vet. deest.

nitebantur. Sic cod. Oxon. eleganter. Vulgo *utebantur*.

retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus Deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: *Desilite*, inquit, *commilitones, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum reipublicae atque imperatori officium praestitero*. Hoc quum magna voce dixisset, ex navi se proiecit atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri, cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt: hos item alii ex proximis navibus quum conspexissent, sul secuti hostibus adpropinquarunt.

26. Pugnatum est ab utrisque acriter; nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se adgregabat, magno opere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis inpeditos adoriebantur: plures paucos circumsistebant: alii ab latere aperto in universos tela coniiciebant. Quod quum animum advertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit et, quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes inpetum fecerunt atque eos in fugam dederunt, neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere

Atque nostris mil. al. *At. commilitones.* vulgo *milites.*

ex proximis navibus. al. *ex proximis primis nav.* quod Oud. codices sequens invitus recepit, vel *ex primis proximis*. pleonasmus mihi videtur.

Pugnatum est etc. Praeclare tum se gessit M. Caesius Scaeva, laudatus eo nomine Val. Maximo 3, 2, 23. et Celso p. 75.

in universos. male Ciaccon. *in aversos.* quod turpe fuisset. Gr. εἰς ἐμπεσόντας.

simul in arido. Sic codd. et edd. vet. alii *simul atque*, ut mox.

equites cursum tenere non pot. i. e. equites, quos Caesar iosserat se sequi c. 23, tempestate fuerant deiecti, alio delati, ut sequi non posseut c. 28. Nam navigantes *cursum*

atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

27. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt: obsides daturos, quaeque imperasset sese facturos, polliciti sunt. Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illi e navi egressum, quum ad eos oratoris modo imperatoris mandata perferret, comprehenderant atque in vincula coniecerant: tum, proelio facto, remiserunt et in petenda pace eius rei culpam in multitudinem contulerunt et, propter inprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Caesar questus, quod, quum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine caussa intulissent, ignoscere inprudentiae dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem, ex longinquioribus locis arcessitam, paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros iusserunt principesque undique convenere et se civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

28. His rebus pace confirmata, post diem IIII, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex

tenent, cum secundo vento provehuntur, et, quo tendunt, veniunt. In Gr. metaphr. est εὐθυδρομεῖν. *M.*

legatos de pace. Ex Morinis. v. Dio 39, 51.

sese facturos. Pronomen deest in codd.

supra. Cf. c. 21. Vulgo *demonstravimus. M.*

quum ad eos — perferret. Haud dubie revocanda est lectio metaphraseos Graecae et codicum omnino omnium, praeter unum: est autem haec: *quum ad eos oratoris modo* (nomine et iure legati, quasi legatus esset) *Caesaris mandata perferret.* In hoc enim est iniuria, quod *legatum* comprehenderunt. Indicavit etiam Oudend. non temere videri damnandam hanc lectionem. *M.* Imo vero restituendam iudico. Alii *deferret.*

contulerunt. alii *coniecerunt.*

ultro legatis missis. Cf. c. 21. *Continens* est Gallia. *M.*

convenere. Potius, *convenire. M.*

pace confirmata. alii *firmata.*

supra. vid. c. 23. De *sustulerant* v. lud. in *tollere. M.*

superiore portu leni vento solverunt. Quae quum adadpropinquarent Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur; aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui cum periculo deiicerentur: quae tamen, ancoris iactis quum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectae continentem petierunt.

29. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritumos aestus maximos in Oceano efficere consuevit: nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, aestus complebat; et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas adflictabat; neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi, dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquae quum essent, funibus, ancoris reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent; et omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt et, quod omnibus constabat, hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

30. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post proelium factum ad ea, quae iusserat Caesar, facienda convenerant, inter se conlocuti, quum

deiicerentur. frustra Ciacconius *reiicerentur.*

qui dies. Recentiores *quae dies.* Tum quidam omittunt *dies*, ut *quae* referatur ad *lunam.*

complebat. alii *compleverat.*

hiemare. Rectius, *hiemari.* *M.* Probat et Oud. ex codd. Celsus, *hibernari.* Simili modo noster c. 31. *navigari.* 6, 85. *contendi.*

post proelium factum. Sic boni codd.

ad ea, quae iuss. C., facienda. Haec adiecit Oud. e codd. Legebatur

equites et naves et frumentum Romanis deesse intellegerent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine inpedimentis Caesar legiones transportaverat, optimum factu esse duxerunt, rebellione facta, frumento commeatuque nostros prohibere et rem in hiemem producere, quod, iis superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi caussa in Britanniam transiturum confidebant.

31. Itaque, rursus coniuratione facta, paullatim ex castris discedere ac suos clam ex agris deducere coeperunt. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat: nam et frumentum ex agris quotidie in castra conferebat, et, quae gravissime adflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur et, quae ad eas res erant usui, ex continenti comportari iubebat. Itaque, quum id summo studio a militibus administraretur, duodecim navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

32. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumentatum missa, quae adpellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione

prius *ad Caesarem convenerant*. Iam Manutius rectiora dederat. Habet et Graecus.

optimum factu. al. *factum*.

aut reditu. Hotom. *aditu*. male.

ex eventu n. s. Sic C. 2, 5. *fortunarum eventum*.

aere. v. Ind. in *aes*, ubi naves aeratae describuntur. M.

pars hominum. Britannorum scil. ut Graecus diserte.

in agris. Principes Britannorum iusserant suos in agros remigrare c. 27, et clam ex agris deducere coeperant c. 30. Hinc intelligetur, quid hoc sit, Britannorum partem in agris remansisse. *M*.

erant, Caesari renunciarunt, pulverem maiorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas armari et confestim sese subsequi iussit. Quum paullo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi atque aegre sustinere et conferta legione ex omnibus partibus tela coniici, animum advertit. Nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, pars una erat reliqua, suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant: tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos, subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: simul equitatu atque essedis circumdederant.

33. *Genus hoc est ex essedis pugnae: primo per omnes partes perequitant et tela coniiciunt atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant et, quum se inter equitum turmas insinuaverint, ex essedis desiliunt et pedibus proeliantur. Aurigae interim paullatim ex proelio excedunt atque ita currus conlocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum, in proeliis praestant, ac tantum usu quotidiano et exercitatione effi-*

duas ex reliquis. Scaliger sustulit *ex reliquis,* invitis codd.

et conferta legione. I. C. H. emendat *et illos in confertam legionem.*

paucis interfectis. Contra v. Dionem 39, 52.

ex essedis. Esseda in Belgio inventa tradit Servius ad Virg. G. 3, 204. Iornandes de rebus Geticis c. 2. Britannicam vocem dicit.

paullatim. Sic codd. et edit. vet. Vulgo *paullum.*

currus conlocant. alii *curru se conl.* Sed priorem lect. habent codd. et metaphr. Gr. Ipsa res, etiam sine codicibus, declarat. *M.* Restitui Oud. malebat *curru se conlocant.* Vulgo *ita se conlocant.*

praestant et efficiunt, ut sint mobiles (variis in locis pugnent, vagentur) et stabiles uno in loco pugnent. *M.*

ciunt, uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere et per temonem percurrere et in iugo insistere, et inde se in currus citissime recipere consuerint.

34. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore obportunissimo Caesar auxilium tulit: namque eius adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto, ad lacessendum et ad committendum proelium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit et, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt, paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

35. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter triginta, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum militum inpetum hostes ferre non potuerunt ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti, quan-

ad lacessendum. Recentiores addidere *hostem* contra codd. optimos et edd. vet. Sed eo non opus. Cf. Liv. 33, 7. Virg. 5, 429. Lucan. 4, 720. 3, 553. ubi vid. Oud.

qui erant in agris reliqui. Sunt ii Britanni, de quibus c. 32. dixerat. *M.*

circ. triginta. Mirum hoc, nec sine exemplo. Cf. b. Afr. c. 6. Hotomannus ergo non audiendus, qui ex ingenio *CCC* ponebat. Graecus habet τριάκοντα.

dictum est. vid. cap. 21 et 27. *M.*

tum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque adflictis incensisque, se in castra receperunt.

36. Eodem die legati, ab hostibus missi ad Caesarem de pace, venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci iussit, quod, propinqua die aequinoctii, infirmis navibus, hiemi navigationem subiiciendam non existimabat. Ipse, idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem naves solvit, quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex his onerariae duae eosdem, quos reliquae, portus capere non potuerunt et paullo infra delatae sunt.

37. Quibus ex navibus quum essent expositi milites circiter CCC, atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar, in Britanniam proficiscens, pacatos reliquerat, spe praedae adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt, ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. Quum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia VI convenerunt. Qua re nunciata, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites inpetum hostium sustinuerunt atque amplius horis quatuor fortissime pugnaverunt et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus

adfl. inc. Pro his vulgo legebatur *aedificiis incensis*, ut et plures MSS. atque Gr. metaphr. exhibent: sed iam Cellarius monuit, Gronovium Observ. 4, 8. e cod. Aldino restituisse, *adflictis incensisque*, quod ipsum Oudend. in Oxon. MS. occurrere dixit. *M.* Rectiora dat I. C. H. qui sic legit: *hominibus longe lateque adflictis incensique aedificiis*, fere ut 5, 19.

hieme nav. subiiciendam. alii *hiemis nav. subeundam.*

sed ex his. etc. Particulam adversativam Aldus et sequaces post *potuerunt* locavere.

orbe facto. Cf. 5, 33. et Sallust. Iug. 97.

amplius horis. alii *horas*, subaudito *quam.* ut 5, 53.

noster in conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt, magnusque eorum numerus est occisus.

38. Caesar postero die T. Labienum Legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui quum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta Legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menappii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus gestis, ex literis Caesaris dierum XX subplicatio a Senatu decreta est.

quo perf. — venerunt. Adeo multiplex est in codd. lectio huius loci, ut Oudendorpius fateatur, sibi de ea non liquere. Quae hic in textu sunt, ea habet metaphrasis Graeca. *M.* Vox *perfugio*, item verba *omnes fere* in codd. et edd. vet. desunt.

duxerant. vid. c. 22. *M.*

Eo (in Belgas) *obsides miserunt.* Cum ergo Caesar c. 36. obsides in continentem mitti iusserit, ex nostro loco discimus, continentem indicare Galliam. Cf. c. 27. *M.*

subplicat. decret. cf. Suet. c. 24.

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER QVINTVS.

ARGVMENTVM.

I. Expeditio secunda Caesaris in Britanniam.

Cap. 1. *Adparatus navium. iter Caesaris in Illyricum. pacatio Pirustarum.* 2—8. *Adventus Caesaris in Gallia. contentiones Trevirorum compositae. Dumnorix interfectus. iter in Britanniam.* 9. *Britanni fugati.* 10. 11. *Classis Caesaris tempestate adflicta et reparata.* 12—14. *Britanniae et incolarum descriptio.* 15—22. *Cassivellaunus Britannorum dux post varios casus subactus. transitus Caesaris per Tamesin. Trinobantium et complurium civitatum deditio.* 23. *Reditus Caesaris in Galliam.*

II. Bellum Ambiorigis.

Cap. 24. 25. *Exercitus Romanus propter frumenti inopiam latius distributus. Tasgetius interfectus.* 26—37. *Ambiorigis et Cativolci defectio. castra Q. Titurii Sabini Legati obpugnata. Romanorum calamitas, relictis castris.* 38—43. *Hiberna Q. Ciceronis ab Eburonibus, adiunctis Nerviis, obpugnata. constantia Q. Ciceronis.* 44. *Egregia virtus T. Pulsionis et L. Vareni.* 45—52. *Obsidio adventu Caesaris soluta. Belgae victi.* 53. 54. *Receptus Indutiomari in Treviros, omissa obpugnatione T. Labieni. hiberna Caesaris. motus in omni fere Gallia, in primis in Senonibus.*

III. Motus Trevirorum compressi.

Cap. 55. 56. *Motus in Treviris. Germanorum sollicitatio. Cingetorix hostis iudicatus.* 57. *Munita castra Labieni.* 58. *Interfectus Indutiomarus. Gallia quietior.*

Lucio Domitio, Appio Claudio coss., discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere

L. Dom. Ap. Cl. Coss. Est annus P. V. C. 700. *M.*

Italiam, i. e. Galliam provinciam s. citeriorem. *M.*

consuerat, Legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quamplurimas possent, hieme naves aedificandas veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionesque paullo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat, ad onera et ad multitudinem iumentorum transportandam paullo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem multum humilitas adiuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania adportari iubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem Provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo quum venisset, civitatibus milites imperat, certumque in locum convenire iubet. Qua re nunciata, Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant, nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant, omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. Accepta oratione eorum, Caesar obsides imperat eos-

consuerat. al. *instituerat*, ut 6, 44.

subductiones. Non spreverim lectionem aliam, *subductionisque*, a Ciacconio indicatam. *M. Subductiones* sunt tractiones e mari in terram. Cf. c. 11.

in nostro mari, i. e. mediterraneo. Vid. Mela 1, 1. *M.* et 2, 1. Praepositionem *in* addunt codd. et edd. vet.

in rel. utimur maribus. alii *in alio mari uti adsueverant.* sed alteram lectionem dant boni codd. et edd. vet. et firmat Priscianus l. 7. p. 770.

actuarias. Quae velis simul et remis agebantur. Isid. Hisp. 19, 1. et Scheffer de mil. nav. 2, 2. p. 81.

ex Hispania. Mirificum proventum sparti in Hispania esse, docebunt Strabo 3. p. 160. Plin. H. N. 19, 2 (7). *Davis.*

in Illyricum. Nempe Caesar acceperat provinciam Galliam Cisalpinam, Illyrico adiecto: v. Sveton. Iul. c. 22. Pirustas esse Illyrici gentem, versus Macedoniam habitantem, docet Ptolemaeus 2, 17. *M.* et Πιρούστας vocat. Strabo l. 7. p. 314. Πειρούστας et ad Pannoniam refert.

doceant — demonstrant. Consueta nostro modi, ut temporis, variatio, ut mox c. 2. *reliquit — proficiscitur* c. 11 *delegit — iubet.*

Accepta oratione. Al. *percepta.*

que ad certam diem adduci iubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. His ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituant.

2. His confectis rebus conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa omnium rerum inopia, circiter DC eius generis, cuius supra demonstravimus, naves et longas XXVIII invenit instructas, neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Conlaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit atque omnis ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam transmissum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, reliquit: ipse cum legionibus expeditis IIII et equitibus DCCC in finis Trevirorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

3. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant,

Ursinus e vet. cod. *ratione*, quod placet Hadr. Valesio in Vales. p. 178.

instructas. Proprium in hac re nomen. Cf. c. 5. et C. 3, 100.

abesse ab eo. Sic Cic. Tusc. 1, 31.

portum Itium. Cf. 4, 23. *M.*

transmissum esse cognoverat. In nonnullis *transiectum*, sed glossema esse post Faernum Hotomannus monuit. *M.* Bene delevi. Si servare velis, legendum esset cum Oud. *transmissuris*. Vossii codex habet *transmissurus*. Vox *transmissus* occurrit et c. 13.

c. m. passuum XXX. Al. *XL.*, Cf. Cannegieter de Brittenburgo p. 70.

Indutiomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros neque ab amicitia Populi Romani defecturos confirmavit; quaeque in Treviris gererentur, ostendit. At Indutiomarus equitatum peditatumque cogere, iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed postea quam nonnulli Principes ex ea civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti, ad Caesarem venerunt, et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent, Indutiomarus veritus ne ab omnibus desereretur, legatos ad Caesarem mittit; sese idcirco ab suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter inprudentiam laberetur. Itaque esse civitatem in sua potestate, seque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum et suas civitatisque fortunas eius fidei permissurum.

4. Caesar, etsi intellegebat, qua de caussa ea di-

Indutiomarus. Numum eius ipse possideo. Antica offert caput iuvenile, postica GERMANUS INDUTI IIII, bos gradiens. Patet hinc, nomen per *t* scribendum, Graecus male per *κ*, ut et edd. vet. Germanica et hic gloriatur origine, ut Commios 4, 21. Quid sibi velint lineolae quatuor adiectae nomini, incertum. V. Begeri thes. Brandenb. t. 1, p. 309. Eckhel. D. N. V. t. 1. p. 78.

Cingetorix. Egregie ex prisca lingua Celtica hoc nomen dignitatis exponitur ab O-Brien in opere cit. ad 1, 16. *Cin-go-toir*, caput ad expeditionem, *le chef de l'expédition.* Infra 7, 4. praeficitur *Ver*, i. e. *Fear* sive *vir*, qui caput est expeditionis.

silvam Arduennam. vid. 6, 29. *M.* Et ibi notata.

familiaritate. al. *auctoritate.*

Indutiomarus. Huc hoc nomen transtulit Oudend. positum vulgo post *desereretur*.

permissurum. Al. *commissurum.* Discrimen inter haec duo verba patet ex Cic. Verr. 1, 32.

cerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret, tamen, ne aestatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad se cum ducentis obsidibus venire iussit. His adductis, in iis filio propinquisque eius omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum hortatusque est, uti in officio permaneret: nihilo tamen secius, principibus Trevirorum ad se convocatis, hos singillatim Cingetorigi conciliavit: quod quum merito eius ab se fieri intellegebat, tum magni interesse arbitrabatur, eius auctoritatem inter suos quamplurimum valere, cuius tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui, et, qui iam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

5. His rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit, XL naves, quae in Belgis factae erant, tempestate reiectas, cursum tenere non potuisse atque eodem, unde erant profectae, revertisse: reliquas paratas ad navigandum atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius Galliae equitatus convenit, numero milium quatuor, Principesque omnibus ex civitatibus: ex

filio. Al. *filiis.*

Id factum. Vox *factum* in aliis deest.

XL naves. Al. *LX naves.*

in Belgis. Vulgo *in Meldis.* Iam antiquiores offensi sunt hac lectione, quoniam Meldae mediterranei fuerunt, apud quos classem aedificatam esse non credibile sit. Ergo vel *Belgis* cum codd. et edd. quibusdam legetur: vel duo populi fuerunt, qui eodem nomine Meldarum usi sunt, alii ad Oceanum, quamquam hoc e Strabonis loco 4, p. 194. non videtur certo sequi, ut Casaubonus monuit, alii in mediterraneis locis: vel omnino corruptum est hoc verbum. *M.* Male provocatur ad Strabonem, ubi Lexovii dicuntur maritimi, non item Meldi. Rectius ergo e codd. restituendum *in Belgis.* Hausius tamen arbitratur, naves in Meldis constructas per Matronam in Sequanam, inde in Oceanum, devectas. I. C. H. legendum suspicatur *in Mordis*, parum feliciter.

revertisse. Sic codd. et edd. vet. Alii *relatas.*

quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere, decreverat; quod, quum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

6. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo ab nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quod iam in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare regnum civitatis deferri: quod dictum Aedui graviter ferebant, neque recusandi aut deprecandi caussa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; partim, quod insuetus navigandi mare timeret; partim, quod religionibus sese diceret inpediri. Postea quam id obstinate sibi negari vidit, omni spe inpetrandi ademta, Principes Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique coepit, uti in continenti remanerent; metu territare, non sine caussa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interponere, iusiurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.

7. Qua re cognita, Caesar, quod tantum civitati Aeduae dignitatis tribuerat, coërcendum atque deter-

Dictum est. Cf. 1, 3. *M.*
secum habere. Alii *ducere.*
aut deprecandi. Al. *neque.* Cf. not. ad 3, 14.
religionibus. v. Ind. *M.* Aut votis solvendis et sacrificiis patrandis, aut ominibus et auspiciis, quod forsan rectius.
tribuerat. Cf. 1, 33. *M.*

rendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius eius amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac rei publicae nocere posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod corus ventus navigationem inpediebat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia eius consilia cognosceret: tandem, idoneam nactus tempestatem, milites equitesque conscendere in naves iubet. At, omnium inpeditis animis, Dumnorix cum equitibus Aeduorum a castris, insciente Caesare, domum discedere coepit. Qua re nunciata, Caesar, intermissa profectione atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit retrahique imperat: si vim faciat neque pareat, interfici iubet: nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem implorare coepit, saepe clamitans, *liberum se liberaeque civitatis esse*. Illi, ut erat imperatum, circumsistunt atque hominem interficiunt; at Aedui equites ad Caesarem omnes revertuntur.

8. His rebus gestis, Labieno in continente cum tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto, ut portus tueretur et rem frumentariam provideret, quaeque in Gallia gererentur, cognosceret, consiliumque pro tempore et pro re caperet, ipse cum quin-

in his locis. Alii *partibus.*

conscendere in naves. Al. *naves.*

At omn. inped. Al. *atque.*

inpeditis, ita distractis apparando itinere, ut ne sentirent quidem molitiones et fraudes Dumnorigis. *M.*

pro sano, ut sanum et sapientem. *M.* Sic Plaut. Men. 2, 2, 24. *pro sano.* ib. 5, 5, 28. *pro insano.* Liv. 39, 49. *non pro vano modo, sed vix pro sano.* Sic et infra C. 3, 109. *pro communi amico atque arbitro.*

enim, enim vero. v. Gronov. ad Liv. 34, 32. *M.* Cf. C. 1, 81.

rem frumentariam. Al. *rei frumentariae.*

que legionibus et pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, solis occasu naves soluit et, leni Africo provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit et, longius delatus aestu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus, aestus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Caesar ex captivis comperit, quum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, quae cum annotinis privatisque, quas sui quisque commodi fecerat, amplius DCCC uno erant visae tempore, a litore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

9. Caesar, exposito exercitu et loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae consedissent, cohortibus X ad mare relictis et equitibus CCC, qui praesidio navibus essent, de tertia vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in litore molli atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat; et praesidio navibus

relinquebat, solis occasu. Hanc lectionem Gron. (Obs. 4, 4) et Oud. in codd. repererunt: altera est, *reliquerat, ad solis occasum:* utraque bene habet, nec ullo modo definiri hic potest, quae verba Caesar scripserit. *M.* Τὸ *solis occasu* habes et apud Liv. 9, 32. et passim.

provectus. Alii *profectus.* minus bene.

annotinis. Male quidam *annonarias* reddidere.

sui — commodi sc. caussa. vid. Ind. in *caussa. M.*

tempore. Bene sic codd. et edd. vet. Alii *timore a lit. disc.*

veritus navibus. Sic Cic. Acad. Q. 4, 45. *Vos mihi veremini.*

molli, nullis scopulis periculoso; *aperto*, nullis rupibus aut prominentiis impedito. *M.*

Q. Atrium praefecit. Ipse, noctu progressus milia passuum circiter XII, hostium copias conspicatus est. Illi, equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere et proelium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas abdiderunt, locum nacti egregie et natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur, caussa iam ante praeparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII, testudine facta et aggere ad munitiones adiecto, locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

10. Postridie eius diei, mane, tripartito milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressis, quum iam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nunciarent, superiore nocte, maxima coorta tempestate, prope omnes naves adflictas atque in litore eiectas esse; quod neque ancorae funesque subsisterent, neque nautae gubernatoresque vim pati tempestatis possent: itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.

11. His rebus cognitis, Caesar legiones equitatumque revocari atque itinere desistere iubet; ipse

prosequi vetuit. Vulgo *persequi.* *milites.* i. e. pedites. Prima inter homines proelia fuere pedestria. Sic et *exercitus* pro peditatu v. 7, 61.

in prospectu. Sic cod. Oxon. et edd. variae. Vulgo *conspectu.*
in litore eiectas. Sic Virg. Aen. 4, 373. *eiectum litore.*

ad naves revertitur: eadem fere, quae ex nunciis litterisque cognoverat, coram perspicit, sic ut, amissis circiter XL navibus, reliquae tamen refigi posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros delegit et ex continenti alios arcessiri iubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quae sint apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci et cum castris una munitione coniungi. In his rebus circiter dies decem consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus castrisque egregie munitis, easdem copias, quas ante, praesidio navibus reliquit: ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eo quum venisset, maiores iam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant, summa imperii bellique administrandi communi consilio permissa Cassivellauno, cuius fines a maritumis civitatibus flumen dividit, quod adpellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX. Huic superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant: sed nostro adventu permoti Britanni, hunc toti bello imperioque praefecerant.

12. *Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt: maritima pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi*

delegit — iubet. respice ad c. 1.

munitione. Naves et tentoria uno eodemque vallo ac fossa cingebantur. cf. c. 22. *M.*

ad laborem mil. Sic et c. 40.

unde (paulo ante ad litus et classem) *redierat.* *M.*

maritumis. haec vox semper cum τῷ *i* loco τοῦ *u* legitur in Oudendorp. Edit. Taur.

natos in insula, αὐτόχθονες, aborigines, terrigenas. cf. 6, 18. Sic et Diod. Sic. 5, 21. ubi quaedam de Britannia, similia narrationi Caesaris, occurrunt. *M.*

memoria proditum. Ita Val. Max. 2, 6, 10. Cf. Drakenb. ad Liv. 3, 54. 9, 27. Non ergo mutatione opus. Contra 6, 25. est *memoriae prodenda.*

caussa ex Belgis transierant; qui omnes fere iis nominibus civitatum adpellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, et bello inlato ibi remanserunt atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo creberrimaque aedificia, fere Gallicis consimilia: pecorum magnus numerus. Utuntur aut aere, aut annulis ferreis, ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritumis ferrum; sed eius exigua est copia: aere utuntur inportato. Materia cuiusque generis, ut in Gallia, est, praeter fagum atque abietem. Leporem et gallinam et anserem gustare, fas non putant; haec tamen alunt animi voluptatisque caussa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

13. *Insula natura triquetra, cuius unum latus est contra Galliam. Huius lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves adpelluntur, ad orientem solem; inferior ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter milia passuum D.*

ex Belgis. Sic rectius quam vulgo *ex Belgio.* Est enim sermo de pluribus civitatibus. Cf. dicta ad c. 24. et Wesseling ad Anton. itin. p. 478.

Utuntur — nummo. Huius loci lectio plane incerta est. Ergo varietatem omnem notavi. Alii, *utuntur aut* (vel, *autem*) *aere*, *aut nummo aereo, aut aliis ferreis.* Alii, *utuntur aut aereo*, *aut* —. Alii *aureo* pro *aereo.* Alii, *aut annulis* (pro *aliis*) *ferreis.* Alii, *aut lanceis ferreis.* Alii, *aut taleis ferreis.* Faërnus *laminis* legi voluit. A duobus codd. absunt verba, *pro nummo.* Ergo fuerit temerarium, aliquid definire velle. Quid alibi sit *talea*, vid. in ind. et constat e lexicis. Si ergo h. l. idem verbum legatur, quid tandem erit *talea ferrea*, qua quis pro nummo utatur? Non sufficit dicere, esse particulam ferri praesectam: nam non quidquid praesectum est, sed surculus praesectus, aut quod formam surculi praesecti, vel bacilli s. stimuli refert, id demum dici potest talea. Multo minus *taleae* esse possunt laminae, ut cuidam placuit: hae enim nihil simile habent cum taleis. Perplacet Vossii coniectura, *talis*, quae videtur cuivis in mentem venire debere: et facile potuissent tali ferrei pro nummis esse. Sed, ut dixi, lectio plane incerta est. *M.* In re tam dubia sequor Graecum, qui habet δακτυλίοις. Morus dederat *taleis.*

plumbum album, stannum. V. Plin. 4, 16 (30).

Materia, arbores, frutices. *M.*

Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem, qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut aestimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quae adpellatur Mona; complures praeterea minores obiectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos XXX sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo percontationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse, quam in continente, noctes videbamus. Huius est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC milium. Tertium est contra septentriones, cui parti nulla est obiecta terra; sed eius angulus lateris maxime ad Germaniam spectat: huic milia passuum DCCC in longitudinem esse, existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centum milium passuum.

14. *Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se*

Hibernia. Addunt nonnulli *insula.*

aestimatur. Sic Oud. a codd. al. *existimatur.*

obiectae. Alii *subiectae.* Sed Gr. ἀντικεῖσθαι.

percontationibus. Ita edd. vet. et varii codd. quod Stewechius ad Veget. 3, 8. restituisse se narrat, usus scil. editione corrupta.

certis ex aqua mensuris, clepsydris. *M.*

videbamus. Recte puto abesse hoc verbum a cod. Oxon. Si quis servet, paullo ante *nisi* erit pro *sed tantummodo*, ut Davis. et Oudendorp. monuerunt. Vulgata lectio, *nisi quod certis — videbamus,* est ab his, qui explicare locum voluerunt. *M. Nisi* pro *sed.* Cic. fam. 13, 73. et pro Rab. Post. *nescio, nisi hoc video.*

DCC milium. Addunt alii *passuum.*

huic mil. pass. alii *hoc*, *haec.* in aliis deest.

a Gall. diff. cons. Sic solet noster. V. 6, 21. 25 etc.

Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiore sunt in pugna adspectu: capilloque sunt promisso atque omni parte corporis rasa, praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed, si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

15. Equites hostium essedariique acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omnibus partibus superiores fuerint atque eos in silvas collesque compulerint: sed compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, inprudentibus no-

vitro. Breviter excerpam, quae ab aliis prolixe disputata sunt. Primo idem tradit Mela (3, 6): *vitro corpora infecti Britanni.* Secundo Plinius (H. N. 22, 1) eos *glasto* oblinere corpora perhibet. Sunt ergo vitrum et glastum diversa nomina unius eiusdemque plantae, cuius succis expressis Britanni ad inficienda corpora usi sunt. Tertio glastum a Graecis *isatida* dici, et Vitruvius (de archit. 7, 14) dixit; si lectionem quorumdam codicum sequamur; et inter artis botanicae peritos constat. Quarto Marcellus Empiricus (c. 23), *Herba*, inquit, *quam nos vitrum, Graeci isatida vocant.* Conf. Plin. H. N. 20, 24. Ergo vitrum, glastum, isatis, est una eademque planta. Conferri meretur Dodonaeus in Stirpium historia (p. 79. Antwerp 1616. fol.) Io. Bauhini historia plantarum T. 2. p. 909. 1691. fol. Ex his indicari potest de lectionis varietate in hoc Caesaris loco, *vitro, glasto, nitro, ultro.* Verum est *vitro*; ex interpretatione est *glasto*; *nitro* et *ultro* sunt lectiones vitiosae. Ceterum nostri isatidem dicunt *Waid. M.* Salmas. ad Solin. c. 23. p. 180. legi vult apud Plin. *guasdum*, alias *quesdum* vel pastellum. Mihi sic videtur. Britannis *glas* significabat viride, item caeruleum, ut Celtis, Armoricis, Hibernis, teste Le Pelletier in Dict. de la langue Bretonne et La Tour D'Auvergne in op. cit. ad 1, 6. Inde Latini fecere *glastum*, quumque audissent *glas* Germanis esse vitrum, vim utramque vocis confudere et pro colore accepere. P. Faber. sem. 1, 20. volebat *nitro* et provocabat ad Vitruvium 7, 11. P. Victorius V. L. 19, 3. τὸ *ultro*, quod in codd. legitur, vertendum putabat in *luteo* et pro *glasto* legendum *glauco*.

caeruleum, subflavum et pallidum. *M.*

horridiore. Al. *horridiores, horribiliore, horribiliores.*

quo, quorsum, ad quos, in quorum domum. Monuit Oud. qui lectionem huius loci e codd. eruit. Vulgata lectio est: *liberi a quibus pr. virgines qu. ductae sunt. M.* al. *a quo.* item *adducta est.*

tamen ut. Sic codd. omisso *ita*, quod alii praemittunt. Ita et 3, 14. 7, 28.

stris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis eiecerunt inpetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris conlocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis legionum duarum, quum hae, perexiguo intermisso loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris, per medios audacissime perruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus Tribunus militum, interficitur. Illi, pluribus inmissis cohortibus, repelluntur.

16. Toto hoc in genere pugnae, quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter gravitatem armaturae, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad huius generis hostem; equites autem magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent et, quum paullum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio et cedentibus et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut, numquam conferti, sed rari magnisque intervallis proeliarentur, stationesque dispositas haberent atque alios alii deinceps exciperent integrique et recentes defatigatis succederent.

inter se, constit. Vulgo male interpungunt ante *inter se.*

perruperunt. Alii *proruperunt.*

Q. Laberius. Sic Graecus. Contra Celsus, Orosius, Freculfus *Labienus.* Variant codd. et edd. vet.

inm ssis coh. Alii *submissis.*

ac pro castris. Oud. *hac* scil. pugna, quod minus placet. In aliis ea particula deest.

armaturae. Sic boni codd. et edit. Rob. Steph. Graecus etiam ὁπλίσεως. Vulgo *armorum.*

proelio dimicare. Restituit Oud. ex codd. et edd. vet. Sic el 6, 17, 31.

Equestris proelii, quo equites cum equitibus certabant. Opponitur *proelio dispari*, cum pedes confligit cum equite. *M.*

17. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt rarique se ostendere et lenius, quam pridie, nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed meridie, quum Caesar pabulandi caussa tres legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio Legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic, uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri, acriter in eos impetu facto, repulerunt, neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, quum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt: magnoque eorum numero interfecto, neque sui conligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt: neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

18. Caesar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transiri potest. Eo quum venisset, animum advertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas: ripa autem erat acutis sudibus praefixis munita; eiusdemque generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis perfugisque, Caesar, praemisso equitatu, confestim legiones subsequi iussit. Sed ea celeritate

lenius, minore studio. Al. *lentius*, quod interpretamentum est. *M.* Sic *leniter ire* Afr. c. 6.

quoad. i. e. donec. Codd. et edd. vet. *quo* nullo sensu.

summis (an legendum *omnibus?*) *copiis*. Quod si quis nolit, *summae copiae* erunt maximae, numerosissimae, ut c. 18. *magnae copiae*. Metaph. Graec. οὐκέτι πολλῇ δυνάμει τοῖς Ῥωμαίοις συνέμιξαν. *M.*

animum advertit. Vulgo *advertit*.

flumine tegeb. Lipsius pol. 5, 3. coniicit *plumbo* et provocat ad Bedam hist. Angl. 1, 2. Sed cui bono sudes plumbo tegi? tum quaeritur, de hac occasione an alia loquatur Beda.

atque eo inpetu milites ierunt, quum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes inpetum legionum atque equitum sustinere non possent ripasque dimitterent ac se fugae mandarent.

19. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus copiis, milibus circiter quatuor essedariorum relictis, itinera nostra servabat, paullulumque ex via excedebat, locisque inpeditis ac silvestribus sese occultabat atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: et, quum equitatus noster liberius praedandi vastandique caussa se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat et magno cum periculo nostrorum equitum cum iis confligebat, atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur, et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

20. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris fidem secutus, ad eum in continentem Gal-

eo inpetu. Sic codd. et amat ita plene loqui Caesar.

ut supra demonstravimus. Nihil tale supra dixerat Caesar de Cassivellauno. Ergo Clarkius locum sic intelligit, quasi Caesar scripsisset: *omni, ut supra demonstravimus, spe deposita:* nam c. 17 extr. dixerat Caesar, Britannos spem deposuisse. *M.*

relictis. A ii minus bene *retentis.*

servabat. Sic Terent. Andr. 1, 3, 7. pro *observabat.*

effunderet. Leg. *eiiceret* seu *eiecerat*, e codd. plerisque: nam *effundere* est interpretamentum. *M.* Potius *eiiceret* videtur e glossa ortum.

notis semitisque. Tò *notis* deest in multis codd. et edd. nec tamen est superflua.

Mandubratius. Orosius 6, 8. id de Androgorio refert, quem Gambdenus Androgeum vocat in Britannia p. 295. eundemque eum Mandubratio putat. Dubium id Vossio videtur.

liam venerat, cuius pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat, legatos ad Caesarem mittunt polliceunturque, sese ei dedituros atque imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab iniuria Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides XL frumentumque exercitui Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentaque miserunt.

21. Trinobantibus defensis atque ab omni militum iniuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis sese Caesari dedunt. Ab his cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, quum silvas inpeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae caussa convenire consuerunt. Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere

in continentem Galliam. Hinc explicandum quid in hac narratione sit alibi (cap. 22, 23) *continens.* Etiam supra c. 8. 11. et 4, 38. Galliam simpliciter dixit continentem. Et fortasse h. l. *Galliam* explicandi caussa intrusum est, ut plures interpretes mouuerunt. *M.* Sed amat Caesar plene loqui.

Imanuentius. Nomen hoc e codd. exulat, sed Graecus habet.

Cenimagni — — Opiniones quorumdam de nominibus et sedibus horum populorum collegit, post Cambdenum in Britannia, Cellarius in opere geograph. p. 328. Sed sunt merae coniecturae. *M.* Quum Graecus ita est Κενιμαγνοί, Vossius non male legendum putat *Cenomani*, e Gallia scil. in Britanniam translati. Lipsius ad Tacit. 12, 32. legit *Iceni*, *Cangi.* Cambdenus *Iceni*, *Regni.*

dedunt. Alii *dediderunt.*

oppidum Cassivellauni. Beda id *Cassibellaum* vocat.

Oppidum vocant — — Strabo 4. p. 200. Πόλεις Βρεττανῶν εἰσὶν οἱ δρυμοί. περιφράξαντες γὰρ δένδρεσι καταβεβλημένοις εὐρυχωρῆ κύκλον, καὶ αὐτοὶ ἐνταῦθα καλυβοποιοῦνται, καὶ τὰ βοσκήματα κατασταθμεύουσιν, οὐ πρὸς πολὺν χρόνον. Locum iam Hotomannus indicarat. *M.*

locum reperit. Cod. Dorvillii *lucum.*

munitum; tamen hunc duabus ex partibus obpugnare contendit. Hostes, paullisper morati, militum nostrorum inpetum non tulerunt seseque alia ex parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.

22. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus quatuor reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit atque his imperat, uti, coactis omnibus copiis, castra navalia de inproviso adoriantur atque obpugnent. Ii cum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc proelio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatium, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, quum statuisset, hiemem in continenti propter repentinos Galliae motus agere, neque multum aestatis superesset atque id facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat et quid in annos singulos vectigalis Populo Romano Britannia penderet, constituit: interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus bellum faciat.

23. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et

supra. vid. c. 13. *M.*

imperat. Nam summa rerum Cassivellauno tradita erat. vid. cap. 11. Ibidem de castris navalibus dicitur. *M.*

Lugotorige. Alii, *Cingetorige*. *M.* Sic et Graecus. Sed Celsus *Legotorix*. Videtur saltem Caesar ducem a rege distinguere.

Atrebat. Comm. v. 4, 21. *M.*

hiemem — agere. Alii *hiemare*.

in continenti, in Gallia. cf. cap. 20. *M.*

bellum faciat. Sic boni codd. et edd. vet. et saepe noster. Vulgo *noceat*.

captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno, ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur: at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur, prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent; reliquae fere omnes reiicerentur. Quas quum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites conlocavit ac, summa tranquillitate consecuta, secunda inita quum solvisset vigilia, prima luce terram adtigit omnesque incolumes naves perduxit.

24. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis conlocare legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio Legato dedit; alteram in Nervios Q. Ci-

commentibus. v. Ind. *M.*

reportare. Alii *deportare:* quod et ipsum dici potest, sed non est necesse: nam *exercitum*, quem nuper in Britanniam transportarat, nunc reportat. *M.* Pro *instituit*, quod bene ex more Caesaris, alii *constituit.*

ulla omn. navis. alii *nulla* more Graeco, ut apud Propert. 2, 15, 5.

ex continenti. i. e. e Gallia. Mox *et* ante *prioris* tollendum est, ut Manutius monuit. De Labieno vid. cap. 11. *M.* Illud *et* sustuli.

summa tranq. consecuta. Alii *summam tranquillitatem consecutus.*

inita — vigilia. ut *inita aestate* 2, 2.

Samarobrivae. Hinc intelligendus Cic. ad Div. 7, 11. 12. 16. ut Cellarius vidit. De diversitate scripturae in huc nomine vide virus doctus ad Anton. itinerar. p. 380. De coniecturis etymologicis, *Samarobrivam* s. *Samarobrigam* significare pontem, in flumine Samara factum, *Samarbrueck*, vid. Cellar. p. 216 et 308. et Ritteri hist. Gall. p. 92. *M. Briga*, *briva*, pons, Celt.

ceroni; tertiam in Essuos L. Roscio; quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Trevirorum hiemare iussit; tris in Belgio conlocavit: his M. Crassum Quaestorem, et L. Munatium Plancum et C. Trebonium Legatos praefecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes quinque in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum et Lucium Aurunculeium Cottam Legatos praeesse iussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit: atque harum tamen omnium legionum hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) milibus passuum centum continebantur. Ipse interea, quoad legiones conlocasset munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

25. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum obtinue-

Essuos. Quia nemo umquam Essuorum meminit, Vossius et Valesius censent, *Aeduos* legendum esse. *Cellar.* Haec probant etiam Davisius ad h. l. et Clarkius. *M.* Verum de gentibus hic sermo, inferiori Rheno propinquis, ut bene monet Mannertus, a quo Rheno nimium distant Aedui. Idem dicendum de Plinii 4, 18 (32) *Atesuis*, quos [illegible]. substituendos putat Ciacconius. [illegible]ulgatum ergo servandum, donec quid certius detur. I. C. H. *Aeduos* ideo praefert, quod eis potissimum convenit laus *pacatissimae et quietissimae partis*, de qua mox.

Belgio. Est pars Galliae Belgicae, non tota: complectitur Bellovacos (vid. c. 46), Atrebates, Ambianos. vid. Notitia orb. ant. 2, 3. p. 307. seq. *Cellar.* Bene *Belgio* codd. quidam et edd. primae. Alii *Belgis*, male. Respice ad c. 12. et cf. 8, 46. Vide et Cluver. Germ. ant. 2, 2.

Ambiorigis. Numus eius exstat cum addito EBURO. V. Eckhel D. N. V. t. 1. p. 76. ubi de terminatione *rix* disputat.

Cativolci. L. 6, 31. codd. habent *Catuvolcus.* Gr. Κατίβουλκος.

milibus pass. centum. Peccatur heic defectu. intersunt CLXXX milia passuum. Graecus interpres peccat excessu; habet enim *ἐν ὀγδοήκοντα σταδίων μυριάσι.*

conlocasset. alii *conlocatas.*

in Gallia morari. alii *in Galliam*, quod foret intra Galliam. Cf. Oud. ad Afr. c. 47.

rant. Huic Caesar, pro eius virtute atque in se benivolentia, quod in omnibus bellis singulari eius opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. Tertium iam hunc annum regnantem inimici, palam multis etiam ex civitate auctoribus, eum interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum inpulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus Legatis Quaestoribusque, quibus legiones transdiderat, certior factus est, in hiberna perventum locumque hibernis esse munitum.

26. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativolco: qui quum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treviri nunciis inpulsi, suos concitaverunt, subitoque obpressis lignatoribus, magna manu castra obpugnatum venerunt. Quum celeriter

Tertium — interfecerunt. Adeo magna est in his verbis lectionis varietas, ut nullo modo constare possit de lectione vera. Missis ceteris, *iam* ante *multis* offendit lectorem. Ergo cum aliis poni malim *etiam*. Deinde cum plerique libri exhibeant, *ex civitate ex his* vel *ex his auctoribus*, credibile est, pro *ex his* legi posse cum Davisio *caedis*, aut cum Oudendorpio *necis*. *M.* Ita edd. vet. *palam multis etiam.* bene. recepi. *Hunc* refer ad *annum*; sic *eum* non abundat, ut quibusdam visum. Pro isto *hunc* alii *nunc.* Dein Graecus πολλῶν τῆς πόλεως ἀρχόντων, quod ἀρχόντων a Davisio intrusum perhibet Oud. perperam; nam Iungermannus iam habet.

Quaestoribus. Unus quidem fuit Quaestor, M. Crassus, ut e cap. 24 adparet: sed Caesar in universum et infinite de ducibus loquitur, *Legati et Quaestores*, in quo non summa diligentia, ad numerum exacta, quaerenda est. *M.* Gr. habet χειλιάρχους.

Sabino Cottaeque. vid. c. 24. Hunc tumultum Galliae Plutarchus (Caes. c. 24) paucis, Dio Cassius (40, 4-11) paullo pluribus descripsit: sed in exitu Cottae et Titurii describendo discedit ab his, quae Caesar cap. 36 et 37 tradidit. *M.*

obpugnatum. Alii *pugnatum*, *obpugnanda.*

nostri arma cepissent vallumque adscendissent atque, una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri proelio superiores fuissent, desperata re, hostes suos ab obpugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad conloquium prodirent; habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

27. Mittitur ad eos conloquendi caussa C. Arpineius, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu Caesaris ad Ambiorigem ventitare consueverat, apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est: *Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis finitumis suis pendere consuesset: quodque ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci, obsidium numero missos, apud se in servitute et catenis tenuissent: neque id, quod fecerit de obpugnatione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse eiusmodi imperia, ut non minus haberet iuris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli caussam, quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non potuerit: id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit inperitus rerum, ut suis copiis Populum Romanum se superare posse confidat: sed esse Galliae commune consilium; omnibus hibernis Caesaris obpugnandis hunc esse dictum diem,*

quibus rebus. Male ab aliis τὸ *rebus* omittitur.

C. Arpineius. Al. *Arpinius*, *Arpinus*. Sed Gr. Καρπινήιος.

missu Caesaris. Al. *iussu*. imo edd. vet. peius *iniussu*. Graecus cum vulgato facit. Cf. et 6, 7.

fecerit. Sic boni codd. Vulgo *fecerat*.

haberet. Alii *haberent*, ut 3, 17. *convenerant.*

ne qua legio alterae legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim quum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere se nunc rationem officii pro beneficiis Caesaris; monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat: magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc adfore biduo. Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitumi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter L, alter paullo amplius ab his absit. Illud se polliceri et iureiurando confirmare, tutum iter per fines suos daturum; quod quum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre. Hac oratione habita, discedit Ambiorix.

28. Arpineius et Iunius, quae audierint, ad Legatos deferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen neglegenda existimabant: maximeque hac re permovebantur, quod, civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte Populo Romano bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt magnaque inter eos exsistit controversia. L. Aurun-

alterae. Hanc obsoletam dativi formam e codd. revocavit Oud. et exemplis defendit. *M.* ex Nep. Eum. 1. ubi vid. van Staveren. Cf. et Priscianus l. 6. p. 678. et l. 13. p. 959.

pro benef. Caesaris. Restituit hoc Oud. e codd. et edd. vet. Scaliger mala interpretatione deceptus dederat *Caesarem*, quod alii secuti. Bene rem exprimunt Graecus et Celsus.

ab his absit. Codd. quidam simpliciter *absit.*

iter per fines suos d. Codd. quidam praemittunt *se.*

Arpineius. al. *C. Arpinius.*

Eburonum. Hi erant sub Ambiorigis imperio (c. 24), et in hos culpam contulerat Ambiorix. *M.*

bellum facere. Sic iam 3, 29. Item Cicero pro Mil. c. 28.

ad consilium rem def. bene sic Oud. Vulgo *concilium.* Gr. interpres βουλῇ.

exsistit. al. *exstitit.* perinde est.

culeius compluresque Tribuni militum et primorum ordinum Centuriones *nihil temere agendum, neque ex hibernis iniussu Caesaris discedendum*, existimabant: *quantasuis magnas etiam copias Germanorum sustineri posse munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus inlatis, fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi: interea et ex proximis hibernis et a Caesare conventura subsidia:* postremo, *quid esse levius aut turpius, quam, auctore hoste, de summis rebus capere consilium?*

29. Contra ea Titurius, *sero facturos*, clamitabat, *quum maiores hostium manus, adiunctis Germanis, convenissent: aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum, brevem consulendi esse occasionem: Caesarem arbitrari profectum in Italiam: neque aliter Carnutes interficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemtione nostri ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem spectare; subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias: ardere Galliam, tot contumeliis acceptis sub Populi Romani imperium reductam, superiore gloria rei militaris exstincta.* Postremo, *quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem*

magnas etiam. Haec verba deleverim. Voluit aliquis explicare *quantasuis copias*, et explicavit sic, *magnas etiam copias. M.* Exempla huius pleonasmi protulit Oud. post Davisium. Rationem exponit Perizonius ad Sanctii Minervam 3, 14. p. 493.

interficiundi. sic codd. ut 2, 7. *potiund* etc.

Tasget. Cf. c. 25. *M.*

spectare. al. *exspectare.*

subesse, propinquum esse. *M.* Gr. κλησίον.

Ariov. mortem. Cluverius (German. 1, 55) mavult *sortem* legi, quia victus Ariovistus effugerit. vid. supra 1, 53. At potuit e vulnere, in Gallia accepto, aut moerore mori. Libri consentiunt omnes in lectione *mortem*, etiam Iul. Celsus p. 65, et Graeca metaphrasis. *Cellar.* Ante Cellarium iam Hotomannus monuerat. *M.*

sine certa re — descendisse, consilium dedisse s. suasisse Romanis

ad eiusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil sit durius, nullo periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? In quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda.

30. Hac in utramque partem disputatione habita, quum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur, *Vincite*, inquit, *si ita vultis*, Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: *neque is sum*, inquit, *qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient, et si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis coniuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant, nec reiecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.*

31. Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque et orant, *ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes*

id, quod paullo ante suasit (c. 27 extr.), nisi rem certo cognitam habuisset. *M.* Al. *sine certa spe.* Sic et Gr. int. sed vulgatum praestat.

unam esse in cel. p. s. Sic et Virg. Aen. 2, 354. Male Hotom. vult *una.*

longinqua. al. *longa.* Sed v. not. ad 1, 47.

primis ordinibus, i. e. Centurionibus primorum ordinum. Sic 6, 7. *Tribuni militum et primi ordines*, h. e. Centuriones pr. ord. ubi vid. Davisius. In utroque loco metaphr. Gr. *primos ordines* vertit, πρώτους ταξιάρχους. Cf. Int. ad Vellei. Pat. 2, 92. et Gronov. ad Liv. 30, 4. Et fortasse hoc exemplo defendat aliquis. Centurionem primi pili potuisse simpliciter dici primum pilum, de quo ad 2, 25 dictum est. *M.*

belli casum. Τὸ *belli* proscriptum ab Hotomanno delevit Scaliger, revocavit Oud. Habet et Graecus.

nec reiecti. al. *non.*

comprehendunt utrumque. Nummum Tituriae gentis, quo Tarpeia virgo a Sabinis obruta scutis exhibetur (v. Vaillant. NN. fam. ea gente), Vossius perperam ad locum nostrum spectare putat, reprehensus iure ab Oud.

sentiant, ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus; superat sententia Sabini. Pronunciatur, prima luce ituros: consumitur vigiliis reliqua pars noctis, quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur et languore militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine maximisque inpedimentis.

32. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, conlocatis insidiis bipartito in silvis obportuno atque occulto loco, a milibus passuum circiter duobus, Romanorum adventum exspectabant: et, quum se maior pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt, novissimosque premere et primos prohibere adscensu atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

33. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare, concursare, cohortesque dispo-

Omnia excogitantur, quilibet militum, ut fit in dissensu et perturbatiône, excogitat et comminiscitur speciosas caussas, cur hoc aut alio modo agat, agendumque putet. Alius ergo putat festinandum esse iter, et totam noctem adparandum; nam, si cunctentur et maneant, non sine periculo manere: alius contra negat festinandum iter; nam adparatu eius vigiliisque in languorem conii̇ci posse milites, et hoc languore periculum augeri. *M.* Male hunc locum reddidit Graecus.

maximis (permultis) *inpedimentis. M.*

obportuno atque occulto loco. codd. quidam *obp. consilio a. o. loco.* Sic et edd. Rom. Med. Ven. egregie; sed Gr. cum vulgatu consentit.

providisset. Alii *praevidisset.*

nere; haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset, haec posse in itinere accidere, atque ob eam caussam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat, et in adpellandis cohortandisque militibus, imperatoris et in pugna militis officia praestabat. Quumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire et, quid quoque loco faciendum esset, providere possent, iusserunt pronunciare, ut inpedimenta relinquerent atque in orbem consisterent. Quod consilium etsi in eiusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit et hostes ad pugnam alacriores effecit, quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent, quae quisque eorum carissima haberet, ab inpedimentis petere atque abripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

34. At barbaris consilium non defuit: nam duces eorum tota acie pronunciare iusserunt, *ne quis ab loco discederet: illorum esse praedam, atque illis reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent.* Erant et vir-

ut eum omnia def. v. Alii *ei.* Respice ad 3, 5.

quid quoque loco fac. esset. Alii *quoquo.*

pronunciare. Sic antiquissimi codd. subaudito accusativo. alii *pronunciari.*

in orbem consisterent. Cf. 4, 37.

ad pugnam. Alii *ad pugnandum.*

quae quisque. Vulgo *quaeque quisque*, sed edd. vet. et codd. boni *quae quisque.*

abripere. al. *arripere.*

clamore ac fletu. alii *et clamore* etc.

Erant — ponebant. Locum sic intelligo: Erant quidem nostri, etsi a fortuna et duce destituti, nihilo minus aliis *duabus de caussis*, et virtute et numero, pares pugnando, h. e. satis validi ad pugnandum (nam hoc est, pugnando par);

tute et numero pugnando pares, nostri tamen etsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant et, quoties quaeque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronunciari iubet, ut procul tela coniiciant, neu propius accedant et, quam in partem Romani inpetum fecerint, cedant: levitate armorum et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

35. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, quum quaepiam cohors ex orbe excesserat atque inpetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat et ab latere aperto tela recipi. Rursus, quum in eum locum, unde erant progressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant et, magna parte diei consumta, quum a prima luce ad horam octavam pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Baluentio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque

tamen spem salutis in virtute, *in una tantum re*, non simul in numero, ponebant. Sic locum intellexi, ut primum legi: sic vidi cepisse metaphrasten Graecum. Aliorum interpretum emendationes, explicationes mutatasque distinctiones vide apud Oudend. *Tamen etsi* pro *etsi*. vid. Ind. *M.* Sin malis τῷ *nostri* referre ad membrum sequens, planus quoque sensus erit et magis cum praecedentibus cohaerebit. Erant hostes *numero*, non aequales, sed *pares pugnando*, eo ipso scil. quod essent numero superiores; *nostri tamen* etc. In loco sic distinguendo consentiunt boni codd. quos sequor.

procurreret. al. *procucurrerat.*

eam partem. sic codd. et edd. vet. alii *ea parte.*

progressi. al. *egressi.*

horam octavam. Est circiter secunda pomeridiana. Cf. 1, 26. *M.*

femur tragula transiicitur: Q. Lucanius, eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur: L. Cotta Legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur.

36. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum, Cn. Pompeium, ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille adpellatus respondit: *si velit secum conloqui, licere; sperare, a multitudine inpetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere.* Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant et cum Ambiorige una conloquantur: sperare, ab eo de sua ac militum salute inpetrare posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in eo constitit.

37. Sabinus, quos in praesentia Tribunos militum circum se habebat et primorum ordinum Centuriones, se sequi iubet et, quum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abiicere, imperatum facit, suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paullatim circumventus interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant atque ululatum tollunt, inpetuque in no-

in adv. os. Sic et C. 3, 99. Sed Oudend. malit *τὸ in* expunctum.
Cn. Pompeium. Ursini codd. *C. Arpinium.* vel *Carpinium.*
cum Cotta saucio comm. Male in his narrandis versatur Dio 40, 6.
sperare a mult. — Vulgo additur *se*, invitis codd. bonis et edd. primis. Id iam paullo ante bene omissum est, ut saepe alias. cf. et c. 41. Dein *inpetrare.* alii *inpetrari.*
constitit, perstitit in sententia. Vulgo contra codices, *perseverat*, quae est explicatio. *M.* Vid. Iud.
ululatum tollunt. More suo. Cf. Liv. 5, 37 et 39.

stros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum, reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum proiecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noctem obpugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio elapsi, incertis itineribus per silvas ad T. Labienum Legatum in hiberna perveniunt, atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

38. Hac victoria sublatus Ambiorix, statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant eius regno finitumi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit peditatumque se subsequi iubet. Re demonstrata, Aduatucisque concitatis, postero die in Nervios pervenit hortaturque, *ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, iniuriis, occasionem dimittant: interfectos esse Legatos duo magnamque partem exercitus interisse* demonstrat; *nihil esse negotii, subito obpressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam rem profitetur adiutorem.* Facile hac oratione Nerviis persuadet.

39. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Ceutro-

Cotta interficitur. Suet. Iul. c. 4. in finibus Germanorum accidisse cladem scribit. Scil. supra 2, 3 et 4. Belgae, in quibus Eburones, adcensentur Germanis.

Illi (qui in castra se receperant) *aegre — sustinent.* In edd. quibusdam *alii* pro *illi* legitur, quod est idem. De dolore Caesaris ex hac clade v. Sveton. Iul. c. 67. *M.* Eo significatu vix τὸ *alii* est Latinum. Bene ergo Clarkius restituit *illi*.

Re demonstrata, postquam suam victoriam narraverat et, quid in animo haberet, exposuerat. M.

duo. V. not. ad 7, 33.

Ceutrones — — Hi omnes sunt ignoti populi. *M.* Oud. ex codd. dedit *Ceutrones* et *Pleumoxios*; at D'Anville p. 357. servat *Centrones*, ipse tamen ignarus loci, quem occuparint. *Geidunos* (sive *Gordunos*, ut invitis codd. vulgo legitur) in ora maritima locat, quod nomen indicare videtur. *Grudios* invenit idem in 't *land van Groede*, ubi *Cat-sand*. *Levacorum* sedem prodit fl. *Lieva*, qui Gandavi suas undas cum Scaldi miscet.

nes, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt et de improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque caussa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes, legionem obpugnare incipiunt: nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant atque, hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

40. Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone litterae, magnis propositis praemiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis caussa comportaverant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate: quae deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die, multo maioribus copiis coactis, castra obpugnant, fossam complent. Ab nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non aegris, non vulneratis, facultas quietis datur: quaecumque ad proximi diei obpugnationem opus sunt, noctu comparantur: multae

Huic quoque accidit sc. id, quod nuper (c. 26) Sabino et Cottae, *M.* Alii minus recte *huc.* unde Davis. *hic*, ut Gr. ἐνταῦθα.

munitionis caussa, ut conligerent materiam muniendi, h. e. vallos s. palos. Cf. cap. 40. *M.*

turres CXX. Et metaphrasis habet *ἑκατὸν καὶ εἴκοσι*, ne de numero dubites. *Cellar.* Dubitaverat autem Holomannus, quia ipsi incredibile visum erat. *M.* Vocem *admodum* delevere recentiores. Ita tamen etiam Curt. 4, 9. 12, 6. Iustinus 11, 14. Florus 2, 6.

praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus adtexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

41. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum caussamque amicitiae cum Cicerone habebant, conloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant, *omnem esse in armis Galliam, Germanos Rhenum transisse, Caesaris reliquorumque hiberna obpugnari.* Addunt etiam de Sabini morte. *Ambiorigem* ostentant *fidei faciundae caussa: errare eos* dicunt, *si quidquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem Populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna*

murale pilum, quod de muro deiicitur, ut adscendentes hostes deturbentur. Cf. 7, 82, *transiecti muralibus pilis.* Quomodo differant a pilis, in acie usitatis, (v. Iud. in *pilum*) nescio. *M.* Forsan crassitie, pondere. Cf. Raderus ad Curt. 8, 10.

turres contabulantur, struuntur tabulata (*Boden von Bretern*) in summa turri, ex quibus tabulatis milites pugnant. Cf. Iud. *M.*

pinnae (*die Zinnen*) sunt quadrata lapidea aut lignea, eaque derecta, i. e. posita ad perpendiculum, in summo ambitu murorum aut turrium ita disposita, ut inter pinnas singulas relicta sint intervalla singula (*Cchiessjcharten*) Post pinnam stat miles, tectus pinnae altitudine, et ita tutus mittit lapides aut alia tela per illa intervalla relicta. Exempla sunt castella prisca Gothicae structurae, passim obvia, aut corona muralis, qualem Cybele gestat. *M.*

loricae ex cratibus, crates (sive opus plexile e viminibus,) quibus summus turrium ambitus praesepitur circumcirca, *ein geflochtenes Gelender um den Thurm.* Adieci tironum caussa locum Curtii (9, 4, 30), qui rem ob oculos ponere videtur: *Alexander muro admoveri iubet scalas, evaditque in murum. Angusta muri corona erat* (i. e. summus ambitus muri non erat latus), *non pinnae, sicut alibi, fastigium eius distinxerant* (i. e. non erant in illius muri summo ambitu per intervalla dispositae pinnae, ut alibi fit); *sed perpetua* (una serie procurrens circumcirca) *lorica obducta transitum sepserat* (impediebat, quo minus posset transire, uti aliquis vulgo inter pinnas transire poterat et in urbem desilire). *M.*

sermonis aditum. veniam et consuetudinem adeundi, ét cum eo conloquendi. *M.*

Amb. cum Tit. Cf. c. 27. *M.*

Amb. ostentant, eum adesse iactabundi dicunt (venerat enim, ut est cap. 38), ut Ciceronem eo magis perterrefaciant. *M.*

recusent atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, *et*, *quascumque in partes velint*, *sine metu proficisci.* Cicero ad haec unum modo respondit: *Non esse consuetudinem Populi Romani*, *ullam accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint*, *se adiutore utantur legatosque ad Caesarem mittant: sperare*, *pro eius iustitia*, *quae petierint*, *inpetraturos.*

42. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum XI et fossa pedum XV hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant et, quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur: sed, nulla ferramentorum copia, quae sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cogebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus milium decem in circuitu

ullam accipere. Vox *ullam* in aliis deest.

sperare. Cf. c. 36.

et super. ann. consuet. Sic boni codd. Alii et edd. vett. *ex.* Scaliger omisit.

nulla — copia. Est casus sextus, absolute positus, pro, *propter nullam copiam*, *quia nullam copiam habebant.* Hoc non animadverso, contra codd. fere omnes procusa est haec edd. vulgg. lectio: *sed nulla his** *ferr. copia* (scil. erat), *quae esset ad* —. *M.*

manibus sagulisque. Si haec lectio vera est, sensus erit, eos terram, manibus comprehensam, seu manipulos terrae, in sagulis s. vestimentis deposuisse, et sic deportasse, destitutos corbibus aut aliis vasis. Ita quidem cepit hoc Orosius, cuius verba (6, 10) haec sunt: *gladiis concidendo terram et sagulis exportando.* Repetiit haec Glandorpius. Sed modus loquendi habet aliquid duri: unde, quamquam et metaphr. Gr. χιτῶνας habet, voluerunt tamen alii pro *sagulis* legi *furculis*, alii *sarculis*: quod vel inde refellitur, quia hi Galli nulla ferramenta habuerunt. Marklandus editioni Supplicum mulierum Euripidis adiecit (p. 244) explicationes veterum aliquot Graecorum et Latinorum, in quibus (p. 262) et hunc locum tractat et legi vult: *manibus tragulisque* (sive iaculi quodam genere, v. Ind.) *exhaurire*, i. e. effodere, confertque ex Horat. Epod. 5, 30. *terram ligonibus exhaurire*, et Lucan. 4, 294, *gladiis fodere solum.* Coniectura est valde speciosa. *M.* Scil. inter varia telorum et iaculorum genera Gellius 10, 25. recenset et *tragulas*, et noster passim, v. Ind. Vix mihi tempero, quin nostro hoc loco reponam *tragulisque.*

milium decem sc. passuum: quod verbum vulgo additur. Sed omnino non est certa huius loci lectio in definienda mensura: adeo dissentiunt codices, Orosius, et metaphrastes Graecus: quia vero nihil

munitionem perfecerunt: reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

43. Septimo obpugnationis die, maximo coorto vento, ferventes fusili ex argilla glandes fundis et

constitui potest, nolui istas varietatas enumerare. *M.* Scilicet vulgo est *milium pedum* XV. Plenius et forsan verius interpres Graecus: *in circuitu LXXX stadia, altitudine vero XV pedes.* Orosius ita: *vix tribus horis vallum pedum X, fossam pedum XV per milia passuum XV in circuitu perfecerunt.*

ad altitud. congruam altitudini, aequantes altitudinem. De falcibus v. Ind. *M.*

ferv. fusili ex arg. glandes. Quia nihil reperire potui, quo adquiescerem, et quod cum linguae consuetudini, tum naturae rei congrueret, quamquam multos artis peritos interrogavi: adscripsi, quidquid collegi, ut lectoribus ipsis esset optio. Orosius ergo (6, 10) dicit: *Nervios fundis intorsisse testas ferventes*, adeoque locum sic intellexit, ut glans ex argilla fusili esset testa. In quo primo faventem sibi habet usum loquendi; nam quidquid funda mittitur, id glans adpellatur, etsi non est globulus aut lapis: deinde natura rei fert; nam vas argillaceum potest candefieri, uti solent vasa chemicorum concipere tantam ignearum particularum copiam, ut candeant ferri more: tertio argilla, in vasis formam ficta, necessario est fusilis. In hac tamen explicatione Orosiana illud mihi quidem semper offensioni fuit, Caesarem, unice perspicuum scriptorem, hoc loco rei perspicuae descriptione satis obscura usum esse. Lipsius (Poliorc. 5, 2), probante ad h. l. Brantio, intelligit vasa argillacea, ferventi materia repleta, eaque abusione quadam glandes dici censet. Ex hac ergo ratione videntur Nervii vas argillaceum, plenum materia ferventi imposuisse fundae et ope fundae iecisse materiam ferventem (glandem ferventem) ex argillaceo vase (ex argilla fusili, fusa in vasis formam). Atque haec sententia tollit aliquam difficultatem; nam si ipsa vasa candentia imposuissent ipsi fundae coriaceae, corium necessario ignis vi combustum fuisset; quod secus est, si materia fervens, in vase aliquo abscondita, fundae demum imposita est. Vossius ad h. l. dicit, id quod propemodum cuivis lectori primum offertur, intelligendum sibi videri argillae genus, unde hodienum statuae funduntur. Putat ergo, globulos argillaceos, ex argilla fusos, candentes fundis missos esse, consentitque cum metaphraste Graeco, qui σφαίρας διαπύρους, ἐξ ἀργίλλης τετηγμένης κατεσκευασμένας: fuisse dicit: vix enim potest argilla τετηγμένη aliter intelligi, quam quae quadam arte ita tractabilis (fusilis) reddita est, ut in omnes formas fingi possit. Ceterum nulla est harum sententiarum, quin etiam alicui eorum, quos interrogavi, sponte in mentem venerit. Illud extra dubitationem positum videtur, *fervens* esse h. l. *candens.* Liceat quoque coniecturas de emendando verbo *fusilis* proponere, ne quid videar praetermisisse. Ergo maluerunt legi vel *fictilis*, vel *fossilis*, vel *fissilis*, vel *missilis.* Hotomanus etiam *arvina* pro *argilla* legi posse suspicatus est. *M.* Quod Morus de funda monet, necessario combusta, si vasa ei candentia inponerentur, parum stringit; poterat quippe laminis ferreis muniri eius fundus. Cf. not. ad 7, 25. Glandes e plumbo sistit Caylus in Recueil d'Antiq. t. 3, pl. 93. In earum una prominentibus literis legitur FERI. Meminit et Virgil. Aen. 7, 686. Plura dabit Lips. pol. 4, 3.

fervefacta iacula in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, iacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt et venti magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta iam atque explorata victoria, turres testudinesque agere et scalis vallum adscendere coeperunt. At tanta militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut, quum undique flamma torrerentur maximaque telorum multitudine premerentur suaque omnia inpedimenta atque omnes fortunas conflagrare intellegerent, non modo demigrandi caussa de vallo decederet nemo, sed paene ne respiceret quidem quisquam; ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus hostium numerus vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paullum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta et contingente vallum, tertiae cohortis Centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt, quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

44. Erant in ea legione fortissimi viri Centuriones,

fervefacta iacula. An sunt ignita tela? in Gr. metaphr. διάπυρα βέλη dicuntur. Tales fuere malleoli, quos ad c. 14. de bello Alex. descripsi. Idem Vossio et Davisio placuit. *M.*

casas. Sunt tabernacula in hibernis Romanorum. *M.* Casas tales et apud Germanos structas offert columna Antonina.

insecuti. Potius e codd. et edd. vett. legendum erit: *Hostes maximo clamore, sicuti parta iam* — i. e. ut fit, ubi iam parta est victoria. *M.* Vulgatum Graecus habet.

ne respiceret quidem. Contra Cic. Catil. 2, 1. *retorquet oculos ad hanc urbem.* Cf. Clericus A. crit. 1, 2, 2.

ut se. Frustra Hotom. vult *ita se.*

qui iam primis ordinibus adpropinquarent, T. Pulfio et L. Varenus. Hi perpetuas controversias inter se habebant, quinam anteferretur, omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulfio, quum acerrime ad munitiones pugnaretur, *Quid dubitas*, inquit, *Varene? aut quem locum probandae virtutis tuae spectas? hic, hic dies de nostris controversiis iudicabit.* Haec quum dixisset, procedit extra munitiones, quaque pars hostium confertissima visa est, in eam inrumpit. Ne Varenus quidem vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Tum, mediocri spatio relicto, Pulfio pilum in hostes mittit atque unum ex multitudine procurrentem transiicit, quo percusso et examinato, hunc scutis protegunt hostes, in illum universi tela coniiciunt neque dant regrediundi facultatem. Transfigitur scutum Pulfioni et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam et gladium educere conanti dextram moratur manum; inpeditum hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus et la-

primis ordinib. Respice ad c. 31.

Pulfio. Al. *Pullo*, *Pullus*. *M.* Gr. vulgatum habet.

quinam. Vulgo, *uter alteri*, quae est explicatio. *M.* Phaedr. 1, 24. *quis maior esset?*

de loco, honestiore, priore. *M.* Male alii *locum* cepere de gradu militari.

probandae. In codd. et edd. antt. plerisque est pro hoc verbo, *pro laude*, nullo fortasse sensu. *Probandae* e Graec. metaphr. defenditur a Davisio et Clarkio, ubi est, καιρὸς τοῦ ἐπιδείξασθαι ἀρετήν. *M.*

spectas, circumspicis, quaeris. Vulgo, *exspectas*. *M.*

hic, hic dies. Vulgo *hic dies; hic dies.* Languida nimis repetitio. Cf. Cort. ad Sallust. Cat. c. 20. *En illa, illa libertas.*

procedit — inrumpit. Haec particula adeo variatur in libris scriptis et editis, ut nullo modo certa manus Caesaris reperiri possit, etsi omnino de sensu constat. Lectio Oudendorpiana cum metaphrasi Graeca exacte conspirat. *M.* Et cum bonis codd. et edd. Non ergo est ex ingenio Scaligeri. Vulgo legitur in aliis codd. et edd. primis: *procedit ex castris munitionemque — erumpit.* alii *irrumpit* etc. Tò *ex castris* glossam sapit.

Tum, mediocri etc. Hoc *tum* rectius heic loci locari puto cum Oud. quam paullo supra inter *quidem* et *vallo*. Mox pro *mittit*, alii *inmittit*.

in illum — tela etc. Male alii: *in hostem universi tela coni.* Alii *et in illum.*

regrediundi. Alii *progrediendi*.

conanti. alii *conantis*, *conati*.

boranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulfione omnis multitudo convertit; illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat ocius gladio cominusque rem gerit Varenus atque, uno interfecto, reliquos paullum propellit; dum cupidius instat, in locum deiectus inferiorem concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulfio atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

45. Quanto erat in dies gravior atque asperior obpugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores litterae nunciique ad Caesarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. Has ille in iaculo inligatas effert et, Gallus inter Gallos sine ulla suspicione

illum veruto — — Varenus. Et in hac particula certus quidem est sensus; sed incerta manus Caesaris, praesertim in verbis *illic vero occursat ocius.* Gruterus e vestigiis librorum legi voluit: *illum veruto arbitrantur transfixum: gladio comminus rem gerit Var.* Oudendorpius vero: *illum veruto rentur transf. Ocius gladio Varenus comm. r. g. M.*

certamine. Bene sic edd. vett. et codd. Male Scaliger *certamen.*

versavit, Modo hac, modo illa sorte per vices uti voluit. *M.*

necabatur. Alii *necabantur.* Paulla ante τὸ *militum* contra Caesaris morem deleri iubet Scaliger. Cf. 2, 33. 4, 34 etc.

Erat unus. Pro *quidam.* Sic et 2, 25. C. 2, 27.

perfugerat. Sic boni codd. vulgo *profugerat.*

Hic servo. Alii *huius*; alii male *huic.*

effert. Ita codd. et edd. vett. alii *affert. aufert.*

versatus, ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

46. Caesar, acceptis litteris hora circiter undecima diei, statim nuncium in Bellovacos ad M. Crassum Quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia passuum XXV. Iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire. Exiit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium Legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciundum sciebat. Scribit Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat exspectandam: equites circiter quadringentos ex proximis hibernis cogit.

47. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus, eo die milia passuum viginti progreditur. Crassum Samarobrivae praeficit, legionemque ei adtribuit, quod ibi inpedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis caussa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini et caede cohortium cognita, quum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugae similem

hora undec. Est circiter quinta pomeridiana. *M.*

ad M. Crassum. Vid. c. 24. Ibidem est de Fabio. *M.*

qua sibi iter fac. sciebat. Alii *qua sibi sit iter faciendum.*

posset. Sic etiam Oudendorpius. Ed. T.

exspectandam. Cod. Cuiac. *exercendam*, unde ipse coniicit *accersendam* vel potius *arcessendam.*

Hora tertia. Est fere octava matutina. *M.*

progreditur. Alii *procedit.*

veritus, ne — — non posset. Ita Oudendorpius, codices secutus, edidit. Vulgata lectio nec Latina est, nec digna, quae amplius repetatur: est autem haec: *veritus, si — fecisset, ut host. imp. sust. non posset. M.* Eam defenderat Sanctius in Min. 4, 15. p. 817. reprehensus iure a Perizonio.

profectionem fecisset, hostium inpetum sustinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perscribit: docet, omnes peditatus equitatusque copias Trevirorum tria milia passuum longe ab suis castris consedisse.

48. Caesar, consilio eius probato, etsi, opinione trium legionum deiectus, ad duas redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola, ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abiiciat. In litteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter adfore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus, periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit, neque ab nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur; demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximaque omnes laetitia adficit. Tum fumi

remittit. Sic bene Bosius Anim. ad Caes. p. 20. ex Graeco ἀντεπιστεῖλαι. Firmatur codd. ab Oud. Vulgo erat *dimittit.*

rem gest. in Eburon. Est clades Sabini et Cottae, qui in Eburonibus hiemarant. Cf. cap. 24. *M.* et seq.

pedit. equit. copias. Sic plene noster et 6, 7. 75. 76.

Trevirorum. Hi enim concitarant Eburones. Cf. c. 26. *M.*

Graecis litteris. V. ad 1, 29. Narravit etiam Polyaenus de strategemat. 8, 23, 6. *M.*

abiiciat. Clarke *adiiciat.*

Haec casu ad t. adh. Dio 40, 9. de industria id factum narrat, sed maior Caesari fides debetur.

incendiorum procul videbantur, quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

49. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt; eae erant armatorum circiter milia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem referat: hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in litteris, hostes ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris circiter media nocte Caesar adlatis suos facit certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat: postero die luce prima movet castra, et circiter milia passuum quatuor progressus, trans vallem magnam et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tum, quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, consedit et, quam aequissimo potest loco, castra communit. Atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum milium VII, praesertim nullis cum inpedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemtionem hostibus veniat. Interim, speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat,

data facultate. Quia erat facultas nanciscendi hominem, quem commode mittere posset, quem Galli non agnoscerent. *M.*

Demonstravimus. V. c. 45. *M.*

referat. alii *deferat.*

vallem magnam. Τὸ *magnam* deest in edd. primis et codd. multis.

cum tantis copiis. Alii bene multi codices, *tantulis:* hoc intelligendum erit de exiguo Caesaris exercitu, et *cum tantulis copiis dimicare* significabit, habentem tantulas copias dimicare cum hoste. *M.*

Tum. Nexus non est perspicuus, et habent alii *tamen*, pro, *tum.* Debebat esse: *Ergo tum quidem*; certe sic explicandum est. *M.*

eoque omnino. Ante Scaligerum legebatur *aequo animo.*

quam aeq. potest loco. Sic Oud. e codd. Vulgo *loco potest.*

quo commodissimo itinere vallem transire possit.

50. Eo die, parvulis equestribus proeliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent; Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, exspectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit, proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui, atque in his administrandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione timoris agi iubet.

51. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias transducunt aciemque iniquo loco constituunt; nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus coniiciunt; praeconibusque circummissis pronunciari iubent, *seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem:* ac sic nostros contemserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere,

quo commodissimo itinere. Alii *commodissime.* male.

ordinibus cespitum. In singulis portis castrorum positi erant ordines (strata plura) cespitum alii super aliis. *M.*

ea. Alii *eas;* mox *omn. portis er. f.* Aliter Polyaenus 8, 23.

scindere. Hoc vel sine codicibus ponendum erat; sed codd. plerique teste Oudendorpio (et edd. vett.) habent *scindere.* Tamen ineptissima lectio, *manu scandere*, per editiones est propagata — — Exstat narratio de hac Nerviorum molitione apud Plutarch. in Caes. cap. 24. et Dion. Cass. 40, 7–11. *M.* Graecus interpres *τὸ ἔρυμα τῇ χειρὶ κατερείπειν.*

alii fossas complere inciperent. Tum Caesar, omnibus portis eruptione facta, equitatuque emisso, celeriter hostes dat in fugam, sic, uti omnino pugnandi caussa resisteret nemo; magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

52. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur: producta legione cognoscit, non decimum quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute res sint administratae: Ciceronem pro eius merito legionemque conlaudat: Centuriones singillatim Tribunosque militum adpellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die concione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate

prosequi veritus. Alii *prosequi noluit.* Sic et Graecus.

neque etiam — videbat. Nescimus in insigni codd. varietate, quid Caesar h. l. scripserit; et interpretes magnopere dissentiunt. Licebitne, *enim* pro *etiam* e tribus codicibus recipere, et hoc totum comma, *neque — — videbat*, parenthesi includere? Ita sensus erit: videbat, relinqui locum (ab hostibus fugientibus) non parvo cum detrimento illorum (hostium), i. e. hostes fugere ex loco, in quo hactenus fuerant, magno cum detrimento suo, ut multi eorum in silvis et paludibus perirent. Admonitus ergo hoc exemplo, noluit eos prosequi, ne idem detrimentum acciperet, quod hostes, ex hoc loco discedentes, accipere videbat. Sed illud deminutivum *parvulus* ita non satis aptum est. Lambini coniecturam ingeniosam, *neque etiam parvulo detrimento* (suorum) *ullum locum relinqui volebat*, probarunt Vossius et Clarkius: fateor tamen, Caesarem, si hoc voluisset, scripturum fuisse, *ac ne parvulo quidem detr. ul. l. r. vol.* Manet lectio incerta. *M.* Coniiciebat Wasseus *p. d.* (suorum) *illum locum relinqui vid.* scil. ab hoste. Oud. vero sic: *p. d.* (suorum vel suo) *illorum loca a se irrumpi vid.* nimis audacter sine necessitate.

quanta cum virtute. Sic solet noster praepositione repetita uti.

singillatim. Al. *singulatim.*

Legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferundum docet, quod, beneficio Deorum inmortalium et virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina laetatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

53. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, quum ab hibernis Ciceronis abesset milia passuum circiter LX, eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Indutiomarus, qui postero die castra Labieni obpugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Caesar Fabium cum legione in sua remittit hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuncios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii caperent atque unde initium belli fieret, explorabant, nocturnaque in locis desertis concilia habebant. Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris

laetatio. Recepit Oudendorpius hoc verbum, pro vulg. *laetitia*, e codd. pluribus; negat tamen, se exemplum eius apud alium auctorem bonum reperisse. Sed cum forma verbi analogiae grammaticae respondeat, non repudiem. *M.* Iam alii, in his et Scaliger, eam vocem admiserant.

neque ipsis long. dol. rel. Audita clade Tituriana barbam capillosque submisisse Caesarem nec ante demisisse Svetonius refert cap. 67. quam vindicasset. Sed hoc cito factum.

milia pass. circiter LX. Sic codd. boni et edd. vett. Graecus habet CDLXXX stadia, quod eodem redit. Male Oud. inde efficit M. pass. L.

horam nonam. Est circiter tertia pomeridiana. *M.*

ad Treviros. Cf. cap. 24 et 47. *M.*

cum leg. in sua rem. hib. Al. cum leg. sua rem. in hib.

Neque ullum fere. Id *fere* addit Oud. e codd. et edd. pr.

intercessit, quin aliquem de conciliis ac motu Gallorum nuncium acciperet. In his ab L. Roscio Legato, quem legioni XIII praefecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae adpellantur, obpugnandi sui caussa convenisse: neque longius milia passuum VIII ab hibernis suis afuisse; sed nuncio adlato de victoria Caesaris, discessisse, adeo, ut fugae similis discessus videretur.

54. At Caesar, principibus cuiusque civitatis ad se evocatis, alias territando, quum se scire, quae fierent, denunciaret, alias cohortando, magnam partem Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in primis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos Regem constituerat, cuius frater Moritasgus, ad-

de conciliis. Al. *consiliis;* forte rectius. Gr. ἐπιχειρήσεων.

ab L. Roscio Legato. Alii *Quaestore.* Sed is erat M. Crassus. v. cap. 24. forsan de honore hominis Caesar nihil addiderat.

Armoricae. Ex aliis horum commentariorum locis (7, 75 et 8, 31) constat, has civitates maritimas fuisse. Cf. 2, 34 et 3, 7. 9. 17. 29. et 7, 4. ubi civitates singulae enumerantur. Etsi vero non pauci, quos in opere geographico secutus est Cellarius, existimarunt, verbum *Armoricus* factum esse e Celticis, *ar moer* (*am Meer*), ad mare, vel supra mare, de quo in glossario Wachterus monuit in v. *Mer:* tamen alii, in his Ritterus in hist. Gall. p. 76, maluerunt originem verbi huius repetere e Celtico *Ar*, quod significet solum pingue, pratis et pascuis laetissimum, aut omnino arvum, atque adeo annonam, omnemque terrae proventum (vid. Wachter. gloss. in v. *Ar*), et *Armoricos* interpretari incolas eiusmodi foecundae regionis, ad oram maritimam sitae, vel in universum possessores agrorum ad oram maris. Idem ille Ritterus ostendit, non eodem ubivis sensu Armoricas civitates apud veteres dici; modo enim plures, modo pauciores hoc nomine comprehendi; apud Caesarem autem eas intelligi, quae inter Sequanam et Ligerim in peninsula illa universa ad Oceanum Britannicum sedes habuerint. Nolui ergo colligere omnes locos, ubi hoc verbum occurrit alia significatione, quam apud Caesarem. Qui vult, adeat Cellarii opus geographicum. Tom. I. l. 2. cap. 2. sect. 2. *M.* In opere ad 1, 6. citato p. 223. La Tour d'Auvergne tradit ex Celtico *oar armoric*, quod significet *ad mare parvum*, vocem *Armoricae* esse contractam et de freto Caletano accipiendam, cuius illae gentes sint adcolae.

afuisse. Respice ad 1, 36.

evocatis. Alii *vocatis*, *convocatis.*

Moritasgus. Fuit et Deus aliquis Gallorum hoc nomine. V. Reinesii ep. 67. p. 597.

ventu in Galliam Caesaris, cuiusque maiores Regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, quum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, Regno domoque expulerunt: et, missis ad Caesarem satisfaciundi caussa legatis, quum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem adtulit, ut, praeter Aeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga Populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, quum compluribus aliis de caussis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut a Populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

55. Treviri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, quum *se bis expertos* dicerent, *Ariovisti bello et Tenchtherorum transitu*,

Tantum ap. hom. Clarke e cod. Regio ponit *tantumque.* Male: nam alii codd. et edd. vett. habent *tantum.* Adde quod mox sequitur *tantamque.*

omnibus voluntatum. Sic Davisius et Clarkius bene e codd. et edd. vett. pro quo male Scaliger et recentiores *omnium voluntatis.* Oudend. suspicatur legendum *omnium voluntatum.*

quod, qui virt. Alii intrudunt *hi* vel *ei.*

a Populo Romano. Vulgo *Populi Romani*; sed codd. egregie *a P. R.* ut C. 3, 36. *litterae a M. Favonio* et Alex. cap. 34. *legiones ab Deiotaro.* et Liv. 2, 3. *litteras ab Tarquiniis.*

non esse amplius fortunam tentandam. Hac spe lapsus Indutiomarus, nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit. Ac tantam sibi iam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

56. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset: armatum concilium indicit, hoc more Gallorum est initium belli, quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt; qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus adfectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum fidem, ab eo non discessisse, hostem iudicat bonaque eius publicat. His rebus confectis, in concilio pronunciat, arcessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus, huc iter facturum per fines Remorum, eorumque agros populaturum ac prius,

tentandam. Sic codd. et edd. vett. vulgo minus recte *tentaturos.*

exercere. Sic metaphr Gr. ἀσκεῖν et omnes Oud. codices. Vulgo, mutata quoque distinctione: *exigere a finitimis, equos parare. M.* Hanc lectionem Clarkius tuetur; alteram manifesto corruptam iudicat.

tota Gallia. Ita codd. et edd. vett. Graecus etiam ἐκ πάσης τῆς Γαλατίας. E Plantiniana Lipsii editione illud *tota* excidit, quod Scaliger et alii secuti. Alii *e Gallia.* Τὸ *totus* frequenter adhibet noster. v. Ind.

conscientia facinoris. Hoc facinus c. 25 et 54 descriptum est. *M.* Loco τοῦ *instigari* Clarke e cod. Regio habet *instigatos.*

armatum concilium. Cf. Liv. 21, 20. *M.*

hoc more Gall. etc. Glossema hoc videtur.

consuerunt. Vulgo e paucioribus libris, *coguntur. M.* Sed Gr. εἰώθασι.

supra demonstr. Conf. cap. 3. *M.*

iudicat. Alii *iudicandum curat,* quae est explicatio. *M.*

ac prius. Davis. malit *at.*

quam id faciat, Labieni castra obpugnaturum; quae fieri velit, praecipit.

57. Labienus, quum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque eius propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, nuncios mittit ad finitumas civitates equitesque undique evocat: iis certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias, ut situm castrorum cognosceret, alias conloquendi aut territandi caussa: equites plerumque omnes tela intra vallum coniiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat, timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

58. Quum maiore in dies contemtione Indutiomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis equitibus omnium finitumarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enunciari aut ad Treviros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana Indutiomarus ad castra accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniiciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito La-

quae fieri velit. Alii *quaeque.*
manu munitissimis. Ursinus perperam expungit τὸ *manu*, quasi e glossa; opponitur quippe τῷ *natura munitis.* Cf. Iustin. 24, 6.
evocat. Alii *convocat.*

intromissis, receptis in castra Labieni. *M.*

magna cum contumelia. Sic codd. hic et alibi. V. 7, 55. C. 2, 14. Al. 60.

bienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam coniectis, quod fore, sicut accidit, videbat, unum omnes petant Indutiomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum, spatium nactum illum effugere nolebat: magna proponit iis, qui occiderint, praemia: submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna, et, quum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur caputque eius refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt; paulloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

praecipit atque interdicit. Potest *praecipit* referri eo, quod omnes unum petere iubet; et *interdicit* eo, quod prohibet, ne quem prius Indutiomaro vulnerent. Fortasse tamen *interdicere* omnino est edicere, pronunciare, interponere suam sententiam iubendi prohibendique caussa: saltem *interdictum* in iure nonnumquam est idem, quod edictum simpliciter. *M.*

proterritis. Alii *perterritis.* Sed *proterrere* est terrore incusso in fugam coniicere. Vid. Virg. Aen. 12, 291. Stat. Theb. 2, 645. Apul. Met. 8, 46. et ibi Oud. item Lact. de mort. persec. c. 44.

neu quis quem. Alii *neu quis quemquam.* vel *quisquam quemquam.*

in ipso fluminis vado. Mosae, quae Remos a Treviris dividebat. V. Cluver. 2, 14.

caputque eius. Conf. Florus 3, 10.

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER SEXTVS.

ARGVMENTVM.

I. Motus in omni fere Gallia, Titurio caeso.

Cap. 1. *Romanorum copiae in Gallia auctae.* 2. 3. *Motus Trevirorum. Nervii obpressi. concilium Lutetiae Parisiorum.* 4. *Senones et Carnutes pacati.* 5. 6. *Menapii subacti.* 7. 8. *Treviri ab Labieno dolo et ratione victi.*

II. Expeditio Caesaris in Suevos.

Cap. 9. *Iter Caesaris in Germaniam. Ubiorum legatio sui purgandi caussa.* 10. *Receptus Suevorum in ultimos fines suos.* 11—20. *Mores Gallorum.* 21—24. *Germanorum.* 25. *Hercynia silva.* 26—28. *Genera ferarum in Hercynia silva memoranda.*

III. Poena Ambiorigis et Eburonum.

Cap. 29—31. *Reditus Caesaris in Galliam. Ambiorix obpressus. Cativolci regis mors.* 32—34. *Partito exercitu Eburonum fines devastati.* 35—42. *Castra Romana a Sigambris obpugnata. periculum Romanorum, qui frumentandi caussa castris egressi. Romanorum terror adventu Caesaris sublatus.* 43. *Eburones denuo vexati.* 44. *Quaestio de coniuratione Senonum instituta. Acconis subplicium. hiberna Caesaris. iter in Italiam.*

Multis de caussis Caesar, maiorem Galliae motum exspectans, per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium, Legatos, dilectum habere instituit: simul ab Cn. Pompeio Proconsule petit, quoniam ipse ad

dilectum. Sic codd. vett.; alii *delectum.*

Cn. Pompeio. Anno urbis conditae 699 Pompeio Consuli decreta

urbem cum imperio reipublicae caussa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia Consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci iuberet: magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existimans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam maioribus adaugeri copiis posset. Quod quum Pompeius et reipublicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid Populi Romani disciplina atque opes possent.

2. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius

est in proximum quinquennium Hispania provincia, quam pro Consule administraret, permissumque, ut quos, quot numero, et undecumque vellet, milites conscriberet (v. Dio Cass. 39, 33). Conscripsit ergo, ut Caesar h. l. tradit, etiam in Cisalpina Gallia legiones. Dum vero abitum in provinciam parat, resistunt ei quidam tribuni plebis et perficiunt, ut, missis in Hispaniam Petreio et Afranio Legatis, ipse Pompeius in Italia restaret. Cui morae, ne coactus restare videretur, hanc caussam praetexuit, se rei frumentariae caussa (hoc est ergo h. l. apud Caesarem: *reipublicae caussa remanere*) restare (Dio Cass. 39, 39), cuius cura ei duos ante annos, Cicerone auctore, cum proconsulari imperio in quinquennium demandata erat. (v. Cic. pro Dom. c. 4 sqq. et Dio Cass. 39, 9. ubi Fabricius plura collegit.) Dum ergo ad urbem est, Caesar ab eo petiit, ut legionem ad se proficisci in Galliam pateretur. Annuit Pompeius; sed sub initia belli civilis hanc legionem satis callide a Caesare abduxit, quo Caesar non parum offensus est, quasi Pompeius ipsum militibus et opibus exspoliare vellet (vid. infra de bell. Gall. 8, 54. et Appian. de B. C. p. 446. ed. Steph.) fuitque haec res, ut prudentissimus Plutarchus (in Caes. cap. 25) monuit, haud leve momentum ad exordia belli civilis. *M.*

remaneret. Sic Oud. e codd. vulgo *maneret.*

consulis sacramento. Si vera lectio est, significabit sacramentum, quo Consul adigit milites, quo eos obstringit. Sed libenter accedo iis, qui *Consul* legi volunt. Pompeius *Consul* dilectum habuerat, et milites rogarat sacramento interposito, an vellent nomina dare militiae. Ceterum cf. Ind. in *sacramentum. M.* Ph. Rubenius volebat *Consul is* divisim Elect. 2, 15., sed Tacitus etiam habet *adigi sacramento Caesarum, Vitellii, Vespasiani.* Vid. Hist. 1, 76. *advocare sacramento* ib. c. 55.

sarciri. Plerique codd. *resarciri. M.*

adaugeri. Alias *augeri.*

ut docuimus. Vid. 5, 58. *M.*

propinquos a Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt; quum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant. Inventis nonnullis civitatibus, iureiurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent; Ambiorigem sibi societate et foedere adiungunt. Quibus rebus cognitis, Caesar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios, adiunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3. Itaque nondum hieme confecta, proximis quatuor coactis legionibus, de inproviso in fines Nerviorum contendit et prius, quam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris, in deditionem venire atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae primo vere, uti instituerat, indicto, quum reliqui, praeter Senones, Carnutes Trevirosque, venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium

non desistunt. Vid. 5, 55. *M.*

civitatibus. Sic Oud. e codd. alii *civitates.*

de pecunia cavent. i. e. se pecuniam daturos. Frustra Ursinus et Ciaccon. *et pecunia.*

omnibus Germanis. Qui sint, v. 2, 4. Male Goduinus intelligit Triboccos, Nemetes, Vangiones; hi enim nondum videntur tum Rhenum transisse.

Senones — venire. Cf. 5, 54. *M.* *ad imperatum.* Sallust. Iug. c. 62. habet *ad imperandum vocare*, quod est ambiguum; unde perperam et hic placet id gerundium Ursino et Ciacconio.

uti instituerat, ut quotannis solebat. Conf. cap. 44. *M.*

Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxerant; sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronunciata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

4. Cognito eius adventu, Acco, qui princeps eius consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem convenire; conantibus, prius quam id effici posset, adesse Romanos nunciatur; necessario sententia desistunt legatosque deprecandi caussa ad Caesarem mittunt; adeunt per Aeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar petentibus Aeduis dat veniam excusationemque accipit; quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis, esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Aeduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem fuerunt responsa. Peragit concilium Caesar, equitesque imperat civitatibus.

5. Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex huius iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis, motus exsistat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua eius consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii

Lutetiam. Alii *in Lutetiam*, non sine exemplo.

quorum — erat in fide civitas. Senones erant clientes et socii Aeduorum. *M.*

Cavarinum. Cf. 5, 54. *M.*

meruerat. Al. *metuerat.*

odio civitatis. Quia Caesar eum regem constituerat, incurrit Cavarinus odium suorum. *M.*

motus exsistat. Clarke e cod. *orietur*, quod est e glossa.

concertaturum. Scaliger *certaturum.* Sed receptum ab Oud. habent et codd. probi et edd. vett.

propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam, cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret; ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit, duasque legiones ad eum proficisci iubet: ipse cum legionibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci praesidio freti, in silvas paludesque confugiunt suaque eodem conferunt.

6. Caesar, partitis copiis cum C. Fabio Legato et M. Crasso Quaestore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum pacis petendae caussa mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut eius legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

7. Dum haec a Caesare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum

lacesseret. Scaliger et recentiores *lacessendum.*

in Menapios. alii *in Menapiis.*

cum transrhen. congredi, eorum fines adire, seque cum iis coniungere: erat enim Treviris amicus. Metaphr. Gr. συμμαχίαν ποιεῖσθαι. *M.* Pro *cogeretur* Gudius malebat *conaretur*, sed *cogi* heic eo sensu ponitur, quo 5, 42.

adit tripart. bene sic, al. *adiit.*

hostium numero. alii *in numero*, ut mox cap. 32. et C. 3, 57. Utrumque dicitur.

Confirmatis rebus, constitutis, ut omnia recte se haberent. *M.*

Commium Atrebatem. Cf. 4, 21. *M.*

cum una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant: iamque ab eo non longius bidui via aberant, quum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a milibus passuum XV auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio cohortium quinque inpedimentis relicto, cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur, et, M passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen ripisque praeruptis: hoc neque ipse transire in animo habebat, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam, *quoniam Germani adpropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et postero die prima luce castra moturum.* Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero non nullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus noctu, Tribunis militum primisque ordinibus coactis, quid sui sit consilii, proponit et, quo facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore strepitu et tumultu, quam Populi Romani fert consuetudo, castra moveri iubet. His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

hiemabat. Sic rectius e codd. quam vulgo *hiemaverat.*

a milibus p. Sic et 4, 22.

in consilio. Vulgo *in concilio.* Male.

dicantur. alii *dicuntur.*

non devocaturum. Sic b. Hisp. 24. Conf. Phaedr. fab. 1, 20.

equitatus. al. *equitum.*

Trib. mil. prim. ordinibus. v. ad 5, 30. *M.*

coactis. Sic e cod. Gron. ad Liv. 30. 4 et Clarke. Vulgo *convocatis* e glossa.

suspicionem. Cod. Bongars. *suspectionem.* Cf. Oud.

8. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, quum Galli, cohortati inter se, *ne speratam praedam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium exspectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem atque inpeditam, adoriri non audeant;* flumen transire et iniquo loco proelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum, praemissis paullum inpedimentis atque in tumulo quodam conlocatis, *Habetis*, inquit, *milites, quam petistis, facultatem: hostem inpedito atque iniquo loco tenetis: praestate eamdem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero Imperatori praestitistis: adesse eum et haec coram cernere, existimate.* Simul signa ad hostem converti aciemque dirigi iubet et, paucis turmis praesidio ad inpedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri clamore sublato pila in hostes inmittunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, inpetum modo ferre non potuerunt ac, primo concursu in fugam coniecti, proximas silvas petiverunt: quos Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit: nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati

auxilium. al. *auxilia.*
eadem usus simul. Memorat hoc strategema Frontinus 2, 5, 20.
ad inpedimenta dimissis. Cod. reg. *relictis*, ut c. 7.
in hostes inmittunt. al. *mittunt. iaciunt.*
recepit. alii *recipit.*
sese d. contulerunt. alii *receperunt.*
propinqui Indut. cf. cap. 2. De Cingetorige v. 5, 3. 56. *M.*

eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, Principatus atque imperium est traditum.

9. Caesar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de caussis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Treviris miserant; altera, ne Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paullum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treviris praesidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur, reliquas copias equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditionem venerant, purgandi sui caussa ad eum legatos mittunt, qui doceant, *neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem laesam:* petunt atque orant, *ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum, innocentes pro nocentibus poenas pendant: si amplius obsidum velit, dare pollicentur.* Cognita Caesar caussa reperit, ab Suevis auxilia missa esse, Ubiorum satisfactionem accepit, aditus viasque in Suevos perquirit.

in Treviros venit. Redit narratio ad c. 6. extr. *M.*

erat altera. al. *una*, sed codd. multi habent vulgatum.

contra se Treviris. Hotom. et Voss. inseri iubent *Germani*, ut Gr. habet, sed sufficit intelligi.

Ambiorix. Cf. c. 5. *M.*

supra eum locum. De nupero ponte vid. 4, 17. etsi non constat, quo potissimum loco factus sit. Quoniam autem pons, qui nunc est, in Trevirorum partibus factus est: nam in Treviris praesidium ad pontem relictum esse mox dicitur: videtur colligi posse, superum pontem [illegible]llo supra Trevirorum agrum structum esse. Cellarius (v. eum ad 4, 19) existimavit, eum in Ubiorum finibus fuisse. *M.*

Ubii. Cf. 4, 16. Ibidem est de Suevis. *M.*

in deditionem venerant. Sic et c. 3. et Hirt. 8, 31. Contra ed. Rom. *in ditionem*, ut apud Liv. 29, 38. Cf. Burm. ad Suet. Vespas. 4.

ne comm. odio. Davis. volebat *nec*, sed *ne* pendet a *parcat*.

dare pollic. al. *dari*.

Ubiorum. Ita bene codd. quidam. Vulgo *ubi horum*. Simile quid v. 1, 54.

10. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in locum copias cogere atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denunciare, uti auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit, Ubiis imperat, ut pecora deducant suaque omnia ex agris in oppida conferant, sperans, barbaros atque inperitos homines, inopia cibariorum adflictos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant, quaeque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt, *Suevos omnes, posteaquam certiores nuncii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae adpellatur Bacenis, hanc longe introrsus pertinere et, pro nativo muro obiectam, Cheruscos ab Suevis, Suevosque ab Cheruscis, iniuriis incursionibusque prohibere: ad eius initium silvae Suevos adventum Romanorum exspectare constituisse.*

11. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur, de Galliae Germaniaeque moribus, et quo differant eae nationes inter sese pro-

sub eorum sint imp. alii *sunt.*

adflictos. Sic Leid. Cod. ut 8, 21. Alii *adductos*, ut 4, 6. 7, 20. C. 3, 38.

ad iniquam. alii *ad aliquam.*

infinita magnitudine. alii *infinitae magnitudinis* vel *infinitam magnitudine.*

Bacenis. Omnes propemodo consentiunt, hanc fuisse partem Hercyniae silvae, de qua infra cap. 25. Cellarius ad h. l. accuratius definiturus sic disputat: quia Bacenis in extremis Cattorum fuerit, (nam Catti sederunt ibi, ubi Caesaris Suevi sunt. cf. 1, 54. 4, 3. Sed de his praeter alios egit Ill. Buenavius in historia imperii Germanici P. I. p. 28 et 32) et ab his seiunxerit Cheruscos, Visurgim inter et Albim habitantes, videri Bacenin non longe afuisse ab illis Hercyniae silvae reliquiis, quae hodie dicuntur *der Harz.* Eodem inclinat Buenavius l. c. p. 24. Eccardus de Germanorum origine § 96. p. 216. eam quaerit inter Fuldam et Werram, amnes. *M.*

ab Suevis, ab ea parte, qua Suevi sunt, ad fines Suevorum. *M.*

ponere. *In Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed paene etiam in singulis domibus factiones sunt: earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. Idque eius rei caussa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxili egeret: suos enim quisque opprimi et circumveniri non patitur, neque, aliter si faciant, ullam inter suos habent auctoritatem.* Haec eadem ratio est in summa totius Galliae: namque omnes civitates in partes divisae sunt duas.

12. Quum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi quum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis, magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Aeduorum interfecta,

quo differant. alii *quo modo.*

in pagis partibusque. Pars est commune nomen, quo regiones alicuius terrae insigniuntur, ut quum partes Italiae, Macedoniae, Achaiae dicuntur: Pagus est nomen proprium, quo regiones sive partes Gallicarum civitatium insigniuntur. cf. 1, 37. Ergo re ipsa non differunt, ut c. 23 et 43 *regiones* et *pagi* non differunt, nisi quod *regiones* communi nomine, *pagi* proprio dicuntur. *M.* Forsan sub *partibus* intelligendum *pagorum*, ut vult Clarkius. Davisius abundare credebat. Est et suspecta vox Oudendorpio. Praemissum *omnibus* heic sunt qui omittant, sed amat repetere Caesar.

quorum ad arbitrium — redeat, h. e. ut ad horum arbitrium — — redire iure possit ac debeat. *M.*

Idque. alii *Id. Itaque.*

si faciant — habent. syllepsis, de qua Sanctius in Min. 4, 10 et ibi Perizonius.

in summa totius Galliae, h. e. in summa rerum publicarum, sive in administratione et forma universae civitatis Gallicae. *M.*

Aedui — Sequani. Cf. 1, 31. *M.*

iacturis (largitionibus, v. Ind.) *pollicitat.* Idem est, quod 1, 31. *mercede arcessierant Germanos. M.* Lips. Elect. 2, 7. volebat *capturis*; Salmasius ad ius Att. et Rom. *pacturis.* Sed *iactura* plane, ut hic, dicitur apud Cic. pro Coelio 16. *nulli sumtus, nulla iactura, nulla versura.* Alia dabit Ernesti in ind. Cic. item Voss. ad Melam 2, 7, 60. et Gronov. de pec. vet. 4, 4. p. 283. V. et infra C. 3, 112.

tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent obsidesque ab iis principum filios acciperent et publice iurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitumi agri, per vim occupatam, possiderent Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi caussa Romam ad Senatum profectus, infecta re redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam adgregaverant, meliore conditione atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant; quos quod adaequare apud Caesarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Aeduis coniungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et novam et repente conlectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

13. *In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam plebes paene servorum habetur loco, quae per se nihil*

infecta re. al. *inperfecta re.*

facta commutatione rerum, per victoriam, ab Ariovisto deportatam, quae libro primo descripta est. Conf. nominatim 1, 35. *M.* Et seq.

adaequare. Intelligebatur, Remos adaequare Aeduos gratia, Remos aeque ac Aeduos in gratia esse. *M.* al. *adaequari.*

in client. dicabant. al. *dederant*, quod Clarkius probat. Ursino e cod. suo placet *dicarant.*

aliquo sunt num. al. *in aliquo.*

plebes. Sic bene codd. ut Al. 5.

audet et nullo adhibetur consilio. Plerique, quum aut aere alieno, aut magnitudine tributorum, aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt iura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est Druidum, alterum equitum. Illi rebus Divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur. Ad hos magnus adolescentium numerus disciplinae caussa concurrit, magnoque ii sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt; et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de haereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt; prae-

nullo (vulg. *nulli*) *adhib. consil.* Obsoleta forma est, *nullo*, multis exemplis ad h. l. illustrata ab Oudendorpio. — De natura et moribus Galliae conferendus est Diod. Sic. 5, 24-33. et Strabo lib. 4. p. 195 seqq. *M.* De archaismo vid. Lips. ant. Lect. 1, 4. Bronckh. ad Propert. 1, 20, 35. Conf. et Priscianus l. 6. et 13.

audet — adhibetur. al. *audent — adhibentur.* σύλληψις.

Druidum. Scriptores veteres ac recentiores, qui Druidum mentionem fecerunt, aut uberius de iis exposuerunt, commemoravit magno numero Elias Schedius de Diis Germanis, addiditque plures Iarkius, Schediani libri editor. Copiosissimum vero catalogum omnium de hac re scriptorum confecit Io. Georg. Frick in peculiari libro de Druidis, qui Ulmae 1744 prodiit. Sed et iure nominandus est Ritterus in historia Gallorum (p. 267), qui de Druidibus breviter quidem, sed tam accurate et utiliter exposuit, ut dubitem, an in illa brevitate maior possit diligentia intelligi. — Nomen Druidum, sive ortum fuerit e verbo *Derwyddon, dominus quercus*; sive e verbo *Druthin, Drottin, dominus*; illud tamen constat et est hodie confectum, nomen hoc neque ex Hebraico *darasch*, quasi Druidae sint scrutatores (vid. Schedium 2, 3. p. 377), neque ex Graeco δρῦς, neque ex ulla peregrina lingua derivandum esse: est enim domesticum verbum; ut Celtica lingua omnino non ex aliis linguis repetenda est. *M.* Coniecturis addo opinionem amicissimi olim La Tour d'Avergne in op. aliquoties cit. p. 157. ubi derivat a Celt. *derwyddyn*, quod notat *virum visci quercini.* Scil. *der*, quercus, *wydd*, viscus, *dyn*, *den*, vir.

intersunt rebus Divinis, non ut ceteri Galli, sed ita, (id enim sequitur) ut et publica et privata sacrificia ipsi Druidae administrent. Sunt ergo sacerdotes Gallorum. *M.*

religiones interpretantur, de Deo eiusque colendi modo, de caussis et vi rituum, de hominibus, deque omnibus religionis partibus exponunt, suntque adeo Gallorum theologi. *M.*

Nam fere de omn. controv. — interdicunt. Ex his iure conclusit Ritterus (hist. Gall. p. 273), si Druidum tanta potestas fuerit, exiguas opes fuisse summorum Galliae magistratuum, hosque non nisi in bellis auctoritate polluisse. *M.*

si de finibus. hoc *si* vulgo omittitur.

iidem decernunt. alii *discernunt.* minus bene.

mia poenasque constituunt: si qui aut privatus aut publicus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero inpiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus ius redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit: at, si sunt plures pares, suffragio Druidum deligitur, nonnumquam etiam de principatu armis contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt, eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur: et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi caussa proficiscuntur.

14. *Druides a bello abesse consuerunt, neque tri-*

si qui. bene sic. Al. *si quis.*

publicus. Si haec lectio vera est, (non pauci vero libri, fortasse ex emendatione, habent *populus*) significat, ut omnes vident, eum, qui munere publico fungitur; sed haec est rarissima, et vix alibi obvia significatio, quae h. l. non nisi ex opposito verbo cognosci potest. *M.* I. C. H. legit: *si qui aut privatim aut publice.*

iis omnes decedunt. Al. *ab iis omnes discedunt.*

si qui. Al. *si quis.*

at, si. Al. *aut si.* ubi Oud. putat forte legendum *aut succedit, aut si.*

deligitur. Alii *adlegitur.* Verum quum *adlegere* proprie sit, aliquem per suffragia addere collegio ei, in quo nondum fuerat, ut legitimus collegarum numerus fiat integer (v. Ernesti Clav. Cicer.); hoc loco autem is, qui iam interest collegio, unus e Druidibus, in demortui locum sufficiatur: idcirco Oudendorpius putavit, scribendum esse *eligitur*, vel *deligitur*, vel *delegitur. M.* Ut 1, 3, 7, 83.

regio — media. Hoc non nimis urgendum esse, sed laxius dici mediam regionem, monuit Cellarius. *M.* Sicut umbilicus terrae in Delphis, quem Graeci credidere.

loco consecrato. Voss. malet *luco.* Obstant. vett. codd. et edd. Oudendorpius tamen in edit. posteriore recepit *luco.*

buta una cum reliquis pendunt; militiae vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur: itaque annos nonnulli vicenos in disciplina permanent. Neque fas esse existimant, ea litteris mandare, quum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis utantur litteris. Id mihi duabus de caussis instituisse videntur; quod neque in vulgum disciplinam efferri velint, neque eos, qui discant, litteris confisos, minus memoriae studere: quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum, diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios: atque hoc maxime ad vir-

a parentibus propinquisque. Vulgo *a prop. par. — que.*

vicenos annos. Repetit haec Pompon. Mela 3, 2, ubi alia quaedam de Druidis adduntur. *M.*

Graecis litteris. Vide dicta ad 1, 29, quibus addere tum oblitus sum disputationem Ritteri super hac re, historiae Gallorum insertam (p. 319-330), quamquam non tam illustravit Caesarem, quam contra recentiores disputavit. *Rationes* autem publicae privataeque quaenam sunt? An tabulae rationum conficiendarum intelliguntur, ut pecuniariae, catalogorum tabulae, quales supra (1, 29) dicuntur, et similes aliae? Fortasse quis illa *συμβόλαια* intelligat, de quibus e Strabone ibidem dixi. In Graeca metaphrasi est, *ἐν ἄλλοις ἅπασι δημοσίοις τε καὶ ἰδίοις πράγμασι*, omisso verbo *rationibus.* Et fuit, cum supervacuum hoc verbum putavi, aut cum distinctionem mutandam in hunc modum suspicatus sum, *in rel. fere rebus publicis privatisque rationibus*; sed sic quoque privatae rationes egebunt explicatione. Cupio ergo ab aliis doceri. *M.* Addo Ios. Scaligerum ep. 1, 16. Hotomannum et Vossium *τὸ Graecis* h. l. delendum censuisse; Rob. Titium loc. controv. l. 4. reposuisse *coecis*; Sam. Petitum Obs. 1, 7. *crassis*; omnia haec invitis membranis.

Non interire animas. Idem tradunt Lucan. Pharsal. I, 450. Strabo 4. p. 197. Mela 3, 2. Ammian. Marcell. 15, 9. multique alii. *M.*

transire ad alios. Haec sententia Druidum occasionem praebuit Guil. Irhovio, qui de palingenesia veterum s. metempsychosi Pythagorica scripsit (Amstelod. 1733), de Druidis multa disserendi (lib. 2. c. 6 et 7). Negat Irhovius, Druidis tribui posse *μετεμψύχωσιν* Pythagoricam sensu pinguiore, sive transitum animarum humanarum in bruta; vult potius intelligi transitum ex alio orbe in alium. Sed verba Caesaris nihil continent de *orbe.* Nec necesse est, ut transitus animae humanae in *brutum* intelligatur; sed ab aliis *hominibus* ad alios migrare animas videntur docuisse. Et sic diserte explicat Diod. Sic. 5, 28. Illud in-

tutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de Deorum inmortalium vi ac potestate disputant et iuventuti transdunt.

15. *Alterum genus est Equitum. Hi, quum est usus atque aliquod bellum incidit, quod ante Caesaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent, aut inlatas propulsarent, omnes in bello versantur: atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.*

certum est, utrum Druidae a Pythagora, an hic ab illis acceperit hanc sententiam. Ac ne opus quidem est, ut, si quis quid statuerit, quod et Pythagorae visum est, illico credamus, hunc hominem cum Pythagora aliquid consuetudinis habuisse, aut ad alterum ab altero fluxisse opinionem. Nonne potuit eadem sententia pluribus in mentem venire? Qui enim, cetera indocti, credunt, animas non interire, hi, quippe sensibus et a spectabili mundo adsueti, quam proclives erunt ad comminiscendum aliquod superstitis animae habitaculum, quam corpore seiunctam vivere vix videntur intelligere posse? *M.*

amplissimus. Alii. *amplissimis.*

ambactos. Hi quinam fuerint, supra (3, 22) dixi: sunt enim ambacti iidem, qui soldurii. Nunc de verbi origine addere liceat, *Ambaht* esse domesticum verbum et significare eum, qui alterum assectatur adsiduusque minister et comes eius est: etsi alii alio modo etymologiam describunt, quasi ex *ant* (munus) et *achten* (curare) verbum sit compositum: de quo equidem vehementer dubito. Si quid addendum est iis, quae alii dixerunt, reperi verbum *Andbahts*, *minister* in versione Gothica epistolae Pauli ad Romanos, ubi Rom. 13, 3. 4 bis legitur, *waldufni ist andbahts goths*, h. e. potestas est *minister* Dei. Rursus Rom. 15, 8 διάκονος vertitur *andbaht*. Edidit huius versionis fragmenta e codice rescripto Knittelius, ubi p. 25 et 45 hi loci occurrunt. Cf. p. 325, ubi hoc verbum denuo, sed paucis, attigit, lectoresque ad Schilteri glossarium amandavit. Frustra igitur e lingua latina explicare nonnulli conati sunt, ut Dacerius ad Festum in *ambactus*. Vid. Ritteri historia Gallorum p. 221. 222, qui et alios scriptores laudavit. *M.* Plura dabit Glossarium Scherzii. Pellerin in Recueil de Médailles t. 1. tab. 3, 2. exhibet nummum Gallicum, qui parte antica caput bovis, addito *ambactus*, postica avem volantem offert. Incertum, *ambactus* sitne nomen hominis, an dignitatis, an districtus? Hac posteriore significatione vox hodieque gaudet in Flandria.

clientes. Optime ergo Caesar verbum *ambaht*, Romanis barbarum, interpretatus est latino clientis vocabulo. *M.*

gratiam. benevolentiam, non, quam quis aliis ipse gratificando exhibet, sed in qua ipse est apud alios, quam init ab aliis, et per quam conciliat sibi potentiam. Sic dicitur gratia a scriptoribus illius aetatis. *M.*

16. *Natio est omnium Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam caussam, qui sunt adfecti gravioribus morbis, quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines inmolant, aut se inmolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter Deorum inmortalium numen placari arbitrantur: publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia. Alii inmani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus vivis*

omnium Gallorum. Ita plerique codices, et nescio cur Oudendorpius τὸ *omnium* immutaverit in *omnis*. *M.* Coniicit, scriptum fuisse *hominum*, quod vix credo. Cellarius reposuit *omnium*; sequor. Parum tamen refert.

religionibus, ritibus sacris, iisque superstitiosis. — Omoino de religione Gallorum scripserunt Martin, monachus Benedictinus, et Pelloutier. Ille edidit (4. Paris 1739) La religion des Gaulois, hic scripsit Histoire des Celtes et particulièrement des Gaulois. (4. Par. 4. Vol. 1770) Utriusque scriptoris studium, omnia Celtica e religione patriarcharum repetendi, et notum est, et erroris convictum a Rittero in Hist. Gallorum p. 198 seqq. *M.*

homines inmolant. Ex homine inmolato deinde auguria et omina capiebant, si verum tradiderunt Diod. Sic. 5, 31, et Strabo 4. p. 198. Nam, ut est apud Strabonem, gladio percutiebant vel tergum recens inmolati, vel locum super diaphragmate. Cum ergo in nervis et fibris recens mortui reliquum esset aliquid, vitale dicam, an irritabile, atque adeo cadaver palpitaret, hoc iis erat omen. Diodorus autem (quem obscurius de hac re scripsisse puto) tradit, modum, quo percussus humi procubuerit, et palpitationem membrorum, et fluxum sanguinis fuisse Gallis loco divinationis. Hic ergo non videtur de homine iam inmolato loqui, sed de eo, qui tum maxime inmolabatur, et de ipso actu inmolationis; in quo singula diligenter observarint. — Scriptores de ritu ἀνθρωποθυσίας, a variis gentibus recepto, collegit Fabricius in bibliogr. antiqu. p. 349. *M.* Similia humana sacrificia citat Vossius e Lactantio in Statii Theb. 10. ex Erycio Olao hist. Suec. 1, 1. et Surio in vita Caesarii.

non posse aliter. Τὸ *aliter* adiecit Scaliger e codd.

simulacra. Non intellexerim cum Rittero (hist. Gall. p. 218) Deorum simulacra, (ille enim vertit *Gotzenbilder*) cum Caesar non addiderit *Deorum*: videntur fuisse portentosae et monstrosae machinae vimineae, utcumque referentes formam corporis humani, ut ruricolae e stramine plectunt simulacra hominum ad feras et aves abigendas (*Strohbilder*, *Strohmanner*). Strabo, de hac re loquens (4. p. 198), colossum foeni exstructum incensumque dicit. Hic ergo aut illud tradit, quod apud quasdam gentes nationis Gallicae usitatum fuit, aut, quae fando inaudierat, non ita plane intellexit, ut Caesar, qui ipse oculis haec usurparat, fecitque e simulacro, viminibus contexto, colossum foeni. Diodorus Sic. (5, 32) rumores acceptos in universum exprimit, Gallusque huius subplicii caussa rogos magnos struxisse refert: cuius verba e Caesare et Strabone demum accuratius definiri possunt. *M.*

membra hominibus complent, quibus succensis, circumventi flamma examinantur homines. Subplicia eorum, qui in furto, aut in latrocinio, aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora Diis inmortalibus esse arbitrantur: sed, quum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium subplicia descendunt.

17. *Deum maxime Mercurium colunt: huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad*

Subplicia. Maleficos in quintum quemque annum adservarunt, ut ab omnibus eodem tempore subplicium sumeretur. Tradidit hoc Diod. Sic. 5, 32. *M.* Victimae et inmolationes heic sunt *subplicia*, ut bene Ciacconius. Sic et apud Sallust. Catilin. 9. *in subplicus Deorum magnifici.*

noxa. alii *noxia* scil. res. De quo Periz. ad Sanctii Min. p. 568.

gratiora Diis inmortalibus. Ergo Galli poenam civilem, subplicium, esse voluerunt partem religionis, et locum sacrificii tenere. *M.*

ad innocent. subpl. Ergo utique necessarium fuit per religionem Gallorum, ut interdum homines Diis inmolarentur. Et dixit Caesar paullo ante, *publice* eos humana sacrificia instituta habuisse. E qua quidem crudelitate tamen aliqua humanitatis scintilla emicat, quoniam capitis reos potissimum inmolarunt, quos sic quoque publicae securitatis caussa subpliciis adhicere necesse fuisset. *M.*

Deum. Sunt qui *Deûm* legant, quod inprobat Vossius; solemne est in lapidibus legere *Deo Mercurio.* Tacitus tamen etiam c. 9. *Deorum maxime Mercurium colunt.*

Mercurium. Vix admonendi sunt tirones, Caesarem Numinibus Gallicis, propter aliquam cum Graecis Latinisque Diis similitudinem, nomina Graeca et Latina inposuisse, omissis vocabulis Gallicis. Adlaborarunt ergo viri docti in eo, ut reperirent ipsa nomina Gallica. In quo studio adiuti sunt partim monumentis priscis, partim locis Lucani, Lactantii, Herodiani, pluriumque veterum scriptorum, qui nomina domestica numinum Gallicorum servarunt. Quae quidem nomina etsi deinceps indicabo, quia dubitari nequit, illos scriptores vere Gallica nomina cognita habuisse: tamen omnis res mihi hactenus videtur lubrica, quia definiri ubique nequit, nec quod potissimum Numen Gallicum dictum sit *Taramis*, *Hesus*; nec quae forma vocabuli Gallici fuerit, quam scriptores Latini in aliam latiniorem formam mutarunt. Hoc vel exemplo Mercurii disci potest. Alius eum putat dictum esse *Wodan* (vid. Vossius ad h. l.): alius *Theut.* et *Teutatem* (v. intt. ad Lucan. Pharsal. 1, 445, et ad Liv. 26, 44, ubi falsa lectio est quarumdam editionum, *quem Mercurium Teutaten adpellant*). Conferri etiam potest Schedius de Diis Germanis p. (107) 155, et Ritteri historia Gallorum p. 261, ubi multo plures scriptores laudati sunt. Sed ex omnibus adparet, nos nescire, neque utrum peculiare Numen fuerit, an aliqua ἐνέργεια Divina et modus aut pars providentiae Divinae, mente tantum concepta a Gallis; neque, si Numen fuerit, quo nomine insignitum fuerit a Gallis Numen illud, quod Caesari placuit cum Mercurio comparare. *M.*

quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem et Martem et Iovem et Minervam: de his eamdem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem, Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia transdere; Iovem imperium coelestium tenere; Martem

Apollinem. Hunc opinantur dictum esse *Belenum*, freti loco Herodiani (8, 3), de Aquileiensibus obsidione pressis haec narrantis: Θεὸς ἐπιχώριος νίκην ὑπισχνεῖτο. Βέλιν δὲ καλοῦσι τοῦτον, σέβουσί τε ὑπερφυῶς, Ἀπόλλωνα εἶναι ἐθέλοντες. Inscriptiones, Apollinis Beleni mentionem facientes, repertas in Gallia, collegit Ritterus in hist. Gall. p. 257. Sed nihilo minus dubium manet, qualis forma et sonus vocabuli Gallici fuerit, quod exteri in Βέλις, *Belenus*, *Belinus*, mutarunt: nec tuto colligitur, quia aliquando aliquo in loco istiusmodi monumentum repertum est, nomen, in eo obvium, omnibus temporibus atque in omnibus Galliae civitatibus usitatum fuisse: multo minus ausim adsentiri iis, qui, auctore Eccardo in de orig. German. §. 56. p. 122, ex vocabulo *belun*, quod ferrum et chalybem indicat, exsculpunt, Apollinem metallorum praesidem fuisse. Plures de hac re scriptores v. apud Schedium de Diis Germanis p. (112) 163, qui, post alios plures, tandem eo delabitur, ut Belum et Baalem orientis Numen, hic reperire sibi videatur. *M.* Sic et Vossius sentit ad h. l. Beleni sacerdotes Apollinaribus iungit mysticis Auson. Profess. 4.

Minervam. Schedius, ubi de hac Dea loquitur (p. (137) 200. 201), ita omnia turbat, ut Minerva, Venus, Vesta ex eius opinione tandem pro una eademque Dea habendae sint. Equidem ne cum specie quidem veri reperi aliquod nomen Gallicum, quo illa Minerva sit adpellata. Tanto libentius eo inclino, ut existimem, Gallos cogitasse animo et credidisse plures providentiae *ἐνεργείας* (operationes) et beneficia; sed non illa beneficia singula singulis nominibus nuncupasse, aut pro singulis Numinibus habuisse. *M.*

Iovem. Hunc volunt dictum esse *Taranin*, vel *Taramin*, vel *Taranum*. v. Ritteri hist. Gall. pag. 248 et 250. Confugiunt etiam ad Lucan. Pharsal. 1, 446, ubi *Taranis*, nomen Gallici Numinis, occurrit: sed unde constabit certo, hunc esse Iovem? *M.*

Martem. Hunc esse *Hesum*, sive *Esum*, autumant, quod nomen apud Lucan. l. c. et Lactant. divin. institut. 1, 21 dicitur esse nomen Numinis Gallici: quamquam aliis placuit, *Hesum* esse Iovem. De *Heso* tribus locis Ritterus in hist. Gall. dixit, p. 226. 241. 252. Idem profert e Groteri inscriptt. (XL, 9. adde LVI, 11. 12.) cognomen Gallicum Martis, quod est *Camulus*. Aliud monumentum, Parisiis repertum, exhibuit aere incisum Eccardus de orig. Germ. ad p. 123, in quo vir, vegetae aetatis, inguina lineo cinctus, cetera nudus, praeterquam quod e sinistro humero per pectus ad umbilicum usque defluit quaedam quasi fascia laxior et rugosa, (quam esse puto pannum convolutum, palliolo similem, qui potuerit explicari, et corpori circumvolvi, si a tempestatis iniuriis muniendum esset corpus); vir ergo ille caput ramis redimitus in formam coronae oleaginae, qualem Apollo gestare solet, adstat arbori, sinistra ramum prehendens, dextra securim attollens, quippe ramum succisurus, genu sinistro nixus trunco arboris. Inscriptum est nomen *Esus*. Scimus ergo, *Esum* fuisse ἄγαλμα Gallicum; an *Esus* fuerit Mars, quis definiat? Addatur Schedius pag. (111) 161, cuius editor Iarkius de monumento Parisino plures scriptores commemoravit.

bella regere. Huic, quum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent. Quae superaverint, animalia capta immolant, reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet: neque saepe accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet; gravissimumque ei rei subplicium cum cruciatu constitutum est.

18\. *Galli se omnes ab Dite patre prognatos prae-*

Omnino de Numinibus, hactenus enumeratis, sic statuendum videtur, Gallos existimasse, corpora humana, opes, negotia, itinera, bella, contineri atque gubernari ab una natura, aut pluribus fortasse naturis, ultra humanam conditionem vita, vi, dignitate, longe evectis; illos vero homines, in Deorum numerum receptos, rerumque omnium moderatores, quales Iupiter et Apollo Graecorum Latinorumque fuerunt, Gallis plane fuisse ignotos. An singulis mundi rerumque humanarum partibus singulas eiusmodi naturas celsiores praefecerint, ea eadem vi, qua Graeci Iovem et Apollinem, praeditas existimarint, an eo modo, quo Graeci, distinxerint, ut adeo Gallicus mercaturae praeses a Gallica opificiorum magistra eodem plane modo, uti Mercurius Romanus a Minerva Romana, differret; de his omnibus magnopere dubitari potest. Romani et Graeci quidquid religionis exterae repererunt, id plane ex sua religione aestimarunt, atque, si quando Gallos pro mercaturae opificiique successu vota facere, ab iisque has res Deo commendari viderunt, illico iis obtruserunt Mercurium et Minervam, parum solliciti de reliquo, an ille Deus esset homo ἀποθεωθείς, an unus esset, an plures. *M.*

bella regere. Codd. et edd. vett. male *gerere.* Vulgatum habent meliores.

quae bello ceperint. Vid. Athenaeus 4. pag. 160. cap. 51. edit. Schweigh. Tacit. Ann. 13, 56.

Quae superaverint. Verum vidit Clarkius, cum legendum esse dixit, *Quum superaverunt*, i. e. quum victoriam deportarunt. Ergo ante proelium devovent Marti praedam futuram; post proelium, parta victoria, immolant partem praedae, animalia; partem reliquam reponunt in perpetuam memoriam. *M.* Intellige, *quae superaverint* ex clade, proelio facto. Itaque emendatione non opus. Habent tamen *superaverunt* edd. Rom. Ven. Med. ut ante *ceperunt.*

harum rerum exstructos tumulos. Hinc ausim interpretari Diodorum Sic. 5, 27, qui de coacervato in locis sacris a Gallis auro, quod nemo tangere audeat, loquitur. Praedam dicere debebat, non aurum tantummodo: auxit enim rem ultra fidem. Idem mihi videtur de loco Strabonis (4. p. 188), qui e Posidonio sua hausit: sed Posidonius de Gallica praeda, Marti sacrata, ut de thesauris templi Delphici locutus est. *M. Tumulos* codd. constanter. At edd. multae antiquae *cumulos.* Gr. etiam σωρούς. Et ita fere Liv. 5, 39. quod praefert Duker. ad Flor. 2, 4, 5.

ab Dite patre prognatos. Vel exigua cum Graecis Latinisque scriptoribus et veterum opinionibus familiaritas declarat, si qua natio

dicant, idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam caussam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt: dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur.

vel e terra, vel ab inferno aut subterraneo Deo (nam terra et subterraneus Deus sunt idem; vid. Cic. N. D. 2, 26. de Plutone) prognata dicatur, intelligendos esse Aborigines, hoc est, non constare de huius nationis origine ex alia natione. Cf. 5, 12. Et sic diserte loquitur is, quem et Davisius contulit, Ammianus Marcellinus (15, 9), ubi de Gallorum origine agit: *Aborigines primos in his regionibus* (Gallicis) *visos esse, quidam firmarunt.* Paullo post addit, Druidas tamen fassos esse, *alios quoque* (praeter illos aborigines) *ab insulis extimis confluxisse et tractibus transrhenanis.* Frustra ergo quaerat aliquis nomen Gallicum, quo illud Numen subterraneum, simile Plutonis, insigniverint: nam Galli videntur nihil aliud Caesari narrasse, quam se *ex terra* esse ortos. Quis ausit definire, quomodo Druidae narratiunculam exornarint; nam et his suas fabulas fuisse opinor: aut quomodo Caesar eam veste mythologica induerit? *M.* Ridet eam Caesaris narrationem Gebaverus in dissert. de Comitiis veter. German.

Ob eam caussam. Utrum Caesar ex sua opinione dixit, *hanc* fuisse caussam, an a Gallis diserte *hanc* caussam accepit? Hoc ante omnia constituere debebant ii, qui Caesarem in hac re ineptiisse dicunt, in quibus sunt Davisius ad h. l. et Gebaverus in comment. cit. de com. vett. German. ad Taciti German. c. 11. p. 21. (Gottingae 1754). Si Caesar ex opinione sua dixit, non probo; potuit enim falli; sin a Druidis sic edocti Galli fuerint, (et quis hoc utique neget?) nullus erit reprehensioni locus. Nam si fuit opinio, e sinu terrae ortam esse nationem: quam veri simile est, eos, qui e tenebris in lucem prodierint, initium temporis numerandi a nocte facere, qua mersi primo latuerant, et ad diem progredi, in cuius lucem emerserant. Non poenitet decerpere quaedam ex Hachenbergii Germania media (diss. 8. sect. 16) etsi ille de Germanis loquitur: Non fallar, inquit, si Bohemorum Plutonem sub tellure comprehendam: quo pertinent cuncti infernales Dii, quos ex ipsa terrarum caligine septentrionales maxime templis (videtur *loca sacra* dicere voluisse) suis admoverunt: ipsa quoque nox, cuius honori datum est, ut numero noctium spatia omnis temporis Germani, Saxones, Dani, Sueci, Angli definirent, ad tellurem referenda est, quum et Graeci furvam illam ac nigram Deam in terrae matris veneratione complexi fuerint. *M.*

finiunt, definiunt. Ergo non dicunt, ut exemplo utar, *post octo dies*; sed, *post octo noctes.* Idem fuit priscorum Germanorum mos, Tacito auctore in German. c. 11, qui mos diutissime tenuit, ut permulti viri docti ex monumentis publicis docuerunt, quorum scripta partim Dithmarus ad Taciti locum, partim Gebaverus in commentatione modo dicta (p. 22-24) indicavit, in qua multos de hoc more locos, ab aliis non observatos, protulit, unde eum ad annum usque 1566 obtinuisse intelligitur. *M.* Exempla ritus istius apud nos Argentorati olim servati dabit Glossarium Scherzii voce *Nacht.*

noctem dies subsequitur, initium metiendi spatii viginti quatuor horarum, quem κατ' ἐξοχὴν *diem* dicimus, faciunt a nocte, ut Iudaei ab una vespera ad alteram vesperam dierum spatia numerarunt, et ut olim νυχθήμερον (nox priore, dies posteriore loco) dictum est. *M.*

In reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi quum adoleverint, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur; filiumque puerili aetate in publico, in conspectu patris, adsistere, turpe ducunt.

19. *Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus communicant. Huius omnis pecuniae coniunctim ratio habetur, fructusque servantur: uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicut in liberos, vitae necisque habent potestatem: et, quum pater familiae, inlustriore loco natus, decessit, eius propinqui conveniunt et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumtuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac paullo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis, una cremabantur.*

patiuntur. Al. *patiantur.*

filiumque — ducunt. Haec verba pro glossemate habet I. C. H. et pro otiosa repetitione.

puerili aetate. Vulgo *in puerili aetate*, minus conciune ob praepositionem sequentem.

pater familiae. Sic codd. Cf. 1, 50. *M.*

pro cultu Gallorum. Sic et Aimoinus. Alii *pro captu*, ut supra 4, 3. *ut est captus Gallorum.*

iustis funeribus. Aut tollendum est *funeribus*, aut mutandum in *funebribus*, ut monuit Oudend.: nam ea solemnia, quae in funere de more civitatis obtinent, κατ' ἐξοχὴν dicuntur *iusta*, (id, quod mortuo debemus) aut *iusta funebria*; unde vel *facere iusta*, vel *facere iusta funebria*. *M.* Scaliger ex Lipsii et Ursini sententia recepit *funebribus*. Hotom. τὸ *funeribus* pro glossa habet; contra dandi casu id positum vult Hausius, ut ap. Plin. 10, 2. *iusta funeri reddere.* sed ibi codd. *iusta funera.* quo et vulgatum in nostro loco defendi possit. Contra apud Cic. pro S. Roscio c. 8. *paterno funeri iusta solvere.* Non verisimile videtur. I. C. H. Caesarem *funera* dira et barbara dixisse *iusta*,

20. *Quae civitates commodius suam rem publicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de re publica a finitumis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet: quod saepe homines temerarios atque inperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus inpelli et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant: quaeque esse ex usu iudicaverint, multitudini produnt. De re publica nisi per concilium loqui non conceditur.*

21. *Germani multum ab hac consuetudine differunt: nam neque Druides habent, qui rebus*

putatque ista verba: *etiam animalia — cremabantur* esse glossatoris et potissimum dictionem *supra hanc memoriam* pingue quiddam et minus tritum spirare.

inperitos. Al. *inpeditos.* i. e. ob negotia non adtendentes ad rumorem; sed bene habet vulgatum.

per concilium. ut *per tempus, per hiemem.*

neque Druides habent. Unice tenendum est, Caesarem Druidas finita plane significatione dicere, h. e. homines ordinis certi, auctoritatis certae, ut nobilibus pares, iisque adeo superiores sint, iuris certi, occupationum certarum, disciplinae et professionis certae, nominis certi, (quippe Druidae dicebantur) uno verbo, homines tales, quales paullo ante c. 13 et 14 descripserat. Si ergo Caesar h. l. scripsisset: *Germani Druides habent*: praebuisset occasionem errori: nam quilibet lector cogitasset de Druidibus illis, de quibus antea narratum erat. Atqui Germani profecto non habuerunt Druides, quales Caesar antea descripserat. Necesse igitur est, nisi plane velimus esse iniqui, ut verba Caesaris sic intelligamus: non esse in Germania genus hominum, qui dicti sint Druides, qui simpliciter possint dici Druides, et omni ex parte Druidibus, descriptis supra, comparari. Sed permulti velut ex composito dicunt, Caesarem errasse, quia Tacitus (German. c. 7. 10. 11) sacerdotes Germanorum commemorat. Commemorat sane; an vero sacerdotes, quales Tacitus descripsit, illico sunt iidem, qui Druidae, quales Caesar descripserat? Sacerdotes Germanorum, ut uno exemplo utar, bellis interfuerunt (Tac. German. cap. 7); Druidae Gallorum a bello afuerunt (Caes. supra cap. 14): et hoc abesse a bello differt a militiae vacatione, si quis locum Caesaris inspexerit. Sacerdotes Germanorum in comitiis (*tum*, inquit Tacitus c. 11, loquens de comitiis) coercendi ius habuerunt; Druidae Gallorum iudices privatarum publicarumque caussarum fuerunt (Caesar c. 13), quod apud Germanos Principum ius fuit (Caes. c. 23.). An ergo sacerdotes illi sunt plane similes Druidarum? Libentissime ergo subscribo sententiae Mascovii (in histor. German. lib. 2. §. 36. p. 50), qui Germanis fuisse quidem sacerdotes concedit; sed eos nec habuisse nomen, nec doctrinam, nec instituta Druidarum, agnoscit. Ut e Dithmari notis ad Tacitum (Germ. c. 7) didici, idem visum est Esaiae Pufendorfio et Schurzfleischio. Scri-

Divinis praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte

ptores in utramque partem collegit Frickius de Druidis Part. I. c. 1. §. 7. In Caesare refutando copiosus fuit Irhovius de palingenesia lib. 2. c. 7. Sed in eodem defendendo felicem operam nuper conlocavit Fulda, rerum patriarum scientissimus, in dissertatione de Numinibus veterum Germanorum, quae inserta est collectaneis historicis (Geschichtforscher T. I. p. 98), quae cura Meuselii an. 1775 prodire coeperunt. *M.* Druidas non habebant Germani, sed babebant sacerdotes, item *Velledas, Aurinas.* teste Tacito H. 4, 61. 65. et G. c. 8.

rebus Divinis praeesse. Sit ergo ita, uti Tacitus (German. c. 10) dixit, sacerdotes civitatis publicis auspiciis praeesse; tamen hi sacerdotes non fuerunt Druidae. Et hoc Caesar voluit. Videntur etiam res Divinae h. l. nominatim esse sacrificia, ob ea, quae sequuntur. *M.*

neque sacrificiis student. His verbis Caesaris non dicitur Germanos plane nullis sacrificiis uti solere; sed eos non magnopere sacrificiis uti, non multum ac saepe sacrificare. Cf. dicta ad c. 22, ubi *agriculturae non studere*, per ipsam rei naturam et historiam, simili modo capiendum est, eos non magnopere deditos esse agriculturae. Quae sacrificia et quibus ritibus fecerint prisci Germani,* nescio: fortasse eucharistica potius fuerunt, et oblata Deo munera, ut arma, praedae, et huiusmodi donaria, quam victimae, Romano ritu caesae. Quas quum Caesar caedi non vidisset, neque lac, vinum, liba, oleum offerri Diis, (norat autem ipse e patria religione haec praecipua sacrificiorum genera) pronunciavit, religionem Germanorum non versari magnopere in sacrificiis, eamque aestimavit e Romana religione. Illud e Tacito (Germ. c. 9 et 39) scimus, Germanos Mercurio certis diebus homines immolasse, ab iisque caesas esse victimas (ibid. cap. 9). Sed fortasse hoc invaluit post ea tempora, quibus Caesar ibi fuit: fortasse e Gallorum moribus (cf. c. 16) transiit in Germaniam: fortasse non apud omnes Germanos hic mos valuit: fortasse haec caedes hominum non fuit sacrificium, sed, ut visum est Fuldae, (in Meuselii collectaneis historicis T. I. p. 96) genus aliquod consultandi mortuorum animas per occasionem huius caedis: fortasse, id quod veri simillimum est et Antonio placuit, (de quo paullo post dixi) fuit caedes captivorum post victoriam, in loco sacro solemni ritu administrata, ut esset gratiarum actio, solemnis triumphi professio, et gaudii, ultionis victoriaeque complementum. Res densis tenebris offusa latet: nolim ergo Caesarem simpliciter mendacii et erroris arguere. *M.*

Deorum numero — Lunam. Haec descriptio satis declarat, priscos Germanos maxime memorabiles mundi partes earumque beneficia adtendisse, admiratos esse et veneratione quadam coluisse: illas vero notiones, quas Graeci Romanique cum his partibus naturae fabulose coniunxerunt, ignorasse. Quod si cum hac descriptione comparemus, eos templa nulla struxisse, et regnatoris omnium, Dei, notitiam habuisse (Tac. German. 39), etiam terram matrem veneratos esse (ibid. c. 40): recte videtur colligi, priscos Germanos ab idololatria, quae proprie dicitur, alienos fuisse et religione multo puriore, quam Graecos et Romanos, usos esse. Unde etiam Vulcanus, quem Caesar latino vocabulo dixit, est *ignis*, sive solis ignem intelligas, sive sacrum ignem in conventibus illorum accensum putes, effigiem solis. Estne igitur mirum et incredibile, quod Caesar negavit Germanos habuisse Druidas sacrificiisque studuisse? Nonne videtur immolatio hominum fuisse caedes, alio consilio facta, quam ut mercaturae itinerumque praeses

opibus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime inpuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires nervosque confirmari, putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse,

Deus propitius redderetur? Sed nihil in his tenebris reperturum me esse confido, et ex animi sententia probo modestam disputationem Mich. Ign. Schmidii, in historia Germanorum T. 1. p. 43, qui, missis omnibus coniecturis, fatetur, nec posse religionem Germanorum explicari, nec magnopere utile videri — De Luna apud Germanos culta si quis collectanea, non bene digesta, legere velit, reperiet apud Schedium de Diis Germ. cap. 9: sed vix reperiet, quo possit niti. *M.*

reliquos ne fama quidem acceperunt. Et tamen Tacitus (German. cap. 9) Mercurium et Isidem a Germanis coli perhibet, addit etiam Herculem et Martem. Non audeo haec repudiare, sed nec sustineo explicare, etsi possunt non sine specie veri explicari. Illud mihi semper obversatur, quod paullo ante dixi, multa post Caesaris aetatem Germaniae inportata videri, multa item non nullis Germaniae gentibus, quas Caesar non adierit, propria fuisse, ut Isidis cultus Suevorum parti: unde puto, nec Caesarem e Tacito, nec Tacitum e Caesare ubivis explicari, nec alterum propter alterum dignum indignumque fide dici haberique posse. Singuli sunt audiendi, ignoscendumque, multa nos latere; omnia vero a Romanis Romana interpretatione tradi. Non poenitebit cum disputatione Fuldae, supra laudata, conferre, quae Antonius, de antiquitate patria meritissimus, mihique amicissimus, super religione Germanorum scripsit. Inserta est eius dissertatio Museo Germanico (mens. Ianuar. 1779 p. 25), et locum de sacrificiis Germanorum bene illustrat. Ceterum et Fulda et Antonius illud inprimis monuerunt, Germanos non modo a Gallis, sed et ab se invicem origine, aetatibus, gentibus, ritibus denique discernendos esse, nec Caesarem, si quid ab aliis dissenserit, reiiciendum et e recentioribus castigandum esse, quoniam de antiquiore et origini propiore, Germanisque veris et priscis propria religione scripserit. Nec male quis tres Germanorum antiquiorum aetates constituat, unam ante Caesarem; alteram, quae Caesaris memoria fuit; tertiam Tacito aequalem. *M.*

inpuberes permanserunt, cum mulieribus non consueverunt, se gesserunt inpuberes, nondum maturos matrimonio; ab hominis enim arbitrio non pendet, ut serius aut ocius pubes fiat. Hinc Pompon. Mela 3, 3. de Germanis: *Longissima apud eos pueritia est*: quod eodem modo est capiendum, diutissime eos a concubitu abstinere. In Gr. metaphr. est, τοὺς ἐξ αὐτῶν ἔτι πλεῖστον χρόνον ἀγάμους διαμένοντας μάλιστα ἐπαινοῦσι. Haec omnia iam Davisius monuerat. Addi his debet locus Taciti (Germ. c. 20): *Sera iuvenum Venus, eoque inexhausta pubertas* (vigor corporis). *M.*

ali hoc vires. Repetit bene pronomen Oud. e codd.

intra annum vicesimum. Plane hoc suis praecipiebat Pythagoras, teste Iamblicho c. 31.

in turpissimis habent rebus: cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.

22. *Agriculturae non student; maiorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit: neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios; sed magistratus ac Principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierint, quantum, et quo loco visum est, agri adtribuunt atque anno post alio transire cogunt. Eius rei multas adferunt caussas; ne, adsidua consuetudine capti, studium belli gerundi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus expellant, ne adcuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent;*

cuius rei n. est occultatio. non occultant sexum. *M*,

rhenonum tegimentis. Sequor sententiam Beckmanni, qui de Germaniae veteris animalibus scripsit (p. 63. 64. cf. dicta ad cap. 26), et rhenonum tegumenta monuit esse pelles rhenonum (*der Rennthiere*), quia priscum Germaniae vocabulum, *Rhen*, quod in lingua Suecica supersit, eam belluam significet. De re confer Tac. German. c. 17. Reliquos locos a Cellario collectos, (Varronis L. L. 4, 35. Isidori orig. 19, 23. Sidonii epist. 4, 183) si quis contulerit, non multum lucri inde capiet. *M.* Aimonius *rhenones* adserit esse animalis genus; idem Graecus adiicit. Quoduam sit intelligendum, iam Vossius ostendit. In ipsa Germania olim indigenae fuisse videntur *rhenones*, ut non sit necessarium heic ad Tacitum provocare. Vitiosam lectionem *rhenonum* revocat Wailly et de vestibus indefinite interpretatur. Nec *rhenones* animal intelligit D'Anville, forsan quod Germanis fuisse ignotum putaret. Frustra. Cf. dicta ad c. 26.

Agriculturae non student. Non omnino quidem negligunt agriculturam; cur enim agros partiri et possidere opus fuisset? sed non magnopere student ei, non ultra, quam necesse est, non omnes. Cf. cap. 29. Supra (4, 1) de Suevis: *agricultura non intermittitur ab iis, non multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt.* Haec adtigerat Glandorpius: et quis non sponte videat, illud *non studere rei* sic capiendum esse, *non magnopere operam dare rei?* Cf. Tac. Germ. c. 26. *M.*

in lacte. Alii sine praepositione.

gentibus. An gentes h. l. sunt familiae, ut Romani gentem Semproniam, Corneliam, aliasque dicebant? Poterit tamen gens, ut alibi, esse pars populi seu nationis, ut Suevi gens Germanici populi sunt. *M.*

quantum, et quo. Vulgo inserunt *eis*. Reiecit Oud.

belli gerundi. Sic Aimoinius.

ne adcuratius — aedificent. De rudibus Germanorum aedificiis v. Tac. German. cap. 16. *M.* Miseras

ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

23. *Civitatibus maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitumos cedere, neque quemquam prope audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Quum bellum civitas aut inlatum defendit, aut infert: magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis magistratus, sed Principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt; atque ea iuventutis exercendae ac desidiae minuendae caussa fieri praedicant. Atque, ubi quis ex Principibus in concilio dixit, se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur; consurgunt ii, qui et caussam et hominem probant suumque auxilium pollicentur atque ab multitudine conlaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur omnium-*

Germanorum mansiunculas sive casas exhibet columna Antonina Romae. *Virgeas habitare casas Britannos*, refert Iornandes de reb. Get. c. 2.

latissimas solitudines habere. Cf. 4, 3. *M.* Alii *latissime.*

neque quemquam prope. Alii addunt *se*, invitis codd. et edd. vett.

magistratus — deliguntur. Supplicia vero, e magistratu decreta, sacerdotes manu sua a condemnatis sumserunt (Tacit. German. c. 7), id quod tum nullam contumeliae opinionem habuit. *M.*

qui sequi. Ante *qui* recentiores *ut* inseruerant contra codd. *M.* sustulit Oud.

caussam (rem) *probant.* Sic dicitur *caussa Caesaris et Pompeii*, sic, *caussam Populi Romani defendere*, sic, *bonam et malam caussam suscipere, defendere.* Sane caussa non significat rem; sed sensus in versione et interpretatione eo redit, ut intelligi possit ipsa res. *M.*

fides derogatur. Bene sic Oud. e codd. plerisque et edd. vett. Vulgo *abrogatur.*

que iis rerum postea fides derogatur. Hospites violare, fas non putant; qui quaque de caussa ad eos venerint, ab iniuria prohibent sanctosque habent; iis omnium domus patent, victusque communicatur.

24. Ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima sunt, Germaniae loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam adpellant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt. Quae

Hospites violare. Maior imo fides erga hospites quam cives. Sic Mela 3, 3. *hospitibus tantum bonos* dicit. Cf. et Nic. Damascenus de mor. gent. p. 8. apud Stobaeum 1, 42. p. 292. ubi simile quid de Celtis.

ultro bella inf. Vulgo *et ultro* et dein *ac propter*. Asyndeton codd. habent.

trans Rhenum colonias mitterent. Haud dubie Caesar ea tempora in animo habuit, de quibus Livius (5, 34) in nobili loco de migrationibus Gallorum agit. Narrat autem, Prisco Tarquinio regnante, coloniam Gallorum Sigoveso duce versus Hercyniam silvam migrasse. Putabat etiam Mascovius (Histor. German. p. 4), hunc Caesaris locum de illa colonia intelligi posse. Egit autem de migrationibus Gallorum tribus, et de hoc Caesaris loco, Georg. Gottlieb Plato, alio nomine Wild, in disputatione, Ratisbonae 1777 edita, in qua Boioarios non a Boiis, sed Langobardis, ortos esse docet. *M.* Boioarios a Marcomannis ortos statuit Mannert in Germania p. 451. partis 3. Geogr.

et quibusdam. Cluver. G. A. 1, 17. quem sequitur Cellarius, inserit *aliis*. Sic et Graecus interpres; sed veteres saepe eodem modo: *Iupiter et Dii, Pindarus et lyrici. Oud.*

Orcyniam. Sic Graecus et Ptolem. Verosimile, nomen ortum ab *Harz*, *Harzwald*. V. omnino Glareanum ad h. l.

Volcae Tectosages, id est, Tectosages, gens s. pars nationis Volcarum. Strabo (4. pag. 187) dicit: τῶν Οὐολκῶν οἱ Τεκτοσάγες καλούμενοι. Tacitus (German. cap. 28), ubi hunc locum Caesaris commemorat, addit, etiam Helvetios et Boios olim in Germaniam commigrasse. Hinc supra (1, 5) Caesar scripserat: *Boii, qui trans Rhenum incoluerant.* Frustra ergo Schedius (de Diis Germ. p. 13. 14.) negat, vera Caesarem locutum esse, cum Gallos trans Rhenum migrasse scripserit. Nempe putat, Germanos hoc non passuros fuisse. Sed historia non refutatur ratiocinando. *M.* Codd. varios et edd. vett. obsederat vitium. Legebatur quippe *vulgo Tectosages*; sed alii recte *Volcae*, quod et Graecus habet, apud quem Vossius bene copulam καὶ delet. Ursinus locum restituit. De re ipsa dubitat Ciacconius. Sed, quum per Europam Tectosages in Phrygiam usque excurrerint, teste Strabone l. c. quidni partem eorum in Hercynia haesisse vero simile?

gens ad hoc tempus iis sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem: nunc quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent, eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem Provinciae propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paullatim adsuefacti superari, multisque victi proeliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

25. Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium: hinc se flectit sinistrorsus, diversis ab flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem adtingit: neque quisquam est huius Germaniae, qui se aut adisse ad initium eius silvae

nunc quoque. Codd. Petavian. *nunc quidem*, codd. Dukerian. solum verbum *nunc*, codd. Oxon. *nunc quoniam*, codd. Leid. pr. et Scalig. *nunc quod*, codd. reliqui omnes. *nuncque*, edd. vulgg. Quis ergo definiat, quid Caesar scripserit? Videtur scripsisse, *ac nunc quoque*. *M.*

Gallis autem, iis, qui in Gallia remanserunt, non migrarunt. *M.*

Pro inciae, eius partis Galliae, quae est provincia Romana. Edd. plures omiserunt hoc verbum; sed abesse nequit; codex unus (Dukerianus) *provinciae*; reliqui, *provinciarum*. Sed unice verum est, per ipsam rem, lectio media, *Provinciae*. *M.* Conspirat Gr. int. τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐπαρχίας.

Paullatim. Clarke male *paullatimque*.

Hercyniae silvae latitudo. De hac re post Cluverium (in German. ant.) abunde egit Cellarius in notit. orb. ant. T. I. 2, 5. 31. De parte huius silvae, quae est *Bacenis*, vid. ad 6, 10. *M.*

finiri, definiri. *M.*

rectaque flum. Id est perpetuo et in longum porrecto tractu. Sic et Curt. 7, 7, 4. ubi vid. Pitiscus.

Anartium. Designante Ptolemaeo (2, 8), cui Ἀνάρτοι dicuntur, sunt Anartes seu Anarti Dacis a septentrione continui. *Cellar.*

huius Germaniae, partis huius Germaniae, de qua Caesar proxime locutus erat. *Davis.*

qui se. Post haec verba codd. et edd. magno numero addunt *aut audisse*. Sed, ut res loquitur et Oudend. monuit, plane redundant

dicat, quum dierum iter LX processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint: ex quibus, quae maxime differant ab ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

26. *Est bos cervi figura, cuius a media fronte inter aures unum cornu exsistit excelsius magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus. Ab eius summo, sicut palmae, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.*

27. *Sunt item, quae adpellantur Alces. Harum est*

haec verba; quia sequitur, *aut acceperit*. Foret ergo mera tautologia, *qui se audisse dicat*, et, *qui acceperit*. Ergo delevit ille vir doctus hoc additamentum. *M.*

memoriae prodenda. Respice ad 5, 12. ubi est *memoria proditum*. Sic et h. l. quidam codd.

Est bos cervi figura — — magnitudoque cornuum. Scriptus est singularis libellus a Ioan. Beckmanno, *de historia naturali veterum*, qui Petropoli et Gottingae a. 1766 prodiit. Exstat eiusdem viri doctissimi alia dissertatio *de praecipuis Germaniae antiquae animalibus*, in Bueschingii commentariis Russicis (*Büschings Abhandlungen und Nachrichten von und aus Russland.* Regiomont. 1765). In his libellis Beckmannus hos ipsos Caesaris locos tractavit docuitque, bovem hoc loco descriptum esse haud dubie rhenonem (cf. c. 21), seu tarandum Linnaei, *das Rennthier*, et ad platycerotas Plinii (H. N. 11. 37) referendum videri. Monuit item, has bestias hodie in Germania ideo non reperiri, quod, excisis silvis et agris cultis, longe clementius coelum sit, quam illa fuerit aetate. Loci sunt in de pr. Germ. ant. an. p. 60. et de hist. nat. vet. p. 193. Idem multis aliis visum est, Buffono nominatim, diligentissimo naturae interpreti, qui descriptionem hanc tarandi, a Caesare subpeditatam, accuratissimam iudicat. v. Histoire naturelle T. 12. p. 82. Quae cum ita sint, Caesar rhenonem abusione quadam dixit bovem; omninoque veteres solebant maiora animalia quadrupeda, ipsis antea non visa bobusque similia communi nomine boves adpellare et ita ad aliquod genus referre. *M.* Notum id de elephantis, quos *Lucas boves* dixere Romani, teste Varrone de L. L. 6, 3. Plinio 8, 6. Hotomannus pro *bos* dabat *bisons*.

sicut palmae. Intelligitur vulgo de foliis palmae arboris; Beckmannus contra explicat de palma, quae latior remi pars, cuius inpulsu navis protruditur.

Alces. Haec bellua Buffono (T. 12. p. 83) et Beckmanno (de Germ. an. p. 39. de hist. nat. vet. pag. 199) videtur ea, quam nostra lingua adpellat *das Elendthier*, sive cervus alces Linnaei. Nomen alcis repetunt ab antiquo belluae huius nomine Celtico, *Elch* sive *Elg*, cui simile, *Elk*, *Aelg* et *Oelg*, etiamnum in septemtrionalium Europaeorum sermone restat. Atque ut non negant, interdum alci ea tribui a veteribus, quae cervo alci non con-

consimilis capreis figura et varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt mutilaeque sunt cornibus et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis

veniant: sic errasse putant Plinium (H. N. 8, 15), quia alcen et achlin diversas belluas esse dixit. vid. Buffou. p. 86. 87. Schloezerus (in commercio epistolari P. 1. sect. 2. p. 79) partim repetit, quae de prisco vocabulo *Elg* alii dixerant, partim e monumentis saeculi decimi et undecimi suspicatur, in regione Treutana (Dreuthe) tum quidem fuisse adhuc illam belluam: nam *elo*, quod nomen est in illis monumentis, putat esse detortum ex *Elg*. Ceterum ut magis cultae sunt regiones, ita alces ulterius concesserunt e cultis et clementioribus locis in frigidissima, quae alcibus natura adsignavit. Cui opera maiora non sunt ad manus, is in Ritteri hist. Gallorum p. 336-342. quaedam reperiet. *M.* Conf. Ioh. Ihre Gluss. Suio. Goth. v. *Elg*. qui derivat ex Gr. ἀλκή, robur, unde et apud Pausaniam L. 9, 21. id est huius animalis nomen, quod medium esse scribit inter cervum et camelum. Saecularibus ludis Gordianus III. dedit alces decem, teste Capitolino c. 33. et in pompa triumphali Aureliani Imp. alces ductos Vopiscus refert c. 33.

capreis. Alii *capris*. Audiendus erat Salmasius, qui, quamquam veram caussam non vidit, recte tamen (in Exercitt. Plin. p. 164) monuit, legendum esse *capreis*: et sic est in cod. Oxon. Caesaris. Caprea est capreolus Linnaei, *das Reh*. Ita censuit Buffonus p. 83, censuit etiam Beckmannus de Germ. anim. p. 40. et de hist. nat. vet. p. 195. Quae autem a viris, harum rerum peritis, re bene examinata, dicuntur, ea sunt omnibus codicibus et collectaneis philologicis praeferenda. *M.*

varietas pellium. Pro vario anni tempore varius est color pellium. Haec autem varietas non est pars similitudinis eum capreis; sed est ἐπίθετον per se, a scriptore addita illi alteri, sive similitudini cum capreis. Conf. Beckmann. de Germau. animal. p. 41. *M.*

mutilae sunt cornibus. Ex his verbis et Buffonus (p. 83) et Beckmannus (de Germ. au. p. 41) concluserunt, Caesarem non nisi alces feminas vidisse, quoniam hae nullis cornibus praeditae sunt, etsi natura alces mares cornibus armavit. Conf. Pausan. in Graec. descript. 5, 12. Sed subito, an verba, *mutilae sunt cornibus*, significare possint, *nulla cornua habent*. Contemplatus ergo effigies cornuum alcis maris, quas exhibuerunt Buffonus (p. 122) et Pennantus (Synopsis of quadrupeds p. 40), vidi, ea multum invicem differre, nec nisi unum in summa parte mutilum esse; etsi hoc vitium temporis iniuria illatum videtur. (v. Buffon. p. 122) Restabat ergo, quod facile in oculos incurrit, alcis cornua similia esse latissimis foliis, unde partes revulsae sint: *le bois* (haec sunt Buffoni verba p. 94) *de l'élan est, pour ainsi dire, decoupé et chevillé sur la tranche*. Fortassis ergo Caesar hanc similitudinem, quam alius, ut fit, aliter concipere solet, utcumque expressit verbo *mutilus*. Sed multo facilius res expediri potest. Nam alces femina, in opere Buffoniano delineata, habet cornuum initia, e fronte protuberantia, seu truncum aliquem, e quo rami nasci possint, sed veluti serra aut cultro praesectus est ille inchoatus truncus. Verissime igitur dici poterunt alces feminae mutilae cornibus. *M.*

et crura sine nodis — possunt. In his necesse est Caesarem secutum esse famam incertam: naturae quidem et veritati haec repugnant. Buffonus p. 83 sic iudicavit: *L'élan a les jambes fort roides, c'est à-dire, les articulations très-fermes*: et comme

caussa procumbunt, neque, si quo adflictae casu conciderint, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se adplicant, atque ita, paullum modo reclinatae, quietem capiunt: quarum ex vestigiis quum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut a radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere adfligunt atque una ipsae concidunt.

28. *Tertium est genus eorum, qui uri adpellantur. Hi sunt magnitudine paullo infra elephantos: specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum et magna velocitas: neque homini, neque ferae, quam conspexerint, parcunt. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant homines adolescentes atque hoc genere venationis exercent; et, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed adsuescere ad homines et mansuefieri, ne parvuli quidem excepti, possunt. Amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.*

les anciens étaient persuadés qu'il y avait des animaux, tels que l'éléphant, qui ne pouvaient ni plier les jambes, ni se coucher; il n'est pas étonnant qu'ils aient attribué à l'élan cette partie de la fable de l'éléphant. Conf. p. 111. *M.* Fabulam istam Plinius l. c. non de alce, sed de achli narrat.

reclinatae. Alii *acclinatae*, quod temere praefert cum Brantio Turnebus adv. 3, 19.

quum se consuetudine. Scaliger *ex consuet.* contra codd.

uri, Auerochsen. Etiam Linnaeus numeravit bovis tauri varietatem alteram hunc urum. *M.* De uris Plin. l. c. et Seneca in Hippol. 65. *latisque feri cornibus uri.*

durant homines. Τὸ *homines* in aliis deest.

pro poculis utuntur. Frequens is usus apud veteres. Nota sunt cornua ex auro et argento reperta in Dania, de quibus Iacobaeus, Wormius, alii. In fastis Runicis festi dies epulis celebrati notantur cornibus. De aliis v. Athenaeus 11, p. 447. (c. 51 edd. Schweigh.)

29. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit, non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC rescindit; atque in extremo ponte turrim tabulatorum quatuor constituit, praesidiumque cohortium XII pontis tuendi caussa ponit magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque C. Volcatium Tullum adolescentem praefecit: ipse, quum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per *Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni fini-*

comperit. Redit narratio ad ea, quae cap. 10. coepta erant. *M.*

inopiam frumenti veritus. Dio l. 40, 32. Suevos veritum Caesarem tradit, quod minus probabile.

supra. Cf. c. 22. *M.*

minime omnes. Lipsius reponit *omnium.* Oudend. mallet *homines.* Graecus vocem omittit.

ripas. Alii *ripam.*

bellum Ambiorigis. Cf. cap. 5. *M.*

per Arduennam silvam——patet. Haec verba fortasse non sunt a Caesare: nam absunt a metaphrasi Graeca, ut multi interpretes monuerunt, et pugnare videntur cum iis, quae supra (5, 3) tradita sunt. Ac de pugna quidem utriusque loci Cellarius (Notit. orb. ant. T. 1. l. 2, 3, 32) existimat, Arduennam silvam a Rheno Trevirorum ad Scaldim et *Nervios*, inferius vero ad *Rhemos* usque pertinuisse, aliasque multas gentes complexam esse, et hactenus componi duos locos posse; sed idem agnovit, in numero *milibus amplius D* haereri, quoniam nimius sit; sin suasu Vossii ex Orosio (6, 10. in edd. antt.) *milibus amplius L* ponatur, (et sic edidit Cellarius,) non esse hanc magnitudinem plane ingentem. Non male igitur aliquis dixerit, haec omnia verba in marginem relata esse ab aliquo ex Orosio, et e margine in textum irrepsisse. *M.* Inde a fontibus Sabis per tractum Luxemburgicum et Trevirorum et Leodiensium limites ultra centum sexaginta milia passuum protenditur silva; inde D'Anvillius coniicit legendum h. l. *amplius CL.*, unde facilis erat lapsus librariorum in *D.* Ceterum totum id glossema sentire, lubens concedo. Nomen *Arden, Ardenna, Arduenna* olim commune plurium silvarum fuisse videtur. V. Camdeni Britann. pag. 426. Saltem et in Angliae comitatu Warwicensi regio Coventriensis silvas habet vastas, in quibus Hampton dicitur esse in *Arden.* Cf. D'Anville Not. de la Gaule p. 89.

busque Trevirorum ad Nervios pertinet, *milibusque amplius D in longitudinem patet*, L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque obportunitate temporis proficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua eius adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

30. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum quum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque etiam inparatum incideret, priusque eius adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nuncius adventus adferretur: sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque compreheusis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quod, aedificio circumdato silva, *ut sunt fere domicilia Gallorum*, *qui*, *vitandi aestus caussa*, *plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates*, comites familiaresque eius angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.

in omnibus rebus. Tò *rebus* deest in aliis.

priusque — adferretur. Haec omnia absunt a metaph. Gr. In codd. pluribus modis variantur: pro *hominibus* est *omnibus*, pro *nuncius* est *nuncius*, et *adventus* vel ponitur bis, vel post *nuncius* tantum legitur. Est ergo in hac etiam particula manus Caesaris incerta. *M.*

effugere mortem. Ciacconius expungit *mortem*; sed codd. constanter servant; Graecus quoque habet.

et ad subeundum. Hoc *et* adiecit Oud. e codd.

31. Ambiorix copias suas iudicione non conduxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus et repentino equitum adventu prohibitus, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certe, dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere iussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit; qui proximi Oceanum fuerunt, hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus, quum laborem aut belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

32. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse caussam iudicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar, explorata re quae-

an temp. exclusus. Vulgo addunt *fuerit*, invitis codd.

dimissis. Praemittitur vulgo *clam.* sed id nec Graecus, nec Celsus, nec codd. complures habent, nec edd. vett. Bene ergo expunxit Oud. nec ea res clam fieri potuit. In edit. tamen posteriore servavit.

proximi Oceanum. Sic boni codd. Vulgo *Oceano.* Utrumque valet. Cf. Gronov. ad Liv. 8, 32. Mox *hi insulis.* Alii *ii*, alii *hi in insulis.* Oud. e codd. emendavit in edit. poster.

Cativolcus — exanimavit. Haec periodus pulcherrime structa est. *M.* Gr. Κατίβουλκος.

precibus, imprecationibus: nam et hae sunt preces, quibus petitur a Deo, ut aliquem male perdat. *M.* Tales *preces diras* vocat Tacitus Ann. 14, 30. *iratas* Horatius Sat. 2, 6, 30. Graecus vertit καταραῖς.

taxo. V. Plin. 16, 10 (20).

Segni Condrusique. Condrusorum nomen hodieque in Leodiensi regione obtinet. Est ei in vicinia oppidum *Ciney* vel *Chiney* quo Segni veteres dignoscuntur.

stione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis in tris partes distributis, inpedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hiemandi caussa consederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat, tum quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio inpedimentis legionem XIIII reliquit, unam ex iis tribus, quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praeficit ducentosque equites adtribuit.

33. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios adtingunt, proficisci iubet: C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Aduatucis adiacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in

Aduatucam. Nomen id castelli divisim *ad Vatucam* scribitur in codd. et edd. vett. Iunctim id legit Valesius in Not. Gall. p. 566. quod inde alii vulgo secuti. Displicet hoc viro docto I. C. H. qui in Miscell. Lips. novis vol. 3. p. 658 restitui iubet *ad Vatucam.* Sequitur autem Fullonium in Hist. Leodiensi t. 1. p. 1. cap. 8. p. 17. ubi castellum, de quo agitur, in *Cassella* prope Wittemium, Traiectum inter Mosae et Aquisgranum figit. Convenit statim nomen *Cassellae*, dein situs in mediis Eburonum finibus, quorum civitas propior Rheno Mosam inter et Rhenum habitabat. Cf. 5, 29. 6, 35. Sic *Aduatuca*, de qua mentio 2, 29. cis Mosam sita fuit; castellum, quod sive *Aduatucam* sive *ad Vatucam* dicas, perinde esse puto, trans Mosam inter hunc et Rhenum. Baxter in Gloss. antiq. Britann. p. 122. nomen explicare satagit *at utiic av*, ad fauces undae.

Titur. atque Aurunc. Cf. 5, 24—38. *M.*

munitiones, hiberna munita. v. ibid. Infra cap. 37 castellum dicitur. *M.*

Aduatucis. Al. *ad Aduatucos*, item *Aduatucos.*

Scaldem. Interpres Gr. Σάβιν, nunc *Sambre*: atque ita expeditae rationes sunt. Qui Scaldim vel Scaldem tuentur, hi vel errasse Caesarem dicunt, vel aliam nunc faciem horum fluminum, mersa forte terrae parte, per quam Scaldis ad Mosam decurrerit. *Cellarius.* Cf. 2, 16. 18. E contrario Davisius et Oudend. alios auctores recentiores

Mosam, extremasque Arduennae partis ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens, post diem septimum sese reversurum, confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipublicae commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud belli initium capere possent.

34. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet; sed omnis in partis dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus inpedita, spem praesidii aut salutis aliquam obferebat, consederat. Haec loca vicinitatibus

secuti, et Ritterus in hist. Gall. p. 86, defendunt alteram lectionem, *Scaldem*. *M.* Ante submersam Scaldiae antiquae partem Scaldim brachium dextrorsum Tolenum versus emisisse, probabile videtur d'Anvillio.

post diem septimum. Scil. inchoatum, sive, ut Celsus, *ad d. s.*, quod valet *ante diem sept.* scil. finitum, ut Romani dicebant. vide c. 35. Cf. Clericus de arte crit. 2, 1. c. 10, 5. *Davis.*

in praesidio. Alii *praesidio* sine praepositione.

supra demonstr. v. cap. 31. *M.*

manus certa nulla, quia, ut ibidem est, Ambiorix copias non conduxerat, sed passim latere insserat. *M.*

non opp. non praesid. Vulgo *non praes. non opp.* Dein distinguunt post *defenderet*; emendavit Oud. ex codd. Demum pro *Ubi cuique* alii male *Ubicunque*. hoc enim dispersae multitudini non convenit.

aut locus — inpedita. Cod. Ursini et Andinae membranae: *aut locis silvestribus palus inpedita*. Beoe. Caesar non videtur in genere masculino *silvestris*, pro *silvester*, dixisse. *M.* Sed et Livius 27, 26. dixit *tumulus silvestris*.

Haec loca — nota. Hiulca oratio est, quae nec cum superioribus vinculo aliquo cohaeret, nec cum iis, quae sequuntur, quae illud *que* satis apte coniungitur. Ergo primo pro *haec* scripserim *quae*, et verba, *quae loca vicin. erant nota*, posuerim post *palus inpedita*. Deinde *loca vicinitatibus nota* puto esse vel nota propter vicinitates, vel nota vicinis accolis. *M.* Non video, quale remedium ista mutatio huic loco adferat. Sensus erit idem utroque modo. Quia ea loca vicinitatibus erant nota, in quae se recipere possent, ubi Romani confertim accederent, contra singuli ab hostibus facile occidi poterant, hinc magnam diligentiam res requirebat. Metonymia *vicinitatis* et aliis trita. V. Nepos Alcib. 10. Sallust. b. Catil. 35. Suet. Aug. 24. Cic. Offic. 2, 18.

erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda, nullum enim poterat universis ab perterritis ac dispersis periculum accidere, sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et praedae cupiditas multos longius evocabat et silvae incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. At in eiusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur; ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. Caesar ad finitumas civitates nuncios dimittit, omnes ad se evocat spe praedae, ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionarius miles, periclitetur; simul ut, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore, stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

diligentiam (Caesaris) *requirebat. M.*

summa exercitus, universus exercitus. *M.*

ab perterritis. Praepositionem e cod. Ursini et metaphraste Graeco supplevit Davis.

Nam et praedae — prohibebant. Haec omnia verba fortasse ponenda sunt post verbum *conservandis. M.*

et silvae. Alii *ae.*

At in eiusm. Alii *Ut. Et.*

in nocendo aliquid omittitur, quum non nocetur tantum et toties, quantum et quoties noceri potest. *M.*

omitteretur. Alii *praetermitteretur*, perinde est.

ad se evocat. Sic codd. et edd. vett. Male recentiores omisere. *ad se.*

legionarius miles. Alii *legionariorum.* et pro *periclitetur* vulgo *periclitaretur.*

nomen civitatis tollatur. Qui Eburonum superstites fuerunt, hi in Tungrorum nomen concesserunt. *Glandorp.* et *Cellar.* Cf. Ritteri hist. Gall. p. 107. *M.*

35. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur, diesque adpetebat septimus, quem ad diem Caesar ad inpedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit et quantos adferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo caussam timoris adferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equitum duo milia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes supra docuimus: transeunt Rhenum navibus ratibusque, XXX milibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus praesidiumque ab Caesare relictum: primos Eburonum fines adeunt, multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda, longius procedunt: non hos palus, in bello latrociniisque natos, non silvae morantur: quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis, *Quid vos*, inquit, *hanc miseram ac tenuem sectamini praedam*, *quibus licet iam esse fortunatissimis? Tribus horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit*, *praesidii tantum est*, *ut ne murus quidem cingi possit*, *neque quisquam*

reverti constituerat. Cf. cap. 33. *M.*

supra docuimus. Cf. 4, 16. *M.*

transeunt. Al. *transeuntes*.

perfectus. Ita reposui cum Oudendorpio in ed. posteriore. — V. c. 29. Alii *ioperfectus*, qui videlicet pons non amplius perfectus erat, parte aliqua rescissa. — *Inperfectum* pro *reciso* durum Oudend. videtur.

fortunatissimis. Alii *fortunatissimos*. Sed istud boni codd.

Aduatucam venire potestis. Alii *Aduatucam veniri potest*. quod probat Gronov. ad Liv. 8, 34.

fortunas contulit. vid. cap. 32. *M.*

tantum est. i. e. iam parum. Sic et C. 3, 2. *tantum navium*.

ut ne murus. Al. *ut murus*. male.

egredi extra munitiones audeat. Oblata spe, Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt, usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

36. Cicero, qui per omnes superiores dies praeceptis Caesaris summa diligentia milites in castris continuisset ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, septimo die diffidens, de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de reditu eius fama adferebatur; simul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene obsessionem adpellabant, si quidem ex castris egredi non liceret; nullum eiusmodi casum exspectans, quo, novem oppositis legionibus maximoque equitatu, dispersis ac paene deletis hostibus, in milibus passuum III obfendi posset; quinque cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC sub vexillo una mittuntur; magna praeterea multitudo calonum, magna vis iumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

Oblata spe. Alii *Obiecta.*

in occulto rel. in silvis. v. cap. 41. De temeritate et casu huius molitionis Germanorum c. 42 dicit: *eo consilio Rhenum transierant — obtulerant* — De hac cum Germanis concertatione paucis egit Dio Cass. 40, 32. *M.*

per omnes sup. dies. Alii *ad omnes.* in aliis praepositio deest.

summa dilig. Alii *cum s. d.*

eum progressum. Pronomen in codd. quibusdam et edd. vett. deest. non male.

qui illius patientiam — adpellabant; dicebant, eum ita patienter intra castra se continere, ut hoc nihil differret ab obsidione. *M.*

novem legionibus. Vid. cap. 33. Novem legiones variis in locis oppositae erant hostibus. *M.*

in mil. pass. tr. intra tria milia passuum. *M.*

misit. Alii *mittit.*

in castris. Deest hoc in codd. variis et edd. priscis. Graecus habet ἐν Βελγίᾳ pro Ἀδουατούκᾳ.

circ. CCC. Graecus διακόσιοι.

sub vexillo. Praefertur vexillum. *M.*

37. Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab decumana porta in castra inrumpere conantur: nec prius sunt visi, obiectis ab ea parte silvis, quam castris adpropinquarent, usque eo, ut, qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum inpetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio caussam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius capta iam castra pronunciat; alius, deleto exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt, Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

38. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac

tempore et casu. Redundat *et*, ut Clark. et Oudendorp. monuerunt. *M.*

religiones fingunt, putant, religioni sibi esse debere, contra religionem se egisse; quod in loco male ominato consederint. Dicit *novas*, quia nunc demum cogitabant hoc, quod antea non cogitarant: nunc erat illa opinio nova. *M.*

Cottae et Tit. Cf. c. 32. et 5, 28 sqq. *M.*

nullum praesidium, perexiguum: nam hoc e captivo audierant. Cf. c. 35. *M.*

ad Caesarem, apud Caesarem. Et hoc *apud* habent quidam libri; sed interpretamentum est. *M.*

mentionem fecimus. Cf. 2, 25. 3, 5. *M.*

diem iam quintum cibo caruerat. Hic, diffisus suae atque omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit: videt inminere hostes atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis atque in porta consistit. Consequuntur hunc Centuriones eius cohortis, quae in statione erat: paullisper una proelium sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus: aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant speciemque defensorum praebeant.

39. Interim confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt; praecurrunt equites, quanto sit res in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quae perterritos recipiat: modo conscripti, atque usus militaris inperiti, ad Tribunum militum Centurionesque ora convertunt: quid ab his praecipiatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, obpugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse ex captivis cognoverant: postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus inpetum faciunt.

40. Calones in proximum tumulum procurrunt: hinc celeriter deiecti se in signa manipulosque coniiciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent, quoniam tam propinqua sint castra; et, si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse confidunt: alii, ut in iugo consistant atque eumdem

Relinquit animus Sextium, animi deliquium passus est, ut medici loquuntur. *Deficiens* additum ante *aegre* in uno cod. Oxon. exstat; sed videtur redundare. *M.* Mortuus non dicitur, ut Davisius putasse videtur. Mox enim servatus narratur. *obpugnatione.* Al. *ab obpugnatione.* *at reliquos.* i. e. tum saltem.

omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio Equite Romano, qui eis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque eodem impetu militum virtute servantur. At ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent; neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt; sed, se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserant. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis caussa in superiores erant ordines huius legionis transducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute submotis hostibus, praeter spem incolumis in castra pervenit; pars a barbaris circumventa periit.

41. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros iam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror, ut ea nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Caesarem

usu percepto. vid. Ind. in *usus. M.* Cf. C. 3, 84.

Ac tantus fuit. Alii *At.* quod Davis. reponi iubet.

fidem non faceret. Canterus 2, 18. *fidem non haberet.* ex codd. nonnullis. male. Dicendum enim foret, *haberent.* T: *fidem faceret* hic est *persuaderet.*

adesse Caesarem. Hotomannus huc refert locum e Sueton. Iul. c. 58. *Caesar, obsessione castrorum in Germania nunciata, per stationes hostium Gallico habitu penetravit ad suos.* Et videntur verba huc referenda. Sed Suetonius erravit, quum *in Germania* dixit: nam a Germanis, qui in Galliam transierant, castra sunt obsessa, non autem in Germania. *M.*

exercitu. Sic omnium animos timor praeoccupaverat, ut, paene alienata mente, deletis omnibus copiis equitatum tantum se ex fuga recepisse, dicerent, neque, incolumi exercitu, Germanos castra obpugnaturos fuisse contenderent. Quem timorem Caesaris adventus sustulit.

42. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus, ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse indicavit; multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.

43. Caesar, rursus ad vexandos hostes profectus, magno coacto numero ex finitumis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur: praeda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant; ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu,

equitatum tantum. Hoc *tantum* e suo codice et Ursini adiecit Scaliger. Posset abesse.

eventus belli non ignorans. Norat, quam varii essent et incerti eventus belli, eosque non esse in ducis militumque potestate, non caveri praeviderique posse, nec semper in culpam vertendos, si adversi fuerint. Noluit ergo milites suos magnopere reprehendere. *M.* Pro *ignorans* alii *ignarus.*

casu, casui. Cf. 1, 16. *M.*

indicavit. Hoc praefert Oud. Alii *iudicavit.*

avertisset. Alii *avertissent.*

Rhenum transierant. Vid. c. 35. *M.*

obtulerint. Vulgo *obtulerant.*

sed etiam. In Oxon. deest *etiam*, ut fit et alibi. V. 1, 18 et 43. Conf. Drakenb. ad Liv. 2, 6.

rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est, tanto in omnis partis diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi inlata atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam studio vincerent, semperque paullum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet et noctu occultatus alias regiones partesque peteret, non maiore equitum praesidio, quam quatuor, quibus solis vitam suam committere audebat.

44. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar duarum cohortium damno, Durocortorum Remorum reducit, concilioque in eum locum Galliae indicto, de coniuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit; et de Accone, qui princeps eius consilii fuerat, graviore sententia pronunciata, more maiorum supplicium sumsit. Nonnulli iudicium veriti profugerunt; quibus quum aqua atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Trevirorum, in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis conlocavit; frumentoque exercitu proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

ut modo (paullo ante) *visum* — Vulgo legebatur: *ut non modo* — *captivi, sed nec* — E codd. Oudendorpius restituit veriorem lectionem, eiectis verbis *non* et *sed*. *M.*

ut (adeo) *spe consequendi inlat*. *M.*

latebris ac silvis. Posteriora absunt a plerisque codd. In paucioribus *aut silvis* legitur. Sunt ergo verba adsuta. *M.* et glossa sequentium verborum. Delevi.

de Accone. Cf. c. 4. *M.*

Agendici. Alii *Agedinci*. *Agedici*.

ad conventus. Cf. 5, 1.

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER SEPTIMVS.

ARGVMENTVM.

Bellum Vercingetorigis.

Cap. 1. *Nova consilia Gallorum de bello.* 2. 3. *Bellum a Carnutibus susceptum.* 4. 5. *ab Aruernis, auctore Vercingetorige.* 6. *Periculosum iter Caesaris ad exercitum.* 7. 8. *Aruerni oppressi.* 9. *Gergovia ab Vercingetorige obpugnata.* 10. *Iter Caesaris ad ferendum auxilium.* 11—13. *Vellaunodunum, Genabum, Noviodunum a Caesare capta. iter ad Avaricum.* 14. 15. *Biturigum oppida praeter Avaricum a Gallis incensa.* 16. 17. *Inopia Romanorum ad Avaricum.* 18—21. *Vercingetorix proditionis insimulatus, absolutus.* 22. *Gallorum in defendendo oppido studium.* 23. *Muri Gallici.* 24. 25. *Ager Romanus incensus. eruptio Gallorum repressa.* 26. *Consilium Gallorum clam profugiendi ex oppido clamore muliebri inpeditum.* 27. 28. *Avaricum expugnatum.* 29—31. *Bellum ab Vercingetorige continuatum.* 32. 33. *Motus in Aeduis a Caesare compositi.* 34. 35. *Exercitus Romanus trans Elaverem expositus. pars copiarum in Senones et Parisios missa.* 36. *Castra Caesaris ad Gergoviam.* 37—40. *Novae turbae in Aeduis, auctoribus Convictolitane et Litavico. Litavicus, qui subsidium, ab Aeduis Caesari missum, sollicitaverat, obpressus.* 41. *Romanorum castra interim obpugnata. aegre defensa.* 42. 43. *Aeduorum defectio* 44—51. *Inpetus Romanorum in Gergoviam. clades.* 52. 53. *Oratio Caesaris ad milites. obsessio Gergoviae soluta.* 54—56. *Bellum ab Aeduis susceptum exercitus Caesaris per Ligerim transductus.* 57—62. *Labieni res feliciter in Parisiis gestae.* 63. 64. *Vercingetorix totius Galliae imperator.* 65. *Caesaris cura ad omnes casus.* 66. 67. *Vercingetorix equestri proelio superatus.* 68. 69. *Alesiae, in quam Vercingetorix, facto proelio, se contulerat, descriptio.* 70. *Nova clades Gallorum equitatui virtute Germanorum in-*

lata. 71. *Equitatus a Vercingetorige dimissus. omnis Gallia ad bellum evocata.* 72–74 *Caesaris munitiones contra oppidanos et hostes exteriores.* 75. 76. *Subsidium Gallorum comparatum.* 77. 78 *Inopia Gallorum Alesiae. Critognati oratio. Mandubii ex oppido expulsi.* 79. 80. *Subsidium a Romanis repulsum.* 81. 82. *Castra Romana utraque ex parte obpugnata. Galli magno detrimento victi.* 83–88. *Nova consilia Gallorum. inpetus in castra Romana ex colle, qui est ad septemtriones. eruptio ex oppido. Romanorum labor. victoria.* 89. 90. *Deditio oppidi. Aeduorum. Aruernorum. hiberna.*

Quieta Gallia, Caesar ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii caede: de Senatusque consulto certior factus, ut omnes Italiae iuniores coniurarent, dilectum tota provincia habere instituit. Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et adfingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Hac inpulsi occasione, qui iam ante se Populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte; hunc casum ad

de Clodii caede. Cic. pro Milon. cap. 9. 10. Appian. de Bell. Civ. 2, 14. Dio Cass. 40, 48. *M.* Recentiores adiecere praenomen, quod non est necessarium.

de sen. consulto. Cic. ibid. cap. 26. et Asconius in argumento Milonianae orationis. *M.* Praepositio *de* est omissa in codd. variis et edd. primis, a praecedente voce hausta.

coniurarent. Cum propter periculi vicinitatem non liceret, singulos sacramento rogare: omnes, edicto in unum locum convocati, *simul iurabant*, quae dicta est *coniuratio.* v. Servius ad Virg. Aen. 8, 5. *Cellar.*

rumoribus. Male Ciacconius reponendum suadet *rumores.*

subiectos. alii *subditos.*

de Acconis morte. Conf. 6, 44. *M.*

ipsos recidere posse demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Eius in primis rationem habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, audeant ex hibernis egredi; neque imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit: postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a maioribus acceperint, reciperare.

2. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, *se nullum periculum communis salutis caussa recusare, principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur, et, quoniam in praesentia obsidibus inter se cavere non possint, ne res efferatur, ut iureiurando ac fide sanciatur, petunt, conlatis militaribus signis, quo more eorum gravissimae cerimoniae continentur, ne facto initio belli, ab reliquis deserantur.* Tum, conlaudatis Carnutibus, dato iureiurando ab omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto, ab concilio disceditur.

Id esse facile. Aliter haec narrat Florus 3, 10, 22. ubi etiam pro *Cevenna* c. 8. infra ponit *Alpes.*

profitentur Carnutes. Cum hac narratione conferendi sunt Plutarch. in Caes. cap. 25 sqq. Dio Cass. 40, 33 sqq. Orosius 6, 11. Attigit Strabo 4. p. 191. *M.*

principesque. Addunt *se*, quod in codd. multis et ed. Ven. recte deest.

obsidibus. Alii *de obsidibus*, quod Morus etiam admiserat, sed Oud. veram lectionem dedit. *Obsidibus cavere* est dare obsides in pignus fidei. Idem bene restituit *possunt.*

quo more, alii male *quod.*

graviss. cerim. ritus, qui magnam auctoritatem et vim ad obstringendos religioneque implendos animos habent, ritus sacrosancti et inviolabiles, constant hac re, signorum comportatione, more Gallis usitato. Ergo, si quid volunt inviolabili cerimonia sancire et ratum facere, more maiorum utuntur hac comportatione signorum, per quae iurant, seque obstringunt. *M.* Perperam haec reddidit Graecus.

3. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi caussa ibi constiterant, in his C. Fusium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur: *nam, ubi maior atque inlustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt; ut tum accidit:* nam, quae Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Aruernorum audita sunt; quod spatium est milium circiter CLX.

4. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Aruernus, summae potentiae adolescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat, et ob eam caussam, quod Regnum adpetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus, facile incendit. Cognito eius consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant,

Citam. Sic codd. Vulgo *Cottam.* Non legit hoc cognomen metaphr. Gr. *M.* Sed habet Γάϊον Φούσιον καλὸν κἀγαθόν, quasi legisset *catum honestumque.*

honestum equitem R. Solet Cicero *honestissimos equites* vocare.

spatium milium CLX. scil. passuum. Quod verbum *passuum* etsi abest a codd. quibusdam, more consueto Romanis, tamen, ut solet, vulgo additum est in codd. et edd. *M.*

Vercingetorix. De hoc nomine vide notata ad 5, 3. Caesar nomen dignitatis pro nomine proprio accipit.

Galliae totius. scil. Celticae.

incendit. Vulgo praemittitur *eos.* Sed hoc delevit Oudend. quippe quod a codd. variis deest: et ita solet noster. V. 6, 43. et mox c. 29. 60. etc.

concurritur. Lectio quorumdam codd. et edd. est: *concurrunt. Prohibetur ab Goban.* — *M.* Probat hanc lectionem Davis. Sed verbum *prohibetur* a multis codicibus exulat.

Gergovia. Rudera oppidi in monte *Gorgoie* inter Clarum montem (*Clermont*) et Elaverem hodieque supersunt. Vid. Cellar. Geogr. Ant. 2, 2, 1. D' Anville in Not. de la Gaule p. 349. Alias *Gergoviae* in Boiis meminit noster c. 9.

expellitur ex oppido Gergovia: non destitit tamen atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate ad suam sententiam perducit: hortatur, ut communis libertatis caussa arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paullo ante erat eiectus, expellit ex civitate. Rex ab suis adpellatur; dimittit quoquoversus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes reliquosque omnes, qui Oceanum adtingunt, adiungit: omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quaeque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit: in primis equitatui studet. Summae diligentiae summam imperii severitatem addit; magnitudine subplicii dubitantes cogit: nam, maiore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat: leviore de caussa auribus desectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine poenae perterreant alios.

5. His subpliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit: ipse in Bituriges

destitit atque habet. alii *desistit.* Sed id ἀνακόλουθον temporis familiare nostro.

ad suam sent. Alii *in.*

ex civitate. i. e. tota regione. Ita et Graeci nonnunquam πόλιν usurpant.

Turones — Andes. Alii *Turonos — Andos.*

qui Oceanum adtingunt. Sunt illae Armoricae civitates, de quibus supra (2, 34. et 5, 53) dixi. *M.*

certum numerum mil. Strabo L. 4. p. 191. 400,000 milites Aruernos tum coëgisse scribit; scil. Aruernis solis tribuit, quod de omnibus Galliae populis valet.

Rutenos. Sic et Ptolemaeus. Vulgo *Ruthenos.*

proficiscitur. Eius adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Aedui de consilio Legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt. Qui quum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur legatisque nostris renunciant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Aruerni se circumsisterent. Id eane de caussa, quam legatis pronunciarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Aruernis coniungunt.

6. His rebus in Italiam Caesari nunciatis, quum iam ille urbanas res virtute Cn. Pompeii commodiorem in statum pervenisse intellegeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo quum venisset, magna difficultate adficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. Nam, si legiones in Provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat: si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

7. Interim Lucterius Cadurcus, in Rutenos missus, eam civitatem Aruernis conciliat. Progressus in Nitiobriges et Gabalos, ab utrisque obsides accipit et,

revertuntur. Sic codd. At Scal. et recentiores *revertunt.*

cane de caussa. Edd. primae et cod. Dorvillii *ea de caussa.*

ponendum. Alii *proponendum.* minus bene.

virtute Pompeii. V. scriptores rerum Romanarum, a l. cap. 1. commemoratos. *M.*

pacati. Alii codd. *quieti.* Sed hoc est glossema. *M.*

magna coacta manu, in Provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. Qua re nunciata, Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo quum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quae loca erant hostibus finituma, constituit: partem copiarum ex Provincia subplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Aruernorum contingunt, convenire iubet.

8. His rebus comparatis, represso iam Lucterio et remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur: etsi mons Cevenna, qui Aruernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter inpediebat: tamen discisa nive sex in altitudinem pedum atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Aruernorum pervenit. Quibus obpressis inopinantibus, quod se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem unquam homini eo tempore anni semitae patuerant, equitibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec fama ac

Rutenis provinc. Ruteni in limite Provinciae Romanae ad occasum: pars illorum in Provincia, pars extra illam. *Cellar.* Male ergo vulgo commate interposito seiunguntur istae voces, quod et de sequentibus *Volcis Arecomicis* notandum. V. Plin. 3, 4 (5). et 4, 19 (33). Cf. D'Anville in Not. de la Gaule.

Volcis Arecomicis, Volcorum parte ea, qui dicebantur Arecomici. Conf. 6, 24. Volcas Tectosages. *M.*

quod intrare etc. Hoc de Lucterio capiendum.

Cevenna. Ita constanter vetustissimi libri.

discisa nive. Sic cod. Cuiacii. quo notetur, nivem securibus ac dolabris diffractam fuisse. Vulgo *discussa.*

militum labore. Plerique codd. *sudore*, quae est verior lectio. *M.* Poëticum nimis hoc videtur Oud. Ita tamen Velleium, Val. Maximum, Plinium in epp. dixisse, idem ostendit. Forsan Caesarem scripsisse iunctim *sudore ac labore* suspicatur.

possint. Alii *possent.*

nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Aruerni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; praesertim quum videat, omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus, castra ex Biturigibus movet in Aruernos versus.

9. At Caesar, biduum in iis locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per caussam subplementi equitatusque cogendi ab exercitu discedit; Brutum adolescentem iis copiis praeficit; hunc monet, ut in omnis partes equites quam latissime pervagentur; daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus, Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso, per fines Aeduorum in Lingones contendit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur consilii, celeritate praecurreret. Eo quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque omnes in unum locum cogit, quam de eius adventu Aruernis nunciari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit, atque inde profectus Gergoviam, Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos

quam maximis p. itin. Sic codd. at edd. ante Lipsium, quocum recentiores male *qua.*

Gergoviam, Boi. opp. Suspecta multis Gergovia Boiorum; nota et probata Aruernorum (c. 4 et 34). *Cellar.* Inmerito suspectum habent hoc nomen Scaliger aliique, cum Gergovia haec dicta sit Boiorum, altera Aruernorum. *Clarkius.* Idem, quod Clarkio placuit, visum erat Ciacconio; sed cum varietur scriptura huius verbi (*Gergonia, Gortona, Γεργοβίνα, Gorgobia, Gorbolia*), ideoque incerta sit, quis tandem definiat, unam aut duas fuisse eiusdem nominis urbes, nec potius fateatur, nobis de hoc nomine h. l. non constare? *M.* Conf. D'Anville l. c. ad c. 4.

quos ibi — conlocaverat. Vid. omnino 1, 28. *M.* Alii male *quod.*

Caesar conlocaverat Aeduisque adtribuerat, obpugnare instituit.

10. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum adferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Aeduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo praesidium videret positum esse; sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est tamen, omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de subportando commeatu, praemittit ad Boios, qui de suo adventu doceant hortenturque, ut in fide maneant atque hostium inpetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus atque inpedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

11. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, obpugnare instituit idque biduo circumvallavit: ter-

Contra eleganter alii *victor*; quidam etiam *Helvetio*, sed *Helvetico* omnino praestat.

Aeduis adtribuerat, ut iis stipendia et tributa solverent. Cf. c. 10. *M.*

videret positum esse. Alii *videretur*.

Vellaunodunum. Vulgo putatur esse *Chateau-Landon en Gatinois*; ast le Beuf in *recueil de divers écrits servant à l'hist. de France* t. 2. p. 179. ex eo, quod amnis ex monte profluens, cui inpositum erat Vellaunodunum, dicitur hodieque *Vallaon* s. *Vallan* prope Antisiodorum (*Auxerre*), infert heic positum fuisse *Vellaunodunum*; D'Anvillius contra e distantia locorum inter Agedincum et ex nomine *Villa Belna in pago Vastinensi*, quod memoratur in Actis concilii Aurelianensis a. 862, docet potius fuisse *Beaune en Gatinois*. Eadem illa dissertatione Le Beuf oppidum Genabum adsignare studebat loco, cui hodie nomen *Gien le viel*. Verum, re adcuratius pensitata et detectis Aureliani veterum murorum ruderibus, palinodiam sibi cecinisse et Aureliano tribuisse Genabum, testis est Schoepflinus, qui hoc exemplo sun operis clar. Le Beuf adscriptum reliquit.

tio die missis ex oppido legatis de deditione, arma proferri, iumenta produci, DC obsides dari iubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium Legatum relinquit: ipse, ut quam primum iter conficeret, Genabum Carnutum proficiscitur, qui, tum primum adlato nuncio de oppugnatione Vellaunoduni, quum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Genabi tuendi caussa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo pervenit; castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, duas legiones in armis excubare iubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores nunciata, Caesar legiones, quas expeditas esse iusserat, portis incensis, intromittit atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivi

proferri. Alii *conferri*.

ut quam pr. iter fac. Genabum, ut primo quoque tempore, sine mora, contendere posset Genabum. *Proficiscitur*, inchoat iter, *er bricht auf*: nam hoc est proficisci. Quid ergo est in his absurdi aut obscuri? *Er bricht auf, um ohne Verzug auf Genabum los zugehen*. Tamen multa sunt super h. l. disputata. Mutavi vulgarem distinctionem, et *iter facere Genabum* coniunxi. *M*. Sequentia huic expositioni favent. Ad Genabum enim mox moratur Caesar. Clarkius contra et Oudend. ita rem capiunt: *ipse, ut quam primum iter* institutum *conficeret*, scil. Gergoviam adversus Vercingetorigem; *Genabum proficiscitur*. Ti *conficeret* est e cod. Leid. Vulgo *faceret*.

quod eo mitterent. Haec verba sunt supervacua. Si Carnutes Genabum praesidio tueri voluerunt, sponte intelligitur, praesidium eos mittere eo voluisse et debuisse. *M*.

Huc biduo pervenit. Vulgo inserunt *Caesar*.

continebat. v. Ind. *M*. Negant *continere* eo sensu dici, quo *contingere*, unde hic Oud. mavult *contingebat*, ut mox c. 23. *inter se contingant trabes*. Videsis tamen, annon apud Plautum Stich. 3, 1, 44. *Utroque commeatus continet*, ista significatione dicatur.

cuncti vivi. Bene sic iunxit Oudend. e codd. diversis, quorum alii habent *cuncti*, alii *vivi*.

caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerim transducit atque in Biturigum fines pervenit.

12. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, obpugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum Biturigum, positum in via, Noviodunum obpugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret suaeque vitae consuleret; ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari iubet. Parte iam obsidum transdita, quum reliqua administrarentur, Centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simulatque oppidani conspexerunt atque in spem auxilii venerunt; clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido quum ex significatione Gallorum novi aliquid ab his iniri consilii intellexissent, gladiis destrictis portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

13. Caesar ex castris equitatum educi iubet proeliumque equestre committit: laborantibus iam suis Germanos equites circiter CD submittit, quos ab

multitudini. Alii *multitudinis*.

obpugnatione (Gergoviae, vid. c. 9) *destitit*. *M.* Vide notata ad c. 4.

Bitur. pos. in via. Haec, quia absunt a plerisque codd. et edd. antiquis, Oudendorpius resecari vult. Addit vir ille doctus et hanc caussam, non Biturigum fuisse oppidum, sed Aeduorum (cap. 55), in finibus Biturigum quo occupato demum in fines Biturigum Caesar profectus sit. *M.* Videntur omnino delenda.

committit. Alii *committi*.

initio secum habere instituerat. Eorum inpetum Galli sustinere non potuerunt atque in fugam coniecti, multis amissis, se ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est; quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

14. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat. Docet, *longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum: omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur: id esse facile, quod equitatu ipsi abundent, et quod anni tempore subleventur: pabulum secari non posse: necessario dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea salutis caussa rei familiaris commoda negligenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio, a Boia quoquo versus,*

perduxerunt. scil. *protractos e latebris.* Al. *produxerunt.*

quod equitatu. Scripserat forsan *et quod* iudice Oud.

deleri posse. Al. *diripi.* Aliud quid latere suspicatur Oud.

incendi oportere. Post haec verba lacunam adgnoscit I. C. H. quia *hoc spatio* spectet ad locorum ante designatorum distantiam, quorum commemoratio desit; tum *harum rerum copiam* nihil habere, quo referatur; demum Boiam putat esse *Gergobinam* vel *Gergovinam Boiam* i. e. *Gergoviam Boiorum*, de qua c. 9. Vulgo tamen omnia bene cohaerere putant, *hoc spatio* spectare ad *loca incendenda* et *harum rerum copiam* ad pabulationem et commeatum.

a Boia. Aut fatendum erit, esse hoc nomen oppidi, nobis incogniti; et quidni hoc fateamur? aut, Vossii et Cellarii suasu, *a Boiis* legetur: nam haec res gesta est in finibus Boiorum. vid. cap. 9. 10. *M.* Ursi-

quo pabulandi caussa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam subpetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur; Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius ab castris progressuros: neque interesse, ipsosne interficiant inpedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione et loci natura ab omni sint periculo tuta; neu suis sint ad detractandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendum. Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimare debere, liberos, coniuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.

15. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se, prope, explorata victoria, celeriter amissa reciperaturos, confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi pla-

nus et Ciacconius gratis reponebant *ab hoste*. Davisius *Boiam* pro regione Boiorum poni autumat, ut 3, 9. *Venetia* Venetorum terra dicitur. Idem tamen ista verba *hoc est spatio a B. q. versus* (ut leguntur in edit. Iungermanni) e margine in textum inrepsisse putat. Alii saltem verba *a Boia* uncis includunt tanquam intrusa; habet tamen et Graecus ἀπὸ τῆς Βοίας.

progressuros. Alii *processuros.*

ipsosne — inpedimentisne. Ergo duplex *ne* est pro *utrum* et *an*. *M.*

inpedimentisne. Alii *inpedimentisve*, minus bene; istud boni codd. et edd. vett.

proposita, parata, et veluti ad manum, ad deportandam inde copiam. *M.*

aestimare. Alii *aestimari*. Illud rectius.

quod se, prope, et paullo post *confidebant*, certo delenda sunt; Oudendorpius dubitanter significavit, ea delenda videri. Alii libri non habent, *quod se prope*: ab aliis abest, *se prope*: alii pro *confidebant* ponunt *sperabant*. Haec sunt certa indicia verborum adsutorum. *M.*

ceret, an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, *ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur*; *facile se loci natura defensuros* dicunt, *quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum.* Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia volgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

16. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe milia passuum XVI. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat, et, quid fieri vellet, imperabat: omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque, quum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo adficiebat: etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

17. Castris ad eam partem oppidi positis, Caesar, quae intermissa a flumine et a palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem adparare, vineas agere, turres duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque Aeduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiuvabant; alteri non magnis facultatibus,

pars intermissa a flum. et a pal. non obducta flum. et pal. ubi non erat flumen et palus. Cf. c. 15. *M.*

quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumserunt. Summa difficultate rei frumentariae adfecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentia Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint et, pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita, Populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar quum in opere singulas legiones adpellaret et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum obpugnationem diceret; universi ab eo, *ne id faceret*, petebant: *sic se compluris annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, numquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam obpugnationem relinquissent: praestare, omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent.* Haec eadem Centurionibus Tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

18. Quum iam muro turres adpropinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem consumto pabulo castra movisse propius Avaricum, atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari consuessent, insidiarum caussa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane

caruerint. Leg. *carerent.*

adacto. i. e. coacto, compulso. Frustra Ciacc. et Ursinus volebant *abacto.*

quam non civ. subaudi *ut.* Sic emendatione non opus.

qui Genabi — interissent. Cf. c. 3. *M.*

qui — proel. consuessent. Describuntur supra 1, 48. *M.*

arbitraretur. Sic Oud. e codd. Vulgo *arbitrabatur.*

pervenit. Illi celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros inpedimentaque sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnis in loco aperto atque edito instruxerunt. Qua re nunciata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit.

19. Collis erat, leniter ab infimo adclivis: hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque inpedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus eius paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret; qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Caesar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interiecto, et signum proelii exposcentes, edocet, *quanto detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam: quos quum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem.* Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra; reliquaque, quae ad obpugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

20. Vercingetorix, quum ad suos redisset, proditionis insimulatus, quod castra propius Romanos

generatim. v. Ind. Et *in civitates* videtur delendum: nam *generatim* est h. l. *per genera s. civitates. M.*

videret — cognosceret. Sic e codd. Clarkius et Oudendorpius: vulgo, *viderent, existimarent.* etc. *M.*

sit, videat, recusent. Sic e codd. Oudendorpius: vulgo, *esset, videret, recusarent. M.*

sua salute, sua vita. *M.*

insimulatus. Alii non male *insimulatur.*

movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu Romani tanta obportunitate et celeritate venissent; non haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse; Regnum illum Galliae malle Caesaris concessu, quam ipsorum habere beneficio: tali modo adcusatus ad haec respondit: *Quod castra movisset, factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci obportunitate, qui se ipsum munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum inpelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae; si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere, potuerint; qui dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Caesare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Haec ut intellegatis*, inquit, *a me sincere pronunciari, audite Romanos milites.* Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciaverat. Hi, iam ante edocti, quae interrogati pronunciarent, *milites se esse legionarios* dicunt: *fame et inopia adductos clam*

fortuito. Alii. *fortuitu.* Conf. Oud. ad Suet. Tib. 39.

ipsis remittere, se non urgere et instare, ut hoc vel illud credant, se pati eos uti sua opinione. *M.* Gr. συγγινώσκειν.

Haec ut. Alii *Quod ut.*

ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec iam vires sufficere cuiquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse Imperatorem, si nihil in obpugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. Haec, inquit, *a me*, Vercingetorix, *beneficia habetis, quem proditionis insimulatis, cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame paene consumtum videtis; quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.*

21. Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat; quod facere in eo consuerunt, cuius orationem adprobant; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de eius fide dubitandum; nec maiore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.

22. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cuiusque modi Gallorum occurrebant, *ut est summae genus solertiae atque ad omnia imitanda atque efficienda, quae ab quoque tradantur, aptissimum.* Nam et

operis laborem, eundi, mnniendi, obpugnandi molestiam. Cf. c. 28. *M.*

ex hac fuga. In aliis *hac* deest.

delecta. Vossii codex *dilecti.* ut b. Hisp. 34. *interfecti sunt hominum milia* XXII. Alia exempla dat Oudend.

quod penes eos. Clarkius ex codd. *quod paene in eo.* Sic et Graecus.

si id oppidum. Τὸ *id* restituit Oudend. ex codd. et edd. Ita et Graecus.

Singulari — virtuti, quam in obpugnando Avarico demonstrabant: hanc enim urbem obpugnabant. vid. cap. 17 et 19 fin. *M.* Ceterum ante hoc caput lacunam esse arbitrantur vulgo; Vossius negat et omnia bene cohaerere ostendit.

laqueis falces avertebant, quas, quum destinaverant, tormentis introrsus reducebant; et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferrariae, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adaequabant; et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis

laqueis falces avertebant, falces murales (v. Ind. in *falx*). laqueis capiunt (Veget. de re mil. 4, 23), et sic avertunt a muro, ne ei infigantur. *M.*

destinaverant, laqueo prehensas figebant, immotas tenebant, ne possent muro inmitti. v. Ind. *M.* Sic bene Turnebus Adu. 14, 11. et Vossius ad h. l. Eo facit Vitruvius 10, 12. *areae — destinandae firmiter.* Lipsius contra volebat *distinuerant*, invitis membranis audacter, quod placet et Hotomanno pro *averterant.*

tormentis, an contortis funibus? Cf. omnino de B. Civ. 3, 9. *praesectis mulierum crinibus tormenta fecerunt.* Florus 2, 15, 10. *mulieres crines suos in tormentorum vincula contulerunt.* *M.* Adde Petron. cap. 102. *sine tormentorum iniuria.* Quintil. declam. 19. *tormenta laxavi*, Gratius cyneg. v. 26. *tormento adstringere.* Plaut. Curcul. 2, 1, 12. *tormento non potuit retineri ferreo.*

aggerem cuniculis subtrahebant, cuniculis ductis efficiebant, ut agger, basis turrium, subsideret turribusque impositis subtraheretur. *M.*

ferrariae (fodinae). Idem narravit supra 3, 21. *M.*

turribus contabulaverant. Quid sit *contabulare turres*, vid. in Ind. Sed *murum contabulare turribus* fortasse significat, aliam pone aliam turrim ponere circa murum, ut ex unius tabulato transiri possit in alterius tabulatum, sitque circa murum totum propemodum continuum tabulatum: uno verbo, cingere murum contabulatis turribus. Metaphr. graec. πύργοις ἐπύργωσαν πᾶν τὸ τεῖχος. *M.*

aggeri. An vallo, quo cingebatur urbs? Metaphr. Gr. σταύρωμα. *M.*

agger quotidianus, tantum aggeris, quantum quotidie egerebatur s. iaciebatur. *M.*

agger exprimit turres, agger, basis turrium, surgens (dum altior in dies fit egesta maiore copia terrae) facit, ut et turres surgant (altiores fiant). *M.* Sic *exprimere* est contrarium τοῦ *deprimere.*

mali turrium committuntur, trabes longiores, quibus constare solent turres, superimponuntur altera alteri et colligantur, ut quam longissimae fiant. *M.*

apertos cuniculos — morabantur, aperturam seu exitum cuniculi replebant et obstruebant multis re-

saxis morabantur, moenibusque adpropinquare prohibebant.

23. *Muris autem omnibus Gallicis haec fere forma est. Trabes directae, perpetuae in longitudinem, paribus intervallis distantes inter se binos pedes, in solo conlocantur; hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. His conlocatis et coagmentatis alius insuper ordo adiicitur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis, singulae, singulis saxis interiectis, arte contineantur. Sic deinceps omne opus contexitur, dum iusta muri altitudo expleatur. Hoc quum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant;*

bus, et sic morabantur hostes, ne possent adire. Ut si dicam, *hiatum antri moror*, in hiatu antri pono aliquid, quod ingredi aut egredi volentes moratur et impedit. *M.* Ceterum totum hunc locum mutilum statuit I. C. H. eumque sic refingit: *nostrarum turr. altit. et, quantum inter has quotid. labor aggerem evexerat* (Graecus habet ἀναφειῶν) *cuniculis suarumque turrium malis* (i. e. damnis *divexabant et apertis cuniculis, vineasque nostras praeusta* etc.

Trabes directae, gerade Balken. v. Ind. Mox dicit, *rectis lineis. M.*

perpetuae in long. continuata serie nexae (h. e. sic, ut extrema extremis coëant, vel extremitas unius extremitati alterius inligata infixaque sit), et quidem in longitudinem. Sic, monente Oudendorpio, hoc intellexit Lambertus Bos in animadv. ad Caes. p. 21, firmavitque sententiam conferendo Iosephi loco (Bell. Iud. 7, 33), qui in ed. Havercampiana exstat lib. 7, c. 8. §. 5. Locus ipse nostro est ita similis, ut necessario cum eo sit conferendus. *M.*

distantes, quod spectat ad altitudinem. *M.*

in solo conlocantur, humi ponuntur, in solo porriguntur: non autem solo infiguntur sic, ut erectae stent. Monuerunt Davis. et Clark. *M.*

hae revinciuntur, copulantur per trabes alias, oblique impositas illis directis et humi porrectis. Monuerunt Rhellicanus et Hotomannus. *M.* Codd. quidam *aere vinciuntur*, quod ortum ex *hae*, scripto sine adspiratione.

introrsus, ergo in latitudinem. *M.*

aggere, terra egesta. *M.*

adiicitur. Gr. ἐπεμβάλλονται.

intermissae spatiis. Frustra Hotom. *intermissis.* Sic enim et cap. 70. *planities intermissa collibus.*

singulis saxis, singulis saxorum stratis s. ordinibus. *M.*

ac saxis. Male Scaliger et recentiores *aut*, vitio operarum, ut videtur.

tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet obportunitatem : quod et ab incendio lapis et ab ariete materia defendit , quae , perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta , neque perrumpi , neque distrahi potest.

24. Iis tot rebus inpedita obpugnatione, milites, quum toto tempore luto, frigore et adsiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt et diebus XXV aggerem, latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX, exstruxerunt. Quum is murum hostium paene contingeret, et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur: paullo ante tertiam vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant: eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris duae semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

materia, quidquid praeter lapides in eo muro est. *M.*

pedes quadragenos. An hoc longitudinem singularum trabium indicat? *M.*

revincta. An, *revinctis*? Sed ut omnino quamlibet admonitionem libenter feram, ita in huiusmodi praesertim loco si erroris fuero accusatus, non mirabor me errasse. Tractavit locum Lipsius Poliorcet. 2, 3 et 3, 5. *M.*

picem reliquasque. Intrusit heic Hotom. *alii*, quem Scaliger secutus, perperam.

occurreretur. Sic Scal. bene e codice suo. Vulgo *curreretur.* Respice ad 3, 4.

pluresque. Al. *duaeque. M.*

lentio noctis conati, non magna iactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus perpetua, quae intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Iamque hoc facere noctu adparabant, quum matres familiae repente in publicum procurrerunt flentesque, proiectae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad subplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas inpediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

27. Postero die Caesar, promota turri directisque operibus, quae facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari iussit et, quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas

matres familiae. Ita codd. Conf. 1, 50. et Ind. *M.* al. *familias.*

naturae. Alii *natura* per ἓν διὰ δυοῖν.

directisque operibus. Oud. sic explicat: *oppidum versus promotis et institutis, sive ita dispositis, ut operibus illis iam factis noceri et adpropinquari posset urbi.* Lectio non videtur certa: habent enim alii *derectis*, alii *directis*, *derelictis*, *erectis*, item codd. quidam, metaphr. Graec. et edd. pleraeque *perfectis*: tamen si Caesar *perfectis* scripsisset, nemo hoc mutasset. Sequor ergo Oudendorpium et locum intelligo sic, ut si Caesar scripsisset: *promota turri directisque* (ad urbem aliis) *operibus* (machinis, obpugnando destinatis). Cf. cap. 19 extr. *M.*

in occulto est mera explicatio verborum *intra vineas*, nec expressit metaphr. Graeca et abest a codd. quatuor: nam qui sunt intra vineas, medias inter vineas (v. Ind.), hi sunt vineis s. machinis illis tecti. Quod ergo intra vineas fit, id fit in occulto, ut hostes id cernere nequeant. Lectiones variae aut sunt falsae, ut *extra vineas*: aut sunt interpretamenta, ut *extra castra*, vel, *iuxta vineas*: aut sunt a librariis e pluribus conflatae, ut *extra castra vineas*, seu *extra castra vineasque*: legitur etiam in codd. pluribus, *legionibus expeditis*, recte.

cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent: his, qui primi murum adscendissent, praemia proposuit militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

28. Hostes, re nova perterriti, muro turribusque deiecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis armis, ultimas oppidi partes continenti inpetu petiverunt: parsque ibi, quum angusto portarum exitu se ipsi premerent, a militibus; pars, iam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic et Genabensi caede et labore operis incitati, non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XXXX milium, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille, multa iam nocte, silentio ex fuga excepit, veritus,

Ergo, quo et Oudendorpius inclinat, legendum erit: *Legionibus intra vineas expeditis, cohortatur,* (malim cum aliis, *cohortatus.*) *ut aliquando* — — Hanc constructionem imperiti non potuerunt concoquere, etsi recta est; sed putarunt *legiones cohortatur* esse coniungendum. *M.*

expeditas, ad pugnam remque gerendam paratas. *M.*

adscendissent. Cod. Andin. *escendissent.* conf. Gronov. ad Liv. 2, 28.

obviam deleverim: est interpretamentum verbi: *contra.* Idem Hotomanno visum est. *M.* Ursinus cum Faërno expungit *contra.* Si vulg. verum, pleonasmus est, qualis C. 3, 61. *vulgo universi.*

spes. Cod. reg. *spes omnis.*

Genabensi caede. Cf. cap. 3. *M.*

labore operis, quia in munitione tantum laboris et molestiae exhauriendum fuerat. Conf. c. 20. *M.*

ex omni eo numero. Id *eo* addunt boni codd. et amat ita struere noster. Vid. c. 79. *omnem eam planitiem.* Al. 9. *omni illa regione.*

ex fuga excepit. Alii contra omnes fere codices, *sic ex fuga excepit.* Voluere locum explicare: nam *sic* intelligendum est. *M.* Cf. not. ad 3, 14. 5, 15. i. e. intercepit in via.

ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur, ut, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

29. Postero die concilio convocato consolatus cohortatusque est, *ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute, neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia obpugnationis, cuius rei fuerint ipsi inperiti: errare, si qui in bello omnis secundos rerum proventus exspectent: sibi numquam placuisse, Avaricum defendi, cuius rei testes ipsos haberet; sed factum inprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter maioribus commodis sanaturum. Nam, quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent; has sua diligentia adiuncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum, cuius consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere; idque se prope iam effectum habere. Interea aequum esse, ab iis communis salutis caussa inpetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium inpetus sustinere possent.*

disparandos, seiungendos, separandos. Vid. Plautus in prologo Rud. v. 6. Duo codd. habent, *dispertiendos*. Sic Oudendorpius h. l. explicat, defendit et illustrat. Addatur Cic. de Invent. 1, 28. ubi *disparare* explicatur verbo separare. *M.*

ad suos, in eam partem castrorum, ubi sui erant. Ergo cum exercitus Gallicus constaret multarum civitatum hominibus, homines singularum civitatum tenebant singulas castrorum partes. Qui igitur nunc e fuga excipiuntur, hi deducuntur in eam partem castrorum, in qua populares eorum seorsim erant. Cf. *generatim* in Ind. et cap. 36. *M.*

in acie. Sic noster passim, alii *acie.*

proventus. Vulgo *eventus*: sed illud Davis. et Oudendorp. bene defenderunt. Exemplum v. in Ind. *M.* Conf. et Suet. Aug. 94. et Val. Max. 3, 2, 5. ext.

obsequentia. De re v. cap. 15. *M.* De verbo v. Berger de pulcrit. orationis p. 427. Refertur ad misericordiam vulgi cap. praeced.

consensu. Vulgo *consensui.* Cf. 1, 16. *M.*

30. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, maxime, quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat: plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod, re integra, primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque, ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas incommodo accepto, in dies augebatur; simul in spem veniebant eius adfirmatione de reliquis adiungendis civitatibus, primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt, et sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perferenda existimarent.

31. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque adliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capi posset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat. Simul ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem, et quam ante diem in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Gallia numerus, conquiri et ad se mitti iubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Ollovi-

et consp. multitud. Sic boni codd. et edd. vett. Vulgo recentiores *neque.*

Avar. — censuerat. Conf. c. 14. *M.*

patienda et perferenda. Sic Oud. ex codd. restituit. Ita et Horat. Ep. 1, 15, 17.

donis pollic. Alii inepte *bonis pollicitationibus.*

quorum oratione aut amic. capi quisque posset. Hunc esse ordinem verborum, Clarkius et Oudend. monuerunt: et sic metaphrastes Graecus interpretatus est. *M.* Pro *aut orat. subd.* Scaliger vitio operarum *et or. subd.* quod dein ad alias editiones fluxit. *Capi* in aliis deest.

conis filius, rex Nitiobrigum, cuius pater ab Senatu nostro amicus erat adpellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

32. Caesar, Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Iam prope hieme confecta, quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Aeduorum veniunt, oratum, *ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem*; *quod*, *quum singuli magistratus antiquitus creari atque regiam potestatem annum obtinere consuessent*, *duo magistratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanem*, *florentem et inlustrem adolescentem*; *alterum Cotum*, *antiquissima familia natum*, *atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis*; *cuius frater Valetiacus proximo anno eumdem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis, divisum senatum*, *divisum populum ; suas cuiusque eorum clientelas. Quod si diutius alatur controversia*, *fore*, *uti pars cum parte civitatis confligat*; *id ne accidat*, *positum in eius diligentia atque auctoritate.*

rex Nitiobrigum. De his Vercingetorigi conciliatis vid. c. 7. *M.* Nomen viri c. 46. mire variatur in codd. Graecus habet Τευτομάτος. Mihi non dubium est, legendum *Teutomarus*; haec terminatio a *mar*, celebris, frequens fuit in nominibus antiquis Celticis. Sic *Virdumarus* et similia.

annum obtinere. Conf. 1, 16. *M.* Alii *annuam.*

Valetiacus. Alii *Vedeliacus.* sed et Graecus Βαλητιακός.

populum in suas. Deleverim *in*, quia a codd. plerisque et edd. vett. abest, et ipse Oud. agnovit, Scaligerum primum illud *in* exhibuisse. Ergo sic procurrit oratio: *div. senatum*, *div. populum*; *suas cui. e. clientelas* (esse). Frangit vim orationis illud *in. M.* Omnino delendum. delevi.

33. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen, non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam coniuncta Populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet, atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit; et quod legibus Aeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter controversia esset, ad se Decetiam evocavit. Quum prope omnis civitas eo convenisset, doceretarque, paucis clam convocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renunciatum, quum leges duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cotum imperium deponere coëgit; Convictolitanem, qui per sacerdotes more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere iussit.

detrimentosum. vid. Ind. *M.* Codd. quidam *detrimento suo*.

de legibus. Bene sic repetitur praepositio more Caesaris, auctoritate codd.

Decetiam. Hoc nomen Ursinus in suo codice, et Oudend. in septem MSS. optimis reperit. Alii habent *etiam*, aut omnino omittunt hoc verbum. Ursinum Scaliger et Cellarius iam secuti erant. Wesselingius in nota ad Antonini itinerar. p. 367. Ursinum probavit. *M.* Hodie *Decize*. Cf. D'Anville Not. de la Gaule.

duo. Sic et 5, 58. Cf. Gron. ad Liv. 35, 21, Vulgo *duos*.

imperium. Vulgo *magistratum* contra codd. teste Oudendorpio. *M.* Glossa erat.

intermissis magistratibus. Adsentior Davisio, *intromissis mag.* legenti, e vestigiis metaphraseos Graecae, quae παρόντων τῶν ἀρχόντων habet. Accedere mihi videtur haec caussa, quod Caesar singula singulis opponit, et Cotum *a fratre*, Convictolitanem *a sacerdotibus*; illum *paucis clam convocatis*, hunc *intromissis magistratibus* creatum dicit. Clarkius etiam probavit emendationem Davisii; sin cui vulgata placeat, putet sensum esse posse, *quo tempore vacabat magistratus*. Sed nonne haec

34. Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur atque, omnibus omissis his rebus, huic bello servirent, eaque, quae meruissent, praemia ab se, devicta Gallia, exspectarent equitatumque omnem et peditum milia X sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae caussa disponeret, exercitum in duas partes divisit: IIII legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit; VI ipse in Aruernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equitatus partem illi adtribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis eius fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere coepit.

35. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu fereque e regione castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flumine inpediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado

esset περίεργως plane supervacua? Lamberti Bosii coniectura, ex eius animadv. ad Caes. p. 22. ab Oudendorpio iam prolata, *intermixtis magistratibus*, rem eamdem, quam Davisii emendatio, exprimit. *M.* Dubitat Oud. an non *intromittere* valere possit admittere.

his rebus. Oud. restituit *his* e codd. et edd. vett.

Elaveris. Hoc est additamentum recentius. Caesar scripserat, *ab altera parte:* alius deinde explicavit sic, *ab altera fluminis parte:* alius, *ab altera Elaveris parte;* nam haec est varietas scripturae in h. l. Videtur Oudendorpio idem placuisse, etsi fluctuat. *M.*

Quum uterque — poneret. Tam multiplex est h. l. varietas, diligenter enarrata ab Oudendorpio, ut vulgata lectio non possit certo dici a Caesare profecta, et locum additamentis obrutum esse adpareat, quibus resectis fortasse prima lectio reperiri poterit, quam fuisse puto hanc: *Quum utrimque essent in conspectu, fere castris castra opponebant. Dispositis* — Sic *utrimque* explicatum est adscriptis verbis, *uterque exercitus;* et e *regione* quale sit glossema, facile intelligitur. *Opponere* est a Lipsio: codd. enim verbum simplex *ponere* habent. Ceterum *que* post *fere* abest a quibusdam, et *ponebant* in pluribus legitur. *M.* In multis codd. et edd. vett. legitur, *Quum uterque utrinque exissent.* Morus dederat *e reg. castris castra p.* Sic et Oud. in ed. priore cum Scaligero et aliis, sed in ed. posteriore recte τὸ *castris* omisit.

non fere ante. Cod. Leid. *non fere nisi ante.* Sensu eodem. In caussa nives in montibus liquefactae.

transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positis, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus inpedimentis, ut consueverat, misit, captis quartis quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi iussis, quum iam ex diei tempore coniecturam caperet, in castra perventum, iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

36. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit, equestrique proelio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quae, posita in altissimo monte, omnis aditus difficiles habebat, de expugnatione de-

captis — cohortibus. Et haec est incerta lectio. Pro *captis* pauci codd. recentes habent *demtis:* verbum numeri *quartis* abest a plerisque: *quibusque* non nisi in uno cod. videtur exstare, pro quo codd. omnes *quibusdam* habent, praeter unum, in quo est *quidem.* Sic per codd. verior lectio erit: *captis quibusdam cohortibus.* Etsi autem res certa est, Caesarem efficere voluisse, ne hostes sentirent. duas legiones restitisse in occulto; sed ut putarent, omnes sex legiones (vid. c. 34) esse integras; tamen quaeri potest, quid hoc sibi velit, eum hoc effecisse, *captis quibusdam cohortibus.* Haud dubie ex his *cohortibus quibusdam* confecit aliquam militum manum, quae videretur esse instar duarum legionum relictarum. Vitium est in verbo *captis.* Ceterum rem, hoc capite narratam, repetiit Polyaenus in Strateg. 8, 23, 9. Conf. Dio, Cass. 40, 35. *M.* Cellarius probat lectionem *demtis quartis quibusque cohortibus* et admittit expositionem D. Vossii: Caesar sex legiones in Arvernos duxit (cap. 34.) secundum flumen Elaver ad Gergoviam, dein, cum id flumen astu transire non posset, cum duobus legionibus restitit, quas demta quaque quarta cohorte confecit; reliquas copias misit. Sic et LX cohortibus captae XV speciem duarum legionum et XLV reliquae sex legionum speciem praebebant.

transductis. Cod. Carrar. *transmissis.*

de expugnatione — constituit. Sensus est perspicuus: vidit, non posse urbem capi, etsi obsideretur; voluit tamen eam obsidione aliquamdiu premere, sed commeatu antea proviso. Et hic sensus in metaphr. Graec. expressus est. Cum autem codd. aliquot non habeant verba,

speravit; de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatium copias conlocaverat; atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem praebebat: principesque earum civitatium, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad se iubebat convenire, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin equesti proelio, interiectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie munitus, atque ex omni parte circumcisus: quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pabulatione libera prohibituri hostes videbantur; sed is locus praesidio ab iis non nimis firmo tenebatur: tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, prius quam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto praesidio potitus loco, duas ibi legiones conlocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent.

desperavit de obsessione quae et, Iulius Celsus omisit: cumque alii rursus *obpugnatione* pro *expugnatione* exhibeant: non male suspicatur Oudendorpius, Caesarem simpliciter scripsisse: *de obpugnatione non prius agendum constituit. M.* Si proba est lectio vulgata, intelligenda est *expugnatio subita.*

prope oppidum. Al. *pro oppido.*

qua despici poterat in castra Romana. Cf. c. 45. *M.*

periclitaretur. Plane sic 2, 8. et Al. c. 13. nil ergo correctione opus.

prohibituri. Cod. Reg. *prohiberi.*

non nimis firmo. Canterus Var. Lect. 2, 28. *non minus firmo*, et sic exhibet cod. Norvic. sed praestat vulg. Verum quod mox sequitur *tamen* mutandum est in *tum*, ut est in edit. Rob. Stephani. Hotom. satis acute dabat: *non minus firmo tamen tenebatur.* Omissum a librario adverbium loco motum videri potest.

37. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Aeduus, cui magistratum adiudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Aruernis pecunia, cum quibusdam adolescentibus conloquitur, quorum erat princeps Litavicus atque eius fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis praemium communicat hortaturque, *ut se liberos et imperio natos meminerint: unam esse Aeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam distineat; eius auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Caesaris beneficio adfectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum caussam obtinuerit: sed plus communi libertati tribuere: cur enim potius Aedui de suo iure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos, veniant?* Celeriter adolescentibus èt oratione magistratus et praemio deductis, quum se vel principes eius consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti Litavicus decem illis milibus, quae Caesari ad bellum

adiudicatum. Alii *adsignatum.*

demonstravimus. cap. 33. De his Aeduorum molitionibus cf. Dio Cass. 40, 37. *M.*

Litavicus. Numos eius duo ex auro profert Bouterove des Monnoyes de France p. 48. Exhibet eos et Havercamp ad Orosium 6, 11. additque tertium ex suo museo. Epigraphe ibi occurrit LITA, vèl LITAVI. Quod pone caput conspicitur c notat *Cabillonum.* Priores duo numos offert etiam Pellerin Rec. 1. tab. 5, 5. et Rec. 3. tab. 124, 6. In posteriore autem epigraphem LITAV perperam in LITAN convertendam statnit et de *L ta-nobriga* explicat, cuius mentio in itin. Antonini.

praemium communicat, pecuniam, qua sollicitatus fuerat. *Hotomannus.* Altera lectio *primum*, quae etiam in metaphr. Graec. occurrit. nihili est. *M.*

distineat. Al. *detineat.* i. e. moretur. sed v. Ind.

disceptatorem. Aliae lectiones, *disceptaturi*, *disceptatum*, sunt corruptiones verae lectionis. *M.*

oratione. Al. *ratione.*

praemio deductis, a societate Romana ad Gallos, ut antea Aedui *transducti* a Romanis ad Gallos. Ergo non opus est, cum Vossio *praemii spe ductis* legere, aut cum aliis dubitare, an *deduci* possit poni pro *adduci.* Manet verbo sua vis, deduci ab sociis. *M.* Graecus χρημάτων ἐλπίδι.

decem illis milibus. Vid. cap. 34. *M.*

mitterentur, praeficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque eius ad Caesarem praecurrerent. Reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

38. Litavicus, accepto exercitu, quum milia passuum circiter XXX ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans, *Quo proficiscimur*, inquit, *milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit: principes civitatis, Eporedirix et Virdumarus, insimulati proditionis, ab Romanis indicta caussa interfecti sunt. Haec ab iis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt: nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis, dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronunciare.* Producuntur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronunciaverat, multitudini exponunt: *omnes equites Aeduorum interfectos, quod conlocuti cum Aruernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex media caede profugisse.* Conclamant Aedui et Litavicum, ut sibi consulat, obsecrant. *Quasi vero*, inquit ille, *consilii sit res ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Aruernis nosmet coniungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admisso, Romani iam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in*

equitatus, nobilitas. Extremo hoc capite, *equites et principes. M.*

Epor. et Vird. Hi cum equitatu ad Caesarem praecurrerant. Cf. c. 39. *M.*

Eporedirix, vulgo *Eporedorix.* Verum clar. Millinus in Mon. ant. ined. t. 1. p. 146. *e* lapide detecto a. 1792 in fundamentis arcis Boruonis (*Bourbon Lancy*) docet, ducis nomen esse quale dedimus, eiusque filium *Magnum* clientem fuisse Caesaris adsumto nomine *C. Iulii.* En monumentum:

C. IVLIVS EPOREDIRIGIS F. MAGNVS
PRO L. IVLIO CALENO FILIO
BORMONIEE DAMONAE
VOT: SOI

ubi l. penult. legendum BORVONI et ultima VOTVM SOLVIT.

Virdumarus, vulgo *Viridomarus.* At in codd. variis et in fastis Romanis triumphalibus legitur *Virdumarus*, quod nomen Schottus restituit apud Victorem de Viris ill. c. 45. Ita etiam Propertius 4, 10, 41. ubi videndus Broukhusius.

omnes equites. Alii *multos.*

nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt atque hos latrones interficiamus. Ostendit cives Romanos, qui eius praesidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuncios tota civitate Aeduorum dimittit, eodem mendacio de caede equitum et principum permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas iniurias persequantur.

39. Eporedirix Aeduus, summo loco natus adolescens et summae domi potentiae et una Virdumarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar, sibi ab Divitiaco transditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio, et in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitane, alter pro Coto, summis opibus pugnaverant. Ex iis Eporedirix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Caesarem defert; orat, *ne patiatur, civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia Populi Romani deficere, quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui neglegere, neque civitas levi momento aestimare posset.*

40. Magna adfectus sollicitudine hoc nuncio Caesar, quod semper Aeduorum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione, legiones expeditas

permovet. Alii *permonet.* male.

iniurias. Passive sumitur. V. Gellius 9, 12.

perduxerat. Mallet Oudend. *produxerat.*

pugnaverant. Bene sic codd. et edd. vett. Alii *pugnaverat.*

quorum salutem — posset. Ergo Aedui non desereut illa tot milia suorum, nec contra eos cum Caesare consentient. *M.*

ad contrahenda castra. Hoc quid sit, ex alio loco (5, 49) disci potest. Conf. mox c. 41. ubi haec castra dicuntur fuisse magna, magno ambitu. Add. Iul. Celsus p. 138. *M.*

quatuor equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, quod res posita in celeritate videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus II castris praesidio relinquit. Fratres Litavici quum comprehendi iussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, *ne necessario tempore itineris labore permoveantur*, cupidissimis omnibus, progressus milia passuum XXV, agmen Aeduorum conspicatus, inmisso equitatu, iter eorum moratur atque inpedit interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedirigem et Virdumarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque adpellare iubet. Iis cognitis et Litavici fraude perspecta, Aedui manus tendere, deditionem significare et proiectis armis mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, *quibus more Gallorum nefas est, etiam in extrema fortuna deserere patronos*, Gergoviam profugit.

41. Caesar nunciis ad civitatem Aeduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent quos iure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites, ab Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt; summis copiis castra obpugnata demonstrant; quum crebro integri defessis succederent nostrosque adsiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset eisdem in vallo permanendum; multitudine sagittarum atque omni genere telorum multos vulne-

posita in cel. vid. Vulgo *in celer. pos. esse vid.* Correxit Oud. e codd.

ne quemquam interfic. Cod. Oxon. *ne quis quem interficiat*, ut 5, 58. Probant Wasse et Oudendorp.

in periculo fuerit. Clarkius praefert *esset* e cod. Regio, sed non necesse. Intellige *fuerit* tum, quum equites dimissi.

eisdem, militibus. Ergo non legendum *eodem*.

omni genere tel. Sic codd. bene. Alii *omnis generis*.

ratos: ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras pluteosque vallo addere et se in posterum diem similem ad casum parare. His rebus cognitis, Caesar summo studio militum ante ortum solis in castra pervenit.

42. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui, primis nunciis ab Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Inpellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adiuvat rem proclinatam Convictolitanis plebemque ad furorem inpellit, ut, facinore admisso, ad sanitatem pudeat reverti. M. Aristium Tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi caussa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus inpedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis, maiorem multitudinem ad arma concitant.

43. Interim nuncio adlato, omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium; nihil publico factum consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis decernunt; Litavici fratrumque bona publicant: legatos ad Caesarem sui pur-

tormenta. Si non necessaria, ingeniosa tamen est emendatio Hotomanni, qui *tomenta* legi malit. Confirmat loco valde simili, e libris de B. Civ. 3, 44. extr. *M.* Nihil hic s ni.

plut os. Vid. Ind. *M. Schutzbreter, mantelets.*

nunciis acceptis. Hos miserat Litavicus. v. c. 38 extr. *M.*

habeant. Alii *habent*. Sic *ut* erit adverbium similitudinis. Vulgo *habeat*.

Cabillono. Male Surita vult *Cabellione*. Vid. Wessel. ad Anton. itiner. p. 343.

gandi gratia mittunt. Haec faciunt recuperandorum suorum caussa: sed, contaminati facinore et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore poenae exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intellegebat, tamen, quam mitissime potest, legatos adpellat: *nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate iudicare, neque de sua in Aeduos benevolentia deminuere.* Ipse, maiorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio, nata ab timore defectionis, similis fugae videretur.

44. Haec cogitanti accidere visa est facultas bene gerendae rei. Nam quum, minora in castra operis perspiciendi caussa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat. Admiratus quaerit ex perfugis caussam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi prope aequum; sed hinc silvestre et angustum, qua esset aditus, ad alteram oppidi partem: huic loco

omnem exercitum (suas et Labieni copias. vid. c. 34) *contraheret.* Vidit seusum Rhellicanus. *M.*

minora in castra. Vid. cap. 36 extr. Ibidem est de colle. *Opus* est munitio. *M.*

sed silv. et ang. Omnes fere codd. habent, *sed hunc silv. et ang.* In uno est, *sed hoc silv. et ang.* Inde si quid exsculpi potest, Davisius audiendus erit, qui voluit legi, *sed hac* (parte) *silvestre et angustum, qua* — An aliquid lucis capiet locus e Polyaeno? Descripsit collem in Strateg. 8, 23, 10, et descriptio favet sententiae Davisii. *M.* Oud. coniicit leg. *sed hinc.* quod placet.

vehementer illos timere, nec iam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

45. Hac re cognita, Caesar mittit complures equitum turmas eo de media nocte: iis imperat, ut paullo tumultuosius omnibus in locis pervagarentur. Prima luce magnum numerum inpedimentorum ex castris mulorumque produci, eque iis stramenta detrahi mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvehi iubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis caussa vagarentur. Longo circuitu easdem omnes iubet petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra; neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem iugo mittit et paullo progressam inferiore constituit loco silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio atque omnes illo ad munitionem copiae transducuntur. Vacua castra hostium Caesar conspicatus, tectis insignibus suorum occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur,

uno colle ab R. occ. Cf. c. 36 extr. *M.*

magnum numerum — detrahi. Lectio est valde perturbata. Resectis additamentis, veram scripturam hanc restare puto: *magnum numerum inpedimentorum ex castris produci, mulionesque* — Voluit aliquis monere, inpedimenta esse h. l. mulos, inpedimenta gestantes; (de qua significatione vid. Hotomannus ad h. l. Oudendorp. ad Frontin. 2, 1, 11.) ergo addidit *mulorum* in margine, quod et Hotomannus tolli voluit. Ex hoc ortum porro est, *eque iis stramenta detrahi*, quae verba in metaphr. Gr. plane non leguntur, et singula per codices, ubi exstant, dubitationem habent: ut rursus omnia illa, *mulorumque produci eque iis stramenta*, a libris quibusdam penitus absunt. Certe locus est additamentis onustus. Vid. Ind. in *stramenta M.* Scaliger dedit *eque iis*. Legebatur prius *neque in*. Ciacconius volebat *atque iis*. Davisius *deque iis*. Morus verum vidit. *Inpedimenta* h. l. iumenta sunt, ut apud Suet. Calig. 51. ubi vid. Graevius et Oudend. Graecus habet σκευοφόρα. vid. et Polyaenus l. c.

ex maioribus castris in minora transducit Legatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe praedae longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non proelii. His rebus expositis, signum dat et ab dextera parte alio adscensu eodem tempore Aeduos mittit.

46. Oppidi murus ab planitie atque initio adscensus, recta regione, si nullus amfractus intercederet, MCC passus aberat: quidquid huic circuitus ad molliendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. At medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui nostrorum inpetum tardaret, praeduxerant Galli atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, dato signo, celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgressi, trinis castris potiuntur. Ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrigum, subito in taber-

eodem iugo, versus eumdem collem. *M.*

insignibus. Vid. Ind. *M.*

adscensus. Cod. Aldinus *escensus*, ut c. 27.

recta regione. Hoc est superfluum interpretamentum, quo aliquis explicare voluit verba, *si null. amfr. interc. M.*

quidquid huic sc. adscensui, qui fit recta regione. *M.*

circuitus mollit clivum, efficit, ut per minus ardua clivi loca adscendatur. Metaphr. Gr. ἡ σκολιότης ῥᾳδίαν ἀπεργάζεται τὴν ὄρους ἀνάβασιν. *M.*

At medio f. c. Alii *A.*

in longitudinem. Alii *in longitudine.*

praeduxeront. Sic primus Scaliger et firmant codd. Vulg. *produxerant.*

trinis castris. Supra cap. 36 diserte traditum est, singularum civitatum copias separatim conlocatas fuisse. Ergo fuerunt singularum singula castra, quae numerantur ut plura et diversa, etsi unus exercitus est. Ex his Caesar nunc tria occupat. *M.* Dixerat paullo ante *densissima castro*, quia plura exiguo spatio posita. Non ergo opus hic cum Davisio legere *tribus densissimis castris.*

Teutomatus. Vid. c. 31. *M.*

naculo obpressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

47. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit legionisque decimae, qua tum erat comitatus, signa constitere. At reliquarum militum legionum, non exaudito tubae sono, quod satis magna valles intercedebat, tamen ab Tribunis militum Legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur: sed, elati spe celeris victoriae et hostium fuga superiorumque temporum secundis proeliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent; neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque adpropinquarent. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, quum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. Matres familiae de muro vestem argentumque iactabant et, pectoris fine prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent. Nonnullae, de

super. corp. part. nudata, thurace deposito. *Hotomann.*

qua tum erat comitatus. Alii *qua cum concianatus*, quae lectio est perabsurda. Sensum eius Gr. metaphrasis sic expressit: *ad quam concionem habuerat.* Sed, ut monuit Vossius et res declarat, tum non fuit tempus concionandi, nec dicitur Latine, *cum populo concianari*, pro, concionem habere ad populum. Igitur probo Vossium, Cellarium, alios, qui, quoniam nihil melius reperiri potuit, Gryphianam editionem secuti sunt, in qua legitur, *qua tum erat comitatus*, undecumque demum haec lectio fluxerit. Sic legio, Caesarem comitans, distinguitur a ceteris, magno spatio remotis. Et sic diserte Iul. Celsus pag. 142 describit: *substitit legia, quae propinqua erat; altera vero remotior* — —. *M.* Sanatam lectionem recepi.

At reliq. Alii *Ac.*

valles. Alii *vallis.* utrumque dicitur.

adpropinquarent. Alii *adpropinquarunt.*

Matres familiae. Sic codd. Alii *familias.*

pectoris fine? pectore tenus. Recepit hoc e duobus MSS. et exemplis illustravit Oud. Vulgo, *pectore nudo. M.* Afr. c. 85. *umbilici fine.* Sall. H. fragm. l. 3. *fine inguinum.*

ne mul. quidem. Alii *ne a mul. q.*

turris per manus demissae, sese militibus transdebant. L. Fabius, Centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat excitari se Avaricensibus praemiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus murum adscendit. Eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

48. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis caussa convenerant; primo exaudito clamore, inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum ab Romanis teneri, praemissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum quum magna multitudo convenisset, matres familiae, quae paullo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari et more Gallico passum capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis nec loco, nec numero, aequa contentio: simul, et cursu et spatio pugnae defatigati, non facile recentes atque integros sustinebant.

49. Caesar, quum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis, ad T. Sextium Legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paullum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae exspectabat.

L. Fabius. Celsus heic et c. 50. ut saepe alias.
L. Sabinus.
in conspectum. Alii *in conspectu.*

praemetuens. Sic Phaedrus 1, 16.
mittit, ut. Alii *misit, ut.*

50. Quum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent: subito sunt Aedui visi, ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio adscensu, manus distinendae caussa, miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt: ac, tametsi dextris humeris exsertis animadvertebantur, quod insigne pacatis esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi caussa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius Centurio, quique una murum adscenderant, circumventi atque interfecti de muro praecipitantur. M. Petreius, eiusdem legionis Centurio, quum portas excidere conatus esset, a multitudine obpressus ac sibi desperans, multis iam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, *Quoniam*, inquit, *me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite.* simul in medios hostis inrupit, duobusque interfectis, reliquos a porta paullum submovit. Conantibus auxiliari suis, *Fustra*, inquit, *meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt: proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite.* Ita pugnans post paullulum concidit ac suis saluti fuit.

51. Nostri, quum undique premerentur, XLVI

ab latere nostris aperto, ubi ad nostros adiri poterat. De Aeduis vid. c. 45. extr. *M.*

simil. armorum. Arma Gallicis armis similia habebant, ideoque hostes esse videbantur. *M.*

humeri exserti, vestibus nudati. *Davisius.* Ut C. 2, 35. *humerum apertum.* Gr. ἔνσελοι τοὺς ὤμους. Statius Theb. 4, 235. *Exerti ingentes humeros.* Ovid. Met. 2, 270. *brachia exserere.* Virg. Aen. 1, 492. *exserta mamma.*

pacatis. Libri scripti multi, *insigni pacatum*, h. e. insigne pacis et amicitiae: quam lectionem in poëta praeferrem. *M.*

de muro praec. Alii *muro.*

M. Petreius. Alii et Celsus *Petronius.*

sibi desperans. Alii *sui.* Prius pro *excitere* alii *exscindere.*

vestrae vitae. Alii *saluti.*

Centurionibus amissis, deiecti sunt loco: sed intolerantius Gallos insequentes legio X tardavit, quae pro subsidio paullo aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt, quae, ex castris minoribus eductae, cum T. Sextio Legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem adtigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullo minus DCC desiderati.

52. Postero die Caesar, concione advocata, *temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato constitissent, neque a Tribunis militum Legatisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, quum, sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tanto opere licentiam adrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in milite modestiam et continentiam, quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.*

intolerantius. Alii *cupidius.*

ab radicibus — intra munitiones. vid. c. 46. *M.*

milites sunt — desiderati. Hanc cladem memorat Sueton. in Iul. c. 25. *Davisius.*

exposito, i. e. exposito simul illo. Sic quidam codd. iique meliores. Vulgo, *exposuit.* *M.* Etiam cod. Andinus *exposito.* Cf. Gron. ad Liv. 1, 41.

ad Avaricum. Conf. cap. 18. 19. *M.*

accideret. Sic Oud. e codd. et edd. velt. Vulgo *acciperet.*

tanto opere. Alii *tantopere.*

nec minus. Alii *non minus.*

53. Hac habita concione et ad extremum oratione confirmatis militibus, *ne ob hanc caussam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci adtulisset, id virtuti hostium tribuerent*; eadem de profectione cogitans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri proelio atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans, in Aeduos castra movit. Ne tum quidem insecutis hostibus tertio die ad flumen Elaver pontem refecit atque exercitum transduxit.

54. Ibi a Virdumaro atque Eporedirige Aeduis adpellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Aeduos profectum esse: opus esse, et ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis iam rebus perfidiam Aeduorum perspectam habebat; atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat: tamen eos retinendos non censuit, ne aut inferre iniuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his breviter sua in Aeduos merita exponit: *quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, inposito stipendio, ob-*

quae ante senserat. Cf. cap. 43 extr. Nolebat ita discedere, ut fugere videretur. *M.*

nihilo magis, non magis tunc descendebat, quam antea descenderat: haerebant enim Galli in montis superiore parte: vid. c. 46: et quamquam Romanos insecuti descenderant, cap. 51, tamen in munitione fuerant reducti. ibid. Altera lectio, *nihilo minus*, etsi est plerorumque codicum, tamen per ipsam rem falsa est: nam palam est, Gallos detrectasse pugnam acie instructa. Verum sensum metaphr. Gr. expressit. *M.* Quantum video, vitiosum id *minus* omnes codices obsidet.

reduxit scil. Caesar. *M.*

Eporedirige. Respice ad c. 38.

antecedere. Al. *praecedere.*

quam humiles accepisset. Cf. 6, 12. *M.*

sidibus summa cum contumelia extortis; et quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis, eos ab se dimisit.

55. Noviodunum erat oppidum Aeduorum, ad ripas Ligeris obportuno loco positum. Huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus inpedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, huius belli caussa in Italia atque Hispania coëmtum, miserat. Eo quum Eporedirix Virdumarusque venissent et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracte ab Aeduis receptum quod est oppidum apud eos maxime auctoritatis, Convictolitanem magistratum magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos: non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, quique eo negotiandi aut itineris caussa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt; ipsi ex finitumis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis, iniiciendi timoris caussa, ostentare coeperunt, si ab re frumentaria Romanos

et quam in f...t. Coniunctionem praemisit Oud. e codd. et edd. vett. *Bibracte ab Aeduis.* Alii *Bibracti* vel *a Bibracte.*

aut itineris. Haec verba a multis codd. et edd. absunt, nec Graecus habet.

si ab re fr. — *Prov. excl. possent.*

excludere, aut adductos inopia ex Provincia excludere, possent. Quam ad spem multum eos adiuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.

56. Quibus rebus cognitis, Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius, quam essent maiores eo coactae copiae, dimicaret. Nam, ut commutato consilio iter in Provinciam converteret, id nemo tunc quidem necessario faciundum existimabat, quum quod infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cevenna viarumque difficultas inpediebat, tum maxime, quod abiuncto Labieno atque iis legionibus, quas una mise-

Et hic locus laborat additamentis. Veram scripturam, reliquis omissis, esse puto hanc: *si re frumentaria Romanos excludere possent*, h. e. si litoribus obequitando possent impedire, quo minus Romani frumentatum irent. Ergo non modo commeatum, Novioduni paratum, vastarunt; sed nunc quoque occasionem frumentandi iis eripiunt. Iam videamus de varietate lectionis, et vestigiis additamentorum. Primo in Iul. Celso p. 147 nihil est de hoc, Gallos e Provincia excludere Caesarem conatos esse. Secundo, non potest intelligi, quomodo voluerint Caesarem excludere Provincia, h. e. ea parte Galliae, quae dicitur Provincia, (nam haec semper est in his libris Provincia) cum Caesar tunc non fuerit prope Provinciam, nec eo contenderit: Aeduos enim tunc aggressus est. Tertio, *excludere* bis positum h. l. ferri non potest; quod ii senserunt, qui pro *excludere* posteriore loco scripserunt *expellere*, ut in codd. quibusdam legitur. Quarto, inopia frumenti Caesarem non exclusissent Provincia; sed eo se recipere coegissent. cf. cap. 59. Igitur cum aliquis lector, non satis adtentus, explicare vellet verba Caesaris, *re frumentaria*: adscripsit margini, *inopia coactos*, quasi sensus esset, per rem frumentariam, per eius inopiam. Cum deinde vellet ostendere, unde excludere voluerint, addidit. *e Provincia*. His inmissis in contextum verborum, duplicatum est *excludere*, additumque est *aut*. Ceterum ut plerique codd. *ab re frum.* habent, sic alii omittunt *ab*, unus *aut* pro eo posuit, quae omnia sunt adsuta. Sed utatur per me quisque suo sensu. *M.* Plane mihi videtur rem acu tetigisse Morus; itaque verba intrusa uncis inclusi. Davisius contra volebat: *si ab re frumentaria Romanos excludere et adductos inopia in Provinciam repellere possent.*

id nemo tunc. In codd. legitur vel, *ut nemo tunc quidem*; vel, *ut ne metu quidem*: vel, *id ne metu quidem*. Levissima mutatione legerim, *id nemo tunc qu. fac. exist. M.* Sic sensus sanus procedit. Oud. e coniectura Ciacconii dederat, *ut nemo non tum quidem.*

quum infamia. Legendum vel invitis MSS. cum R. Stephano: *quum quod infamia —. M.*

abiuncto, Oud. *Agendico*. Secutus scilicet coniecturam non necessariam Ciacconii, quae uno codice nititur, in quo *Agendicum Labieno* exstat. Sed vid. ad cap. 57. Legendum est, ut et Davisius vidit, e codd. plerisque et edd. ant.: *quod abiuncto* (ἀποχωρισθέντι, ab se remoto) *La-*

rat, vehementer timebat. Itaque, admodum magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate obportuno, ut brachia modo atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumen exercitum transduxit: frumentumque in agris et pecoris copiam nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senonas facere instituit.

57. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo subplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset inpedimentis praesidio, cum quatuor legionibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae. Cuius adventu ab hostibus cognito, magnae ex finitumis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco, qui, prope confectus aetate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is quum animum advertisset, perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam atque illum omnem locum magnopere inpediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit.

bieno — timebat. Et sic metaphr. Gr. ἀπόντι Λαβιηνῷ δεδιώς. Si qui codd. habent *adiuncto*, id quis non videt detortum esse ex *abiuncto?* Reliquae varietates, *advicto L.* aut *a Labieno*, aut *ad Labienum* ne annotari quidem merentur. Vulgo *adiungi* in edd. receptum est. *M.* Morus lectionem Oud. in textu servarat; reiicienda erat, reieci. Vide notata ad cap. seq.

atque iis legionibus. Cf. c. 34. ubi quatuor legiones in Senones Parisiosque du[illegible]dae Labieno datae dicuntur. *M.*

timebat. Sic omnes codd. Ergo vulgatum, *cupiebat*, est ex emendatione recentiorum, ut paullo ante *adiungi*. *M.*

subplemento relicto Agendici. Ergo Caesar, ad Ligerim versans, nesciebat, Labienum, ab eo remotum, reliquisse Agèndici copiarum partem; neque adeo potuit Agendico timere, ut Ciacconius c. 56 legi voluit. *M.*

animum advertisset. Alii *advertisset.*

58. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum, in insula Sequanae positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L celeriterque coniunctis; atque eo militibus inpositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendunt pontesque eius oppidi rescindi iubent: ipsi profecti a palude, in ripis Sequanae, e regione Lutetiae, contra Labieni castra considunt.

59. Iam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur: iam de Aeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores adferebantur, Gallique in conloquiis, interclusum itinere et Ligeri Caesarem, inopia frumenti coactum, in Provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Aeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intellegebat: neque

Melodunum. Sic codd. omnes. Scaligerum, qui *Metiosedum* legi voluit, inprobavit Cellarius ad h. l. et in opere geographico T. 1. L. 2, 2. *M.* Scil. *Melodunum* erat supra Luteliam in Senonibus; *Metiosedum* infra in Parisiis. Vide not. ad c. 61.

inpositis. Alii *iniectis.*

incendunt. Alii *incendi.*

profecti a palude. Ciaeconius ingeniose dabat *protecti.*

motu secundo, qui prospere successerat. Monuit Hotomannus *M.*

itinere et Ligeri, transitu Ligeris. *M.*

qui ante erant. Alii *quia ante*, unde Heinsius coniicit *qui iam ante.*

iam, ut aliquid adquireret, proelioque hostes lacesseret; sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant; alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones, a praesidio atque inpedimentis interclusas, maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium petendum videbat.

60. Itaque sub vesperum consilio convocato, cohortatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent, naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis adtribuit et, prima confecta vigilia, quatuor milia passuum secundo flumine progredi silentio ibique se exspectari iubet. Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat castris praesidio relinquit: quinque eiusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus inpedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam lintres: has, magno sonitu remorum incitatas, in eamdem partem mittit. Ipse post paullo, silentio egressus, cum tribus legionibus eum locum petit, quo naves adpelli iusserat.

61. Eo quum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris obprimuntur: exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem

consilio. Male alii *concilio*.

se exspectari. Clarkius vult *exspectare*. Non opus.

exercitus (pedites) *equitatusque*. *M*. Sic *exercitus* pro *peditatu* etiam C. 3, 38. Sic fere et Silius 13, 308. Simili modo *milites* obpouuntur equitibus 5, 10. C. 2, 41. itemque *homines*. C. 2, 39.

hostibus nunciatur, in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari et magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri et paullo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones atque omnes, perturbatos defectione Aeduorum, fugam parare, suas quoque copias in tris partes distribuerunt. Nam, et praesidio e regione castrorum relicto, et parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrederetur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

62. Prima luce et nostri omnes erant transportati et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, *ut suae pristinae virtutis et tot secundissimorum proeliorum memoriam retinerent, atque ipsum Caesarem, cuius ductu saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existimarent*, dat signum proelii. Primo concursu ab dextro cornu, ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam coniiciuntur: ab sinistro, quem locum duodecima legio tenebat, quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux

tumultuari. Passive, ut alia deponentia. V. Perizon. ad Sanct. 3, 11. p. 318.

in eadem parte. Alii *in eandem partem.*

Metiosedum. Videtur esse *Meudon* infra Lutetiam. Male alii pro oppido *Corbeil* habent. Discedit hic a Valesio et sequacibus D'Anville in Not. de la Gaule p. 456. ubi *Metiosedum* non a *Meloduno* diversum arbitratur, nec de loco infra Lutetiam sito hic agi. Cardo rei vertitur in quaestione, de iisne navibus hic sit sermo, quae secundo, an quae adverso flumine erant progressae; prius mihi videtur potius, quia parva manus iis opponitur. Cf. Cellarius G. A. 2, 2. §. 74. Le Beuf (in opere citat. ad cap. 11.) T. I. p. 159. quaerit *Metiosedum* in loco dicto *Iosay* paullo supra Lutetiam, qui nomen ceperit ex *Iosedum* per diminutionem nominis antiqui. Id ipsum iam Glareano placuerat in notis ad h. l.

cernebatur. Alii *cernebantur.*

retinerent. Alii *tenerent.*

praesentem. In aliis hoc deest.

hostium Camulogenus suis aderat atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriae, quum septimae legionis tribunis esset nunciatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes interfectique sunt. Eamdem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relicti, quum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum inpetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi inpedimenta totius exercitus relicta erant: inde cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

63. Defectione Aeduorum cognita, bellum augetur. Legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ad se veniat rationesque belli gerendi communicet. Re inpetrata contendunt, ut ipsis summa imperii transdatur; et, re in controversiam deducta, totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant Imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri afuerunt:

contra castra Lab. e regione castrorum. vid. cap. 61 extr. *M.* Sic C. 1, 56. *contra Massiliam.* H. 27. *contra Pompeium,* ut heic alii *contra Labienum.*

nostrorum militum victorum. Cod. Voss. *nostrorum vultum victorumque inpetum.*

Nacti obsides. v. c. 55. *M.*

ad se veniat. Alii *ut ad se.*

afuerunt. Respice ad 1, 36.

illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur: Treviri, quod aberant longius et ab Germanis premebantur; quae fuit caussa, quare toto abessent bello et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, se deiectos principatu; queruntur fortunae commutationem et Caesaris in se indulgentiam requirunt; neque tamen suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti, summae spei adolescentes, Eporedirix et Virdumarus, Vercingetorigi parent.

64. Ille imperat reliquis civitatibus obsides: denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, XV milia numero, celeriter convenire iubet: peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit, neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum; sed quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant, aedificiaque incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Aeduis Segusianisque, qui sunt finitumi Provinciae, X milia peditum imperat: huc addit equites DCCC. His praeficit fratrem Eporedirigis bellumque inferre Allobrogibus iubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Aruernorum in Helvios, item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nunciis legationibusque

requirunt, desiderant, amissam sentiunt. *Clarkius*. Sic et Cic. pro Mil. 1.

denique. v. Ind. *M.*

XV mil. Epexegesis. Al. *milium*. Sed v. 1, 49. ubi similis constructio.

aut in acie. Alii *neque acie* contra codd. et edd. vett.

se consequi. In aliis *se* abest.

finit. Provinc. Romanae. Male ergo intruditur heic *ei* vel *eius*.

Volcarum Arecom. Vid. ad 6, 24. *M.* In ed. Amst. male legitur *ac Rhemorum*.

Nihilo minus. Praemittitur vulgo *Hic*, perperam.

Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat. Horum Principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

65. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa coacta provincia ab L. Caesare Legato ad omnes partes opponebantur. Helvii, sua sponte cum finitimis proelio congressi, pelluntur et, C. Valerio Donotauro, Caburi filio, Principe civitatis compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis, magna cum cura et diligentia suos tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intellegebat et, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his arcessit et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a Tribunis militum reliquisque, sed et Equitibus Romanis atque evocatis, equos sumit Germanisque distribuit.

66. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero,

Allobrogas. Alii *Allobroges.*

ab superiore bello. Cf. 1, 6. *Hotomannus.*

resedisse. Al. *residisse.* Sic et ed. Mediol. 1478. Metaphora ab exstincta flamma.

suos tuentur. In edd. quibusdam reperi, *suos fines t.* Sic et metaphr. Graec. τὴν σφῶν χώραν διεφυλάττουσι. *M.*

pedites, qui — consueverant. Cf. 1, 48. *M.*

a Trib. mil. — Romanis. Equites h. l. non sunt ii milites, qui peditibus opponi solent; sed cives ordinis equestris, quales c. 60 init. intelliguntur. Verba *sed et* dubia sunt: nam vel *sed* deest; vel *sederet* pro *sed et* legitur; vel *sed et equ. Rom.* penitus deest. Si absint verba, *sed et*, nemo desideret. De evocatis v. Ind. *M.*

toti Galliae. Alii *tota Gallia*, i. e. per totam Galliam.

quum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciae ferri posset, circiter milia passuum X ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit: convocatisque ad concilium praefectis equitum, *venisse tempus victoriae demonstrat: fugere in Provinciam Romanos Galliaque excedere: id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse: ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici; maioribus enim coactis copiis reversuros, neque finem belli facturos. Proinde in agmine inpeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter confici non posse: si, id quod magis futurum confidat, relictis inpedimentis, suae saluti consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen oudeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum.* Conclamant equites, *sanctissimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitarit.*

67. Probata re atque omnibus ad iusiurandum adactis, postero die in tris partes distributo equitatu, duae se acies ab duobus lateribus ostendunt: una a primo agmine iter inpedire coepit. Qua re nunciata, Caesar suum quoque equitatum, tripartito divisum, contra hostem ire iubet. Pugnatur una tunc om-

ad concilium. Recte sic, non *consilium.*

in agmine. Sic Andin. et Oxon. Vulgo *agmine.*

si pedites suis. Alii *rebus suis. inpedimentis suis.*

iter confici, Alii *facere.*

bis per agmen. Tò *bis* in quibusdam deest. Graecus habet.

ad iusiurandum adactis. In aliis praepositio deest, ut C. 1, 76. et 2, 18.

nibus in partibus: consistit agmen: inpedimenta inter legiones recipiuntur. Si qna in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque converti iubebat: quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum iugum nacti, hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluresque interficiunt Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirent, veriti, se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes: tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis praefuerat; et Eporedirix, quo duce ante adventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello contenderant.

68. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris conlocaverat, reduxit; protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriterque inpedimenta ex castris educi et se subsequi iussit. Caesar, inpedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus praesidio relictis, secutus, quantum diei tempus est passum circiter tribus milibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod

aciemque converti. Alii *constitui.*

Cotus. Cf. c. 33. *M.*

Eporedirix. Eius, de quo sermo c. 54. pater vel avus.

ut pro castris. i. e. eo ordine, quo.

Alesiam. Sic codd. vett. bene. Dicta quippe ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν στρατείαν (τοῦ Ἡρακλέους) ἄλης, teste Diod. Sic. 4, 19. Polyaenus 8, 23, 11. Ἀλησίαν vocat. Vulgo *Alexia* dicta. Restituit verum nomen Casaubonus in Strabone L. 4. p. 291. et Vossius in Velleio 2, 47. Ceterum medio aevo librariis literas *s* et *x* permulare solemne fuit.

circiter tribus milibus. Celsus *decem milibus.*

equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

69. *Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari posse non videretur. Cuius collis radices duo duabus ex partibus flumina subluebant. Ante id oppidum planities circiter milia passuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interiecto spatio, pari altitudinis fastigio, oppidum cingebant.* Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant fossamque et maceriam sex in altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI milium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita ibique castella XXIII facta; quibus in castellis interdiu stationes disponebantur, ne qua subito eruptio fieret: haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

quod equitatu etc. Alii *quod equitatus, qua maxima parte — erat pulsus* vel *quod equitatu, quo maxima parte ex. confidebant, erant pulsi.*

Alesiam circumv. instit. De hoc loco, quem equidem propter rei militaris ignorationem non satis intelligo, neque explicare audeo, exstant duae disputationes doctissimi militis Guischardi seu Quinti Icilii (Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains. T. 1. p. 282, ubi suis verbis suoque modo hanc omnem Caesaris narrationem repetiit. Item Mémoires sur plusieurs points d'antiquités militaires. T. 4. p. 131. ubi plura subtilius et uberius explicat). In altero libro etiam tabula est, obsidionis adumbrationem exhibens: unde vel periti, vel diligentius rem cognoscere et cum Folardi disquisitionibus comparare volentes, plura haurire poterunt. Etiam Lipsius (Poliorc. 2, 2) locum hunc persecutus est. Rem omnem Plutarchus (in Caes. c. 27) breviter narravit. Orosium (6, 11) conferre, vix operae pretium est: nec prodest multum Iulius Celsus (p. 153). Nec locus Dionis Cassii (40, 39. 40) ad rem intelligendam sufficit, nisi Caesaris narratio fuerit ad manus. *M.*

duo flumina, Lutosa et Osera. *M.*

ad orientem solem. Ex codd. et edd. Davisius restituit *solem*, quod vulgo omissum.

castella XXIII. César établit vingt-trois redoutes placées de distance en distance autour de la montagne que les troupes de Vercingetorix avaient occupée. Guischardus (T. 4. p. 137. et Défense des Mém. milit. p. 495). Conf. de B. Civ. 3, 43. *M.*

ne qua sub. eruptio f. Vulgo *inruptio.* Restituit locum Davisius e codd. et edd. vett.

70. Opere instituto, fit equestre proelium in ea planitie, quam intermissam collibus III milia passuum in longitudinem patere, supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos submittit legionesque pro castris constituit, ne qua subito inruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio Legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam coniecti, se ipsi multitudine inpediunt atque angustioribus portis relictis coartantur. Tum Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes: nonnulli, relictis equis, fossam transire et maceriam transcendere conantur. Paullum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri iubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur; veniri ad se confestim existimantes, ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppidum inrumpunt. Vercingetorix portas iubet claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

71. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, *ut suam quisque eorum civitatem adeat, omnesque*,

intermissam collibus, mediam inter colles, vacuam colle, non tectam colle aliquo. Cf. c. 17. *M.*

III milia pass. Alii *milium* scil. spatium.

in longitudinem. Desunt haec in codd. nonnullis.

angust. portis relictis: quia non nisi portae angustae *reliquae* erant, per quas intrarent. Sic exposuit Oudendorpius. Qui *relictum* putarunt esse *desertum*, hi tollere voluerunt *relictis*, etsi codd. omnes habent. *M.* Maiores portae fossa et maceria obstructae fuisse videntur.

coartantur. Al. *coacervantur*, quae est interpretatio. *M.*

veniri ad se. Sic Phaedrus 1, 21.

consilium — dimittere. Sic Nepos Hannib. 13. *tempus facere finem.* Vide et infra 8, 44.

qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant; sua in illos merita proponit, obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant, neu se, de communi libertate optime meritum, hostibus in cruciatum dedant: quod si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX una secum interitura demonstrat; ratione inita, frumentum se exigue dierum XXX habere, sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo. His datis mandatis, qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit; frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit; pecus, cuius magna erat ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit; frumentum parce et paullatim metiri instituit; copias omnes quas pro oppido conlocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae exspectare et bellum administrare parat.

72. Quibus rebus ex perfugis et captivis cognitis, Caesar haec genera munitionis instituit. *Fossam pedum XX directis lateribus duxit, ut eius fossae solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant. Reliquas omnes munitiones ab ea fossa passus CD reduxit: id hoc consilio, quoniam tantum esset ne-*

quod si indiligentiores. Vulgo *qui* e. Vett. edd. *intelligentiores.* pessime.

ratione inita, frumentum. Malit Oud. *frumenti ratione inita.* Parum interest.

qua erat n. op. intermissum, ubi nondum erat aliqua munitio nostra, nondum enim eam perfecerant Romani. *M.*

referri. Alii *ferri.*

Fossam pedum XX. Vide notata ad 2, 5.

ut eius fossae solum. Sic codd. Vulgo *fossae* deest.

summa labra. Alii *summa fossae labra.* Victorius Var. L. 24, 17. utroque loco repeti iubet *fossae*, idque ex more Caesaris.

reduxit, remotas esse, distare voluit. ita instituit, ut distarent. De difficultate numeri, *pedes CD*, disputat Guischardus p. 143 sqq. vultque legi, *passus CD. M.* Recte omnino. nam et Graecus ponit *tria stadia*, quae conficiunt passus 375. et quae sequuntur, huic lectioni favent. Nullus ergo dubito reponere *passus.* Opera haec Caesaris impense laudat Velleius 2, 47.

hoc consilio. Rem optime illustravit Guischardus T. 4. p. 144. *Ce fossé perdu ne pouvoit avoir pour*

cessario spatium complexus, nec facile totum corpus corona militum cingeretur, ne de inproviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret; aut interdiu tela in nostros, operi destinatos, coniicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, XV pedes latas, eadem altitudine perduxit: quarum interiorem, campestribus ac demissis locis, aqua ex flumine derivata complevit. Post eas aggerem ac vallum XII pedum exstruxit; huic loricam pinnasque adiecit, grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent; et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

73. Erat eodem tempore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri necesse, deminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur: ac

objet que de former autour du poste de l'ennemi une enceinte moins grande et moins difficile à garder que celle de la ligne (munitio XI milium passuum), *et de procurer aux soldats la liberté de travailler derrière cette enceinte, sans avoir à tout moment à craindre les traits et les sorties des Gaulois. M.*

quoniam — corona cingeretur, quoniam necesse fuisset, tanti ambitus munitionem instituere, scilicet XI milium passuum (v. c. 69), nec posset tamen hoc totum opus, haec tota munitio, militum praesidiis ubique, circumcirca, obtineri. *M.* Pro *corona cingere* dicitur alias *coronare*. Vide Statium Theb. 2, 526.

corpus. Munitio nullo modo dici potest *corpus*, etsi codd. quidam hoc verbum habent. Ergo ex aliis codd. recte receperunt alii editores *opus*. *M.* Sed invitis codd. et edd. vett. Itaque Oud. restituit *corpus*, quod saepe denotat omne id, quod ex plurimis membris in unum coaluit; sic de re publica, de exercitu, de libris dicitur. Cf. Victorius l. c.

duas fossas. Ces deux fossés bordoient les remparts de l'une et de l'autre ligne. Guischardus (T. 4. p. 153). Sed fortasse nondum satis confectum est, ubi potissimum et quales fuerint hae duae fossae. *M.* Ea de re maxime certarunt Guischard et Lo-Looz. huius ultimum scriptum prodiit 8. Bouillon 1776.

lorica et *pluteı* h. l. eandem rem exprimunt, ut Vossius ad h. l. et Guischardus p. 160 monuerunt. Cf. Ind. in *pluteus*. *M.*

pinnas. Vid. ad 5, 40. *M.*

cervi, stipites s. trunci furcati, quos Gesnerus in Thes. L. L. non male confert cum eo inpedimento, quod hostium inpetum retardat, et a nostris dicitur *spanische Reuter*. vid. ad Liv. 44, 11. Scriptores laudavit Broukhus. ad Tibull. 4, 1, 84, quem et ipsum Gesnerus ima contulit. Explicatio Guischardi (T. 4 pag. 160) haec est: *Une fraise de palissades avec leurs branches taillées en pointes semblables aux bois de cerf. M.*

eodem tempore. Alii *uno*.

erat — fieri necesse. Τὸ *necesse* deest in quibusdam codd. sic et alibi. Vid. Gronovii Observ. 4, 8.

nonnumquam opera nostra Galli tentare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. *Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscisis, atque horum delibratis ac praeacutis cacuminibus, perpetuae fossae, quinos pedes altae, ducebantur. Huc illi stipites demissi et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines, coniuncti inter se atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant. Hos cippos adpellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem dispositos, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paullatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites, feminis crassitudine, ab summo praeacuti et praeusti, demittebantur ita, ut non amplius digitis quatuor ex terra eminerent: simul, confirmandi et stabiliendi caussa, singuli ab infimo solo pedes terra*

deminutis n. cop. ut adeo deminuerentur copiae. *M.*

aut adm. firmis. Editiones quaedam *haud*, sic et Graecus ἀσθενεστέρους κλάδους.

abscisis. Sic codd. vett. non *abscissis*. Cf. Voss. analog. 3, 26. p. 97.

delibratis, i. e. cortice nudatis: et sic in Gr. metaphrasi ἀποξέσας. Alii *dolabratis*. Veteres non tam dixerunt *dolabrare*, quam *dolare*, cum voluerunt exprimere, aliquid dolabra aptare. Sic Oudendorp. de h. l. iudicavit. *M.* Et in editione posteriore edidit. bene. sequor.

ab ramis eminebant, ea parte tenus, qua rami enati erant, tegebantur, ab ea inde parte eminebant. *M.*

se ipsi — induebant. Sic et cap. 82. Graecismus. Graec. etiam ἐκ τούτοις [illegible].

vallis. Hi valli sunt ipsi illi trunci et rami praeacuti. De cippo et quincunce vid. Ind. *M.*

paullatim — fastigio, extremitas scrobis infima erat angustior, quam summitas s. summus margo. Ergo fastigium est extremitas infima. Oudendorpius iam contulit Virg. Georg. 2. 288, *forsitan et scrobibus quae sint fastigia, quaeras.* et monuit, lectionem alteram, *ad summum* pro *ad infimum*, esse a correctione eorum, qui fastigium putarint non nisi de extremitate summa dici. *M.*

feminis crass. Sic bene. Alii *femoris. semis. semissis.*

singuli — exculcabantur, in singulis scrobibus singuli pedes, s. spatium unius pedis, terra calcata replebatur. Ergo una pars scrobis terra plena erat; reliqua, ut sequitur, virgultis integebatur. Sic intellexerunt Glareanus ad h. l. qui breviter et perspicue exposuit, item

exculcabantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Huius generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris lilium adpellabant. Ante haec telae, pedem longae, ferreis, hamis infixis, totae in terram infodiebantur mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disferebantur, quos stimulos nominabant.

74. His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura, XIIII milia passuum complexus, pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat eius discessu, munitionum praesidia circumfundi possent: neu cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum XXX pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.

Lipsius (Poliorc. 2, 2), et Oudendorpius. Quodsi non totus scrobs terra plenus fuit, falsa est codd. quorundam lectio, *singuli* (sc. stipites) *ab infimo solo pedes tres* (altitudine trium pedum) *terra exculcabantur*; nam totus scrobs fuit tres pedes altus, sed non totus fuit plenus terra. Ceterum sunt et aliae varietates, quae locum interpolatum esse arguant. An *exculcare* alibi sit calcando replere, dubito. Locus est incertae lectionis. *M.*

stimulos. Cf. B. Afr. 31, *stilicoeci*. *M.*

XIIII — complexus, in circuitu XIIII milium passuum. *M.*

pares munitiones perfecit. Guischardus T. 4. p. 162 intelligit aliam circumvallationem quatuordecim milium passuum, quae relate ad eam, quam Caesar c. 69 descripsit, et undecim milium passuum circuitu fuisse dixit, est exterior. Quae idem ille, accommodate ad rem militarem contra adversarium suum disputat, ea non sont harum notarum. Illud unum quaeso, ut aliquis ad haec verba attendat: *munitiones pares*, et *eiusdem generis*, (sed fortasse hic est pleonasmus,) et *diversae*, (quatenus?), et *diversae ab his* (a quibus?). Hoc quid sit, qoia non satis possum adsequi, nec probare nec improbare audeo. Adieci versionem Guischardi: *Ce travail fini, il fit faire des ouvrages de la même espèce du côté opposé contre l'ennemi du dehors.* Etiam Graec. metaphr. sic expressit: ὁμοίας τοῦ αὐτοῦ εἴδους ὀχυρώσεις, κατ' ἐναντία (ergo loco diversae) ταῖς προτέραις (ergo ab his, quas ante descripserat), κατὰ τοῦ ἔξωθεν πολεμίου ἐποιήσατο. *M.*

exteriorem hostem. Intelligit eum equitatum, quem Vercingetorix castello dimiserat (c. 71), et copias, ab illo equitatu collectas, qui omnes ne mox adventarent, verendum erat. *M.*

eius discessu, quia ille (hostis, s. equitatus) discesserat (e castello). Sic cepit Guischardus T. 4. p. 167, et in Mémoires militaires T. 1. p. 299. *M.*

egredi cogantur. Male vulgo *cogerentur*.

75. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Aeduis atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, (Brannoviis,) milia XXXV; parem numerum Aruernis, adiunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velauuis, qui sub imperio Arneruorum esse consuerunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Sautonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia, Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helviis; Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobri-

ut censuit Verc ing. vid. cap. 71. *M.*

nec frumentandi rationem. Sic bene Ursinus e codd. Erat antea *frumenti rationem*, item *frumentationem.*

Ambivaretis. Diversi sunt ab Ambivaritis, supra 4, 9 commemoratis: variant etiam libri h. l. ut nec de lectione certi simus. *Cellarius.*

Aul. Brann. Brann. Haec omnia sunt incerta: nec constat, qui sint, nec ubi sint, nec, utrum tres, an duo populi sint. *M.* D'Anville Not. de la Gaule p. 129. suspicatur esse populum situm in hod. *Briennois* ad Ligerim. Forsan τὸ *Brannoviis* e varietate lectionis irrepsit. Uncis inclusi.

Eleutheris Cadurcis. Cadurcos populum Galliae fuisse, certum est. vid. Strabo 4. p. 191. Si ergo horum pars fuerunt Eleutheri, iure quaerit Ritterus in hist. Gall. p. 30, unde cognomen Graecum ἐλεύθεροι habuerint, et in quo eorum libertas fuerit. Existimat ergo, aut Eleutheros esse populum peculiarem, nobis ignotum, vitiata fortasse verbi scriptura (et variant codices), aut Eleutheros mutari posse in *Elentheros*, h. e. peregrinos, qui aliunde venerint in ista loca: nititurque eo, quod in Celtica lingua *el* sit peregrinus, *ellend* (*fremd Land*) extera terra, *ellenther*, extraneus. *M.* Αἶ,αῖ!

Velaunis. Nec huius verbi scriptura satis certa est. Cf. Ritter l. l. p. 27. De Gabalis dixit p. 28 (cf. supra c. 7). De Rutenis p. 33. *M.* Strabo dicit Οὐελλαῦιοι. Ptolem. Οὐελλαυνοί. In symbolica manu apud Montefalconium in Antiq. expliq. t. 3. pl. 197 legitur ΣΥΜΒΟΛΟΝ ΠΡΟΣ ΟΥΕΛΛΑΥΝΙΟΥΣ.

duodena. Sic MSS. plerique, non *duodecim. Oudendorp.*

Helviis. MSS. omnes corrupte *Helvetiis*, *Elvetiis.* Rursus profertur lectio *Helviciis*, *Heleutheris*, *Eleutheris.* Vossius reposuit *Helviis*, idque Oudend. in schedis Pulmanni reperit. *M.*

Suessionibus. Al. *Senonibus*, aperto vitio. Alii *Eleutheris Suessionibus*, invita historia. Alii Senonas hos seu Suessionas referunt ad superiorem periodum. *M.*

Petrocorii incoluerunt eas terras,

gibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV; Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis et Boiis XXX; universis civitatibus, quae Oceanum adtingunt, quaeque eorum consuetudine Armoricae adpellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli sex. Ex his Belluaci suum numerum non contulerunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cuiusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen ab Commio, pro eius hospitio bina milia miserunt.

76. Huius opera Commii, ita ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar: quibus ille promeritis civitatem eius inmunem esse iusserat, iura legesque reddiderat atque ipsi Morinos adtribuerat. Tanta tamen universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae, et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis, neque amicitiae memoria, moverentur; om-

quae hodie dicuntur *Perigord*. Monuit Cellarius. Cetera vid. apud Ritterum in hist. Gall. p. 34. *M.*

Aulercis Cenomanis. Vid. ad 3, 17. *M.*

Bellocassis. Plerique hoc putant depravatum e *Velocassis*, qui 2, 4 e 8, 7 commemorantur. *M.*

Aul. Eburon. Cf. 3, 17. *M.*

Boiis XXX. Glareanus ad h. l. pro XXX legendum putat *bina*, ut summa, c. 76 indicata, constet. *M.*

Armoricae. v. ad 5, 53. *M.*

Caletes. Sic cod. Ortelii. Vossii *Caletos*, ut non sit dubium nomen. nec tamen D'Anville p. 192. audet reiicere nomen *Caletum*, quod est in aliis, etsi, qui, quales fuerint, ignorare se profiteatur.

Lemovices cum iam ante sint nominati, deleant quidam hoc nomen: Valesius in notit. Galliae p. 269 putat, duos fuisse populos s. partes gentis Lemovicum. Haec Cellarius ad h. l. scripsit. Verbum *Veneti* a plerisque codd. abest h. l. *M.* Valesius in Not. Galliae dat *Leonenses*. D'Anville malit *Leonices* vel *Leonnices* (de S. Paul de Leon.) p. 409.

sex. Sic legendum esse, non autem *sena*, scilicet ut summa constet, vidit Glareanus, repetiitque Clarkius. *M.*

contulerunt. Alii *compleverunt*, ut C. 1, 25. sed heic non est eadem ratio, nondum enim numerus quis aderat.

id ut antea dem. Tò *ita* in aliis deest.

demonstravimus. Conf. 4, 21. *M.*

quibus ille pro meritis. Vulgo *pro quibus meritis.*

nesque et animo et opibus in id bellum incumberent, coactis equitum VIII milibus et peditum circiter CCXL. Haec in Aeduorum finibus recensebantur numerusque inibatur: praefecti constituebantur : Commio Atrebati, Virdumaro et Eporedirigi, Aeduis, Vergasillauno Aruerno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii transditur. His delecti ex civitatibus adtribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur: neque erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur; praesertim ancipiti proelio, quum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

77. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua suorum auxilia exspectaverant, consumto omni frumento, inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis dictis sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires subpeterent, eruptionem censebant, non pretereunda videtur oratio Critognati, propter eius singularem ac nefariam crudelitatem. Hic, summo in Aruernis ortus loco et magnae habi-

coactis — CCXL. Hoc numero Glareanus nitebatur, cum locum capitis superioris diligentissime tractaret, et dissensum in illis numeris sic moderaretur, ut tandem singuli numeri summam h. l. traditam efficerent. Certe, ut vidi, omnes reliqui Glareanum secuti sunt. *M.* Summa a Glareano effecta facit CCXLIX milia. Codd. variant.

numerus inibatur. His verbis explicatur τὸ recensere. *M.*

praefecti. c. 83. duces. *M.*

constituebantur : Commio. Bene sic distinguitur. Male alii *constituebantur Commius Atrebas* etc.

Vergasillauno. O-Brien citatus ad 1, 16. nomen dignitatis fuisse ostendit e lingua Celtica: *fear-go-saighlean*, vir ad vexillum, vexillarius, *banneret.*

ancipiti proelio, undique, a fronte et a tergo. Sic et Curt. 3, 9, 7. Cf. et C. 3, 72.

Apud quos variis dictis. Sic boni codd. Vulgo *Ac variis dictis sententiis.*

ortus loco. Alii *natus.*

tus auctoritatis, *Nihil*, inquit, *de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine adpellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos, censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse. Qui se ultro morti obferant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem, nam apud me tantum dignitas potest, si nullam, praeterquam vitae nostrae, iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum milibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis caussa suum periculum neglexerint; nec stultitia ac temeritate vestra, aut inbecillitate animi, omnem Galliam prosternere et perpetuae servituti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Ro-*

ad concilium. Gr. ἐκκλησίαν. Male alii *consilium*.

mollities. Alii *mollitia*.

tantum dign. pot. E codd. receptum est *tantum*, pro vulg. *multum*. *M.*

concitavimus. Cod. Petav. *concivimus*.

milibus LXXX. Tot milia secum habuit Vercingetorix. Cf. c. 71. *M.*

exspoliare. Sic Oud. e codd. Vulgo *spoliare*.

nec stultitia. Duplex negatio more Graecorum, ni subaudias, *velitis*.

Quid ergo? — putatis? Cum cogito varias lectiones, puto sic legendum: *Quid* (pro, cur) *ergo Romanos in il. ult. mun. quotidie exerceri putatis?* ut omnia sine distinctione cohaereant, et istud *animine caussa*, ut interpretamentum, tollatur. Nam in aliis codd. est: *Romanorum animos*, omisso deinde verbo *caussa*. In aliis est *animi caussa*, omisso *ne*. In aliis est lectio vulgata. Ergo est mera explicatio in his additamentis. *M.* Mihi vulgatum praeplacet, quod et exprimit Graecus interpres.

manos in illis ulterioribus munitionibus animine caussa quotidie exerceri putatis? Si illorum nunciis confirmari non potestis, omni aditu praesepto; iis utimini testibus, adpropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri maiores, nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque, fecerunt; qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt neque se hostibus transdiderunt. Cuius rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis caussa institui et posteris prodi pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri, magnaque inlata calamitate, finibus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere, atque his aeternam iniungere servitutem? Neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis: respicite finitumam Galliam, quae in provinciam

ulterioribus. munitionibus. v. cap. 74. *M.*

iis utimini. Leg. *his*, nam ad Romanos refertur. *M.*

cuius rei. Alii *qui huius rei.*

Facere, quod. Male olim distinguebant post *facere.*

corporibus vitam toleraverunt, mactarunt infantes, et inutiles ad bellum, et sic famem depulerunt. *M.*

Nam quid illi bello (a Cimbris inlato) *simile fuit* (cum his rebus, quibus nunc utimur, cum his miseriis, quibus nunc vexamur)? Hunc verborum sensum, paullo obscuriorem, qui non animadverterant, pro *illi bello*, quod in omnibus codd. legitur, posuerunt *huic bello*, faciliore sensu: inter quos est metaphrastes Graecus. *M.*

finibus quidem. Notat *quidem* profecto. Restituit particulam omissam vulgo Oud.

redacta, iure et legibus commutatis, securibus subiecta, perpetua premitur servitute.

78. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valitudine aut aetate inutiles sint bello, oppido excedant atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, quum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se, in servitutem receptos, cibo iuvarent. At Caesar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

79. Interea Commius et reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et, colle exteriore occupato, non longius M passibus ab nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III milia passuum patere demonstravimus, complent pedestresque copias paullum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis: fit gratulatio inter eos atque omnium animi ad laetitiam excitan-

experiantur. Quidam codd. *expediantur.*

ad Crit. sent. desc. Etsi codd. omnes, praeter Oxon. et metaphr. Graecam, legunt, *a Crit. sententia discedant:* tamen falsa est haec lectio. Perturbata semel sententia, perturbata sunt porro verba, quae sequuntur: nam in multis codd. est: *illo tamen tempore ut.* — *M.*

Mandubii. Alesia Mandubiorum oppidum est. Conf. cap. 68. *M.*

dispositis custodiis. Abstractum pro concreto. Sic et 2, 29.

non longius M passibus. Sic plurimi codd. et edd. vett. quod probat Guischard. Vulgo legitur *D passibus.*

planitiem. Cf. c. 69. *M.*

abditas i. e. seiunctas, abstractas, nil ergo mutatione opus.

tur. Itaque productis copiis ante oppidum considunt et proximam fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

80. Caesar omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et proelium committi iubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique iugum tenebant, despectus; atque omnium militum intenti animi pugnae proventum exspectabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum inpetus sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati proelio excedebant. Quum suos pugnae superiores esse Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent, ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et ii, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte ac turpiter factum celari poterat: utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabant. Quum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes inpetum fecerunt, eosque propulerunt: quibus in fugam coniectis, sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecuti, sui conligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant,

omnium militum intenti animi. Alii *omnes milites intenti pugnae.*

proventum. Ita codd. Vid. Ind. *M.* Vulgo *eventum.* Cf. notata ad c. 29.

pugnae superiores. Sic boni codd. ut *acer animi, disciplinae clarus, animi victus.* Cf. Oud. Vulgo *pugna.*

moesti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

81. Uno die intermisso Galli, atque hoc spatio magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestres munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates proiicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque, quae ad obpugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris ademto, multa utrimque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela coniiciuntur. At M. Antonius et C. Trebonius, Legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

82. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus

campestres munitiones sunt eae, quas c. 74. descripsit. In aequiore loco factae erant. *M.*

vallo deturbare. Scioppius susp. lect. 2, 14. cum aliis mavult *perturbare*, *proturbare*.

administrare. Codd. quidam et edd. vett. addunt *parant*, ut Caesar solet. Sed heic sermo est de praesenti, non de futuro. Et alibi sic noster, ut 1, 16. C. 2, 20. 3, 12 etc.

definitus. Sic cod. Andinus et Oxon. Vulgo *adtributus*, e glossa. Conf. Gronov. ad Liv. 35, 7.

librilibus. Librilia adpellantur instrumenta bellica, saxa scilicet ad brachii crassitudinem, in modum flagellorum loris revincta. *Festus.* Graec. metaphr. λίθους μεγάλους vertit *M.* Et seiungit σφενδόνας. Edd. quaedam *libralibus*, invitis codd. et edd. vett. Habet tamen *librulia saxa* Vegetius 2, 23. Cellarius refert ad *fundis*, quibus *lapides librales* iaciebantur.

perterrent. Alii *proterrent*, quod huc non facit, non enim fugati hostes, ut 5, 58.

multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo ac turribus trajecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, quum lux adpeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus adpropinquarent. Ita, re infecta, in oppidum reverterunt.

83. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt: locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septentrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri necessarioque paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerant. Haec C. Antistius Reginus et C. Caninius Rebilus Legati, cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per explora-

delapsi. Alii codd. *delati*, non male. *M.* Sed et Graec. καταπεσόντες.

adpeteret. Quidam codd. *adpareret*, ex interpretatione. *M.*

interiores, oppido inclusi. *M.*

praeparata erant. Codd. multi et edd. vett. *praeparaverant.* tum *a Vercingetorige* significaret *a parte Vercingetorgis*, ut 5, 54. *a P. R. imperia*, et apud Lucan. 1, 58. *obstent a Caesare nubes.*

priores fossas expl. Leg. et *pr. f. repl.* Clarkius. Sed et [illegible] bene habet.

ab his. Sic et 5, 45. Alii *ex his.*

superiorum castrorum, quae in superiore s. edito loco erant, ut mox ipse Caesar describit. Extremo capite his opponuntur munitiones campestres, de quibus c. 74 dixit. *M.*

quem propter — fecerant. Inconsultis codd. editores vulgo posuerunt, *quem quia propter — necessario paene — fecerunt.* Veram ergo lectionem Oudendorpius restituit. *M.*

C. Caninius Rebilus. De hoc nomine v. Ursinum in fam. Rom.

tores regionibus, duces hostium LX milia ex omni numero delegunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Aruernum, unum ex quatuor Ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Quum iam meridies adpropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit: eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

84. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus, ex oppido egreditur; a castris longurios,

quoque pacto, quisquis modus administrandae rei necessarius fuerit, quicumque casus se obtulerit, *auf jeden Fall*. *M.*

meridies. Alii *meridie*, quod placet Oud. pro *meridiei* scil. tempos. mihi non item.

a castris. Fuerunt castra Vercingetorigis, ut cap. 70 extr. diserte dicuntur. Haec castra ibidem munitiones adpellantur, etiam dicuntur maceria et fossa, sub muru Alesiae ducta, dictum est c. 69. Sunt igitur Verciogetorigis castra ipsa illa maceria et fossa. Atqui de hac maceria et fossa, sub muro Alesiae ducta, dictum est c. 69. Sunt igitur Vercingetorigis castra ipsa illa maceria et fossa. Hoc ergo est, *a castris profert.* Nec video, cur non potuerint longurii et musculi et reliqua in illa monitione s. castris esse fabricata et reposita: nec credo, etsi Vercingetorix cum suis in oppidum reversus est (c. 82. extr.), plane nullum praesidium horum castrorum relictum esse: immo revera relictum fuit (cap. 70 extr.). Quodsi relictum est, potuerunt ibi istae res et confici et adservari. Vidit hoc Clarkius, tamen non probavit; sed Oudendorpius tenet hanc lectionem. Equidem puto, si quis superiora attente legerit, eum ne dubitaturum quidem esse hoc loco: nec tam molta dixissem, nisi tot dubitationes et emendationes prolatas reperissem, omnes illas inde natas, quia, castra Vercingetorigis quae essent, non potuerant adsequi. Alii ergo interpretes corrigendum putant locum: nam Glareanus dicit, *a castris* nihil ad sensum facere, esse ergo *rastros* legendum. Hotomanno placuit, *contos* legere. Lipsius (Poliorc. 1, 9) voluit scribi, *ac crates*, quod et Ciacconio visum est, quia Vercingetorix non castris, sed oppido se continuerit. Ceterum metaphr. Graec. sic expressit: Βερκιγγέτοριξ — ἐκ τῆς πόλεως ἐξήγαγε τὸ σὺναὐτῷ στράτευμα, nec diserte vertit illud *a castris.* Sive autem *castris*, sive *a castris*, sive *e castris* legatur, (ita enim variatur lectio,) id nihil differt, nec est in hac varietata caussa mutandi loci. *M.*

musculos, falces reliquaque, quae eruptionis caussa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter atque omnia tentantur: qua minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident virtute constare: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

85. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendi conveniat. Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium

musculos. Vid. Ind. *M.*

qua minime visa etc. Alii *quae.*

firma est. Addunt vulgo *esse.* Sed bene abest.

quod suum per. — consistere, quia non possunt ipsi omnibus in locis adesse, non ipsi semet ipsos defendere, intelligunt, ab aliorum virtute pendere, utrum evasuri sint periculum, nec ne. Non pauci pro *virtute* habent *salute*, quod eodem redit, si res omnino spectetur; sed non opus est hac lectione. *M.* Pro *constare* alii *consistere.* Τὸ *virtute* Graecus reddit per ἀλκῇ τῶν ἄλλων.

auxilium. Hoc verbum, quod exciderat, e metaphr. Graec. et quibusdam codd. Davis. et Oudend. recte restituerunt. *M.* Cf. Drakenb. ad Liv. 6, 6.

tempus. Post hoc verbum frustra additur vulgo *praedicat. M.*

contendi, sic amat noster, ut *hiemari, pugnari, veniri.*

Exiguum — momentum. Haec verba non intelligo, etsi video, describi locum, de quo c. 83 dixerat: *erat collis — castra fecerant.* Legerim, *Iniquum loci fastigium m. hab. mom.* Exstat enim *iniquum* in codd. fere omnibus et metaphr. Gr. Sic *fastigium* est collis declivitas, et haec declivitas dicitur *iniqua*, ut cap. 83. Quia ergo Romani in declivi ideoque iniquo et difficili loco erant, magnum haec res habebat momentum, ut ibi valde laborarent. Verba *ad declivitatem* puto orta ex interpretatione, cum quis vellet fastigium explicare, et *declivitas* adscripserat: id deinde mutatum, aptatumque constructioni utcumque, irrepsit. Sed utatur quisque suo sensu. *M.* Oudend. praefert *exiguum.* Utraque lectio bonum sensum offert. Utra sit auctoris, dubinm.

magnum habet momentum. Alii tela coniiciunt; alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt. Agger, ab universis in munitionem coniectus, et adscensum dat Gallis, et ea, quae in terram occultaverant Romani, contegit: nec iam arma nostris, nec vires subpetunt.

86. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum cohortibus sex subsidio laborantibus mittit: imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnet; id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex adscensu tentant: huc ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere et cratibus fossas explent, aditus expediunt: falcibus vallum ac loricam rescindunt.

87. Caesar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus sex, post cum aliis septem C. Fabium Legatum: postremo ipse, quum vehementius pugnarent, integros subsidio adducit. Restituto proelio ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes quatuor ex proximo castello deducit; equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri iubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fos-

Agger, terra congesta, accumulata. Sic et cap. 57 et 86. *aggere fossas explent. M.*

quae in terram — sunt lilia et stimuli. vid. cap. 73. *M.*

pugnet. Alii *pugnaret.*

Interiores. vid. c. 82. *M.*

fossas explent. Haec verba, ab aliis omissa, Oud. e plerisque codd. recte restituit. *M.*

loricam. vid. c. 72. *M.*

Brutum. Metaphr. Graecus praemittit praenomen Δέκιον.

deducit. Alii *educit.*

sae vim hostium sustinere poterant, coactis undequadraginta cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas sors obtulit, Caesarem per nuncios facit certiorem, quid faciundum existimet. Adcelerat Caesar, ut proelio intersit.

88. Eius adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes proelium committunt. Utrimque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliae adpropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus Aruernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIIII ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam

undequadraginta. Sic bene codd. Alii *unadequadraginta.* Et in Graec. metaphr. est, τριάκοντα καὶ ἐννέα. *M.*

fors obtulit. Sic codd. et edd. vett. Vulgo *sors.*

ex colore vestitus. Haud dubie intelligitur paludamentum, quod fuisse rubicundi ut plurimum coloris, neminem fugit. Dio Cass. 42, 40, de Caesare, in summo discrimine versante, et enatando salutem petente, ὁ Καῖσαρ τὰ ἱμάτια ἁλουργῆ ἀπέῤῥιψε, scilicet ne ab hostibus agnosceretur: et Florus 4, 2. 59. paludamentum adpellat. Cf. Sueton. Iul. 64. etsi hic in re ipsa dissentit a ceteris. Liv. 7, 34. *Imperator, sagulo gregali*, (quo gregarii milites utuntur,) *amictus, ne ducem circumire hostes notarent, omnia perlustrav t.* Cum autem non proprium Caesari fuerit, gestare paludamentum, sed omnibus imperatoribus commune: dudum existimaram, verba, quae sequuntur, *quo insigni in proeliis uti consueverat*, ab aliquo in margine notata esse, et in textum irrepsisse, cum e notis Brantii et Davisii ad h. l. intellexi, iam Lipsium (in analectis ad libros de milit. Rom. 2, 12. pag. XII) idem censuisse. Nam quod Davisius suspicatur, Caesarem vestitu singularis coloris usum esse, id nullo nititur fundamento. *M.*

declivia. Alii *decliva.*.

excipit. Alii male *excipitur.*

emissis pilis. Codd. et edd. vett. bene sic. Graecus ἀφέντες. Vulgo *omissis.* Conf. Sallust. Catil. 60.

Lemovicum. Male alii *Germanorum*, *Remorum*, *Sequanorum* et quid non? Interpres Graecus bene habet.

suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt.

89. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis caussa, demonstrat; et quoniam sit fortunae cedendum: ad utramque rem se illis obferre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum trasdere velint. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Iubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma proiiciuntur. Reservatis Aeduis atque Aruernis, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula praedae nomine distribuit.

90. His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Aruernis missi, quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit: captivorum circiter XX milia Aeduis Aruernisque reddit: T. Labienum duabus cum legionibus et equitatu in Sequanos proficisci iubet: huic M. Sempronium

essent defessi. Sic rectius codd. et edd. vett. Alii *fussent.*

Vercingetorix deditur. Narrat Dio Cassius (40, 41), Vercingetorigem, fretum pristina Caesaris amicitia, improviso ad Caesarem, in tribunali sedentem, accessisse, subplicemque veniam rogasse; sed hanc ipsam ob caussam, quoniam amicitiae iura violaverit, in vincula coniectum, in triumpho ductum et tandem interfectum esse. Conf. 43, 19. 31.

Rutilum adtribuit: C. Fabium et L. Minucium Basilum cum duabus legionibus in Remis conlocat, ne quam ab finitumis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium Cabilloni et Matiscone in Aeduis ad Ararim, rei frumentariae caussa, conlocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus litteris Caesaris cognitis, Romae dierum XX supplicatio indicitur.

Rutilum adtribuit, adiutorem, non conlegam, ut Celsus habet pag. 159.

litteris Caesaris. Haec verba in aliis desunt.

supplicatio. Quid precatio sive obsecratio, gratulatio sive supplicatio et alii actus tales sacri differant, docet Valer. Max. 1, 1.

INCERTI AVCTORIS

AVLI HIRTII VT VIDETVR

COMMENTARIORVM CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER OCTAVVS.

Auctore Svetonio (Iul. 56) constat, hunc librum non esse a Caesare scriptum; sed Hirtio auctori tributum, quamquam cum aliqua dubitatione. Et est Hirtii nomen in quibusdam codicibus praescriptum. Sed qui librarii praescripserunt nomen Auli Hirtii Pansae, praescripserunt autem plerique, teste Oudendorpio, hi manifeste errarunt, quoniam Hirtius et Pansa duo diversi viri fuerunt, qui A. V. 711 consulatu functi sunt. Cf. Sveton. Aug. 10. Nonnulli Oppium nominarunt. Igitur cum alius alium auctorem ediderit, est res incerta quidem, verisimillima tamen de Hirtio auctore sententia. Svetonius quidem aliquot verba epistolae, huic libro praemissae, repetit et Hirtii verba esse simpliciter dicit. Haec est summa eorum, quae interpretes de hac re disputarunt. Dodwelli dissertatio de auctore huius libri, quem Hirtio potius quam Oppio adtribuit, exstat etiam in editione Caesaris Oudendorpiana T. 2. p. 1007. Plutarchum in vita Caesaris res libri huius octavi plane praeteriisse, miror. Nec metaphrastes Graecus eum vertit.

Servatus Lupus, Ferrar. Abbas, ubi epist. 37. Hirtii, Caesaris commentariorum continuatoris, mentionem facit, huius istum temere notarium dicit.

COMMENTARIORVM

DE BELLO GALLICO.

LIBER OCTAVVS.

ARGVMENTVM.

I. Praefatio A. Hirtii.

II. Res gestae C. Iulii Caesaris a. VIII. Proconsulatus.

Cap. 1. *Nova coniuratio Gallorum.* 2. 3. *Receptio Biturigum.* 4. 5. *Carnutes debellati.* 6—22. *Bellovaci.* 23. *Commius Atrebas insidiis petitus.* 24. 25. *Exercitus Romanus in plures partes divisus. fines Ambiorigis iterum vexati. T. Labienus in Treviros missus.* 26—29. *Lemonum a Dumnaco, Andium duce, obpugnatum. Dumnacus victus.* 30. *C. Caninius Drappetem et Lucterium persequitur.* 31. *Carnutes et finitimae civitates in fidem receptae.* 32. 33. *Drappetis et Lucterii fuga in oppidum Uxellodunum, quod obsidetur.* 34. 35. *Drappes et Lucterius, frumentum et commeatum adducturi, ex oppido egressi, a C. Caninio Legato repulsi.* 36. *Drappes captus.* 37. 38. *Uxellodunum operibus inclusum. de Gutruato subplicium sumtum.* 39—43. *Adventus Caesaris ad Uxellodunum. oppidani ab aqua prohibiti. opera Romanorum incensa. fons oppidi cuniculis intercisus.* 44. *Uxelloduni deditio. poena oppidanorum. Drappetis mors. Lucterius prehensus.* 45. *Treviri a Labieno victi.* 46. *Aquitania in fidem recepta. hiberna.* 47. 48. *Commius victus.*

III. Annus IX. Proconsulatus.

Cap. 49. *Praefatiuncula auctoris. Caesaris indulgentia in Gallos.* 50. *Eius iter in Italiam, Antonium ut in petitione sacerdotii adiuvet.* 51. *Caesar magnifice exceptus.* 52. 53. *Iter in ulteriorem Galliam. Labienus Galliae togatae praefectus. initia belli civilis.* 54. 55. *Legiones a Caesare per caussam belli Parthici deductae, Pompeio traditae.*

Coactus adsiduis tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus eius scriptis, contexui novissimum-

deprecatio inertiae, quae oritur ab inertia, quum quis rem declinat, quia ipse iners est. *M.*

Caesaris nostri — confeci. Quis ergo facile dixerit, quaenam huius loci vera lectio sit? Si non temerarium videtur, proponam, quomodo locus mea qualicumque sententia legi possit: *Caesaris nostri commentariis comparentibus* (qui comparent, adsunt, non intercidernnt), *superioribus* (qui hunc librum octavum antecedunt,) *atque insequentibus* (qui hunc librum octavum sequuntur), *contexui novissimum* (ultimum adieci librum libris septem de bello Gallico, ultimum item libris tribus de bello civili), *atque imperfectum* (eum librum, qui non absolutus erat: is est tertius de bello civili, vere abruptus, v. eius caput ult.), *ab rebus gestis Alexandriae confeci* (feci, ut esset integer, perfeci,) *usque ad exitum* — —. Cui placuerit varias lectiones examinare, is nihil a me sine codicibus receptum, quaedam e coniectura esse omissa reperiet. Singula vindicare, vix opus est. Nam id, quod adest, quod in omnium oculis et manibus versatur, dici *comparere*, neminem fugit. Et fortasse Caesar scripserat plura de his bellis, quam quae servata sunt; fortasse noluit schedas omnes servari, quia non redegerat in ordinem; ut adeo Hirtius loqueretur de his, quae comparerent adhuc. Quod novissimum *commentarium* dicit novissimum librum, et *unum* librum adpellat *commentarium*, id est e consuetudine huius scriptoris: nam singulos libros adpellat singulos commentarios. v. c. 4. 48. et passim. De significatione verbi *conficere* non dubitabunt, qui, quid sit *conficere negotium, numerum*, et alia, cogitaverint; etsi *librum conficere* alibi plerumque simpliciter est *scribere, consignare*. Sed, ut dixi, tantum suspicor, sic legi posse. *M.*

rerum gestarum Galliae. Haec verba absunt ab uno codice. *Vossius.* Liceat singulas huius corrupti loci varietates notare, ut cuivis lectori liberum iudicium sit. *M. Galliae.* Id est in Gallia. Sic et c. 48. item Sallust. Iug. 33. *Numidiae* pro in Numidia. Florus 1, 18. *Lucaniae.*

comparandos: sic codd. recentissimi. *comparantibus:* sic codices duodecim antiqui et editiones Beroaldina priores. *comparentibus:* sic codex unus, isque antiquissimus. *comparandis:* cod. Oxon. qui et ipse bonus est. *M.* Forsan legendum *commentariis* et post *comparandos* subaudiendum *commentarios*, tum *contexui* significaret *adtexui*, addidi. Sic Oud. Hausius mavult *non comparandis* scil. cum meis his; sensu eodem, sed constructione minus commoda.

novissimumque imperfectum: sic plerique MSS. et edd. vett. *novissimeque imperfectum:* sic tres codd. satis boni. *novissimum ac imperfectum:* sic duo codd. recentes. *novissimeque imperfecta:* haec est lectio vulgaris. *M.* Lego *ac imperfectum* et plane sic Sveton. in Caes. c. 56. de Hirtio.

que ac inperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent, scire possint, quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque adrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset, adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita, facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra, quam reliquorum, est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate; nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus. Erat autem in Caesare quum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sint nota: tamen aliter audimus ea, quae rerum

sed vitae Caesaris. Hodie tamen non exstant ea omnia, quae hic scriptor addidit. V. libr. de B. Afr. extr. aut adeo de B. Hispan. extr. etsi non constat, an liber de B. Hispan. sit ab eodem auctore, qui lib. 8. de B. G. et libros de B. Alex. et Afr. scripserat. *M.*

Quos qui legent. Quoniam dicit *quos* numero plurali, necesse est, ut superiora verba sic intelligantur, ut duobus diversis libris agnoscamus ab hoc auctore continuatos esse commentarios Caesaris. *M.*

me mediis interp. Alii *medium.* item *medius.*

tantarum rerum. Alii addunt *gestarum.*

deesset. Alii *desit.*

praebita, facultas. Vid. admonitionem, libris de B. Gall. a me praemissam. *M.*

perfecerit. Edd. vulgares, *confecerit*, contra codd. *M.* Suet. I. c. *per scripserit.*

sint nota. Alii *sunt.*

aliter audimus. Alii *audivimus.* Male. Sermo est de eo, quod vulgo fit.

novitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis caussas conligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen adrogantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

pro testimonio, quorum ipsi testes et spectatores fuimus. *M.*

hoc ipso. Sic cod. Oxon. et edd. quaedam. Vulgo *ipsum*, invenuste.

Omni Gallia devicta, Caesar quum a superiore aestate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet: complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nunciabantur coniurationesque facere. Cuius rei verisimilis caussa adferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine in unum locum coacta, resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore iniissent civitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum Populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

2. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M. Antonium Quaestorem suis praefecit hibernis: ipse cum equitatus praesidio pridie kal. Ianuarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Aeduorum conlocaverat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad inpedimenta relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros

a super. aestate. Aut non nimis urgendum est hoc: bellum enim renovatum est ipsa hieme (cf. 7, 8-10): aut, idque potius, cum Clarkio e cod. Regio istud *a* tollendum. *M.* Non id necesse, si de superiore aestate non eius anni, sed praecedentis capias, imo, si malis, ipsa aestas anni praecedentis intelligi potest.

resisti posse Romanis. Male alii *a Romanis.*

iniissent, coepissent. Sic duo codd. optimi. Alii *intulissent. M.*

tali mora, exspectando, donec complures exercitus, diversis locis adversus Romanos bellantes, eos sensim debilitassent. *M.*

praefecit, alii *praeficit*, quod praefert Clarkius, sed saepe variatur tempus in historicis.

legionem XIII. Hunc numerum editores propter ea, quae cap. 11. narrantur, receperunt. Vulgo XII. *M.* Sed haec cum Labieno erat in hibernis. Vid. cap. 24.

ad inpedimenta. Vulgo addunt *tuenda.* Verum hoc glossam sapit. In cod. Aldino deest. bene.

Biturigum inducit: qui, quum latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent coniurationesque facerent.

3. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent: namque etiam illud, vulgare incursionibus, signum hostium, quod incendiis aedificiorum intellegi consuevit, Caesaris id erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur, aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum milibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitumas civitates, aut privatis hospitiis confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra; nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit, nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi: qua celeritate et fideles amicos retinebat et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, quum sibi viderent clementia Caesaris reditum

disiectisque. Alii male *deiectisque.* Vid. Ind. Mox *accidere*, plene, ut Caesar solet.

incursionis puto delendum: voluit aliquis explicare *signum hostium*, quod esse potest, vel signum, quod hostes dant, (et sic ceperim hoc loco.) vel, e quo intelligitur hostium incursio: adscripsitque ideo *incursionis*, ut adeo sit *sign. incurs. host.* Servant quidem codd. hoc verbum; sed unus codex antiquus et bonus, habet *incursionibus*, in quo es caussa suspicionis. *M.* Oud. inde malit *incursioni*, sed praestat sequi codicem.

signum incendiis intellegi. Ut diximus, signum dare re aliqua: sic et dici potest, signum intelligere (datum) re aliqua, *παραιρεσθαί τινι.* *M.*

Caesaris id. Oudendorpius e libris bonis addidit *id.* *M.* quod deleverant Vossius et Clarkius.

deficeretur. E probis codd. bene sic. Inde *defectus* C. 3, 40 et 64. item apud Phaedrum 1, 21. Vulgo *deficeret.*

fideles amicos. Alii *facile amicos.*

Tali cond. prop. Bit. Clarkius transpouit *Tali cond. Bit. prop.*

patere in eius amicitiam, finitumasque civitates sine ulla poena dedisse obsides atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

4. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, Centurionibus II milia nummum praedae nomine condonanda pollicetur; legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XXXX Bibracte. Ibi quum ius diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, quum non amplius X et VIII dies in hibernis esset commoratus, legiones XIIII et VI ex hibernis ab Arare educit; quas ibi conlocatas, explicandae rei frumentariae caussa, superiore commentario demonstratum est. Ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

5. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti 'Carnutes, desertis vicis oppidisque, quae tolerandae hiemis caussa, constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis, incolebant, nuper enim devicti complura oppida dimiserant, dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit atque

II milia num. Oud. suspicatur legendum *ad II m. n.* ut 1, 5. C. 1, 39, 3, 53.

condonanda. In omnibus codd. praeter unum recentem est *condonata*, sensu nullo: ergo vulgata lectio videtur hactenus e correctione fluxisse. Ciacconius voluit tolli; non male. *M.*

educit. Alii *ducit*, quod probat Vossius. Oud. mavult *reducit*, i. e. revocat.

super. comment. Cf. 7, 90. De *explicare* vid. Ind. *M.*

desertis vicis etc. Oud. legendum suadet *vicis desertis quaeque toll. h. caussa constituerant aedificia*, ubi delendum *oppidisque*, et mox *incolebant*.

dimiserant. Vid. Ind. *M.*

in tecta partim Gallorum, partim quae, coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia, erant inaedificata, milites contegit: equites tamen et auxiliarios pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes; nec frustra, nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitumas civitates.

6. Caesar tempore anni difficillimo, quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari: C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi conlocavit; ipse, quum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitumasque his civitates, duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate, exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui

coniectis stram. An *congestis?* Omnia vero verba: *partim Gall.* — *contegit:* sunt incertae lectionis, nec unum fere est, quin alicubi aliter scribatur. *M.*

inaedificata, non stramentis; foret enim absurdum; sed *inaedificata* est *ibi*, *illo loco aedificata*, et stramenta sunt materia e qua aedificantur. In uno cod. est simplex, *aedificata*. *M.*

milites contegit. Omnino leg. *coniecit.* Sic. 2, 16. *homines in locum* (tutum) *coniicere.* v. Ind. *M.* Voss. volebat *coalegit*, quod non probat Clarkius. Mihi *coniecit* multum arridet.

mittit. Cod. Leid. *dimittit.*

quantum in ratione (cogitatione, coniectura) *esset* (positum), quantum posset cogitando coniectandoque intelligi. *M.*

sub tempus aestivorum. Sic et c. 46.

summum, gravissimum. Sed Gronovius ad Liv. (26, 10), ut Oudend. monuit, intelligit bellum, in quo summa rei vertitur. *M.*

finitumasque his. Edd. vett. *iis.* Oud. restituit *his* e codd. Vulgo male *in*. Vossius omitti volebat particulam, Clarkius delet.

Correo. Alii *Corbeo.*

exercitus comparare. Alii *exercitum.*

Remis erant adtributi, facerent impressionem, pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere; legionem ex hibernis evocat rursus XI, litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones II, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum obportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, in vicem legionibus expeditionum onus iniungebat.

7. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur, castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renunciant, paucos in aedificiis esse inventos atque hos, non qui agrorum colendorum caussa remansissent, namque esse undique diligenter demigratum, sed qui speculandi gratia essent remissi. A quibus quum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodve esset consilium eorum, inveniebat, *Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse; itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocasses, Atrebatas locum castris excelsum, in silva, inpedita circumdatum palude, delegisse; omnia inpedimenta in ulteriores silvas*

colendorum. Si vel maxime e duobus libris vetustis et optimis praeferatur *incolendorum*: tamen et vulgatae sensus est, non remansisse ideo, ut agros illos s. regionem illam incolerent, quia sequitur: nam omnes fere demigrarant, s. nemo ibi incolebat. Cf. c. 3 et 5. *M.*

Velliocasses. Fortasse *V. locasses*, ut 2, 4 et apud Orosium de hac ipsa re (6, 11). Monuit Ciacconius. *M.*

in silva — palude. Leg. *in silva, inpedita* (quae silva inpedita erat, difficiles aditus habebat) *palude* (propter paludem). Voluerunt explicare illud *inpedita silva*, ideoque adscripserunt *circumdata*, (Sic enim codd. fere omnes,) quod deinde edd. mutarunt in *circumdatum*. Sed et plures sunt varietates, neque satis certa scriptura demonstrari potest. Orosius (6, 11) sic expressit: *locum cinctum atque inpeditum undique paludibus capiunt.* *M.*

contulisse; complures esse Principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen Populi Romani intellexissent; paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium Principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut dicebatur, Caesar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur: si maiores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem, quae propter anni tempus quum exigua tum disiecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

8. Quae Caesar consentientibus pluribus quum cognovisset, atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis, contemta suorum paucitate, prodiret in aciem: singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII et VIIII habebat; summae spei delectaeque iuventutis XI, quae, octavo iam stipendio functa, tamen conlatione reliquarum nondum eamdem vetustatis ac virtutis coeperat opinionem. Itaque consilio advocato, rebus iis, quae ad

ut dicebatur. Sic Davis. e codd. Vulgo *diceretur.*

copias adduceret. Duo codd. ant. et boni, *ageret.* Bene; nam *adducere* est interpretamentum. V. Ind. *M.* Sed paullo ante idem adfuit *ad aux. G. adducenda.* Hirtius tamen eo sensu dicit *agere* Afr. 26.

pabulatio disiecta, cum disiecti, dispersi, alii aliis locis, passim pabula colligunt. Cf. c. 10. *Raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquiritur. M.*

hostis — prodiret. Sic Oud. e codd. Vulgo *hostes — prodirent.*

veterrimas. Vulgo *veteranas* contra codd. *M.* Et edd. vett.

functa abest a plerisque libris: exstat tamen in bonis. *M.* Eadem locutione usus Seneca ep. 93. *functum omnibus vitae humanae stipendiis.*

consilio. Davis. mavult *concilio.*

se essent delatae, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio VII, VIII, VIIII ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret undecima, ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum, exercitum adducit.

9. Quum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant

ante omnia irent. Vulgo *iret.* Emendavit Clarkius post alios.

accidere hostibus, eorum oculis offerri. Notum est, rem dici accidere ad aures, animum, oculos, quae afficit oculos (agit in oculos). Est Graecum [illegible]. *M.*

depoposcissent. Dixerant hostes (v. c. 7), se velle dimicare, si Caesar cum tribus legionibus veniret. Haec igitur promissio certaminis cum hostium numero certo est nunc illud, *deposcere* numerum certum. *M.*

quadrato agmine. Non omnes eodem modo describunt hoc agmen. Adieci ergo verba Salmasii (de re militari Rom. c. 10 p. 103 edit. Lugd. a. 1657), qui, Quadratum agmen, inquit, non dicitur, cuius latitudo aequalis sit in omnes adspectus longitudini; sed quod frontem habet recta linea exaequatam et ad extremitates angulos rectos. Hanc sententiam Salmasii repetiit Guischardus (Mémoires crit. et histor. sur les antiquités militaires T. I. p. 195), et his verbis expressit: *La figure ressemblait à un parallélogramme quelconque à angles droits.* Probat deinde rem, illustratque multis exemplis, quibus efficit, quadratum agmen esse idem illud, quod Polybius (6, 38) descripsit, a verbis, Χρῶνται δὲ καὶ ἑτέρῳ γένει πορείας, usque ad verba, Οὕτω δὲ [illegible]. Nostrum hunc locum Guischardus p. 227 tractat, et de illo *paene quadrato agmine* haec addit: *Comme la quatrième légion marchait séparée des autres et sur une seule colonne, la figure d'un quarré, que la marche parallèle des trois colonnes représente ordinairement, n'était pas parfaite.* Evincit quoque, quadrato agmine et triplici acie venire (vid. Ind. in acies) eamdem rem exprimere, et utilitatem agminis quadrati fuisse hanc, ut, si exercitus in itinere improviso ab hostibus opprimeretur, agmen consistens illico esset acies instructa, quae et ipsa dicta est quadrata. Ceterum cum his omnibus non confundendum est *in orbem pugnare.* vid. Ind. in *orbis.* De quadrato agmine add. Schwebelius ad Vegel. de re milit. 3, 20. M.

in conspectum. Codd. quidam et edd. vett. *in conspectu.* Id probat Davisius, recepit Clarkius. Et omnino sic alias, ut apud Phaedrum 5, 1. Sed plurimi codd. vulgatum tenent.

ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu exspectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen, admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum XII muniri, coronisque loriculam pro ratione eius altitudinis inaedificari; fossam duplicem pedum quinum denum lateribus directis deprimi; turris crebras excitari in altitudinem III tabulatorum, pontibus transiectis con-

certaminis periculo, vel, ut periclitarentur aleam certaminis; vel quia periculi subeundi certaminis instabat. Malim posterius. *M.*

in altit. depressa; uno verbo, profunda. Sic *in altitudinem erectus* foret simpliciter altus. *M.*

castra castris confert, sua castra castris hostium propinqua, et e regione ponit. v. Ind. *M.* in *conferre*.

coronisque — inaedificari. Haud cunctanter fateor, me haec non intelligere, praesertim cum ne lectio quidem certa sit. Nempe vel deest *loriculam*; vel deest *coronis*; vel desunt verba, *pro ratione eius altitudinis*; vel, ubi leguntur, variant rursus pluribus modis. Quid sit *lorica valli*, potest ex 7, 72 intelligi, et rogo lectores, ut illum locum conferant: sed quid sit, *loriculam valli coronis inaedificare*, id quaero. Oudendorpius sic explicat: *in summo rotundi valli fastigio aedificare loriculam.* Sed cur dixit *coronis*, plurali numero, si est fastigium seu margo summus? Rursus Gesnerus in Thes. L. L. non agnoscit verbum *loriculam*, et coronis inaedificare explicat sic, *lorica intermissa pinnis inaedificare castra*: dubitat tamen de lectione. Si quid in lectione incerta dici potest legerim: *coronisque hoc* (scil. vallum) *pro r. a. inaedificari.* Coronae sunt ipsa illa loricula: quod verbum, ut fortasse notius, cum aliquis interpretandi caussa margini adscripsisset, venit in textum, et e casu sexto, *loricula*, factus est quartus. Iam vallum inaedificatur coronis s. loricula, cum circa marginem valli sit corona s. loricula. Quodsi ex architectura addatur, coronas esse proiectiones s. prominentias parietum, quae hodie dicantur *corniche* (*Kranz*), de quo Laeti Lexicon Vitruvianum adiri potest: tanto minus mirum fuerit, coronis istiusmodi, circa vallum procurrentibus, dici inaedificatum vallum, et has esse illam loricam, quae alibi dicitur. Dubito, an e loco Vegetii (de re mil. 4, 28.) exsculpi aliquid possit, ubi loriculam esse dicit fossam, vallo et turriculis instructam. Sed nihil definio. *M.* Puto in explicatione Oud. acquiescendum. Locus Vegetii huc non facit. Addit Oud. et aliam coniecturam, quae minus adridet. Forsan *loriculam* huc inrepsit per errorem e sequentibus; abesse enim potest, ut Morus ostendit. Forsan et legendum *coronisque sive loricula.*

deprimere fossam, fodere, (facere, ut fiat profunda.) *M.*

lat. directis. v. 7, 72. et Ind. *M.*

pontes constrati, tabulae, quae sic sternuntur s. ponuntur, ab uno

stratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula munirentur, ut hostis a duplici fossa duplici propugnatorum ordine defenderetur: quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permitteret; alter, qui propior hostem in ipso vallo conlocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque turres inposuit.

10. Huius munitionis duplex erat consilium. Namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris adlaturum: et, quum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interiecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnunquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequebantur; aut vicissim hostes, eamdem transgressi, nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus id, quod

turri ad aliam porrectae, ut veluti in ponte transiri possit ex alia in aliam. Sic *coniunguntur* turres. *Transiecti constratique*, i. e. transversim strati s. positi. *M.* Vitruvius 1, 5. usum horum pontium transiectorum docet hunc, ut, si hostis quam partem muri occupasset, contignata illa, qui repugnabant, possent rescindere. Sic hostis pergere haud poterit. Deprehendit hunc usum in vetere munitione urbis nostrae a. 1730 vir eximio dignus elogio, b. m. Andr. Silbermann, remque in tabula aeri incisa exhibuit in Local-Geschichte der Stadt Strasburg. fol. 1775. p. 12.

frontes, pars anterior pontis. *M.*

viminea loricula turris. Vid. dicta ad 5, 40. *M.*

defenderetur, arceretur. Lectio vulg. *depelleretur* est interpretamentum. Verba *duplici fossa*, quae vulgo absunt, Davisius et Oudendorpius e codd. restituerunt. *M.*

permitteret. Notat talem iactum, quo tela pertingant ad hostes. Sic et apud Lucanum 1, 4. 651.

et operum magnitudinem. Davis. emendabat *ex op. magnitudine.* Non opus.

auxilia Gallorum, quae constabant Gallicis militibus. *M.*

Gall. Germanorumque. Ante haec verba male insertum erat *aut.* quod bene expunxit Scaliger e coniectura Ciacconii; firmavit dein et cod. Oxon.

eamdem. Ita pauci. Plerique *eodem*, quidam *eadem.* Res ipsa necessarium facit *eamdem.* *M.* Dedit iam Ursinus e codd.

accidere erat necesse, quum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur, ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi mediocre detrimentum iumentorum ac servorum nostris adferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat: qui tamen etsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

11. Caesar, quum animum adverteret, hostem complures dies castris, palude et loci natura munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi, nisi a maiore exercitu, posse: litteras ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio Legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret, atque ita cum III legionibus quam magnis itineribus ad se veniret: ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

12. Quod quum quotidie fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci, delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites

docui. Cf. c. 7. Vulgo *dixeram. M.* *qui — inflabantur.* Haec in edd. vett. desiderautur. Pro *inflabantur* alii habent *nitebantur.* De.n *amplius quingenti* per ellipsin τοῦ *quam,* ut 4, 12. C. 3, 99. Afr. 1. et 30. Vulgo legitur *quingentis.* Emendavit Clarkius e codd.

quam magnis itin. Sic leg. e Leid. pr. vid. Ind. in *quam. M.* Vulgo *magnis.*

pabulationibus. Sic codd. et edd. vett. Scaliger cum Faerno malit *pabulatoribus.* Sed bene positum abstractum pro concreto.

postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumventos adgrederentur. Cuius mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. Namque ii, quum repente hostium equites animum advertissent ac numero superiores paucitatem contemsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumdati: quo facto perturbati, celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt, amisso Vertisco, Principe civitatis, Praefecto equitum: qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen, consuetudine Gallorum, neque aetatis excusatione in suscipienda Praefectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque incitantur hostium animi secundo proelio, Principe et Praefecto Remorum interfecto, nostrique detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

13. Non intermittuntur interim quotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi proeliarentur, quum constantius universi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem

elic. nostros insidiis, i. e. ad insidias, ad locum, ubi insidiae positae erant. Sic explicavit Oud. Locus non intellectus variatus est scribendo, *insidiae*, *in insidiis*, et vulgo *in insidias*. *M.* Similia sunt C. 2, 19. *deduxere praesidio.* Afr. 16. *oppido represserunt.* et apud Lucanum 2, 685. *discussere salo.*

obvenerat. Alii *venerat.*

Vertisco. Sic edd. vett. *Vertisto.* Alii *Veruo.* Supra 5, 45. 49. occurrit *Vertico.*

Inflantur. Sic duo codd. antt. et boni. Ergo alia lectio, *inflammantur*, ab his est, qui voluerunt emendare. *M.* At *inflammantur* est in reliquis codd., habent et edd. vett. Sic et Afr. 19. Dubia lectio. *Inflatus* legitur C. 3, 108.

Non intermittuntur. Al. *intermittit* scil. Caesar.

equitibus interpositi. Cf. 1, 48. 7, 18. et passim. *M.*

resistentibus interfectis. Alii *in resistendo.*

essent insecuti: perterriti non solum ii, qui aut comminus obprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt; nec prius finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnullo pudore coacti, longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix iudicari posset, utrum secundis parvulis rebus insolentiores, an adversis mediocribus timidiores essent.

14. Compluribus diebus iisdem in castris consumtis, quum propius accessisse legiones et C. Trebonium Legatum cognovissent: Duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua inpedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen, magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit, obpressi luce, copiis armatorum vias pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen inpedimentorum suorum processisset. At Caesar neque resistentes adgrediundos, neque cedentes tanto collis adscensu lacessendos iudicabat; neque non usque eo legiones

pudore. Sic MSS. fare omnes. Bene, ut et Oudendorpius vidit. *M.* Vulgo *pavore.*

parvulis. Sic tres codd. ant. Sed alii, et ipsi satis boni, *minimis.* Mox *adversis mediocribus* iidem tres codices; reliqui, *adverso mediocri casu.* Non puto, in talibus certo definiri posse, utra lectio verior sit. *M.*

expeditos, sine inpedimentis. Ergo nunc tanto maior carrorum copia erat, quia inpedimenta in agmine erant. *M.*

copias — castris. Sic in uno codice haec verba legi, Manutius et Ciacconius monuerunt; plerique tamen apud Oudend. consentiunt, nisi quod *in* habent loco *pro.* Perantiqua rursus in duobus bonis libris lectio est: *copiis armatorum castrorum vias instruunt:* quam adscripsi, si quis inde aliquid eruere possit. Equidem eam multis modis, sed frustra tentavi. *M.* Recepi lectionem, quam exhibet Oud. in posteriore editione. *Vias instruunt copiis*, ne has occupent Romani.

lacessendos. Aut hoc delendum est, aut antea *adgrediundos.* Nullus

admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent. Ita, quum palude inpedita a castris castra dividerentur, quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset; atque id iugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum adverteret: pontibus palude constrata, legiones transducit celeriterque in summam planitiem iugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis, ad ultimum iugum pervenit, aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos coniici possent.

15. Barbari, confisi loci natura, quum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paullatimque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinacia, Caesar, cognita, viginti cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri iubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas conlocat: equites frenatis equis in stationibus disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare sine periculo, aut diutius permanere sine

codex habet utrumque, plerique *adgrediundos*. Verba *neque cedentes* ex autt. et bonis codd. recepit Oudend. *M.*

militibus instant. Praemittunt alii *nostris;* sed in codd. deest.

Ita, quum — divider. Nullum horum verborum est in codd. sine varietate. Fortasse e vestigiis varr. lect. legi poterit: *Itaque quum palude inpedita* (sic codd. omnes) *castra castris dividerentur* (sic tres codd.). Caussa corruptionis fuit in eo, quia subiectum prioris commatis est *castra*, in posteriore intelligi debet *Caesar*. *M.* Emendationem recepi cum Oud. servante τὸ *Ita* et praepositionem *a*.

muniebatur, ipso situ ab aditu repentino tuta erat. *M.*

Quor. per. Caesar cognita. Alii *cognita Caesar*, quod minus elegans.

muniri iubet. Alii *Menapios munire iubet.*

Absolutis operibus. Alii *Ac solutis.* item *Ac solitis.* parum probe.

sine cibariis. Sic libri boni duo: ceteri, *sine periculo.* *M.* Utrumque admittendum vidit Oudendorp.

cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt. *Fasces, uti consederant, stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se transditos, ante aciem conlocaverunt, extremoque tempore diei, signo pronunciato, uno tempore incenderunt.* Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

16. Caesar, etsi discessum hostium animum advertere non poterat, incendiis obpositis; tamen id consilium quum fugae caussa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsisteret hostis atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites quum intrare fumum et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes adverterent equorum; insidias veriti, liberam facul-

inierunt. Alii *coeperunt.*

consederant, locum occuparant, in quo commorabantur. Alii *ubi* pro *uti:* non bene: nam *uti consederant* est, quod alibi dicitur *ut erant,* ὡς ἔτυχεν. *M.*

namque in acie sedere Gallos consuesse, superioribus commentariis declaratum est. Hoc, intrusum post *consederant,* nuspiam dictum est in commentariis Caesaris: nam, qui loci in hanc rem laudantur (de B. Gall. 3, 18, quem locum Hotomannus protulit, aut ibid. 3, 17, quo Fabricius ad Dion. Cass. 39, 45 usus est), hi ergo profecto nihil tale continent, quale continere debent, quoniam in priore nihil nisi *sarmenta et virgulta* legitur; sed quid hoc ad rem? in posteriore vero *hostis consedit* significat, *hostis castra posuit.* Praeterea est absurdum, milites in acie sedere. Quare credo Wassio, ad Sallust. Iugurth. (cap. 24) statuenti, hanc totam parenthesin esse ab inepto homine, qui non intellexerit τὸ *consederant,* et adscripserit aliquid de stulto hoc ritu et commenticio, ideoque omnia haec verba, inclusa parenthesi, esse penitus tollenda. Haec est summa eorum, quae interpretes de h. l. dixerunt. *M.* Iure meritoque me expunxisse credo; servarant Oud. et Morus.

turmas mittit. Vulgo *et turmas m.*

subsisteret hostis. Praefero hanc lectionem; vulgo *subsistere,* quod male refertur ad *conaretur.* Bene hoc e codd. monuit Davis.

Equites — Haec et brevius et indiligentius narravit Dio Cass. 40, 42. *M.*

fumum. Codd. quidam *summum iugum;* inde Oud. coniectat *fumum ingens.*

adverterent. Vulgo *animadverterent,* minus recte.

tatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita fuga, timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento milia non amplius X progressi hostes, loco munitissimo castra posuerunt. Inde, quum saepe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

17. Quod quum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar, Correum, Bellovacorum Ducem, fortissimorum milia VI peditum delegisse, equitesque ex omni numero M, quos in insidiis eo loco conlocarat, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Caesar legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere praesidia consuerat, praemittit. Huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus, quam potest maxime, adpropinquat.

18. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus M, silvis undique impeditissimis aut altissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. Explorato hostium consilio, nostri, ad proeliandum animo atque armis parati, quum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu quum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque in proximas

in pabulationibus. In aliis codd. praepositio deest.

conlocarat. Leg. *conlocarit.* *M.*

equitatumque — Leg. *equitatum, quem sua consu. p. m. praesidio cons.* Sic Davis. et Clarkius. *M.*

auxilia lev. arm. Alii *praesidia.*

munitum, velut indagine. Alii male *velut ind. munitum.*

nostri. Perperam vulgo refertur ad *circumdederunt.* Id ne fieri possit, locavi post *consilio.*

turmas inpetum fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt, quod plerumque equestribus proeliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

19. Quum dispositis turmis in vicem rari proeliarentur, neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri, Correo proeliante ex silvis. Fit magna contentione diversum proelium. Quod quum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros cogit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui, turmisque nostrorum interpositi constanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos inpetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus inprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuncii adferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, praesidio cohortium confisi nostri, acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum Ro-

fecit. Al. *facit.*

incursum sustinent. Alii *inpetum.* Sed istud codd. et edd. vett.

quod quum accidit propter timorem, si quando fiat hoc, ut plures in unum locum conveniant, timore adacti, — —. Sic recte explicavit et defendit locum Oudendorpius. *M.*

Correo proeliante. Male hic interpungunt vulgo. Nam *ceteri*, scil. equites nostri, *erumpunt*, dum primae, quae accesserant, turmae inpetum Correi sustinent, *proeliantis ex silvis.*

diversum proelium, in diversis campi locis, passim. *M.*

manos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur: victi tamen perculsique, maiore parte amissa, quo fors tulerat, consternati profugiunt, partim silvis petitis, partim flumine: qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur: quum interim nulla calamitate victus Correus excedere proelio silvasque petere, aut, invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin, fortissime proeliando compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundia victores in se tela coniicere.

20. Tali modo re gesta, recentibus proelii vestigiis ingressus Caesar, quum victos tanta calamitate existimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse plus minus octo milibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu transducto progreditur. At Bellovaci reliquaeque civitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, quum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu

victi tamen. Claccon. malit *tandem*, sed *tamen* eodem sensu dicitur, teste Nonio.

perculsique. Alii *percussique*, *proculsique*, *propulsique.*

fors. Alii *sors.*

quum interim — coniicere. Sic scripsisse auctorem, non possum mihi persuadere, nam haec oratio non est intricata, sed perturbata. Quid scripserit, nescio: suspicor, sic legi posse: *Quum interim nulla calamitate victus Correus, ut* (hanc particulam absorpsit superius verbum) *excederet proelio silvasque peteret, invitantibus nostris ad deditionem, haud* (sic quidam codd. et edd. vett. pro *aut*) *potuerit* (Ita necessario legendum) *adduci, quin fortissime — —.* *M.* *Nulla calamitate* valet *non ulla cal.* Sic alia negatione non est opus. *petere adduci.* i. e. *ad petendum.*

recentibus — ingressus, ibat per eum campum, ubi recens proelium commissum erat. *M.*

octo milibus sc. passuum. Et hoc verbum addunt edd. *M.* Invitis codd. Pro *plus minus* edd. quaedam dant *quam.* Alii habent *novem milibus.*

tubarum convocato, conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

21. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos, petuntque, *ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate numquam profecto esset inlaturus: adflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse; delectorum peditum multa milia interisse; vix refugisse nuncios caedis: tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus; numquam enim senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum inperitam plebem, potuisse.*

22. Haec orantibus legatis, commemorat Caesar, *eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intellegere se, caussam peccati facillime mortuis delegari; neminem vero tantum pollere, ut, invitis Principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset: sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.*

23. Nocte insequenti legati responsa ad suos refe-

legati. Vulgo praemittunt *ut.* Sed codd. non adgnoscunt.

integris, non victis et adflictis. *M.*

adflictas. Duo boni codd. *adfectas:* recte. Vulgatum est interpretatio. *M.* Dubium.

concitator multit. Alii *conciliator.* Oud. coniicit scribendum *concitor.* sed v. c. 38.

delegari. Vid. Ind. *M.*

omnibus bonis rep. Τὸ *bonis* habent edd. vett. Oud. omisit perperam.

runt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatium legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides dant, imperata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat, cuiusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Caesare in Gallia citeriore ius dicente, quum Commium comperisset sollicitare civitates et coniurationem contra Caesarem facere, infidelitatem eius sine ulla perfidia iudicavit comprimi posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum per simulationem conloquii curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tradit Centuriones. Quum in conloquium ventum esset et, ut convenerat, manum Commii Volusenus adripuisset; Centurio, vel ut insueta re permotus, vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii, conficere hominem non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrimque gladii destricti essent; non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant adfectum; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse

civitatium. Alias *civitatum.* Nihil in hac orthographiae varietate immutandum censuimus. E. T.

eventum. Alii *eventus.*

prohibebat. Alii *cohibebat.*

superiore anno. Et tamen Dio Cassius (40, 43.) haec ita narrat, ut si nunc accidissent. *M.*

idoneos ei. Haec vulgo absunt; e plerisque restituit Davisius. Sed puto, *idoneos* esse superfluum, nec exstat in duobus libris optimis. *M.* Tum pro *tradit* alii *tradulit*, *transdidit.*

vel ut insu. r. permotus, simulabat, se permoveri re insueta; quasi Commius arripuisset Volusenum, vim ei inlaturus. *M.* Clarkium sequor, probatum ab Oud. Hic prius dederat ita: *et Centurio, velut insu. re perm. vellet Commium interficere; cel. a fam.* etc. ubi otiosa repetitio *interficere*, *conficere.*

caput percussit. *Caput* deest in codd. et edd. vett. Oud. putat potius *gladio* delendum.

destricti. Vulgo male *districti.*

quam videbant. Alii *viderant.*

Commius dicebatur, numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.

24. Bellicosissimis gentibus devictis, Caesar, quum videret, nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad praesens imperium evitandum: plures in partes exercitum dimittere constituit; M. Antonium Quaestorem cum legione XI sibi coniungit; C. Fabium Legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam Galliae partem; quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum Legatum, qui in illis regionibus praeerat, satis firmas II legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat, legionemque XII, quae cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis accidisset, qui repentino latrocinio atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur, quem perterritum ac fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore,

in conspectum. Alii *in conspectu.* Respice ad c. 8.

diffugere. Vulgo *effugere.*

legione XI. Vulgo *XII.* Sed haec cum Labieno erat, ut mox dicitur.

qui — praeerat scil. legionibus: *er hatte das Commando daselbst.* De Rebili hibernis conf. 7, 90. *M.* In aliis est *erat.*

Tog. Gall. quae c. 23 citerior dicta est, et propter civitatem datam a togae usu nomen togatae habuit. *Cellarius.* Neque tamen ea huius nominis caussa praetereunda est, quae ex hoc ipso loco intelligi potest, colonias civium Romanorum ibi fuisse. *M.*

decursione barb. Sic et Al. 42. Alii *de incursione.*

Tergestinis. Nullus veterum, quod sciam, huius cladis meminit. *Vossius.* Tergeste, Carnicorum oppidum, ad Hadriaticum mare. *Cellarius.*

redigi posse. In aliis τὸ *posse* deest. Nec ita male.

vastare, vacuefacere. Vid. Iud. *M.*

ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

25. Quum in omnis partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto: Labienum cum duabus legionibus in Treviros mittit, quorum civitas, propter Germaniae vicinitatem quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat, neque imperata umquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

26. Interim C. Caninius Legatus, quum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum litteris nunciisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat, quum pars quaedam civitatis eius defecisset; ad oppidum Lemonum contendit. Quo quum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum milibus a Dumnaco, Duce Andium, Duratium clausum Lemoni obpugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, quum adpropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum obpugnare instituit. Quum complures dies in obpugnatione consumsisset et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

27. Eodem tempore C. Fabius Legatus, complu-

omnis partes finium. Enallage pro *omnes fines partium* et sic codd. quidam exhibent.

exercitata bellis. Alii *exercita.*

defecisset; hic interpungendum, non post verbum *permanserat.*

Lemonum. Alii *Limonum.* M. Hoc praefert D'Anville.

in obpugnatione. Alii *in obpugnationem.*

res civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, litterisque C. Caninii Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset et Romanum externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebat, petituros. Itaque cum copiis ad eumdem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen et, fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere adgressi, magna praeda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

28. Insequenti nocte Fabius equites praemittit, sic paratos, ut confligerent atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cuius praeceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus Praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos

firmat, ut in fide maneant efficit. *M.*

ad auxilium. Alii *ad auxilia.*

externum. Alii *et externum, et exercitum.*

in conspectum. Alii *in conspectu.* Vide not. ad c. 8. tum pro *hostibus* alii *hostis, hostium.*

Ita. Alii *Itaque.*

Q. Atius Varus. Sic Scaliger e coniectura Fulvii Ursini. Alii *Q. Tatius* etc.

hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum proelium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui, toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri certamine: namque nostri, contemtis pridie superatis hostibus, quum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi, et cupiditate per se conficiendi proelii, fortissime contra pedites proeliabantur; hostesque, nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

29. Quum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus in vicem praesidio. Tum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis perculsae barbarorum turmae, perterritae acies hostium, perturbato inpedimentorum agmine magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, letitia victoriae elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dextraeque ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius milibus XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma proiecerant, interfectis, omnis multitudo capitur inpedimentorum.

30. Qua ex fuga, quum constaret, Drappeten Se-

subsistentes. Alii male *subsistentibus.*

per se confic. proelii. Alii praemittunt *celerius* invitis codd.

in conspectum. Quidam *in conspectu.*

turmae equitum, *acies* peditum. M.

Drappeten. Alii *Drapten.*

nonem, qui, ut primum defecerat Gallia, conlectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatium adscitis, receptis latronibus, inpedimenta et commeatus Romanorum interceperat, non amplius hominum II milibus ex fuga conlectis, Provinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore commentario, prima defectione Galliae, facere in Provinciam inpetum voluisse, cognitum est: Caninius Legatus cum legionibus II ad eos persequendos contendit, ne de detrimento aut timore Provinciae magna infamia, perditorum hominum latrociniis, caperetur.

31. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat: non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae; dato vero spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; ceteraeque civitates, positae in ultimis Galliae finibus, Oceano coniunctae, quae Armoricae adpellan-

ut primum def. Gall. Conf. 7, 1. *M.*

exs. omnium civ. adscitis, receptis latronibus. Alii *exs. omnibus omnium civ. accitis* (hoc in aliis deest) *rec. latrociniis.*

commeatus Rom. Alii *comitatus.* Ut 1, 34. 5, 23. Al. 25. Af. 8.

II milibus. Alii *V.*

super. comment. Conf. 7, 7. *prima defectione*, initio defectionis. *M.* Alii habent *in sup. comm.* Alii *e sup. comm.*

de detrimento. Delendum est *de* quod nulli fere codd. agnoscunt. *M.* Servant Andin. et Oxon.

copias esse accisas. Sic e codd. Vossius; alii *accitas, auctas, occisas.*

instante. Al. *instigante*, quod interpretamentum est. *M.*

Carnutes numquam pacis fec. ment. Sed vid. 6, 4. Monuit Vossius. *M.* Falsum omnino, nisi intelligas, a novissima coniuratione.

Armoricae. Vid. 5, 53. *M.*

tur, auctoritate adductae Carnutum, adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus, suis finibus expulsus, errans latitansque solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

32. At Drappes unaque Lucterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent Provinciae fines intrare posse; nec iam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi, quum Lucterius apud suos cives, quondam integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, natura loci egregie munitum, occupat suis et Drappetis copiis oppidanosque sibi coniungit.

33. Quo quum confestim C. Caninius venisset animadverteretque, omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile; magna autem inpedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent, tripartito cohortibus divisis, trina excelsissimo loco castra fecit, a quibus paullatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

34. Quod quum animum adverterent oppidani, miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur; maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, mo-

liberam vag. Alii *libere.* tum pro *haberent* alii *habere.*

in agris Cad. Alii *in finibus.*

non modo equitatum. Subauditur *non eq.* ut 2, 17. 3, 4.

in circuitum duc. inst. Alii *in circuitu*, scil. omissa lineola, ut in illo *in conspectu* pro *in conspectum.*

neret, frumenti rationem esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad inportandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, duobus milibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant: nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob caussam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare contatur, ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis locis infirma disponat praesidia.

35. Magna copia frumenti comparata, considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido X milibus, unde paullatim frumentum in oppidum subportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit; Lucterius agmen iumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi praesidiis, hora noctis circiter X, silvestribus angustisque itineribus frumentum inportare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent, exploratoresque missi, quae agerentur, renunciassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem inpetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua praesidia: quae

ex fin. Cod. Alii *in.* omisso praecedente commate.

contatur, vulgo *moratur*. Cf. cap. 37. *prohibitus est timore*, *munitione circumulare oppidanos*. Ergo *conatur*, quod codd. habent, recte mutarunt interpretes; sed non tam in *moratur*, quam in *cunctatur*, seu *contatur*, mutari debuit, ut acute vidit Oud. *M.* et in edit. posteriore recepit. sequor. Tò *moratur* debetur glossae.

X milibus. Vulgo addunt *passuum*, invitis codd. et edd. vett.

nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra.

36. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a milibus non amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, quum intellegeret, fugato Duce altero, perterritos reliquos facile obprimi posse: magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuncium Drappeti perferret. Sed in experiundo quum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Quum propius hostis accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa: at Germanos equitesque inprudentibus omnibus de inproviso advolasse et proelium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime proeliantur: confestim cohortes undique inpetum faciunt, omnibusque aut

Effugit inde. Alii *Profugit.*
non amplius. quidam *non longe amplius.*
magnae felicitatis. Davis. male volebat *infelicitatis.*
summae vel. homines. Vulgo *omnes.*
in trina castra. Vulgo *intra castra.* Emendavit Ciaccon. e cod. Ursini.
propius hostis access. Vulgo *hostem.*
ut barb. fert. Pro *fert* alii *fere est.*
Germani equitesque. Τὸ *que* omisit Scaliger.
conf. cohortes. Alii addunt *omnes.*

interfectis, aut captis, magna praeda potiuntur: capitur ipse eo proelio Drappes.

37. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo paene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur; externoque hoste deleto, cuius timore antea augere praesidia et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38. Caesar interim M. Antonium Quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis reliquit, ne qua rursus novorum consiliorum ad capiendum bellum facultas daretur: ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset, quorum consilio in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animum advertebat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli, Gutruatum, ad supplicium deposcit: qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter, omnium cura quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in eius supplicium Caesar contra naturam suam, maximo militum concursu, qui ei omnia pericula et detrimenta belli,

augere praesidia, multiplicare, multis in locis ponere, singulis in locis singula ponere. cf. c. 34 extr. Sic libri boni, sed plures libri, et in his etiam boni, habent *dividere* (*vertheilen*), quod eodem redit. *M.* Voculam *antea* praemisit Oud. e codd.

capiendorum Belgis. Pro his rursus duo libri optimi habent *ad capiendum bellum. M.* Recepi cum Oud.

quorum consilio. Deest *consilio* in codd. non modo antiquis et bonis, sed et plerisque: et turbat sensum. Ergo Davis. et Clark. recte sustulerunt. *M.* Sed vide 7, 2.

Gutruatum. Conf. 7, 3, ubi duo auctores belli nominantur, sed nullus Gutruatus, cuius nomen h. l. tantopere variatur, ut aut nesciamus, quale Hirtius scripserit, aut in *Cotuatus* mutandum sit. *M.*

perducitur. Alii *producitur.*

a Gutruato accepta, referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

39. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse adficiendam iudicabat; ne universa Gallia, non defuisse vires sibi ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neve hoc exemplo ceterae civitates, locorum obportunitate fretae, se vindicarent in libertatem: quum omnibus Gallis notum sciret, reliquam esse unam aestatem suae provinciae; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum Legatum cum legionibus duabus relinquit, qui iustis itineribus se subsequeretur; ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

40. Quum contra exspectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animum adverteret; neque ab obpugnatione recedi videret ulla conditione posse; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognosset; aqua prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc flumen averti loci na-

a Gutruato accepta, ref. Sic codd. Ast Davis. deleri iubet τὸ *a* et praecedens *et*. Secutus est Clarkius.

quae de — gesta essent, quae iis accidissent. Usitatius dici, *quid de iis factum esset*, monuit Clarkius. *M.*

neque ab obp. — posse, intelligebat, utique obpugnandum esse oppidum, uti Caninius coeperat: nam volebat Caesar, ut est cap. 39. frangere pertinaciam hominum. *M.*

quae (leg. cum Vossio, *quod*) *totum p. m. cing. M.* Sed vallis etiam paene montem totum potuit cingere, depressior, per quam flumen labitur.

Hoc — averti. Sic boni codd. Vulgo male *avertere*.

tura prohibebat; sic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Caesar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus conlocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos, quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat.

41. Sub ipsum enim oppidi murum magnus fons aquae prorumpebat, ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos quum optarent reliqui, Caesar unus videret; e regione eius vineas agere adversus montem, et aggeres instruere coepit, magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim, loco superiore decurrentes, eminus sine periculo proeliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant; ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre, atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos

aquatum. Alii *aquatorum.*

Sub ipsum etc. Hoc ad praecedentia refert Davis. et post *murum* ponit *ubi.*

quae fluminis circuitu vacabat, pars vallis vacua, s. non tecta, non obducta erat flumine, circumeunte totum fere oppidum. *M.* Alii *a flum. circ.*

non sine magno periculo post *unus videret.* Omittunt haec verba libri scripti antiquissimi et optimi, tum ceteri etiam complures. Recte, ut Vossius vidit: nam foret propemodum tautologia, si hic *non sine magno periculo*, mox *magno cum lab. et cont. dimic.* diceretur. *M.* Ea verba e seq. huc inrepsere. delevi.

adversus montem. Alii *contra montem.* Vide not. ad 7, 62.

aggeres instruere. Alii *struere.*

decurrentes etc. Alii *decurrunt — proeliantur — vulnerant — deterrentur.*

succedentes, accedentes Romanos. vid. Ind. *M.*

et labore ante *atque operibus.* non exstat in antt. et bonis codd. *M.* Expunxi; superflua plane.

cuniculos — font s. Haec lectio est ab ingenio Davisii, ducta tamen e

ab vineis agunt ad caput fontis, quod genus operis sine ullo periculo et sine suspicione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum VIIII, conlocatur in eo turris X tabulatorum, non quidem quae moenibus adaequaretur, id enim nullis operibus effici poterat, sed quae superaret fontis fastigium. Ex ea quum tela tormentis iacerentur ad fontis aditus, nec sine periculo possent adaquari oppidani; non tantum pecora atque iumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

42. Quo malo perterriti oppidani *cupas sevo, pice, scindulis complent: eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exstitit. Quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea, vineis et aggere subpressa, comprehendebant id ipsum, quod morabatur.* Milites contra nostri,

perspicuis codd. vestigiis, ubi fere *cuniculos agunt ad vineas ad caput fontis* legitur; nam ceterae varietates sunt leviores. Vulgata vero lectio: *cuniculos, crates ac vineas agunt ad caput fontis*: absona est, ut interpretes inde a Vossio monuerunt. Cellarius sic ediderat: *cuniculos ad aggeres ac vineas agunt et ad caput fontis*, sed Davisius verum vidit. *M.*

sine suspicione hostium, ut hostes ne suspicarentur quidem, tale quid fieri: cuniculi enim sub terra agebantur. Ergo Romani non admoverunt crates et vineas, ut in vulgata lectione erat: nam hoc hostes potuissent ipsi suis oculis videre. *M.*

pedum VIIII. in aliis *VI.* Ciacconius ex Orosio 6, 11. dabat LX. quod recepere Scalig. Clarkius, Cellarius; sed Orosius LX dat non aggeri, sed aggeri et turri. Ergo recte Oudendorpius IX e codd.

adaequaretur. Alii *aequaret*, *adaequaret.*

fontis fastigium, locum altiorem montis, e quo fons prosiliebat. Fons prorumpebat sub murum oppidi (c. 41. in.): oppidum erat in summo monte: ergo fons ibi, in altiore montis loco prorumpebat: hinc fastigium fontis est locus altior montis, unde fons scaturit. *M.*

ad fontis aditus. Alii *aditum.*

adaquari. Sic C. 1, 66. Alii *aquari.*

scindulis complent. Vulgo *scandulis.*

dimicatione et periculo, i. e. dimicationis periculo. Et haec explicatio, *dimicationis periculo*, invasit in multis libris locum verae lectionis. *M.*

exstitit. Alii *existit.*

subpressa, inpedita, quo minus procurrerent ulterius. Conf. Ind. *M.*

id ipsum, quod mor. vineas et aggerem. *M.*

quamquam periculoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo; res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu exercitus nostri, magnusque utrimque clamor oriebatur. Ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus eius esset, telis hostium flammaeque se obferebant.

43. Caesar quum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem adscendere et, simulatione moenium occupandorum, clamorem undique iubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, quum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi revocant ab inpugnandis operibus armatos murisque disponunt. Ita nostri fine proelii facto celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interscindunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani et, iam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt atque aversae. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons tantamque adtulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque, necessitate coacti, se transdiderunt.

44. Caesar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque vereretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum con-

Ita quam quisque. Alii *Ita ut q. ex omn. oppidi partibus.* Idem est, ut si dixisset, versus omnes oppidi partes. *M.*

suspensi, dubii, haesitantes. Non est synonymum verbi *ignarus*, quod omiserunt ii, qui tautologiam opinatam effugere voluerunt. Rursus alii omisere verbum *suspensi*. *M.*

fine proelii facto. Hoc ne Latinum quidem est: altera lectio, *sine proelio facto*, facilius ferri potest. *M.* Lego cum Oud. *fine pr. facto.*

resisterent delendum est, quia abest a plerisque codd. *M.*

et, iam magna parte. Leg. *magna etiam parte.* Sic plerique codd. *M.*

exaruit fons. Τὸ *exaruit*, quod vulgo deest, e codd. et edd. vett. restituit Oud.

siliorum suorum animum adverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare consilia inissent; exemplo subplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit; vitam concessit, quo testatior esset poena inproborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione et dolore vinculorum, sive timore gravioris subplicii, paucis diebus se cibo abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnacti Aruerni, crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, quum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere, hunc Epasnactus Aruernus, amicissimus Populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

45. Labienus interim in Treviris equestre proelium secundum fecit; compluribusque Treviris interfectis, et Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, Principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum Aeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

46. Ea re cognita, Caesar, quum in omnibus Galliae partibus bene res gestas videret iudicaretque, superioribus aestivis Galliam devictam et subactam esse; Aquitaniam numquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset; cum II legionibus in eam partem est profectus, ut ibi extre-

reb. consilia inissent. Vulgo, *reb. coepissent. M.* Constructio recepta familiaris est Hirtio. Cf. c. 49. Af. c. 78.

indignatione. Al. *indignitate.*
redegit. Alii *redigit.*
virtutis. Alii *virtutem.*
ut ibi. Alii *ubi.*

mum tempus consumeret aestivorum: quam rem, sicut cetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per Legatos in hiberna deduxit: quatuor legiones in Belgio conlocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio et Q. Tullio Legatis: duas in Aeduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem regionem coniunctam Oceano continerent: duas reliquas in Lemovicum finis, non longe ab Aruernis, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in Provincia moratus, quum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognovisset, bene meritis praemia tribuisset, cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in rempublicam fuisset totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis Provinciae illius, his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit hibernatque Nemetocennae.

47. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. Nam, quum Antonius in hiberna venisset civitasque Atrebatum in officio

in Belgio. codd. recentiores *in Belgis.*

in Aeduos misit. Alii *deduxit.* Alii *in Aeduis constituit.*

in Turonis. Alii *in Turenes.* Sic interdum struitur verbum *ponere.*

region. Al. praemittunt *illam.*

in Lem. finis. Alii *finibus.*

conventus. vid. Ind. *M.* Urbes, in quibus agebantur. Sic Cic. Verr. 2, 20. pro Lig. 8. Plin. 3, 1.

quam (defectionem) *sustinuerat* (Caesar non succubuerat illi, vires ad eam obprimendam habuerat) *fidel. atque aux. Provinciae* (eius partis Galliae, quae Provincia Romana erat). In fine *illius* delendum esse vidit Clarkius, quia Provincia κατ᾽ ἐξοχὴν in his libris dicitur. *M.*

his rebus conf. Hinc male caput novum inchoant. Respice ad 5, 24.

hibernatque. Alii *hibernavitque.*

maneret, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

48. Erat adtributus Antonio Praefectus equitum, C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum hostium equitatum mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quae singularis in eo erat, magnum odium Commii adiungebat; quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis, saepius eius equites adgressus, secunda proelia faciebat. Novissime, quum vehementius contenderetur ac Volusenus, ipsius intercipiendi Commii cupiditate, pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum longius produxisset; repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta; conversoque equo, se a ceteris incautius permittit in Praefectum. Faciunt idem omnes eius equites pau-

supra commem. Conf. cap. 23. *M.*

parente Romanis. Alii *parentes sibi omni.*

ad eam virtutem. Alii *ad eam partem virtutis, ad eam partis virtutum, ad eam partam virtutem.*

magnum odium. Conf. cap. 23. *M.*

quo libentius, ut adeo tanto libentius —. *M.*

produxisset. Vide Ind.

perfidia interp. Ita ut Romani perfidia uterentur, ut essent perfidi. Sic Latine dici posse, non dubito: sed e quibusdam libris bonis praetulerim cum Vossio, *perfidia* (aut *perfide*) *imposita*, i. e. vulnera ei imposita, inlata erant, fraude et perfidia Voluseni. vid. c. 23. *Vulnus imponere alicui* quia non frequenter dicitur, etsi bene (v. Ernestii Clau. Cic.), videntur mutasse locum librarii. *M.* Alii *per fidem* scil. simulatam.

cosque nostros convertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum iungit equo Quadrati, lanceaque infesta medium femur eius magnis viribus transiicit. Praefecto vulnerato, non dubitant nostri resistere et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu perculsi, vulnerantur et partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum Dux equi velocitate evitavit, graviter vulneratus Praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem, sive expiato suo dolore, sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperaverit, obsidibus datis firmat. Unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani. Quam postulationem Antonius quum iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio, Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L.

perculsi. Leg. *pulsi*, si vel in nullo cod. esset. Sed *est* in optimis. *M.*

intercip. — evitavit. Leg. *intercipiuntur: quod malum dux.* (i. e. Commius) *equi veloc. evitavit.* Atque hic desinit periodus. Haec Davisius, codicis unius ductus auctoritate, monuit. Iam sequitur in omnibus fere codicibus: *ac sic* (vel *si*: male) *proelio secundo graviter ab eo* (Davisius malit *adeo*: bene) *vulneratus — M.* Vox *malum* ab aliis omittitur.

orat. Restituit Davis. Legebatur prius *erat.*

in conspectum. Alii *in conspectu.* Respice ad c. 8.

Paullo C. Marcello Coss. nullas res Galliae habet magno opere gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda coniungendaque huic commentario statui.

49. Caesar, in Belgio quum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut caussam dare armorum: nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam inponi belli gerendi, ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates adpellando, Principes maximis praemiis adficiendo, nulla onera nova inponendo, defessam tot adversis proeliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pace continuit.

50. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias adpellaret, quibus M. Antonii, Quaestoris sui, commendaret sacerdotii peti-

L. Paullo C. Marc. Coss. Fuit annus 704 P. V. C. *M. L. Paullo.* Alii *Lentulo.* sed is in sequentem annum cadit.

magno opere. Vulgo *magnopere.*

nulli spem. Davis. malebat *speciem* i. e. praetextum.

sub decessu suo. Sic Clarkius emendavit et consentiunt codd. Vulgo *sub discessu suo* vel *sub discessum suum.*

omnis Gallia. tres Gallias intelligit. Alii *Galliae susceperint.*

inponendo. Alii *iniungendo.* eleganter. Cf. C. 1, 4.

conditione parendi meliore, cum viderent, se ita fore in imperio Pop. Romani, ut pace uterentur. *M.*

sacerdotii, Auguratus, quem etiam Plin. Epp. 4, 8, sacerdotium dixit. *Cellarius.* Mox diserte dicitur creatus Augur. Quod autem Auguratus petitio h. l. suffragiis Populi commendatur, cum olim cooptarentur Augures, id eo factum est, quia lex Domitia sanxerat, ut sacerdotes, in his Augures, comitiis Populi crea-

tionem. Contendebat enim gratia quum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paullo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa, Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi Augurem prius factum, quam Italiam adtingeret, in itinere audierat: tamen non minus iustam sibi caussam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent; simulque se et honorem suum in sequentis anni commendaret petitione, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum Coss. creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris exspoliarent; ereptum Sergio Galbae Consulatum, quum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

51. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore:

rentur: quam legem etsi Cornelia lex sustulerat, restituit tamen A. V. 691 Labienus, Tribunus plebis. Cf. Fabric. ad Dion. Cass. 37, 37. et Ernesti Clau. Cic. in *Lex Domitia*. *M.*

Contendebat gratia, qua valebat apud colonias et municipia. Male Ciaccon. et Scaliger abundare vocem *gratia* putabant.

decedentis de provincia. *Cellarius.* Quia vero e repulsa Antonii potuit intelligi, Caesarem parum valere sua commendatione; imminuta et convulsa est opinio de Caesaris gratia et potentia apud omnes. *M.*

commendaret. Minus recte alii *commendaverat.*

Lent. et Marc. Fuerunt Coss. a 705 P. V. C. *M.*

qui — exspol. Vulgo, *qui omni honore et dignitate Caesarem exsp.* sed invitis codd. *M.* Alii *spoliarent.*

Sergio Galbae. Hic Legatus Caesaris in Gallia fuerat (lib. 3. in.). Cum Consulatum deinde peteret, repulsam tulit propter Caesaris amicitiam: ex quo Caesari infensus cum Cassio et Bruto conspiravit. Sueton. Galb. 3. *Cellarius.* Rubenius in Electis 1, 27. Caesarem cum Suetonio conciliat; duplicem tulisse repulsam statuit Galbam, primam, de qua hic, quum Caesar adhuc esset in Gallia, alteram, cuius meminit Suetonius, Caesare iam dictatore.

sibi coniunctus. *Sibi* pronomen reciprocum, quod male hic pro demonstrativo poni autumat Davisius.

tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat: hostiae omnibus locis inmolabantur: tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel exspectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

52. Quum omnes regiones Galliae togatae Caesar percucurrisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit: legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae Togatae praefecit, quo maiore commendatione conciliaretur ad Consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum, propter salubritatem, existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita Senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque, contra Senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci; iudicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum caussam suam facile obtineri. Nam C. Curio,

Cum liberis etc. Similia de Curione Plutarch. in Pompeio cap. 58. et in Caesare cap. 30. et Appianus. Civ. 2, 27. p. 446.

humiliores. Alii *meliores.*

cum celeritate. bene sic. alii praepositionem omittunt.

Nemetocenn. Conf. cap. 46. extr. *M.*

conciliaretur civibus Romanis in Gallia, suffragii ius habentibus. Monuit Davisius. *M.* Conf. Cic. epist. ad Attic. 1, 1.

Labien. sollicitari. Et stetit postea a Pompeii partibus. *Cellarius.*

spoliaretur. Conf. cap. 54, ubi hoc narratur. In paucis iis, de quibus h. l. sermo est, praecipue Marcellus Consul fuit. *M.*

obtineri. subaudi *posse.*

Curio. Ille est, ad quem Ciceronis epistolae (lib. 2) exstant. Conf.

Tribunus plebis, quum Caesaris caussam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat Senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, et, quoniam Pompeii dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret, fore eo facto liberam et sui iuris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se discessionem facere coepit: quod ne fieret, Consules amicique Pompeii iusserunt, atque ita rem moderando discesserunt.

53. Magnum hoc testimonium Senatus erat universi conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, quum inpugnaret Caesaris dignitatem,

Sueton. Caesar. 29. 36. *Cellarius.* Add. Appian. Civ. 2, 26. pag. 444. edit. Steph. Dio Cass. 40, 62. Vellei. Patercul. 2, 48, qui mores Curionis adumbrat. Attigit etiam Plutarchus in Caesar. cap. 30. *M.*

quum — suscepisset. Magnis Caesaris largitionibus Curio in eius partes traductus est. *M.*

eo facto. Al. *eo pacto.*

per se (ipse) *disc. f. coep.* Rogavit Senatum, num placeret, ut et Caesar et Pompeius exercitus dimitterent: multi enim eo rem trahebant, ut solus Caesar ab armis discederet. Appian. Civ. 2, 27 seq. pag. 446. Ceterum ingeniosa est emendatio Faërni, ab Ursino indicata: *sed etiam S. C. per discessionem facere coepit. M.* Scaliger ita: *sed etiam per se Senatus discessionem facere coepit.*

quod ne fieret — iusserunt, i. e. hoc prohibuerunt. Sed partim non poterit Tribunus plebis simpliciter prohibendo impediri, partim dubitavit Oudendorpius, an Latinum satis sit, *iubeo, ne quid fiat*, etsi plerorumque codd. haec lectio est. Quod autem in aliis codd. *suaserunt* pro *iusserunt* legitur, id est lenius verbum, quam pro summa contentione, qua tum ea res in Senatu agitata est. Lectio rursus vulg. *intercesserunt* est a manu emendatrice. Ergo scimus quidem, Consules amicosque Pompeii *obstitisse* Curioni hoc est, efficere voluisse, ne in Curionis sententiam iretur, neve Pompeius quoque exercitum dimittere iuberetur (Appian. Civ. 2, 27. pag. 444. ἐνιστάμενοι κελεύων); quae vero verba Hirtius h. l. scripserit, nescimus. *M.*

discesserunt plerique in hanc sententiam, ut utrique imperium abrogaretur, neque adeo Pompeius Caesari praeferretur. vid. Appian. C. 2, 30. p. 446 extr. Fortasse ergo legendum: *atque ita rem eo moderante discesserunt;* nam nec *moderando*, nec *discesserunt* ad Consules referri potest; hi enim non exhibuissent testimonium favoris erga Caesarem; sed quia c. 53 sequitur, magnum hoc favoris testimonium fuisse, necesse est, ut in hoc *discesserunt* sit honorifica Senatus de Caesare suffragatio. Conf. Plutarch. in Pompeio c. 58. *M.*

Marcellus. vid. Sueton. Iul. c. 28. *Retulit Marcellus ad Senatum, ut Caesari ante tempus succederetur, et ne absentis ratio comitiis haberetur. M.*

contra legem Pompeii et Crassi retulerat ante tempus ad Senatum de Caesaris provinciis, sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, Senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitudines, quibus cogi posset Senatus id probare, quod ipsi constituissent.

54. Fit deinde S. C. ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitterentur: neque obscure hae duae legiones uni Caesari detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem miserat, confectam ex dilectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, quum de voluntate adversariorum suorum se exspoliari nemini dubium esset, Cn. Pompeio legionem remisit, et suo nomine XV, quam in Gallia citeriore habuerat, ex S. C. iubet transdi. In eius locum XIII legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueatur, ex quibus praesidiis XV

contra leg. Pomp. et Crassi, qua Caesari Gallia in alterum quinquennium decreta erat. Appian. B. C. 2, 17. p. 437. Sueton. Iul. cap. 24. Plutarch. in Pompeio c. 51. *M.*

ante tempus. Nondum effluxerat quinquennium. cf. B. C. 1, 9. *M.*

de provinciis. Acceperat Caesar Galliam Cisalpinam, Illyrico adiecto, mox etiam Comatam. Sueton. Iul. 22. *M.*

necessitudines. Vid. Gellios 13, 3. ubi de discrimine inter *necessitudines* et *necessitates.*

Fit S. C. Appian. pag. 446. C. 2, 29. Dio Cass. 40, 65. 66. *M.*

bellum Parth. Hoc tum Bibulo Imperatore gerebatur. Dio Cass. 40, 29, ubi Fabricius Ciceronis locos collegit. *M.*

mitterentur. Alii *mitteretur.*

quam ad Caesarem miserat. vid. dicta ad 6, 1. *M.*

provinciae Caesaris, eam — Vulgo alia distinctione et lectione, *provinciae, Caesari eam* — quod contra historiam est. *Caesaris* in codd. duobus, et uno quidem bono, reperit Oudendorpius; distinctionem mutarunt iam multi interpretes. *M.* Τὸ *eam* per pleonasmum additum videtur.

dedit Bibulo ad bellum Parthicum. *M.*

suorum se exspoliari. Haec verba puto esse tollenda: certe, qui varias lectt. consuluerit, intelliget ea dubia esse: atque verbum *suorum* profecto non est ab Hirtio. *M.*

et suo nomine. Volgo, *et ex suo numero*, quae est mera interpretatio. *M.*

deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus quatuor in Belgio conlocat; C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat, tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, et Aedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur. Ipse in Italiam profectus est.

55. Quo quum venisset, cognoscit, per C. Marcellum Consulem, legiones duas, ab se remissas, quae ex S. C. deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio transditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quamquam nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur, iure potius disceptandi, quam belli gerundi. Contendit.

exercitui distrib. hiberna. Alii, *exercitum distrib. per hib.* Sed hi voluerunt usitatiorem syntaxin substituere rariori. *M.*

si Belgae. i. e. *si Belgium.*

transditas — esse. Dio Cass. 40, 66. *M.*

nulli erat dubium. Alii *nullo* ἀρχριτῶς.

quidnam pararetur. Sic codd. Oudend. magno numero: vulgata, *quin arma c. C. pararentur*, rursus est explicatio. *M.*

Contendit. Hoc verbum in pluribus et quibusdam bonae notae codd. addi, in uno vero etiam *Contendit quadam utraque die futurum* legi, testatur Oud. et deesse hic nonnulla existimat. Ac profecto videtur Hirtius ad illa usque tempora progredi voluisse, quibus evenit id, quod ineunte libro primo de civili bello narratur. Certe, ut nunc legitur libri illius initium, non cohaeret plane cum huius libri verbis et rebus ultimis. Res, quae desunt, ex Appiano 2, 32. facile possunt addi. Scilicet Caesar, qui iam in Italia erat, *per litteras contendit ab Senatu, ut etiam Pompeius se imperio abdicaret, seque idem facturum promisit; sin minus, se neque sibi, neque patriae defuturum.* Iam cohaeret initium libri primi de bello civili: *Litteris Caesaris consulibus redditis —.* Haec ergo est rerum series, neque opus erit, cum Vossio et Glandorpio existimare, initium libri primi de bello civili deesse. *M.* Bene id supplementum concordat cum initio L. I. de bello civili.

CAII IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO CIVILI.

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO CIVILI.

LIBER PRIMVS.

ARGVMENTVM.

Cap. 1. *Caussa et origo belli civilis. De litteris Caesaris ad Senatum non refertur, obstantibus Lentulo Cos. et Scipione.* 2. *Caesar exercitum iubetur dimittere.* 3. *Senatus Pompeio aperte favet cunctus, refragantibus Tribunis plebis.* 4. *Pompeius se Caesari infensum ostendit.* 5. *S. C. Videant Coss. Praetores, Tribuni plebis, ne quid R. P. detrimenti capiat.* 6. *Provinciae Pompeianis commissae. Tota Italia delectus habentur.* 7. *Caesar, de militum voluntate certus.* 8—10. *Ariminum tendit. Tribunos plebis convenit. pacem servare tentat.* 11. *Iniqua conditione Pompeii reiecta occupat Arretium, Pisaurum, Fanum, Anconam.* 12. *Iguvium, toto Piceno dilectus habet.* 13. *Auximo potitur.*

Cap. 14. *Roma trepidat. Pompeius ex urbe excedit. Lentulus aperto aerario fugit, gladiatores Caesaris Capuae armat.* 15. *Caesar Asculum recipit. ex dilectibus Pompeianis suas cohortes auget.* 16. *Corfinii obsidet Domitium, qui* 17. *frustra a Pompeio auxilium petit.* 18. *Sulmonenses Caesari portas aperiunt.* 19. *Corfinii trepidatur.* 20. *Domitius fugam moliens impeditur.* 21. 22. *De tradendo oppido agitur.* 23. *Eo tradito Pompeii Duces Caesar dimittit. milites sacramento adigit, in Apuliam transit.* 24. *Pompeius ipse Brundisium fugit, copias contrahit, servos, pastores armat. Pompeianorum cohortes ad Caesarem transeunt, qui rursus de pace cum Pompeio coram agere cupit.* 25. *Hunc Caesar Brundisii obsidet,* 26. *colloquium recusantem.*

Cap. 27. *Pompeius Dyrrachium transiicit.* 28. *Brundisini se Caesari reddunt.* 29. *Hic Hispaniam confirmare statuit.* 30. 31. *E Sardinia Cottam Valerius, e Sicilia Catonem Curio eiicit. Tuberoni in Africa resistit Varus.*

Cap. 32. *Caesar Romae in Senatu de pace agit. legatos ad Pompeium mitti suadet.* 33. *Legationem nemo suscipit.*

Caesar in Galliam ulteriorem abit. 34. *Domitii suasu Massilia portas Caesari claudit, qui* 35. *frustra eam a bello dehortatur.* 36. *Domitius Massiliam pervenit. hanc Caesar obpugnare parat.* 37. *Pyrenaeos saltus occupat.* 38. *Afranius et Petreius Pompeii Legati, Hispaniam obtinent.* 39–42. *Cum iis certatur pluribus proeliis.* 43–52. *potissimum ad Ilerdam bellum geritur.* 53. *Res Afranii et Petreii prosperae gestae, Romam nuntiatae, Pompeianorum partes firmant.* 54. 55. *Caesar strenue resistit.* 56. 57. *Pugna ad Massiliam* 58. *Prospero Bruti proelio,* 59. *nunciato Caesari ad Ilerdam, fortuna mutatur.* 60. *Hispaniae populi Oscenses, Calagurritani, alii, desciscunt ab Afranio.* 61–63. *Caesar, Sicoris parte aversa, Afranium et Petreium terret.* 64–70. *cum his prospere pugnat.* 71–73. *Afranianis parcit, misericordia motus, sine proelio iis se potiturum sperans.* 74. *Agitur cum Caesare de Afranii et Petreii vita. pax videtur coitura.* 75. 76. *Petreius Caesarianos per inducias receptos perfide trucidari curat.* 77. *Caesar contra Pompeianos salvos dimittit.* 78. *Afraniani, omnis generis inopia pressi, castra relinquunt.* 79–83. *in itinere inpediuntur a Caesare.* 84. *omnibus rebus obsessi conloquium petunt.* 85. *Afranium reprehendit Caesar.* 86. 87. *Dimittitur exercitus. Duces libere abeunt.*

Litteris a C. Caesare Consulibus redditis, aegre ab iis inpetratum est, summa Tribunorum plebis

Litteris — redditis. De his litteris ad 8, 55 paullo ante dictum est. Cf. Sueton. Iul. 29. 30. Dio Cass. 41, 1. *M.* Non opus est longo Vossii subplemento, quo nexus constet cum praecedentibus.

a Fabio. Hoc est falsum: nam Dio Cass. d. l. et Appian. Civ. 2, 32. eas a Curione redditas Consulibus dicunt, nec fuit tum aliquis Fabius, in hac controversia insignis. Ergo aut *a Curione* legendum, aut, ut mihi videtur, verba *a Fabio* plane tollenda sunt, aut cum Oudendorpio *Litteris a Caio Caesare* legetur, quia in ant. et bono cod. reperitur, *a Fabio Caesare. M.* Legebatur *Litteris a Fabio C. Caesaris Cons. redd.* Mendum adesse manifestum, omnes consentiunt. Quidni tollatur? Oudendorpii emendatio malo medetur. *Litterae a C. Caesare* sunt litterae Caesaris, ut infra 3, 36. *litterae a M. Favonio.* Respice ad not. ad G. 5, 54.

Tribunorum plebis, Cassii et Antonii. Cf. c. 2 extr. Appian. 2, 33. Dio Cass. d. l. *M.*

contentione, ut in Senatu recitarentur: ut vero ex litteris ad Senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt Consules de Republica (in civitate). L. Lentulus Consul Senatu Reique publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum neque Senatus auctoritati obtemperaturum; habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam receptum. In eamdem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo, Reipublicae non deesse, si Senatus sequatur; sin cunctetur, atque agat lenius, nequidquam eius auxilium, si postea velit, Senatum inploraturum.

2. Haec Scipionis oratio, quod Senatus in urbe habebatur. Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompei mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad Senatum referri, quam dilectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent; quo praesidio tuto et libere Senatus, quae vellet, decernere auderet: ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provin-

ex litteris, ea de re, quae in litteris scripta erat. *M.*

in civitate. Multis haec verba suspecta sunt, quasi a librario inserta, quia Caesar potius *in urbe* dixisset, ut c. 2, quod Senatui extra urbem habito (cap. 3 et 6) obponitur. *Cellarius.* Ciacconius sina necessitate substitui volebat *indefinite* vel *infinite*, quod placebat Hotomanno. Petrus Faber ad Cic. Acad. 2, 5. *incitate.* Iurinius legi iubet *ad Senatum.*

Lentulus collegam habuit C. Marcellum, an. 705 P. V. C. *M.*

agat lenius. Sic et Liv. 3, 31. Sall. Iug. 60.

Senatum inplor. Τὸ *Senatum* male expunxere editores. Revocavit Oud.

Pompeius aderat, in suburbio erat. Dio Cass. 41, 2. *Cellarius.* Manutius, Victorius V. L. 3, 1. et alii male *aberat.* In codd. Ciacconii et Mureti (V. L. 10, 20.) legitur *averat*, quod ortum putant ex *a. u. erat*, *ad urbem erat.* Sane sic τὸ *aderat* est capiendum.

de ea re. Sic codd. Sed vulgo, *de Republica. M.*

cias proficisceretur, ne qua esset armorum caussa; timere Caesarem, abreptis ab eo duabus legionibus, ne ad eius periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur: ut M. Rufus, qui sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur: hi omnes, convicio L. Lentuli Consulis correpti, exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negavit. Marcellus, perterritus conviciis, a sua sententia discessit. Sic vocibus Consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompei, plerique compulsi, inviti et coacti Scipionis sententiam sequuntur: *uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat: si non faciat, eum adversus Rempublicam facturum videri.* Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, Tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione Tribunorum: dicuntur sententiae graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit ita quam maxime ab inimicis Caesaris conlaudatur.

3. Misso ad vesperum Senatu, omnes, qui sunt eius ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pom-

abreptis. Gifan. in Obs. L. L. p. 53. minus bene *correptis.*

duabus legionibus. vid. supra 8, 54. *M.*

mutatis rebus. al. *verbis.* e glossa. Ciaccon. expungebat.

pronunciaturum. Pronunciat Consul sententias, cum eas, quae dictae sunt, breviter repetit et enumerat, ut Senatus in suffragia discedere possit. *M.*

terrore praes. exerc. qui cum Pompeio erat. *M.* Τὸ *praesentis* in Lovan. deest, quod probat Davis. non ego.

advers. remp. fact. Mollior formula, quam, hostem iudicari; re autem huic fere consentiens. *Cellarius.*

Intercedit. Sic codd. Alii *intercedunt*, contra codd. Vid. b. Alex. c. 2. Cf. Virg. Georg. 2, 495. Lucan. 1, 422.

a Pompeio evocantur, extra urbem evocantur Senatores, ut Senatus habeatur. Conf. c. 6. *Cellarius.* *Οἱ ἄρχοντες στρατοπέδων* (ac talis erat Pompeius) *εἰς τὴν πόλιν οὐκ εἰσίασι.* Plutarch. in Pompeio c. 58. Praeterea Marclandus (in Explicationibus vett. aliquot auctorum, ad calcem Suppl. Eurip. p. 264) legi vult: *Omnes sui — a Pomp. evocantur*: ut *sui* sint fautores et amici partium Pompeii: esse enim incredibile, totum Senatum evocatum esse a Pompeio, et Caesarem nullos ibi amicos habuisse. Sed nonne sponte intelligitur, illud *omnes* in tantum, in quantum res patitur, capiendum

peius atque in posterum confirmat; segniores castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeii exercitibus spe praemiorum atque ordinum evocantur: multi ex duabus legionibus, quae sunt transditae a Caesare, arcessuntur: completur urbs et eius comitium Tribunis, Centurionibus evocatis. Omnes amici Consulum, necessarii Pompeii atque eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in Senatum coguntur, quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso Censor, sese iturum ad Caesarem; item L.

esse? Talia non puto corrigi debere. Eodem modo argutantur interpretes in sequentibus verbis: *Laudat Pomp. atque in p. confirmat:* in quibus nemo haerere potest. Tamen edd. quaedam habent: *Laudat promtos atque* —. Alius maluit: *Laudat acres atque* —. Rursus Marclandus voluit legi: *Laudat alteros atque* —. Quasi vero non sponte adpareat, si *segniores* sint castigati, eos, qui laudati sint, fuisse a segnioribus diversos. *M.* Loco τοῦ *omnes* lurinus velit *primores*, *qui sunt eius ordinis.* Τὸ *promtos* unice verum putat Bentleius et apte citat Tacitum in Agric. c. 21. Ita iam iudicarat Ciaccon.

ordinum evocantur. vid. Ind. in his duobus verbis. *M.*

duabus legionibus. Conf. 8, 58. *M.*

completur urbs. Utrum hoc vult, omnes in urbem confugisse metu adventantis Caesaris? An, militibus Pompeii urbem completam fuisse? Appian. 2, 33. Etiam, quae sequuntur, incerta et obscura sunt: nam vulgata lectio (*Ad ius comitiorum Tribunos plebis C. Curio evocat*) est ex emendatione interpretum, et potest e c. 9 quodammodo defendi, ubi, ut libera comitia populo permittantur, Caesar postulat. Sed plerique codd. habent *completur urbs et eius comitium*, et pro *Curio* in plerisque est *Centurio.* Nolo coniecturas interpretum, ab Oud. collectas, repetere: unam addam, quam ille vir doctus non potuit indicare, e Christiani Crusii Probabilibus criticis (p. 20), qui legi vult: *completur urbs et in comitium Tribunos pl. C. Curio evocat*, sc. ut Tribuni in comitio ante deliberarent, quam Senatus haberetur. Sed puto, locum hunc non posse nostris coniecturis plane sanari: nam enarrantur singulae res, quae tum evenerunt, quae non possunt aliae ex aliis intelligi ita ut coniectura unam ex altera eruat; et oratio, per incisa procurrens, hoc ipsum declarat, singulas περιστάσεις singulis membris expressas esse. Quis ergo ausit dicere quaenam potissimum περίστασις in verbis corruptis lateat? *M.* E variis lectionibus Oud. confecit lectionem, quam recepi. Similis fere locus est apud Cic. pro Sextio c. 35. *forum, comitium; curiam armatis hominibus inplevissent, occupassent.* Comitium erat locus in foro, comitiis curiatis et aliis agendis destinatus.

libere. Alii *libera.*

L. Piso, Censor cum Appio Claudio, idemque socer Caesaris. *Cellarius.* Conf. Dio Cass. 40, 63. *M.*

Roscius Praetor, qui de his rebus eum doceant: sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem Senatus ei proponant.

4. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio Consulis, Scipionis, Catonis obponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum et Regum adpellandorum largitionibus movetur, seque alterum fore Sullam inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum inpellit, quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur; simul iudiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in Republica iudiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Caesaris incitatus et, quod neminem secum dignitate exaequari volebat, totum se ab eius amicitia averterat et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo adfinitatis tempore iniunxerat Caesari. Simul infamia duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam do-

dolor repulsae. Consulatum cum M. Marcello et Ser. Sulpicio, ut invalescenti Caesaris et Pompeii potentiae resisteret, petierat; sed impeditus ab utriusque amicis fuit. v. Dio Cass. 40, 58. *Cellarius.* Rectiora dat Plut. in Pomp. c. 54.

quos se — part. c. P. Ciaccon. mavult *quae secum pro nec. partiturum Pompeium.* Bentl. *quos se pro nec. participaturum c. P.*

iudiciorum metus: quia Scipio, Pompeii socer, lege Pompeia fuerat a Memmio ambitus accusatus. *Cellarius.* Cf. Plut. in Caes. c. 62.

Pro *simul* Iurinius coniicit *multos* ac post *sui* delet copulam.

ostentatio sui et potentium, ostentabat se et amicitiam potentium. *Manutius.*

iniunxerat. tanquam onus suscipiendum necessitudinis gratia. Cf. Gron. ad Liv. 8, 32.

infamia duarum legionum, quam sibi contraxerat retentis duabus legionibus. Conf. supra 8, 54. *M.*

iter Asiae, in Asiam, ad bellum Parthicum. vid. ibid. et Plutarch. Anton. c. 5. *M.*

minatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

5. His de caussis aguntur omnia raptim atque turbate, nec docendi Caesaris propinquis eius spatium datur; nec Tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi iuris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur; sed de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioribus temporibus Tribuni plebis octavo denique mense suarum actionum respicere ac timere consuerant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum S. C. quo, nisi paene in ipso urbis incendio atque in desperatione omnium salutis, latorum audacia nunquam ante discessum est;

raptim. Alii *ruptim.* *Raptim* Cellarius recepit. Sequor. Τὸ *ruptim* alibi non occurrit. *Raptim* codd. habent.

Tribunis plebis. Adeo acris contentio fuit inter Consulem Antonium Cassiumque Tribunos, et Curionem, ut ad extremum Consul iis suaderet, e curia discedere, ne fortasse violarentur. Appian. 2, 33. p. 448. Dio Cass. 41, 2. 3. Plutarch. in Caes. c. 31. in Anton. c. 5. Hinc paullo post: *Profugiunt ex urbe Tribuni.* *M.*

intercession. alii. *intercessionem.*

Sulla reliquerat. Cf. c. 7. vid. Ernesti Clau. Cic. in Lege Cornelia Tribunitia, ubi et noster locus explicatur. *M.*

septimo die post quam litteras Caesaris (vid. cap. 1) Consulibus reddiderant. *M.*

octavo mense suarum actionum (sui muneris), h. e. mense eo, quo novi Consules creabantur, ex quo tempore Tribuni hos designatos Consules timere coeperant, quibus rationem actorum deberent reddere. Sic Cellarius ex Hotomanni notis explicavit locum. *M.* Non ex quo magistratum inierc Tribuni, ut Ursino et Ciacconio visum erat. Vossius malebat XII loco τοῦ IIX. Pro *suarum* alii *variarum.* Oud. coniicit *vanarum.* Recte vulgatum explicat Morus.

Decurritur. — S. C. vid. Liv. 3, 4. Sallust. Cat. 29. Cic. Cat. 1, 2. *Cellarius.* Comparari debet et de hoc, et de omnibus, quae hic narrantur, Cic. ad Divers. 16, 11. *M.*

S. C. Vide Brisson. de form. L. 2. §. 101.

latorum audacia. Utique legendum, *latronumque audacia*, ut Manutius monuit. Latrones sunt pessimi cives: et ipse Caesar hoc ipso tempore latro dictus et habitus est ab inimicis. Plutarch. in Pompei. cap. 58, Μάρκελλος λῃστὴν ἀπεκάλει τὸν Καίσαρα. Id in Caes. cap. 30. Αἴνιγλος ἰδὼν, ὅπλων δεῖν πρὸς ἄνδρα λῃστὴν, οὐ ψήφων. *M.* Oud. explicat, *audacia eorum qui tulerunt* et id, scil. ut fieret, perpulerunt Senatores. Gronovius diatr. in Stat. c. 3. p. 20. verba haec *latorum audacia* uncis ineludit tanquam parenthesin et puncto exclamandi insignit. Davis. expungi volebat; recte, credo.

discessum est. Leg. *descensum est,*

dent operam Consules, Praetores, Tribuni plebis, quique Consulares sunt ad urbem, ne quid Respublica detrimenti capiat. Haec SC. perscribuntur a. d. VIII. Idus Ianuarias. Itaque quinque primis diebus, quibus haberi Senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali, et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, Tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe Tribuni plebis seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

6. Proximis diebus habetur Senatus extra urbem. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; Senatus virtutem constantiamque conlaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas decem; praeterea cognitum compertumque

quam viri docti coniecturam etiam probavit Oud. Et videtur cuivis in mentem venire debere. *M.* Vid. Oud. ad G. 7, 78. Non tamen ausus est invitis codd. mutare.

Consulares. Probo hos, qui *Proconsules* legere volunt, partim quia sic in Cic. ad Divers. 16, 11 legitur, partim quia adduntur verba *ad urbem*, quae indicant, eos non in provinciis fuisse. Atqui esse in provinciis, fuit *Proconsulum. M.* Sed codd. et edd. vett. habent *Consules* vel *Consulares* et *Proconsules* sunt *Consulares.* Nil ergo mutandum.

a. d. VIII. Idus Ian. Vulgo VII. sed is comitialis erat, et hoc de sua salute cogitare coeperunt. Errorem detexit Ursinus, emendavit Oud.

biduo comitiali. Dies comitialis erat, quo comitia populi habebantur, ideoque Senatus haberi non poterat. vid. Ernesti Clau. Cic. in lege Pupia. *M.* Vid. Macrob. Sat. 1, 16. Pro *excepto* Gronov. ad Sen. N. Q. l. 3. praef. vult *exemto.* Sic et Lipsius; sed codd. vulgatum habent.

Profugiunt vestitu servili in rheda meritoria: quae res Caesaris milites vehementer contra Pompeianos irritavit. Plutarch. in Caes. c. 31. Appian. 2, 33. p. 448. *M.*

lenissimis postulatis. Sunt litterae, cap. 1. commemoratae, quas tamen, ut Hotomannus monuit, Cicero ad Divers. 16, 11 minaces et acerbas adpellat. *M.*

extra urbem, ut Pompeius interesse deliberationi posset. Cf. c. 2 et 3. *M.*

per Scipionem. v. c. 2. *M.*

cognitum comp. sibi. Consulto fuerant eiusmodi rumores de Caesaris exercitu sparsi, ut Pompeius falleretur. Plutarch. Pomp. c. 57. *M.*

sibi, alieno esse animo in Caesarem milites, neque iis posse persuaderi, uti eum defendant aut sequantur saltem. De reliquis rebus ad Senatum refertur: tota Italia dilectus' habeantur; Faustus Sulla Propraetor in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompeio detur. Refertur etiam de Rege Iuba, ut socius sit atque amicus: Marcellus vero passurum se in praesentia negat. De Fausto impedit Philippus, Tribunus plebis. De reliquis rebus S. C. perscribuntur, provinciae privatis decernuntur, duae Consulares, reliquae Praetoriae: Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia. Philippus et Marcellus privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiiciuntur. In reliquas provincias Praetores mittuntur, neque exspectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad Populum

Saltem addidit Oud. e codd. et sic interpretatus est: *quidquid sit, saltem de rel.* Edd. multae habent *statim.* Quid vero, si hoc verbum *saltem* referatur ad superiorem periodum, *aut sequantur saltem*, h. e. saltem ab eius partibus stent, non contra eum arma capiant, etsi defendere nolint eum armis. *M.* Coniectabat Oud. legendum *saltim.* i. e. saltuatim, raptim. De quo Vorsl. de Latin. merito suspecta cap. 18. Bene Morus post alios, qui sic iam ediderant, id *saltem* iungendum iudicat τῷ *sequantur.* Nec dubito hoc ita dare. Probat et Bentl.

Propraetor est emendatio Aldi Manutii: in MSS. omnibus et edd. primis *propere* legitur. *Oud.* Apud Cic. Ep. ad Att. 9, 1. *Proquaestor* dicitur, sed et ibi forsan *Propraetor* legendum hariolatur Vossius, ui Senatus consulto, non, ut videtur, perscripto, *pro Quaestore* sit missus. Vide quae mox sequuntur.

in Mauritaniam. Propriam, ut videtur, ut Reges Bocchum et Bogudem a Caesaris partibus abstraheret. Vid. Noris. Cenot. Pis. p. 236.

privatis, non Consularibus, non Praetoriis. vid. c. 85. Monuit Cellarius. *M.*

Philippus, quia Caesaris adfinis, vitricus Octaviani fuit. Sueton. Aug. cap. 8. *Cellar.* Pro *Marcellus* habent plerique codd. et edd. *Cotta.* Ergo in hoc nomine incerta est lectio. *M.* Vossius legi suadet *Marcellinus.* Hic scilicet Lentulus Marcellinus Philippi collega fuit a. v. 698. Isti autem Consules in provincias anno sequenti non sunt profecti, quia eas Gabinius et Caesar obtinebant; nunc autem eorum ratio erat habenda, quod non placebat Pompeianis.

privato consilio. Paucorum voluntate.

Praetores mittuntur. Pighius mavult *Praetorii.*

ad Pop. feratur. Sic in codd. bonis. Vulgo *referatur*, ut in epp. Coelii ad Cic. ad fam. 8, 8. Sed bene monet Manutius dici *ferre ad pop., referre ad Senatum.* Cf. Duker. ad Flor. 3, 21, 9.

feratur, paludatique, votis nuncupatis, exeant, quod ante id tempus acciderat numquam. Consules ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati, contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia dilectus habentur, arma imperantur, pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur, omnia Divina humanaque iura permiscentur.

7. Quibus rebus cognitis, Caesar apud milites concionatur. *Omnium temporum iniurias inimicorum in se* commemorat, *a quibus seductum ac depravatum Pompeium* queritur, *invidia atque obtrectatione laudis suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. Novum in Republica introductum exemplum* queritur, *ut Tribunitia intercessio armis notaretur atque obprimeretur, quae superioribus annis armis esset restituta. Sullam nudata omnibus rebus,*

paludati, votis nunc. Cic. ep. 15, 17. ad Att. 4, 13. Plin. paneg. c. 5.

Consules, quod ante id t. acc. n. ex v. proficiscuntur. Haec, sic posita, non videntur a Caesare esse. Dudum existimaram, excidisse verbum, quod indicaret *modum inlegitimum*, quo ex urbe profecti sint, eum Glandorpium vidi legere voluisse: *Similiter* (i. e. noudum votis nuncupatis) *Consules* —. Ac tale quid paullo post accidisse, Plutarch. in Pompeio c. 61 refert, et in Caes. c. 34. Eodem tendit coniectura Oud. quae haec est: *paludatique, votis non nuncupatis, Consules* — — *proficiscuntur. M.* Vossius verba, *quod* — *nunquam*, e margine irrepsisse putat. Petavius ea removet post *lictoresque.* Davisius locanda ante *Consules* censet. Haec vera loci medicina, quam recipio. Tò *exeant* e cod. Ursini dedit Gland. Vulgo erat *exeunt.*

privati, quibus privatis decretae erant provinciae. *M.*

habentur. Bene. Alii *habetur.*

e fanis toll. Vulgo *et e fanis.* Coniunctionem sustulit Oud. auctoritate codd.

seductum. Sic Oud. ex ingenio. In omnibus codd. est *diductum* vel *deductum*, i. e. a Caesaris amicitia et veteri consuetudine deductum. Conf. 7, 37. Poterat ergo vetus lectio servari, etsi Oudendorp. eumdem sensum habet. *M.* Oud. e membranis dedit *seductum.* Habent quidam *inductum*, quod placebat Hotomanno.

in Republica. Cod. Petavii *in Rempublicam.* quod probat Oud. Conf. Drakenb. ad Liv. 43, 2.

armis notaretur, adventante exercitu Pompeii, curiam cincturo, ignominia adficiuntur tribuni, quia nihil valet eorum intercessio. Appian. 2, 38. p. 448. *M.* Adposite Cic. ad Att. 7, 9. *Tribunus pl. notatus.*

restituta. Sallust. Cat. 38. Ascon. in Cic. Divinat. p. 19. *Cellarius.* Atqui eam Pompeius non restituit *armis*, sed lege. Cic. Verr. 1, 15. Ergo verbum *armis* delendum est. *M.* Sed *armis* habent codd. et edd. ante Scaligerum. Et armis quasi subiectam tum habebant Crassus et Pompeius, quare Caesar sic ad invidiam huic conflandam. *Oud.* Forsan *armis* priori loco est delendum.

Sullam. vid. cap. 5. *M.*

Tribunitia potestate*, *tamen intercessionem liberam reliquisse; Pompeium*, *qui amissa restituisse videatur*, *dona etiam*, *quae ante habuerit*, *ademisse. *Quotiescumque sit decretum*, *darent magistratus operam*, *ne quid Respublica detrimenti caperet*, *qua voce et quo S. C. Populus Romanus ad arma sit vocatus*, *factum in perniciosis legibus*, *in vi Tribunitia*, *in secessione populi*, *templis locisque editioribus occupatis.* Atque *haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus* docet. *Quarum rerum illo tempore nihil factum*, *ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata*, *non cum populo agi coeptum*, *nulla secessio facta.* Hortatur, *cuius Imperatoris ductu novem annis Rempublicam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda fecerint*, *omnem Galliam Germaniamque pacaverint*, *ut eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant.* Conclamant legionis XIII, quae aderat, milites; hanc enim initio tumultus evocaverat, reliquae nondum convenerant, sese paratos esse, Imperatoris sui Tribunorumque plebis iniurias defendere.

8. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur, ibique Tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adu-

dona. Multi voluerunt legi *bona*; Marclandus in explicationibus vett. auctor. maluit, *omnia*. Certe *dona* dici h. l. non possunt. *M. Dona* Oud. heic intelligit praerogativas Tribunitiae potestati concessas. Pro praecedenti *amissa* scil. *dona* vel *omnia* edd. vett. dant *amissam* scil. *liberam intercessionem*. Recepit Scaliger.

templis — occupatis, ut Gracchus Capitolium occupavit. *Rhellicanus*.

Sat. atque Gracch. vid. Florus 3, 14. 15. 16. *Cellarius*. Adde Livii epit. 58, 59, 69.

Remp. gerint milites, qui eam defendunt. *M.*

omnem tantummodo ad Galliam referri potest. *M.*

evocaverat. hibernis. Sic c. 8. *M.*

Ariminum proficiscitur. Multi sunt veteres in hac re narranda. Sueton. Iul. 31. 32. Plutarch. Caes. 32. Nunc ergo armorum civilium initium factum est. *M.*

Tribunos pl. Cf. c. 5. *M.*

lescens venit, cuius pater Caesaris erat Legatus. Is, reliquo sermone confecto, cuius rei caussa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata, demonstrat: *velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae Reipublicae caussa egerit, in suam contumeliam vertat; semper se Reipublicae commoda privatis necessitatibus habuisse potiora: Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam Reipublicae dimittere, neque adeo graviter irasci inimicis, ne, quum illis nocere se speret, Reipublicae noceat.* Pauca eiusdem generis addit, cum exscusatione Pompeii coniuncta. Eadem fere atque eisdem rebus Praetor Roscius agit cum Caesare sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

9. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias pertinere videbantur: tamen, idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, *quoniam Pompeii mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas controversias tollere atque omnem Italiam metu liberare possint: sibi semper Reipublicae primam fuisse dignitatem, vitaque potiorem; doluisse se, quod Populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque se-*

a Pompeio mandata. Perpulit Pompeium ad hoc consilium mite, quod de Caesaris molitionibus multa inaudierat, ipse vero exercitum nondum conlectum habebat, denique. qui ei favebant, maluerant conditionibus ferendis, quam armis committendis controversias componi. Dio Cass. 41, 5. *M.*

necessitatibus. Libri antiquiores habent, *necessitudinibus*: utrumque significat idem; sed poterat antiquior lectio servari. *M.* Respice ad 8, 58.

eisdem rebus. Leg. *eisdem de reb.* Nec magis hoc reiici potest, quam apud Ciceronem: *haec atque talia narrat.* Alia lectio, *eisdem diebus*, ex emendatione Rubenii est. *M.* In Electis 1, 8. *Eisdem rebus* dedit Oud. e codd. et *rebus* accipit pro *argumentis*, ut c. 2. Clarkius volebat *verbis.* Sic et Iurinius.

Reip. primam f. d. Codd. quidam, *Rempublicam primam fuisse dignitate.*

erepto sem. imp. Vid. ad 8, 58. *M.*

mestri imperio, in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comitiis Populus iussisset; tamen hanc iacturam honoris sui Reipublicae caussa aequo animo tulisse: quum litteras ad Senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem inpetravisse: tota Italia dilectus haberi, retineri legiones duas, quae ab se simulatione Parthici belli sint abductae: civitatem esse in armis. Quonam haec omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati Reipublicae caussa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias: ipsi exercitus dimittant; discedant in Italia omnes ab armis; metus e civitate tollatur; libera comitia atque omnis Respublica Senatui Populoque Romano permittatur. Haec quo facilius certisque conditionibus fiant et iureiurando sanciantur; aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere: fore, uti per conloquia omnes controversiae componantur.

10. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit ibique Consules Pompeiumque invenit. Postulata Caesaris renunciat. Illi deliberata re respondent scriptaque ad eum mandata per eos remittunt, quorum haec erat summa: *Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret: quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros Consules Pompeiumque dilectus.*

11. Erat iniqua conditio, postulare, ut Caesar

prox. comitiis Consularibus. Appian. 2, 28. p. 442. *M.*

Parthici bell. Vid. 8, 54. *M.*

ipsi (Caesar et Pompeius) *exercitus dimittant.* Monuit Clarkius post Hotomannum. Vulgo, *dimittantur. M.* Male.

deliberata re. *Re* omissum in codd. et edd. vett. Gruterus factum id monet ob seq. *respondent.*

Arimino excederet atque in provinciam reverteretur; ipsum et provincias et legiones alienas tenere: exercitum Caesaris velle dimitti; dilectus habere: polliceri, se in provinciam iturum; neque, ante quem diem iturus sit, definire; ut si peracto Caesaris Consulatu Pompeius profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur: tempus vero conloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem adferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus V Arretium mittit: ipse Arimini cum duabus subsistit ibique dilectum habere instituit: Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

12. Interea certior factus, Iguvium Thermum Praetorem cohortibus quinque tenere, oppidum munire omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cuius adventu cognito, diffisus municipii voluntate Thermus, cohortes ex urbe educit et profugit: milites in itinere

legiones alienas, ereptas Caesari. Cf. 8, 54. *M.*

Pompeius prof. non esset. Vocem *Pompeius* intrusam Oud. cum Grutero putat.

ab Arimino. Solet Caesar praepositione sic uti. Conf. c. 15. 18. 25. 78. V. et not. ad G. 6, 3. et Cic. ep. 4, 12.

cum duabus legionibus. Immo, *cohortibus*: vid. c. 12: nam unam tantum legionem Arimini habuit. vid. cap. 8. Ergo bene monuit Davisius, *legionibus* delendum, et *cohortibus* e superioribus repetendum esse. *M.* Vide et c. 15. ubi, *legione duodecima consecuta, duas se habuisse* Caesar scribit. Manifestus error, quovis modo tollendus. Deleo cum Clarkio *legionibus*; si cui magis adridet opinio Oudendorpii, substituet *cohortibus*. Legionis XIII tribus cohortibus Caesar Pisaurum, Fanum, Anconam occupavit, quinque Arretium misit, duas secum reliquas habuit.

Praetorem. Freinshemius in ind. ad Florum mavult *Propraetorem*, sed *Praetor* saepe dicitur, qui cum imperio praeest. V. van Staveren ad Corn. Hannib. 4. et Duker. ad Flor. 2, 20, 5. Simile quid c. 5.

diffisus municipii voluntate. Quidam pro *municipii* habent *civium*, glossa. Alii *voluntati* invitis bonis codd. Th. Bentleius male ablativum respuit. Eodem modo *confisus* struitur. Vid. 3, 24. et Vitruvius 2, 9. *naturali munitione confisus.*

ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio omnium summa voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confisus municipiorum voluntatibus Caesar, cohortes legionis XIII ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur: quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat, dilectumque toto Piceno circummissis Senatoribus habebat.

13. Adventu Caesaris cognito, Decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent, *sui iudicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipes pati posse, C. Caesarem, Imperatorem bene de Republica meritum, tantis rebus gestis, oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis et periculi sui.* Quorum oratione permotus Attius Varus, praesidium, quod introduxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites consistere cogunt: commisso proelio, deseritur a suis Varus; nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius, primipili Centurio, adducitur, qui hunc eumdem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Caesar

Decuriones. Vid. Ind. *M.*

posteritatis, famae apud posteros. *Vossius.* Rubenius in Electis 1, 8. emendare volebat *potestatis*, perperam. Eo sensu, quo hic, vox *posteritatis* legitur et apud Tacitum Annal. 3, 19. et H. 2, 53. item Cic. Tusc. 1, 15. Oud. in notis ad Sueton. Caes. c. 30. coniicit, locum nostrum ita emendandum, *pr. h. rat. dum potest, civitatis* vel *necessitatis et periculi sui*, quia Celsus ita habet p. 183. *orant, ut famae, ut suo suorumque discrimini, dum tempus est, consulat.* Iurinius ita velit legi: *proin, dum potestas sit, hab. rat. p. s.*

profugit. in Africam. vid. c. 31. *M.*

ex primo ordine. Vossius maluit, *ex primo agmine:* Marclandus vero in Explic. vett. auctt. p. 265 *ex primis ordinibus:* scilicet ne nimis exigua manus fuisse videatur. Est autem *ordo* ex usitata ratione centuria. *M.*

L. Pupius. Marclandus ibidem e codd. lectione SL *Pupius* eruit *Spurius Pupius. M.*

At Caesar. Hoc *At* deleri vult Iurinius, ortum e repetito fine vocis praecedentis.

milites Attianos conlaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

14. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invasit, ut, quum Lentulus Consul ad aperiendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam, protinus, aperto sanctiore aerario, ex urbe profugeret: Caesar enim adventare, iam iamque et adesse eius equites falso nunciabantur. Hunc Marcellus conlega et plerique Magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius, pridie huius diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum caussa disposuerat. Dilectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant et conligunt, dilectumque colonorum, qui lege Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt, gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, in forum productos Lentulus libertati confirmat atque iis equos adtribuit et se sequi iussit: quos postea, monitus ab suis, quod ea res omnium

ex S. C. Cf. c. 6. *M.*

aperto sanct. aer. Aliter scribere Caesari non permittebat posteritatis verecundia, ut aerarium, quod ab eo effractum omnes auctores testantur (Dio Cass. 41, 17. Appian. 2, 41. p. 453. Plut. Caes. 35. Florus 4, 2, 21), diceret se apertum a Lentulo invenisse. *Vossius.* De terroribus, quibus ipsa Roma tum exagitata est, vid. Dio Cass. 41, 6 — 10. Appian. 2, 36. p. 450. *M.* Rubenius in Electis 1, 24. volebat, *non aperto*, male.

et adesse. Coniunctionem adiecit Oud. e codd. Iurinius malit *et iam iamque.*

pridie eius diei. Ursinus et Ciacc. volunt *pridie idus*, idque e Cicerone probare tentant. Oud. potius data opera haec non satis aperte tradi arbitratur.

ex urbe profectus, e suburbio. Cf. c. 2. 3. 6. *M.*

libertati confirmat. Al. *libertatis:* al. *in libertatem.* Malim cum Lipsio (Saturn. 1, 14): *libertate* (donanda) *confirmat* (reddit firmos, liberat dubitatione, ne dubitent accedere ad partes Pompeii). Cf. c. 15. 21. *M.* Sub *libertatis* Vossius intelligit *munere.* Oud. reddit *libertatis firmos* sive certos esse iubet. Servat tamen *libertati* i. e. in libertatem. Et recte quidem, is enim genitivus plane hic insolens nec admittendus.

indicio reprehendatur, circum familias conventus Campani custodiae caussa distribuit.

15. Auximo Caesar progressus, omne agrum Picenum percurrit. Cunctae earum regionum Praefecturae libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque eius omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt, quaeque imperaverit, se cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his duabus Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther decem cohortibus tenebat: qui, Caesaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompeio in agrum Picenum, confirmandorum hominum caussa: a quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitumis regionibus, quas po-

circum fam. conv. Camp. Rubenius Elect. 1, 8 restituit, *circum familias conv. Campani*, quod et Dion. Vossio placebat, et Gronovio Obs. 3, 23. *Cellarius.* Idem Davisio placuit. Nititur emendatio loco Ciceronis (ad Att. 7, 14), eoque valde perspicuo. Conventus Campanus, ut constat, sunt cives Romani, Capuae viventes: (vid. Ind. in *conventus*) ideoque familiae conventus sunt familiae illorum civium Romanorum. *M.* Legebatur vulgo *circum familiares conv. Campaniae* et sic dedit Morus. Ego Rubenium sequor cum Cellario. Probat et Bentl.

Auximo. Codices quidam habent *Maximo C. progressu*, quod perperam probat Victor. V. L. 4, 15.

Praefecturae. Vid. Ind. *M.*

Cingulo. Alii *ex Cingulo.*

Vibullium. De hoc et Hirro et Domitio cf. mutuas Ciceronis et Pompeii epistolas, in Epp. ad Att. 8, 11. sqq. *Ulcilles* est corruptum nomen. *Domitius* est is, de quo supra cap. 6, qui iussus erat Caesari in Gallia succedere. Epistolae Pompeii, ad Domitium scriptae, exstant in Epp. Cic. ad Att. 8, 12. *M. Hirrum* dedit Oud. e codd. Faërnus et Manutius pro *Ulcille* malunt *Lucceium*, notum gentis nomen, in qua *Hirri* occurrunt. Ursinus *C. Hirrium* legendum putat. Sed *Hirrius* est nomen gentis; hic autem cognomini locus est. Mihi adridet sententia Glandorpii, emendantis *Lucilium Hirrum*, ex quo in *Ulcillem* facilis lapsus fuit.

test, contrahit cohortes ex dilectibus Pompeianis: in iis Camerino fugientem Ulcillem Hirrum, cum sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit: quibus coactis XIII efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit Caesaremque adesse cum legionibus duabus nunciat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Pelignis et finitumis ab regionibus coëgerat.

16. Recepto Asculo expulsoque Lentulo, Caesar conquiri milites, qui ab eo discesserant, dilectumque institui iubet: ipse, unum diem ibi rei frumentariae caussa moratus, Corfinium contendit. Eo quum venisset, cohortes quinque, praemissae a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido milia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso, celeriter Domitiani, a ponte repulsi, se in oppidum receperunt. Caesar, legionibus transductis, ad oppidum constitit iuxtaque murum castra posuit.

17. Re cognita, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum, magno proposito praemio, cum litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: *Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile intercludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX, magnumque numerum Senatorum atque Equitum Romanorum, in periculum esse venturum.* Interim suos

Alba, ex Marsis. Alii *ex Alba et Marsis.*

Asculo. Quidam codd. *Firmo;* unus *oppido.* Ergo Oud. coniecit, vel legi posse, *Recepto Firmo, Asculoque exp. Lent.* vel, *Recepto oppido;* sic enim alium e cap. 15 adscripsisse *Asculo* (ibi Lentulus erat); alium *Firmo* e Cic. ad Att. 8, 12. Posterior ratio iam Vossio placuit, et est sine dubio vera. *M.* Vossius modo notat, in Ursini codice sic legi. Apud Cicer. l. c. in Pompeii epistola ista *Firmi* fit mentio.

pontem fluminis, Aterni.

cohortatus, tormenta in muris disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis adtribuit: militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera et pro rata parte Centurionibus evocatisque.

18. Interim Caesari nunciatur, Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet; sed a Q. Lucretio, Senatore, et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis octavae cohortibus quinque. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique et oppidani et milites obviam gratulantes Antonio exierunt: Lucretius et Attius de muro se deiecerunt. Attius, ad Antonium deductus, petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit, Attiumque incolumem dimisit. Caesar tribus primis diebus castra magnis operibus munire et ex finitumis municipiis frumentum comportare reliquasque copias exspectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit, cohortesque ex novis Galliae dilectibus XXII equitesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem praefecit: reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. Cuius operis maxima

certasque. Iurinius malit sine copula.

legionis octavae. Aut hic, aut paullo post, ubi triduo post demum legio VIII venisse dicitur, numerus VIII vitiosus est. *M.* Monuerat Ursinus.

deductus, petit. Gruterus vult *petiit*, sed frequens nostro temporum variatio modorumque. V. G. 5, 2.

circumvenire. Sic codd. Alii *circummunire.* Similis variatio lectionis infra cap. 81. itemque 2, 16. 36. 3, 97.

parte effecta, eodem fere tempore missi ad Pompeium revertuntur.

19. Litteris perlectis, Domitius dissimulans in concilio pronunciat, Pompeium celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficiant, quaeque usui ad defendendum oppidum sint, parent: ipse arcano cum paucis familiaribus suis conloquitur consiliumque fugae capere constituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi caussa secreto praeter consuetudinem conloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret: res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat, *sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret.* Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

20. Divulgato Domitii consilio, milites, qui erant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt: atque ita inter se per Tribunos militum Centurionesque atque honestissimos sui generis conloquuntur: *obsideri se a Caesare; opera munitionesque prope esse*

dissimulans. Alii *simulans.* Male.

in concilio. Alii *in consilio.*

arcano. Alii *arcana.*

constituit. Alii *instituit.* Sic Clarkius e cod. Reg.

consiliandi caussa. Sic codd. ita et c. 73. *haec consiliantibus.* Cf. Cellarii curas poster. p. 56. Plinius etiam ep. 4, 17. *consiliator.* Sic et Horat. A. poet. 196. Alii *consultandi.*

Pompeius enim rescr. Exstat epistola in Cic. epp. ad Atticum L. 8 post 12.

facultas fuisset. Sic codd. et edd. vett. Alii mallent *esset.*

prima vesperi hora. Vulgo *vespera* contra codd. *Oud.*

honest. sui generis, eos militum gregariorum, qui aetate rebusque fortiter gestis essent ceteris honestiores s. nobiliores. *M.*

perfectas; ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia permanserint, proiectis omnibus, fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio exsistit, ut manum conserere atque armis dimicare conentur: post paullo tamen, internunciis ultro citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium, productum in publicum, circumsistunt et custodiunt legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt; *sese paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, facere et L. Domitium vivum in eius potestatem transdere.*

21. Quibus rebus cognitis, Caesar, etsi magni interesse arbitrabatur, quam primum oppido potiri; cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nunciis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent; tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, conlaudat atque in oppidum dimittit; portas murosque adservari iubet. Ipse iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit, non certis spa-

proiectis omnibus, proditis, neglecta omnium salute. *M.*

dissensio exsistit. Alii *exstitit*, *ut conarentur.*

quae ignorabant. Iurinius, *qui*, ut ad Marsos referatur.

animi confirmatio vel est oratio, qua moesti eriguntur ad spem, dubitantesque dubitatione liberantur; vel erit contumacia eorum, qui sibi proponunt utique pugnare aut perire. Malim prius; nam de posteriore potius dixisset *obfirmatio. M.*

intercederent, inmiscerent se, acciderent. *M.*

et nocturni t. lic. Sic codd. et edd. vett. Ciaccon. malit *in*; Davis. *ex.* Omitti iubet Clarkius.

adservari. P. Faber e codd. dat *observari.* Semestr. 1, 20.

tiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo; sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem expleant: Tribunos militum et Praefectos circummittit atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus adservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit: tanta erat summa rerum exspectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

22. Quarta circiter vigilia Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris conloquitur, *velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire.* Facta potestate, ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. *Cum eo de salute sua orat atque obsecrat, sibi ut parcat, veteremque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit, quae erant maxima: quod per eum in collegium Pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex Praetura habuerat, quod in petitione Consulatus ab eo erat sublevatus.* Cuius orationem Caesar interpellat: *se non maleficii caussa ex provincia egressum, sed*

adservent. Alii *observent*, quod Oud. mallet.

Neque vero. Sic Faërnus e vet. cod. Vulgo *Neque eo.*

summa rerum. Leg. *summae rerum.* Monuit Lipsius, probavit Oud. *Tanta summa* coniungi non possunt. *M.* Posses struere sic: *summa rerum exspectatio erat tanta. Summae* malit et Iurinius.

exciperent. Alii *exciperet.* minus recte.

Cum eo — orat, cum eo per preces agit. Formulam loquendi Davisius e Plauti Asin. 3, 3, 72, et Curcul. 3, 62 (ubi vid. Gronov.) defendit. Ergo vulgatum *agit* pro *orat* est ex emendatione. Et fortasse totum illud, *de salute sua agit*, est interpretamentum, et Caesar simpliciter scripsit: *cum eo orat atque obsecrat:* sic simile erit hoc exemplis aliis. *M.* Adde Terent. Hec. 4, 4, 64. Bentlei. servandum putat *agit, orat atq. obs.*

ab eo erat sublevatus. Voculae *ab eo* in aliis desunt.

uti se a contumeliis inimicorum defenderet; 'ut Tribunos plebis ea re ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret; ut se et Populum Romanum, paucorum factione obpressum, in libertatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus Lentulus, uti in oppidum reverti liceat, petit; quod de sua salute inpetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

23. Caesar, ubi inluxit, omnes Senatores Senatorumque liberos, Tribunos militum Equitesque Romanos ad se produci iubet. Erant Senatorii ordinis L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus, Quaestor, L. Rubrius: praeterea filius Domitii aliique complures adolescentes et magnus numerus Equitum Romanorum et Decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet: pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis. Dimittit omnes incolumes.

---

ea re ex civ. exp. ea de caussa, scil. quod Caesarem defenderent. Forsan *ea re* delebis rectius, indice Iurinio. Celsus habet *sui odio.*

in libertatem vindicaret. Codd. quidam *libertati*, ut c. 14. *libertati confirmat.*

ad suam spem solatio. Sic codd. unde male Scaliger *suamipse.* Ciacconius couiicit *ad suam spei et solatio.* non opus. intellige, *quo ipsi sperent de salute.*

consulere cogantur. Sic et G. 6, 5. *congredi cogeretur.*

Erant Senatorii ord. Omnes codd. Oudend. habent: *erant quinquaginta ordines.* sed Ursini libri, *erant primi ordinis.* Inde conicit Oud. *erant quinque primi ordinis.* Dubito, an Caesar sic scripserit; quid scripserit, exputare non possum. — De rebus ad Corfinium gestis v. Dio Cass. 41, 11. App. 2, 38. p. 451. Plutarch. Caes. c. 34. Sed hi omnes e pleniore Caesaris narratione explicandi sunt. *M.* Davisius bene ostendit, unde error ortus. Scriptum erat in codice *I ordinis.* Id *I* mutatum ab aliis in *L*, unde *quinquaginta.*

P. Lentulus Spinther etc. Alii *L. Caecilius Spinther Rufus.*

Dimittit omnes incolumes. Huc pertinet epistola Caesaris in Cic. Epp. ad Att. 9, 6 et 16. *M.*

Sestertium sexagies, quod advexerat Domitius atque in publicum deposuerat, adlatum ad se ab duumviris Corfiniensibus, Domitio reddit, ne continentior in vita hominum, quam in pecunia, fuisse videatur; etsi eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere iubet atque eo die castra movet, iustumque iter conficit, septem omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium, in Apuliam pervenit.

24. Pompeius, iis rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis dilectibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat atque his equos adtribuit: ex iis circiter CCC equites conficit. L. Manlius Praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilius Lupus Praetor Tarracina cum tribus: quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Bivius Curius, relicto Praetore, signa ad Curium transferunt atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt.

Sestertium sexagies. Conf. Gronov. de Sestertiis 2, 3.

quod advexerat. Vulgo interponitur *aurum*, invitis codd. Glossam sapit. Conf. Gron. de Pec. Vet. 2, 3. Mox alii *in publico*.

ab duumviris Corfin. Male alii *ab iis viris*, *ab his*, *abis*, quae monstra nata ex signo numerali *a II viris*.

Frentanorum. bene. Ortelius et alii *Ferentanorum.* Cf. Gronov. ad Liv. 9, 45.

Luceria. Inde litteras dedit ad Ciceronem, insertas epp. ad Att. 8, 11. *M.*

inde Brund. Quo die, e Cic. epp. ad Att. 9, 1. disci potest. *M.*

servos, pastores. Davisius sublato commate *servos pastores* iungit. Displicet Oud. qui confert infra 3, 4. *ex servis suis pastorumque suorum.*

Bivius corruptum praenomen. De re est aliquid in Cic. Epp. ad Att. 9, 6. *M.* Ubi male quidam *Curtium* habent. In loco nostro videtur legendum *Vibius Curius*, ut apud Quinctil. I. Or. 6, 3, 73.

Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius, Cremona, Praefectus fabrum Cn. Pompeii, quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: *quoniam ad id tempus facultas conloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse reipublicae et communis salutis, se cum Pompeio conloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.*

25. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus sex pervenit, veteranis tribus, reliquis, quas ex novo dilectu confecerat atque in itinere compleverat: Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit, Consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus viginti: neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii caussa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare, extremis Italiae partibus regioni-

Cn. Magius. Mentio eius in ep. Caesaris ad Oppium et Cornelium apud Cicer. in epp. ad Atticum 9, 8. Eam repetit Celsus p. 187. ubi male legitur *N. Magnu.* Apud Cic. l. cit. 9. 13. dicitur *N. Magius.* Plutarchus in Pompeio c. 63. *Numerium* vocat, praenomine scilicet.

Cremona. oriundus. *M.* Similia vide 3, 71. Alibi additur praepositio. Gell. 2, 29. *Aesopus e Phrygia.*

atque ad se — venturus. Caesar ad Pompeium venturus est. Sed hoc nullo modo his verbis exprimi potest: *Caesar nunciari Pompeio iubet, quoniam — — atque ad se* (Pompeium) *fit venturus.* Ergo pro *atque ad se* legendum puto: *antequam ipse Br. sit vent.* Si quis malit, cum Ciacconio leget, *atque ipse Br. s. v. M.* Marclandus l. c. p. 265. ita legendum suadet: *quon. — fuerit, atque* (i. e. statim, v. not. ad C. 2, 42.) *ad te Brund. sit venturus,* (dicit) *interesse reipublicae — se* (Caesarem) *cum P. conloqui* etc. Hariolatur porro, posse scribi, *se venturum.*

profici. Alii *perfici* primum e duobus codd. bonis, probante Oud. *M.* Recte, restituo.

Brund. — pervenit. vid. litteras Caesaris, ad Oppium datas illo tempore, in Cic. Epp. ad Attic. 9, 13. 14. *M.*

veteranis tribus. Vulgo *vet. IV.* Male, nam optimi codd. *III.* et Vossius docet, eas esse XII. XIII. et VIII.

extremis Ital. Leg. *cum extr. It.* Marclandus in Explicat. vett. auctt. p. 266. putabat, legi posse: *extremis — Graeciae opportunum. M.* Alii *ex ultimis.* Credo, verum vidisse Morum.

busque Graeciae, in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset; an inópia navium ibi restitisset: veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini pörtus inpedire instituit: quorum operum haec erat ratio. *Qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, quum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquoversus pedum triginta, e regione molis conlocabat. Has quaternis ancoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis conlocatisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat; has terra atque aggere integebat, ne aditus atque incursus ad defendendum inpediretur: a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat: in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab inpetu navium incendiisque defenderet.*

26. Contra haec Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque, multis tormentis et omni genere telorum completas, ad opera Caesaris adpellebat, ut rates perrumperet atque opera disturbaret. Sic quotidie utrim-

in potestatem haberet. Sic Sallust. Iug. c. 122. Liv. 2, 14. Cic. Manil. c. 12. Gell. 1, 7. Liv. etiam 22, 25. *in custodiam habitum.* Conf. Berger de nat. pulcrit. orat. p. 407. In omnibus istis Clarkius ad Af. 47. subaudiri aestumat *redactum, traditum, susceptum* vel tale quid, quod mihi prorsus placet. Vide et C. 3, 109.

administratio portus, cum quis utitur portu, ut vult. *M.*

moles atque aggerem. bene. sic et c. 28. et Caesar apud Cic. ad Attic. 9, 14. Nec obstat, quod *agger* in singulari iungatur. Ita et G. 3, 12. et Lucan. 2, 660 et 678.

contineri. An, *continuari?* et hoc sit, ulterius produci. *M.* Nil mutandum. Sensus plenus.

destinabat. vid. Ind. *M.*

integebat. Alii *contegebat.* Prius Bentl. malit *colligatisque* citra necessitatem.

que eminus fundis, sagittis reliquisque telis pugnabatur. Atque haec ita Caesar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret. Ac tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res saepe tentata etsi inpetus eius consiliaque tardabat: tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum Legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum conloquii caussa: mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum Pompeio conloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si eius rei sit potestas facta, fore, ut aequis conditionibus ab armis discedatur: cuius rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si, illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo, a conloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur: paullo post renunciat, *quod Consules absint, sine illis de compositione agi non posse.* Ita saepius rem frustra tentatam Caesar aliquando dimittendam sibi iudicat et de bello agendum.

27. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta, diebusque in ea re consumtis novem, naves, a Consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, sive operibus Caesaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit: et,

omnibus rebus perseverand. omnino perseverare. *M.*

auctore atque agente. Sic Cornel. Att. 3, 2. *hunc actorem auctoremque habebat.* Cf. et Cicero de Orat. 2, 46.

quod Cons. absint. *Quod* pro *quia*, vel *eo quod.* Sic sensus bene sibi constat, nec opus est Perizonii observatione ad Sanctii Min. 3, 14. nec Apuleii loco citato ab Oud.

quo facilius inpetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum inrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cratibus terraque inaequat; aditus autem atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus, atque eis praeacutis, praesepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere iubet; expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, quum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

28. Brundisini, Pompeianorum militum iniuriis atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Caesaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeii profectione, concursantibus illis atque in ea re occupatis, vulgo ex tectis significabant: per quos re cognita, Caesar scalas parari militesque armari iubet, ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiae caussa conlocati, eo signo, quod convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros adscendunt; sed moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt, et, longo itinere ab his circum-

inaedificat. vid. Ind. *M.*

ex evocatis. Respice ad cap. 3 et 17.

expedito loco, e quo facile, sine difficultate et periculo discedere possent. *M.*

caecum. v. Ind. Sed *vallum* puto abusive dici: est enim fossa, pone quam stipites defixi erant. vid. c. 27. Ergo habet similitudinem cum vallo, h. e. fossa et aggere, quo castra aut oppida vulgo cinguntur. *M.* Festus: *Caecum vallum dicitur, in quo praeacuti pali terra adfixi herbis vel frondibus occuluntur.* Plut. in Pomp. c. 62. nihil de *vallo*, modo de *stipitibus* loquitur. Vossius mallet *vallos caecos.*

ducti, ad portum perveniunt duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque deprehendunt, deprehensas excipiunt.

29. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis navibus mare transire et Pompeium sequi, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret: tamen eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod, omnibus coactis navibus, Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent exspectandae. Id propter anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, quarum altera erat maximis beneficiis Pompeii devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat.

30. Itaque in praesentia Pompeii insequendi rationem omittit; in Hispaniam proficisci constituit; duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium Legatum; in Siciliam Curionem Propraetorem cum legionibus quatuor; eumdem, quum Siciliam rece-

a freto. Davisius Gaditanum fretum, Oud. Siculum intelligit. Posterius verisimilius est ideo, quia Caesar (c. 25) copias in Siciliam miserat, unde reversuras naves nunc exspectabat. *M.*

Hispanias confirmari, ut tanto certius in Pompeii fide permanerent. *M.*

altera (citerior) *maximis beneficiis* (inde a bello Sertoriano). *Cellar.* De rebus ad Brundisium gestis, conf. Plutarch. in Pompeio c. 62. 63. Appian. C 2, 38. p. 452. Fuga Pompeii prudenter reprehensa est a Dione Cass. 41, 13. *M.*

Pomp. ins. rationem; cogitationem de ins. Pompeio, consilium insequendi. *M.*

legionibus quatuor. Vulgo *tribus.* Sed *IV* legendum docent Davisius et Clarkius, ut 2, 23, ubi II ex IV transportatae et c. 37. duae reliquae submissae narrantur.

pisset, protinus in Africam transducere exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato, Africam forte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam eiiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In Lucanis Brutiisque per legatos suos civium Romanorum dilectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, *sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui, omnibus rebus inparatissimus, non necessarium bellum suscepisset et, ab se reliquisque in Senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata, confirmavisset.* Haec in concione questus ex provincia fugit.

31. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, quum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum, qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam occupaverat, dilectuque habito

M. Cato. vid. Plutarch. in huius vita c. 53. Sed et hic, et Appian. 2, 40. p. 452. Asinium Pollionem venisse cum Caesariano exercitu dicunt, cum Caesar h. l. et Dio Cass. 41, 41. Curionem nominet. Fortasse Pollio cum paucis praemissus, Curio cum pluribus secutus est. Cf. Appian. 2, 41. p. 453. *M.*

sese proiectum. Cf. Cic. ep. ad Att. 10, 16.

Tubero. vid. Cic. pro Ligar. c. 1, 2. *M.*

supra demonstravimus. Cf. cap. 13. *M.*

sua sponte vacuam imperio: nolebat habere Praesidem, etsi Tubero ei destinatus erat Praeses. vid. Cic. d. l. *M.*

duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia et usu eius provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex Praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam navibus Tuberonem portu atque oppido prohibet, neque adfectum valetudine filium exponere in terram patitur; sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

32. His rebus confectis, Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad urbem proficiscitur. Coacto Senatu, iniurias inimicorum commemorat, docet, *se nullum extraordinarium honorem adpetisse, sed exspectato legitimo tempore Consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab decem Tribunis plebis, contra dicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante, et, pristina consuetudine, dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso Consule Pompeio: qui si inprobasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, quum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset, in quo iacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent, in se recusarent atque omnia permisceri mallent, quam imperium exer-*

in terram. Alii *in terra*, ut Vell. 2, 79.

Coacto Senatu ab Antonio et Cassio, Tribunis plebis. Dio Cass. 41, 15. *M.*

exsp. legitimo tempore, h. e. decennio post primum Consulatum. *M.*

ab decem Tribunis plebis. Cic. ad Att. 7, 3. *Hotomannus.*

pristina consuetudine. Cf. Gellium N. A. 4, 10. *M.* Pro *dies* Scal. *diem*, male. nam plures dies exemit. Cf. Gronov. ad Liv. 22, 18.

Consule Pompeio. Sueton. Iul. 28. App. 2, 25. p. 442. *M.*

ultro postulavisset in litteris, de quibus c. 1. et de B. G. 8, ult. *M.*

permisceri mallent. Mavult Davis. *permiscere.* non opus. Cf. 7. 60.

citusque dimittere. Iniuriam in eripiendis legionibus praedicat: crudelitatem et insolentiam in circumscribendis Tribunis plebis, conditiones a se latas et expetita conloquia et denegata, commemorat. *Pro quibus rebus orat ac postulat, Rempublicam suscipiant atque una secum administrent: sin timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se Rempublicam administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in Senatu paullo ante Pompeius dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem adtribui, timoremque eorum, qui mitterent, significari: tenuis atque infirmi haec animi videri: se vero, ut operibus anteire studuerit, sic iustitia et aequitate velle superare.*

33. Probat rem Senatus de mittendis legatis; sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timoris caussa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in Senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romae remansissent et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subiicitur etiam L. Metellus Tribunus plebis ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque agere instituerit, inpediat.

erip. legionibus. Cf. 8, 54. *Praedicare* est narrare, ut B. G. 4, 34. *M.*

circumscr. Tribunis plebis. v. c. 5. *M.*

illis se oneri non futurum. Non negligenda est aliorum codd. lectio: *illi se oneri non defuturum:* etsi, utra sit a Caesaris manu, nemo certo dixerit. *M.* Respice ad cap. 1. et ad 3, 93.

operibus, rebus gestis, ut Liv. 1, 16 opera immortalia dixit. Altera lectio, *opibus*, et in paucis codicibus, nata e compendio scribendi, ut Oud. vidit, reperitur et parum commoda est. *M.* Adde Iustinum 2, 6. Vellei. 2, 106. Scaliger male *opibus.*

legationis. hoc e glossa accessisse Davisio videtur.

Metellus. vid. Plutarch. Caes. cap. 35. Appian. 2, 41. p. 453. Dio Cass. 41, 17. *M.*

reliquasque res, h. e. Caesari, aerarium sanctius (vid. ad c. 14) spoliaturo, Metellus restitit. *M.*

Cuius cognito consilio, Caesar, frustra diebus aliquot consumtis, ne reliquum tempus omittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit.

34. Quo quum venisset, cognoscit, missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis diebus ante Corfinio captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandum Massiliam navibus actuariis septem, quas Igilii et in Cosano a privatis coactas servis, libertis, colonis suis compleverat: praemissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adolescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Caesari clauserant: Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitumis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem, portas reficiebant.

35. Evocat ad se Caesar Massiliensium quindecim

infectis iis. Sed revera sustulit pecuniam ex aerario. *M.*

dimiserat. vid. cap. 23. *M.* Praecedens *ipse*, quod adgnoscunt codd. et edd. vett. male Scaliger omisit.

Igilii et in Cosano. Inepte legebatur olim *in Sicilia et Sardinia.* De *Igilio* Rutilius v. 325.

leg. Massil. Fortasse Massilienses adolescentes tum Romae erant, cum Pompeius urbe discessit, quibus haec mandata ad civitatem dedit. *Cellarius.*

domum, nobiles. Sic codd. et edd. vett. Male Scal. ex Ciacconii coniectura *domi nobiles.*

veterum suorum ben. Scal. male *veterem*, invitis codd.

Albicos. Cf. c. 57. *M.* V. Strabo L. 4. p. 203.

reficiebant. Sic e codd. et edd. vett. Oud. Contra Scaliger e cod. Carrar. dederat *refecerant*, quod secutus Morus. Verum in opere tum adhuc occupati fuisse videntur.

quindecim primos. Senatus Massiliensium constabat sexcentis: his praefuere quindecim: his rursus tres. Strabo 4. pag. 179. *Vossius.* Simile quid est in Cic. pro Rosc. Am. 9, ubi *decem primi* occurrunt. *Ciacconius.* Adde Lucian. in Toxari c. 24 et 26.

primos: cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oriatur: *debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare.* Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cuius orationem legati domum referunt; atque ex auctoritate haec Caesari renunciant: *intellegere se, divisum esse Populum Romanum in partes duas; neque sui iudicii, neque suarum esse virium, decernere, utra pars iustiorem habeat caussam: principes vero esse earum partium Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit: alter bello victas Gallias adtribuerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut portibus recipere.*

36. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit atque, ab iis receptus, urbi praeficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Eius imperio classem quoquoversus dimittunt: onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt: parum clavis

ex auctoritate. Senatus. De re vid. Dio Cass. 41, 19. *M.*

decernere. Vulgo *discernere.* Emendavit Gronov. Obs. 3, 13. p. 547.

Volc. Arecom. Conf. 6, 24. *M.*

iis concesserit. Marclandus l. c. p. 266. legit *sibi.*

victas Gallias. Non adparet, quomodo Galliae fuerint adtributae Massiliensibus. Quamdiu vero non constat, nec de re, ad quam respicitur, nec de lectione, (est autem in uno cod. *attriverit* pro *adtribuerit*): vix locum habebit emendatio. Probant tamen Clarkius et Oudendorpius coniecturam Glandorpii, *victos Salyas*, qui vicini Massiliensibus fuerunt. *M.* Forsan *Sallyes* scripserat Caesar. Saltem duplici elemento expressum olim nomen. V. Holsten. ad Steph. de urb. p. 278. Salmas. Exercit. Plin. p. 66. Hotomannus coniiciebat *victa Gallia* vel *adtriverit.*

parum clavis. Vitiosa emendatio est *earum* pro *parum.* Omnino describuntur naves, vetustate conlapsae, quarum instrumenta adtrita erant. Sic naves parum instructae erant. *M.* Davis. malit *harum clavis et materia a. a. instructi.* Inde

ant materia atque armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus iniuriis permotus Caesar, legiones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad obpugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero duodecim facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus triginta, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum praeficit: C. Trebonium Legatum ad obpugnationem Massiliae relinquit.

37. Dum haec parat atque administrat, C. Fabium Legatum cum legionibus tribus, quas Narbone circumque ea loca hiemandi caussa disposuerat, in Hispaniam praemittit, celeriterque Pyrenaeos saltus occupari iubet, qui eo tempore ab L. Afranio Legato praesidiis tenebantur: reliquas legiones, quae longius hiemabant, subsequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, praesidium ex saltu deiecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

38. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petreius et Varro, Legati Pompeii, quorum unus tribus legionibus Hispaniam citeriorem; alter a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus; tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus co-

Oud. legi suadet *parum — instructius ad rel.* Pro *instructis* Iurinius legi vult *detractis* vel *extractis*; dein *ad reliquas longas armandas.*

cum leg. tribus. Videtur *quatuor* habuisse. Cf. c. 40. Iurinius notavit.

demonstratum est. Conf. c. 34. *M.*

piis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petreio; Celtiberis, Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis, celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio, bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci obportunitatem, gerere.

39. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii tres, Petreii duae, praeterea scutatae citerioris provinciae et cetratae ulterioris Hispaniae cohortes circiter octoginta, equitum utriusque provinciae circiter quinque milia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat, ad sex milia auxilia peditum, equitum tria milia, quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque evocato. Hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam adtingunt. Audierat, Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in His-

scutatae et *cetratae* refertur ad *cohortes*. Monuit Glaudorpius. Cf. c. 55. *M.* Scal. male *scutati* invitis codd. et edd. vett.

Caesar legiones. Iurinius addit IV. ut c. 37.

quae omnibus. Hoc *Quae* deesse in codd. et edd. vett. testatur Oud. Verum in Mediol. 1478. Ven. 1482. et seq. legitur.

quem ipse paraverat. Alii *quam ipse pacaverat.* Quasi vero Caesar necesse habeat dicere, se Galliam pacasse.

Hinc. Verba h. l. mutilata esse, adparet, et monuere multi. *M.* Davis. suspicatur legendum *Adhuc opt. gen. homines*, ut habet editio Vascos. Inde recepit Clarkius *Hinc opt. gen. homines*, quod probat Oud. cui cum Clarkio adridebat et altera Davisii coniectura *optimi gen. hominum. M.* Nil tamen in textu mutare est ausus, quia ἀπὸ κοινοῦ subaudiri possit *fortissimo quoque optimi gen. hominum evocato.*

Audierat. Duo codd. recentes: *postquam audierat.* Ita saltem intelligendum est, ne h. l. rursus aliquid desit. *M.* Habent et edd. Florent. et Beroaldi. Gruterus putat olim adfuisse *audito.* Probat hoc Bentleius.

paniam facere confestimque esse venturum: simul a Tribunis militum Centurionibusque mutuas pecunias sumsit: has exercitui distribuit. Quo facto, duas res consecutus est, quod pignore animos Centurionum devinxit et largitione redemit militum voluntates.

40. Fabius finitumarum civitatum animos litteris nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes milia passuum quatuor. His pontibus pabulatum mittebat; quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumserat. Hoc idem fere, atque eadem de caussa, Pompeiani exercitus Duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc quum quotidiana consuetudine congressae pabulatoribus praesidio proprio legiones Fabianae duae flumen transissent, inpedimentaque et omnis equitatus sequeretur: subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque coniunctum habebat, legiones quatuor equitatumque omnem transiecit duabusque Fabianis occurrit legio-

pignore. Alii *pignere.* Utrumque valet.

Huc — congressae, quae huc iverant. Ut *conmeare aliquo* est, *adiri aliquem locum*: sic *congredi aliquo* eodem modo dici potuit. *M.* Male Scalig. vocem *congressae* deletam cupit. Lipsius malebat *hac.* non est necesse. Iurinius malit *egressae.*

praesidio proprio, quod semper et certo comitabatur pabulatores. *M.* Scal. perperam τὸ *proprio* uncis inclnserat. Vossins legi vult *propere*, quo non est opus. Iurinius volebat *primum*, frustra.

subito vi ventorum. Ita scribendum coniecere viri docti pro *iumentorum*, quod habent codd. et edd. vett. Ipse Caesar. c. seq. tempestate interruptum dicit.

a Petreio et Afranio. Haec falso suspecta sunt Ciacconio et Scaligero.

ex aggere, materia congesta, qua pons instratus fuerat. vid. Ind. *M.*

suo ponte. Τὸ *suo* omisit Scal. invitis codd. et edd. vett.

nibus. Cuius adventu nunciato, L. Plancus, qui legionibus praeerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita, congressus inpari numero, magnos inpetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio, signa duarum legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut Duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros obprimendos uterentur: quarum adventu proelium dirimitur ac suas uterque legiones reducit in castra.

41. Eo biduo Caesar cum equitibus nongentis, quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus; hunc noctu perfici iussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti castrisque praesidio VI cohortis relinquit atque omnia inpedimenta, et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit: et, ibi paullisper sub armis moratus, facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognovit, per Afranium stare, quo mi-

diversamque — constituit. Idem est, ac si dixisset: *diversam aciem in diversis locis constituit*, seu, *duas acies in duobus locis constituit. M.*

Commisso ab equitibus proelio. Quid hoc? iam legiones quoque pugnabant. Itaque Iurinius vel delendum statuit *ab equitibus*, vel substituendum *ab utrisque*. Mihi videtur *commisso ab equit. proelio* significare *dum equites proeliantur* seiunctim.

ulteriore (superiore) *ponte. M.*

sibi praesidio. Alii *ibi*, minus bene.

paene. Vulg. *neque*, contra codd. *M.*

instructa acie. Al. *structa.* V. Oud. ad 3, 37.

constitit. Sic codd. Contra edd. vett. *consistit.* Sed frequens est variatio temporis.

sub armis. Mox, *in armis. M.*

constituit. Bene sic codd. et edd. vett. Alii *consistit.* item *constitit.*

nus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus quadringentis, castra facere constituit: et, ne in opere faciundo milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat; sed a fronte contra hostem pedum quindecim fossam fieri iussit. Prima et secunda acies in armis, ut abi nitio constituta erat, permanebat: post hos opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intellegeretur ab Afranio, castra muniri.

42. Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit, singulaque latera castrorum singulis adtribuit legionibus munienda fossasque ad eamdem magnitudinem perfici iubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque, terrendi caussa atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt et proelio lacessunt. Neque idcirco Caesar opus intermittit, confisus praesidio legionum trium et munitione fossae. Illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi, copias in castra reducunt. Tertio die Caesar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque ad se transduci iubet.

43. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum col-

a tertia acie fiebat. Alii *acies tertia faciebat.*

legiones reducit. Al. *deducit.*

similem rat. operis, qua usus erat superiore die. *M.*

in superioribus castris, vid. cap. 41. *M.*

lem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum trecentorum: atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paullo editior: quem si occupasset Caesar et communisset, ab oppido et ponte et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones tres ex castris educit, acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos procurrere atque occupare eum tumulum iubet. Qua re cognita, celeriter, quae in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviore itinere ad eumdem occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio et, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis submissis subsidiis, terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur.

44. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno inpetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent: si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis reliquisque barbaris genere quodam pugnae adsuefacti: quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tamen ratio nostros perturbavit, insuetos huius generis pugnae: circumiri

planities. Sic codd. boni. in aliis *planicia*, quod recepit Scal. aliique. ita et apud Gruterum in thes. Inscr. p. 151.

acieque — instructa. Plerique codd. *constructa*, duo *structa*. Et saepe dicitur, *struere aciem*. *M.* Sed et *instruere*. V. G. 1, 22. et Cic. pro Murena c. 9.

procurrere. Proprium huic rei verbum. Sic et c. 44. et 2, 34. Alii *praecurrere*, minus bene.

submissis subsidiis. Sic G. 2, 6. Alii *praesidiis.*

loco excedere. Ed. vet. *locum*, ut Liv. 2, 37. *urbem.* sed codd. *loco.*

genere quodam. An, *genere eodem?* *M.*

moveatur ad imitandum. *M.*

perturbavit. Clarke *perturbabat.*

enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi caussa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

45. Caesar, paene omni acie perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem nonam subsidio ducit: hostem, insolenter atque acriter nostros insequentem, subprimit, rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte directus; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent et, neque subsidia a lateribus submitti, neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CD. Hac nostris erat receptus; quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum

subprimit. vid. Ind. *M.*
directus. vid. Ind. *M.*
tenui fastigio. arto, non extenso in latitudinem. sic *tenuis tellus* Ovid. Her. 4, 106. *limes* id. Trist. 1, 9, 16. *trames* Vell. 2, 3. In aliis codd. legitur: *Ab opp. autem declivi fastigio vergebat*, quod praeplacet Iurinio.

in eos mitteretur: tamen virtute et patientia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere cogebatur, ut, submissis in eumdem locum cohortibus, defessos reciperet.

46. Hoc quum esset modo pugnatum continenter horis quinque nostrique gravius a multitudine premerentur, consumtis omnibus telis, gladiis destrictis, impetum adversus montem in cohortis faciunt, paucisque deiectis, reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi deiectis atque inferioribus locis constiterat, tamen summum in iugum virtute connititur atque, inter duas acies perequitans, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIIII, qui propter eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis

Augebatur — copia. Sic boni codd. Alii *augebantur copiae.* vid. Ind. in *copia.*

paucisque deiectis. Hausius mallet *interfectis*, sed is sensus est τοῦ *deiectis*, ut G. 2, 27.

deiectis locis, ad radices tumuli. *M.* Boni codd. *atque inser.* Vulgo *aut.*

ex primo hastato. Oud. intelligit *qui primus hastatus fuerit*, ut alibi saepe *ex Praetura* i. e. post Praeturam. Manut. in Quaes. per epist. 2, 3. explicat etiam per *primum hastatum*, in quem locum a decimo pervenerit. Lips. de milit. Rom. 2, 8. scriptum esse autumat 7 *primi hastati*, i. e. *Centurio pr. h.* sed ea nota Centurionis, lapidibus trita, in codd. non occurrit. Interpres Germanicus Viennensis a. 1794. suspicatur subaudiendum esse *ex primo hastato primus princeps.*

in eum locum. in quem, an *primi hastati? primi principis? primi pili?* Nam obscura haec sunt. nec Oud. coniectura sufficit.

interficiuntur T. Cecilius, primi pili Centurio, et praeter eum Centuriones quatuor, milites amplius ducenti.

47. Sed haec eius diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent; Afraniani, quod, quum esse omnium iudicio inferiores viderentur, comminus tam diu stetissent et nostrorum inpetum sustinuissent et initio locum tumulumque tenuissent, quae caussa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coëgissent: nostri autem, quod, iniquo loco atque inpari congressi numero, quinque horis proelium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis adscendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt praesidiumque ibi posuerunt.

48. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut, numquam illis locis maiores aquas fuisse, constaret: tum autem ex omnibus montibus nivis proluit ac summas ripas fluminis superavit, pontisque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris adtulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neutrum horum tran-

praefertur. An sensus, utrique prae se ferebant hanc opinionem? *M.*

tam diu. Sic codd. boni, bono sensu. Vulgo *tamen.*

nives proluit scil. tempestas. Ergo tempestas fecit, ut nives diffluerent. Vulgo *nix profluit*. *M.* Alii *nix proluit*. Cod. Voss. *nivis proluit*. bene.

pontisque ambo. Sic cod. Leid. Vulgo *pontesque ambos*.

ut supra demonstratum est. Videtur respicere c. 40 et 41, ubi hoc fere dixit; sed his ipsis verbis, et hoc plane, non dixit. *M.*

sirì poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum subportare; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximi comitatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant, neque multum a maturitate aberant: ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitumae civitates longius removerant: qui erant pabulandi aut frumentandi caussa progressi, hos levis armaturae Lusitani peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae, consectabantur, quibus erat proclive transnare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

49. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus: multum ex omni

maximi comitatus. Vulgo hodie *Carawanen. M.* V. Ind.

in hibernis, in aliis locis, ubi fuerant nuper hiberna, et in quos erant per hiemem comportata frumenta. Vulgo contra codd. *in herbis. M.* Hoc Scal. receperat ex Nic. Hallebodii coniectura, probantibus Manutio et Ciacconio. Sed bene se habet vulgata lectio.

cetrati cit. Hisp. Vulgo *milites cit. Hisp.* Scutati fuerant. v. c. 39. Ex h. l. patet, quosdam et *cetratos* fuisse. Nec opus est hic *ulterioris* legi, nec cum Lipsio Anal. ad Mil. 3, 1. alium adspectum subponere.

utribus, quibus incubantes flumina transnarent. Sueton. Iul. 57. *Davisius.* Conf. Liv. 21, 27. *M.* De usu hoc *utribus transnandi flumina* conferri meretur docta diss. Calveti sur un monument singulier des utriculaires de Cavaillon. 8. Avignon 1766. Exponit ibi vir egregius monumentum ex aere, Cabellione detectum, nummi forma, quod altera parte utris sistit anaglyphum, parti alteri insculpta sunt verba sequentia: COLLEGIUM UTRICULARIORUM CABELLICENSIUM L. VALERIUS SUCCESSUS. Frequens utriculariorum fit mentio in lapidibus. Conf. Gruter. p. 413. 448. 547. seq. Vide et Casaub. ad Suet. l. c.

Provincia comportabatur: magna copia pabuli subpetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

50. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela iaciebantur; atque erat difficile, eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

51. Nunciatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis carris magnisque inpedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant praeterea cuiusque generis hominum milia circiter sex cum servis liberisque: sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur atque omnes sine timore iter facerent, usu superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, Senatorum filii et ordinis Equestris; erant legationes civitatum; erant Legati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos obprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte

loca integra, nondum vacuefacta palulationibus. *M.*

Hae perm. Alii *Eae.*

fluminis natura. Erat enim, ut sequitur rapidissimum. *M.*

servis liberisque. Sic codd. et edd. vett. Alii *libertisque.*

super. temp. atque it. licentia, i. e. licentia s. securitas, qua iter fecerant superiore tempore antequam ad hoc flumen inpeditum venerant. Est ἓν διὰ δυοῖν, iter et superius tempus, pro, iter superioris temporis. *M.* Reposui cum Oud. *usu*, quod optimi codd. habent. Vulgo legitur *usi*. Leve discrimen est.

proficiscitur inprudentesque ante missis equitibus adgreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt proeliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum adpropinquare coeperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus magnum adtulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque inpedimentorum non magnus numerus.

52. His tamen omnibus annona crevit: quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Iamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat et militum vires inopia frumenti deminuerat; atque incommoda in dies augebantur; et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

53. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos per-

His tamen. Intellige, quamvis hoc pugnae tempus magnum adtulerit momentum ad salutem. Ergo non opus legere *His tum.*

non solum inopia praesentis. Legebatur in aliis *inopia non solum praes.* eodem sensu. nec operae pretium erat mulare *in praesenti* aut expungere *inopia.*

ad denarios L. Cum codd. habeant, *ad XL*, Oudendorpius hoc iudicat esse compendium scribendi, ut X sit nota denarii, L nota numeri, probatque adeo hos, qui *ad denarios L* ediderunt. *M.*

scribebant. Multa rumor fingebat, ut paene bellum confectum videretur. Quibus litteris nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnae gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur: alii, ut principes talem nuncium adtulisse; alii, ne eventum belli exspectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

54. Quum in his angustiis res esset atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae primum ac statumina ex levi materia fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris iunctis devehit noctu milia passuum a castris XXII, militesque his navibus flumen transportat continentemque ripae collem inproviso occupat. Hunc celeriter, prius quam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea transiicit; atque ex utraque parte pontem in-

Multa rumor fingebat. Credit Oud. legendum *Multa rumor adfingebat.* quia in codd. est *Multorum ora fingebant.*

concursus ad Afran. Domum Afranii Romae adierunt, eiusque propinquis gratulati sunt. *Domum concursus* dicitur, ut *domum reditio*, 1, 5. *Ad Afranium* est, ad domum Afranii. Haec fere monuerat Davisius. *M.* Sic Terent. Ad. 4, 4, 19. *ad me adducta est domum,* ubi Donatus: i. e. ad domum meam. Sic non opus erat coniecturis et emendationibus criticorum, de quibus Oud.

ut naves faciant etc. Posterior aetas dixit *carabos.* Vid. Isidori orig. 19, 1.

primum statumina etc. Sic boni codd. pro quo alii *primum stramina et* — — sine sensu.

transiicit. Sic codd. vel *traiecit.* Vulgo *transducit.*

pontem institutum perficit. Tres optimi codd. habent *instituit*; reliqui servant *institutum.* Forte legendum: *pontem instituit, institutum bid. perf.* Haec sunt verba Marclandi in Explicat. vet. auct. p. 266. *M.*

stitutum biduo perficit. Ita comitatus, et qui frumenti caussa processerant, tuto ad se recipit et rem frumentariam expedire incipit.

55. Eodem die equitum magnam partem flumen transiecit, qui, inopinantis pabulatores et sine ullo dissipatos timore adgressi, quam magnum numerum iumentorum atque hominum intercipiunt; cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut praedae praesidio sint; alii, ut venientibus resistant atque eos propellant: unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque interficiunt, incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

56. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi L. Domitii consilio, navis longas expediunt, numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, inponunt atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic, omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus prae-

qui — processerant. Cf. c. 48. *M.*

expedire, difficultates illius rei minuere. *M.*

quam magnum. vid. Ind. in *quam.* Vulgo, *quam maximum. M.* Contra codd.

cetratis. Bene sic Aldus et Scal. Male codd. et edd. vett. *centuriatis.*

praesidio. Scalig. cum aliis *subsidio*, invitis codd.

Massilienses. Redit narratio ad c. 36. *M.*

usi L. Dom. cons. Vocem *usi* abiicit Gruterus. male. Cf. G. 1, 5.

tectae. vid. Ind. *M.* Conf. Scheffer de re nav. 2, 5.

supra demonstratum est. c. 34. *M.*

Certas naves, certum numerum navium. *M.*

erat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

5. Erat multo inferior navium numero Brutus; sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros antesignanos Centuriones Caesar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum reliquorumque telorum se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum utrimque est fortissime atque acerrime; neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis: atque ii, modo digressi a Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

58. Ipsi Massilieuses, et celeritate navium, et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant impetusque eorum excipiebant; et, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant; quum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montano-

Centuriones. ideo, ut essent Centuriones, fungerentur munere Centurionum. *M.*

pastoresque indomiti. Sermo de iis, quos Domitius secum adduxerat. Unde Iurinius legi iubet vel *Domitiani* vel postea pro *domini* poni *Domitii.*

latiore spatio, quippe extra portum. *M.*

producta longius, in longitudinem extensa. *M.*

transcurrentes, transcurrendo. Navis, per medias hostiles vecta, vi et impetu vecturae remos earum refringit, (hoc enim est *detergere remos*) iisque refractis conversa ad suos redit. Sexcenties hoc in narrationibus veterum scriptorum occurrit. Graece dicitur *διέκπλους*. *M.* Vid. Liv. 28, 30 et 36, 44. 38, 5. Cf. Scheffer de re nav. 3, 6. Notat distorquere, iusfringere.

artificiis. Codd. et edd. vett. *artificis.* Inde Scal. bene *artificiis.* Alii perperam *artifici* vel *artificum.*

rum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam gravitate et tarditate navium inpediebantur: factae enim subito ex humida materia non eumdem usum celeritatis habebant. Itaque dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus obiiciebant atque iniecta manu ferrea, et retenta utraque nave, diversi pugnabant atque in hostium naves transcendebant; et, magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; non nullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium cum iis, quae sunt captae, intereunt novem.

59. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nunciatur; simul, perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias longiore circuitu: custodias stationesque equitum vitabant, aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex me-

subito ex humida materia. Cf. omnino c. 36. *M.*

diversi pugnabant, pars cum hac, pars cum illa nave: nam singulae naves Caesaris cum binis hostilibus pugnabant. *M.*

Hoc primum Caes. Aut legetur, *Hoc proelium*, quam lectionem Ciacconius codicum esse dicit; sed codices non nominavit: aut, quia exstat etiam in codd. *Hoc primum cum Caesari* — —, inde erui poterit, *Hoc quum primum Caesari* — *nunciatur* —. *M.* Ut G. 3, 9. Scalig. dederat *Hoc Caesari ad Il. nunciato*. Ciaccon. coniiciebat egregie: *Hoc simul C. ad Il. nunciato* et id *simul* Iurinius in duabus edd. vetustis reperit.

perterriti virt. equitum. Redit ad c. 55. *M.*

minus libere. Haec verba in utraque editione sua omisit Oud. sed codd. et edd. omnes habent.

dio itinere proiectis sarcinis fugiebant. Postremo et plures intermittere dies et, praeter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

60. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Iberum adtingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento iuvent: pollicentur atque, omnibus undique conquisitis iumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur.

61. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum triginta in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur;

Iacetani. Alii *Lacetani. M.*

Illurgavonenses. Liv. 22, 21. *Ilercaonenses* dicit.

celeriter (fit) commutatio. Sic edd. vulgg. *M.* Verbum abest a codd. et edd vett.

per Mauritaniam. Conf. c. 39. *M.*

in latitudinem. Discordant codd. Eorum multi et edd. vett. *latitudinem* habent; vulgo recentiores receperant *altitudinem*, sed nimius is labor futurus fuisse videtur.

partem aliquam Sicoris. Alii *parte aliqua Sicorim.*

quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi iis locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quae superiore bello cum L. Sertorio steterant civitates, victae nomen atque imperium absentis timebant; quae in amicitia manserant, Pompeii magnis adfectae beneficiis eum diligebant: Caesaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus magnaque auxilia exspectabant et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero navis conquirere et Octogesam adduci iubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, miliaque passuum a castris aberat viginti. Ad eum locum fluminis, navibus iunctis, pontem imperant fieri, legionesque duas flumen Sicorim transducunt castraque muniunt vallo pedum duodecim.

62. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum Caesar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc iam deduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare, et

ipsi iis locis. Al. *ipsis*. Emendavit Oud.

contrariis gen. quorum alii Romanis adhaeserant, alii cum Sertorio steterant.

nomen absentis, Pompeii. Flor. 3, 2. *Davisius*. Suadebat hic nomen *Pompeii* e linea seq. transferre post *absentis*.

magnos equitatus. Raro in plurali occurrit. V. tamen Sall. Iug. 46. Flor. 3, 11.

navis conquirere. Subaudi milites. Alibi quoque cum infinitivo activo et passivo simul struitur *iubere*, ut apud Lucanum 1, 589 et 10, 347.

deduxerat. Vulgo *duxerat*. Alii *reduxerat*. Manutius recte emendavit e more nostri. Vid. cap. 70.

exstare. Leg. *exstarent*, e quibusdam codd. Mox *non* tollendum esse, plures monuerunt: et est perspicuum e cap. 63, ubi soli equites transmittuntur. *M.* *Τὶ exstare* refertur ad possent. *Non* ante *impedirentur* sustuli; nec staro potest cum iis, quae cap. seq. 63 et 64 narrantur. Intruserat librarius quis male sedulus. Consentit Iurinius.

quum altitudine aquae, tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum inpedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur et in Sicori vadum reperiebatur.

63. Iam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque, duabus auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra coniungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet; pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviore itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt et, quum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter inpedire incipiunt.

64. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant coniuncta, cernebatur, equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnunquam sustinere extremum agmen atque interrumpi: alias inferri signa et universarum cohortium inpetu nostros propelli; deinde rursus conversos insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum non necessario longius duci: Centuriones Tribunosque mi-

pons effectus. Ab Afranio. *M.*

pons — habebat, transire pontem velle postulabat magnum circuitum. Cf. c. 61. *M.*

sustinere. Imo, *subsistere.* ut edd. antt. habent. *M.* Tò *sustinere* melius puto. V. G. 4, 32. C. 3, 94.

circulari. Restituit Scalig. e cod. Ursini. conspirant et alii. Vulgo legebatur *conturbari.* De voce rariore v. Sen. ep. 40. Cf. P. Victorius V. L. 8, 13.

non necessario long. duci. Particulam negativam e Palatino cod. addidit Cellarius. Habent et alii. Probat Oud. sequor, recipio. Ubi negatio deest, τὸ *necessario* ablativo casu accipitur.

litum adire atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, *ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen, qua transductus esset equitatus.* Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudinis flumini exercitum obiicere, conandum tamen atque experiendum iudicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi iubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una praesidio castris relinquit: reliquas legiones expeditas educit magnoque numero iumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit triplicemque aciem ducere incipit. At tantum fuit in militibus studii, ut, milium VI ad iter addito circuitu, magnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei nonam consequerentur.

65. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus locis superioribus con-

paratos esse. Vel haec verba, vel *posse* et *audere* delenda sunt. *M.* Distinguit Oud. post *sese*; sic nihil abundat. Sequitur Bentleius.

ea transire. Τὸ *ea* abest a codd. et edd. vett. tum et *quo* legitur pro *qua*.

expeditas, nihil nisi arma gestantes. *M.*

supra atque infra const. Cf. B. G. 7, 56. *M.*

vi fluminis. Alii *in flumine.* vitiose.

triplicem aciem. vid. Ind. in *acies.* *M.*

studii. Sic codd. boni. Vulgo *studium.*

ad iter. Haec verba edd. vulgg. omiserant, contra codd. *M.* Male subpressit Scal.

ad vadum. Haec verba Ios. Scaliger huc transtulit, cum in codd. sine sensu legerentur ante *circuitu.* *M.*

eos, qui — exissent. Conf. cap. 36. *M.*

hora nona. Est circiter quarta pomeridiana. *M.*

procul visos. An delendum *visos* ut Ciacconius monuit? Clarkius putat esse idem, quod adparentes (φανέντας): non putem plane idem, esse. *M.* Abundare videtur.

sistit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio obiiciat. Rursus conantis progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes atque a milibus passuum quinque itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Caesaris, praesidiisque in angustiis conlocatis, exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Iberum copias transducerent: quod fuit illis conandum atque omni ratione efficiendum. Sed totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

66. Media circiter nocte iis, qui adaquandi caussa longius a castris processerant, ab equitibus conreptis, fit ab his certior Caesar, Duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari iubet et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu inpediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter subprimunt copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex Caesaris castris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat, quinque milia

consistit. Alii *constitit.*

iis — conreptis. Quidam codd. *ii — correpti*; unde Marclandus in Explicat. vet. auct. p. 266 *ii* putat ortum e nota numeri II, et esse legendum *duo.* Sed nihil mutandum videtur. — Locum Frontini (Strateg. 1, 8, 8) iam Vossius indicavit. *M.* Ubi res adcuratius narratur.

sub onere. Usitatius, *sub sarcinis. M.*

tenerentur. Freinsh. in indice Curtii v. *obterere.* coniicit leg. *tererentur*, ut in Curt. 4, 14. *ungulis equorum obteri.* Id h. l. frustra.

subprimunt. v. Ind. *M.*

Decidius Saxa. vid. Cic. Philipp. 11, 5. et 13, 13 et passim. *M.*

passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera et montuosa: qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi, nihil esse negotii.

67. Disputatur in consilio a Petreio et Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, *ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sentirentur.* Alii, *quod pridie noctu conclamatum esset in castris Caesaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri; circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsideri: nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni, consulere consuerit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam Tribunorum militum et Centurionum praesentiam adferre: quibus rebus coërceri milites et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum, etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse.* Haec evicit in consilio sententia et prima luce postridie constituunt proficisci.

68. Caesar, exploratis regionibus, albente coelo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit: nam, quae itinera ad

in consilio. Sic bene restituit Oud. e codd. et edd. pr.

religioni consulit, qui diligentissime facit, quod iusiurandum et officium postulant. *Timor*, ne cives et consanguineos caedant. c. 74. *M.*

omnium oculis. An, *in omnium oculis*? *M.* Marcl. l. c. p. 267. probat coniecturam Ciacconii *luce* (i. e. interdiu) — *oculos* et confert C. 2, 31. Sed vulg. codicibus nixum bonum sensum offert.

aliquo acc. detr. Cod. Leid. *aliquanto.* Sic Afr. 21. *aliquantus numerus.*

summa exerc. salva. Gron. ad Liv. malit *summo exercitu salvo.*

in consilio. Rursus sic Oud. Idem *evicit.* e codd. pro vulg. *vicit.*

nam, quae itinera. Sic codd. boni. Vulgo *namque itinera, quae.*

Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium obpositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae; saxa multis locis praerupta iter inpediebant; ut arma per manus necessario transderentur militesque inermi sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere et frumento prohibere potuissent.

69. Ac primo Afraniani milites visendi caussa laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequebantur, nec non *necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Ilerdam reverti:* erat enim iter a proposito diversum contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuvabat, quod sine iumentis inpedimentisque ad iter profectos videbant, ut, non posse diutius inopiam sustinere, confiderent. Sed, ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt, iamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putarent. Conclamatur ad arma atque omnes copiae, paucis praesidio relictis cohortibus, exeunt rectoque ad Iberum itinere contendunt.

difficillimae; saxa. Alii male *difficillima saxa.*

inermi. Alii *inermes.*

nec non e codd. paucis additum est. Omiserant edd. vulg. Sed cum alii codd. pro illo *nec non* habeant *nos* aut *hos:* putem legendum: *prosequebantur nostros, necessarii* — —. *M.* Hoc admodum mihi probandum videtur. Oud. putat subaudiri *nec non dicebant.*

animum adverterunt. Alii *animadverterunt.*

nemo — putarent. Haec constructio bona et usitata. Vid. Oud. ad Suet. Iul. c. 75. Vulgo *putaret*, quod Bentleius defendit.

70. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montis, quos petebant, adtigissent, ipsi periculum vitarent, inpedimenta totius exercitus cohortesque, in castris relictas, servare non possent, quibus, interclusis exercitu Caesaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar atque, ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur et ante se hostem videret, collem quemdam nactus, ibi constitit. Ex eo loco quatuor cetratorum cohortis in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet et, mutato itinere, iugis Octogesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris, in cohortis inpetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt, omnesque ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

71. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, quum in loco aequo atque aperto confligeretur: idque ex

ipsi (quidem) *per. vitarent*, (sed) *inped. servare non possent*. *M.*

ex magnis rupibus. i. e. *superatis m. rup*. Gronov. obs. 4, 10. *Cellarius*.

iugis, per iuga. *Hotomann*.

omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant Legati, Centuriones Tribunique militum, *ne dubitaret proelium committere; omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent, conlatisque in unum locum signis, conferti, neque ordines, neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.*

72. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re frumentaria adversarios interclusisset: *cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim quum non minus esset Imperatoris, consilio superare, quam gladio. Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus, rem obtinere malebat.* Hoc consilium Caesaris a plerisque non probabatur; milites vero palam inter se loquebantur, *quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam quum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos.* Ille in sua sententia perseverat et paullulum ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata facultate, in castra

idque — flagitabatur. Desunt haec in edd. vett. quod probat Bentleius.

conlatisque signis. Oud. in ed. recent. *conlocatisque*, forsan errore typothetae. Bentlei. bene monet, ista minus cohaerere cum seq. *neque signa servarent.*

aliquo loco. Alii *alio loco.*

consilio sup. Cf. c. 81.

interficiendos. De hoc usu huius participii v. Perizon. ad Sanctii Min. 1, 15. p. 145.

a plerisque. Alii *plerisque*, dandi casu.

sese referunt. Caesar, praesidiis in montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris castra communit.

73. Postero die Duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Iberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis, nunciatur, aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum, legionariasque interiiciunt cohortis, vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem, et sine timore, et sine stationibus, aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur, ipsique perficiendi operis caussa longius progrediuntur.

74. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt et, quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirit atque evocat. Primum *agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere: deinde Imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint*, queruntur. His provocati sermonibus, *fidem ab Imperatore de Pe-*

in montibus. Sunt qui praepositionem omittunt.

dimiserant. Sic codd. et edd. vett. Vulgo *amiserant.*

nunciatur. Alii *nunciantur.*

alariarum. vid. Ind. in *alarii. M.*

quisque in castris. Sic Oud. cum Davisio e codd. Vulgo *plerisque.*

deinde Imp. fidem. Scal. e coniectura Ciacconii *dein de Imp. fide q.* invitis codd. et edd. vett.

rectene, an sine periculo fallaciae et damni. *M.*

armaque cum hom. Leg. e codd. *armaque quod cum hom.* ut Oud. vidit. *M.*

queruntur. Alii *conqueruntur.* contra codd.

treii et Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse, videantur. Quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant legatosque de pace primorum ordinum Centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra invitandi caussa adducunt; alii ab suis adducuntur, adeo ut una castra iam facta ex binis viderentur: compluresque Tribuni militum et Centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commendant. Idem hoc fit a Principibus Hispaniae, quos illi evocaverant et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adolescens de sua ac parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium Legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur: magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat consiliumque eius a cunctis probabatur.

75. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non deserit sese; armat familiam; cum hac et praeto-

in se scelus concipere, scelere (proditione suorum) efficere, ut in se haereat culpa, ut obnoxii sint culpae. Alibi dicitur, maculam sceleris in se concipere. *M.*

invitandi caussa, ut eos coenae adhibeant humaniterque excipiant. Sic Davisius cum Graevio (ad Iustin. 1, 6) intellexit. *M.*

alii (Caesariani) *ab suis* (Afranianis) *adducuntur* (in castra Afranii). *M.*

pristinae. pridianae, ut initio capitis dictum.

non deserit se, non discedit ab indole sua. *M.*

familia, famuli, liberti, coloni. Sic Vossius et Glandorpius explicant ex cap. 34 et Lucan. Pharsal. 4, 205. *M.* Quaerit Voss. an et gladiatores? ut seq. aevo. Tacit. Ann. 1, 23.

ria cohorte cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae caussa habere consuerat, improviso ad vallum advolat, conloquia militum interrumpit, nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit. Reliqui coëunt inter se et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt gladiosque destringunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

76. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit, militesque adpellat; *neu se, neu Pompeium absentem, imperatorem suum, adversariis ad subplicium transdant*, obsecrat. Fit celeriter concursus in Praetorium. Postulat, ut iurent omnes, se exercitum Ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afranium; subsequuntur Tribuni militum Centurionesque; centuriatim producti milites idem iurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producatur: productos palam in Praetorio interficiunt. Sed plerosque hi, qui receperant, celant noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a Ducibus, crudelitas in subplicio, nova religio iurisiurandi, spem praesentis deditionis sustulit, mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli rationem redegit.

beneficiariis. vid. Ind. *M.*

Postulat. Alii male *postulant.* refertur ad solum Petreium.

ipse: idem. Sic bene distinxit Davis. Sic et edd. vett.

iusiur. adigit. Alii praemittunt praepositionem *ad.* Non necesse.

ut producatur. in aliis *ut* abest, non male.

hi, qui. Scal. male *ii, quos.* Emendarat Ursinus e vet. cod. huic consentit Norvic.

a Ducibus. Praepositionem alii omittunt. ut et mox, ubi *magno in honore.*

77. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus conloquii venerant, summa diligentia conquiri et remitti iubet: sed ex numero Tribunorum militum Centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt, quos ille postea magno in honore habuit: Centuriones in ampliores ordines, Equites Romanos in Tribunitium restituit honorem.

78. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur aegre, frumenti copiam legionarii nonnullam habebant; quod dierum XXII ab Ilerda frumentum iussi erant efferre; cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis res; sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paullulum frumenti reliquerant: ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Caesar, equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque inpediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

79. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes

in Tribun. restit. hon. Tribunos militum fecit. *Cellarius.* Pro *Equites Romanos* Vossius e codice uno *et Tribunos* legi vult, quia paullo ante Tribuni militum venisse dicuntur, et non omnes Tribuni militum fuerunt Equites, sed et plebeii. Eadem lectio est in uno codice Oud. *M.*

dierum XXII ab Ilerda etc. Contrarium narrat Dio 41, 20.

ad parandum. Sine dubio hoc rectum est. Nihilominus in omnibus MSS. meis, numero decem, (et edd. vett.) scribitur *ad prandium.* Debuisset saltem *parandum* addi. *Oud.*

explicaturos. Alii *expleturos.*

novissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant: si mons erat adscendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper suos adscendentes protegebant. Quum vallis aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela coniiciebant, tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, quum eiusmodi locis esset adpropinquatum, legionum signa consistere iuberent magnoque impetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in valles universi demitterent atque, ita transgressi, rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos proeliis, in medium reciperent agmen ultroque eos

pluriesque. Sic Ciacconius e coniectura, sensu commodo: in codd. est *plur·s jue*, sensu nullo: dubitatur tamen, an illius aetatis scriptores *pluries* dixerint; sed Ciacconius amandat lectores ad Gell. N. A. 5. ult. Equidem probo edd. primarum lectionem: *pluresque — sustinebant*, h. e. pluribus pares erant. *M.* Ursinus et Hotom. verum iam viderant. Oud. recepit. *Compluries* dixit Cato apud Gell. l. c. et Plaut. in Pers. 4, 3, 65. Quidni ergo et simplex probum sit? Bentl. coniicit leg. *pluresque impetus sustinebant.*

desuper habent quidem codices; sed est tautologia: *desuper protegere*, et *ex locis superioribus prot.* est idem. Ergo *desuper* est interpretamentum. *M.* Restituit Oudend. vocem e codd. et suadet *suos* eiici.

equites (Caesariani) *vero ex loco superiore* (descendentes, insecuturi hostem, qui ante descenderat) *in aversos* (fugientes Afranianos) *tela coniiciebant.* In codd. *adversos* falsa lectio est, ut fere omnes interpretes monuerunt. *M.*

Relinquebatur. Felix est haec coniectura Oudendorpii: exstat tamen haec lectio iam in ed. Cellariana. Edd. vulg. habent, *tum inquirebant.* Codd. exhibent lectiones sine sensu, praeter unam, *requirebatur*, quae in duobus exstat, et ferri quodammodo potest. *M.* Eruit Oudend. a corrupto cod. Leid. *Relinquebantur* suum *Relinquebatur*, quod nostro tritum. Vid. G. 1, 19. C. 1, 29. 3, 44. 109.

incitati. Sic codd. et edd. vett. ita et 3, 46. 78. 93. Al. 20. Vulgo *incitato.*

demitterent — consisterent. Scal. male *demittere — consisterent* contra codd. et edd. vett.

tantum — aberant, tantum aberat, ut possent equitum auxiliis uti. *M.*

tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quia ab equitatu Caesaris exciperentur.

80. Tali dum pugnatur modo, lente atque paullatim proceditur crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt: ut tum accidit. Milia enim progressi quatuor, vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi caussa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta eiusdem diei et, spem nacti morae discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animadversa, Caesar relictis legionibus subsequitur, praesidio inpedimentis paucas cohortis relinquit: hora decima subsequi pabulatores, equitesque revocari iubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur: pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo, ut paene terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli Centuriones interfi-

Tali dum (leg. *quum*) — *subsistunt.* Est iudicium narrantis, quo indicat, quid vulgo tali tempore fieri soleat. *M.*

una fronte. Intelligit Caesar, castra non, ut alias, a quatuor partibus munita esse, sed tantum ab una, quae ad hostem vergebat. *Oud.* Ergo in verbis *contra hostem*, h. e. e regione hostis, explicatio est. Sed videtur, ut c. 41, legendum, *ibique a fronte c. h.* — Tum c. 42 de reliquis lateribus castrorum munitis sermo est. *M.* E Ciacconii coniectura est *ibique a fronte.* Unde Scal. *ibique una a fronte*, ubi τὸ *una* pro adverbio sumit. Bentl. *ab una fronte.*

hora sexta. Est ipsum tempus meridianum. *M.*

relictis legionibus. Immo cum vulg. edd. legendum, *eductis:* quamquam Oud. *relictas legiones* intelligit eas, quae reliquae apud Caesarem erant. Et fortasse vir doctus has oppositas putavit equitatui, dimisso ad pabulandum. *M.* Oud. intelligit *cum relictis legionibus* et respuit *eductis*, quia castra non fuerint munita vallo nec habuerint portas. Verum haec ratio nulla est. Sed *eductis* non est nisi e coniectura Faerni, contra codd. et edd. vett. dant *relictis*, quod conferri potest cum c. 41. minus recte vero cum G. 5, 19. ubi opponuntur *dimissis* et *relictis*, ut bene notat Bentleius, qui porro observat, durius esse in loco nostro *relictis* — *relinquit.*

ciuntur. Instabat agmen Caesaris atque universum inminebat.

81. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario et procul ab aqua et natura iniquo loco, castra ponunt. Sed iisdem de caussis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio amplius non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu, sive interdiu erumperent. Illi enim, adverso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi caussa nemo egreditur ex castris: proximo die, praesidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur nemo. His eos subplices malis haberi Caesar

quae supra s. dem. vid. c. 72. *Cellarius.*

amplius. Hoc addidit Oud. e codd. et edd. vett. omissum e Scaligero.

Illi enim, enimvero. vid. Ind. in *enim*. Advertunt castrorum vitium, qui animadvertunt, se procul ab aqua et iniquo loco castra posuisse. *M.*

castra c. convertunt, commutant; prioribus relictis, alia rursus alibi faciunt. Sic Vossius explicat, probantque Cellarius et Ood. Sensum puto esse hunc; an *convertunt* sit vera scriptura, subdubito. *M.* Sic saltem codd. et edd. vett. Alii quidam *convenerunt*, nullo sensu, unde Ciaccon. coniectabat *conferunt*. Vossius paullo remotius a Caesare castra nova posuisse autumat, et recte quidem, aquam quippe quaerebant; contra propius putabat Clarkius. Bentl. vult *continuant*.

proximo die. Heic quoque volebat *postero* Davisius contra codd. et edd. vett.

His eos subpl. — His malis voluit efficere, ut eos subplices sibi haberet. Sic legendum putat Oud. Vulgo legebatur: *His eos subplices male haberi* — et est multiplex diversitas. Legendum, ut Ciacconius suspicatus est, et plane exstat in codice omnium optimo: *His eos subpliciis* (i. e. miseriis, quae sunt poenae loco) *male haberi.* — Est autem *subplicium* verbum Caesari usitatum in hac re. vid. c. 84 et

et necessariam subire deditionem, quam proelio decertare, malebat: conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur, quo necessario descensuros existimabat. Illi, et inopia pabuli adducti, et, quo essent ad id expeditiores, omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

82. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio die magna iam pars operis Caesaris processerat. Illi inpediendae rei, hora circiter octava signo dato, legiones educunt aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire iubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium videri proelium defugisse, magnum detrimentum adferebat. Sed eisdem de caussis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas, etiam in fugam coniectis adversariis, non multum ad summam victoriae iuvare poterat: non enim amplius pedum milibus

Ind. *M.* In lectione in textom recepta ab Oud. cum Davisio Clarkius beue monet *habere* minus convenire cum seq. *subire.* Vult ergo *haberi.* Atque sic Leid. 1. exhibet. Ita ergo restituendum locum sentio. Nam male etiam edd. vett. omisso τῷ *habere* offerunt *his eos subplices malis C. n. sub. ded.*

circummunire. Sic codd. h. l. et edd. vett. Alii *circumvenire*, ut supra c. 18. quod et hic Morus receperat.

Illi, et inopia etc. Sic codd. et edd. vett. Alii *Ibi.*

ad id, ad repentinas eruptiones. Sic Oud. Malo cum aliis legere, *ad iter*, etsi codd. servent *ad id.* *M.* Minus expediti ad iter videri debent carentes iumentis istis. Ceterum illud *ad iter* e solo Faërni libro est a Manutio datum.

inped. rei caussa. Sic editores veteres utcumque constituerunt lectionem. In libris vett. plerisque exstat: *inpediendae rei, quae munitionis caussa fiebat.* Sed in his est interpretamentum. Caesar scripserat: *inpediendae rei* (scil. caussa), *quae fiebat:* nam hoc *caussa* passim omittitur. v. Ind. in h. v. Ergo aliquis, explicaturus locum, addidit in margine: *munitionis caussa.* Idem fere iam alii monuerunt; et videtur cuivis in mentem venire posse. *M.* Non video, cur Oud. et Morus servarint τὸ *caussa*, quod ad glossema pertinebat. Sustuli.

defugisse. Male Scal. dedit vulg. *diffugisse. Defugere* est vitare. Conf. Drakenb. ad Liv. 5, 38. Conf. et G. 6, 13. C. 1, 32.

quae sunt cognitae, iam aliquoties indicatae. Conf. c. 72 et 81. *M.*

duobus ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta. Si proelium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de caussa constituerat, signa inferentibus resistere, prior proelio non lacessere.

83. Acies erat Afraniana duplex legionum quinque; tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant: Caesaris triplex: sed primam aciem quaternae cohortes ex quinque legionibus tenebant; has subsidiariae ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie; equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur; Caesar nisi coactus proelium non committere; ille, ut opera Caesaris inpediret. Producitur tamen res, aciesque ad solis occasum continentur; inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animum adversa, Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem flumen transiicit crebrasque in ripis custodias disponit.

acies occupabant. Codd. quidam addunt *duae.*

Acies erat — obtinebant. Hanc lectionem exhibuit coniectura Ciacconius, probavitque Clarkio et Oudendorpio. Codd. et edd. mire variant. *M.* Lips. in Anal. ad de milit. 4. 8. suspicatur legendum *legionum II* (sc. Petreii) *et III* (sc. Afranii).

ex quinque legionibus. Sic Vossius e codd. suis. Legebatur prius *ex quinta legione.* item *ex legione.* Nicas. Ellebodius dabat *ex quaque legione*, Wailly ex *quinis.* Cf. Salmas. de re milit. c. 13. Iurinius mavult *ex sex legionibus*, collato cap. 42.

suae cuiusque legionis. Alii malunt *quaeque.* V. Duker. ad Liv. 3, 22.

cingebat. Leid. 1. *cingebant.*

Caesar — committere. Vulgo, *Caesar, ut nisi — committeret*: et libri multum variant. Ex his Oudendorp. suam lectionem eruit, quam probo. *M. Committere* pendet a *propositum.* Sic et 8, 44. *rebellare consilia.*

84. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia, conloquium petunt et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum et, palam si conloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: *Non esse aut ipsis, aut militibus succensendum, quod fidem erga Imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint, sed satis iam fecisse officio satisque subplicii tulisse, perpessos omnium rerum inopiam: nunc vero, paene ut feras, circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse, itaque se victos confiteri; orare atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum subplicium progredi necesse habeant.* Haec quam potest demisissime atque subiectissime exponit.

85. Ad ea Caesar respondit: *Nulli omnium has partis vel querimoniae, vel miserationis, minus convenisse: reliquos enim omnis suum officium praestitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco et tem-*

ille, ut — impediret. Alii *illi, ut — impedirent*, scil. Afranius et Petreius.

aquae, lignorum, frumenti. Sic ex Ursini cod. Scaliger. Vulgo codd. *aquae, l gni et fr.*

si conloqui. Leid. 1. *si quid loqui.*

delegit. Vulgo *deligit.* minus recte.

aut ipsis, aut. bene, Afranio et Petreio. Vulgo *ipsi* contra Codd.

ut feras. Haec est Vossii coniectura; sed codd. lectio est, *ut feminas. M.*

circummunitos. Alii *circumventos.* Respice ad c. 18. 81. Iurinius *circumcunctos.*

ingressu. Immo *egressu*, ut vidit Vossius. *M.* Id recepit Cellarius. Coniectarat etiam Vossius *congressu*, quod minus aptum. Davis. *digressu.* Pro *ingressu* stant codd. et edd. vett.

si qui. Vulgo *si quis.*

subplicium. vid. Ind. *M.*

Nulli omnium — Neminem minus decere, quam Afranium et Petreium, suscipere et gerere partes querentis aut miserantis. *Miseratio* est oratio, commovens misericordiam. *M.*

pore aequo, confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui, iniuria etiam accepta suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint: qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint. Sic omnium ordinum partis in misericordia constitisse; ipsos Duces a pace abhorruisse, eos neque conloquii neque induciarum iura servasse, et homines inperitos et per conloquium deceptos crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominum nimia pertinacia atque adrogantia accidere soleat, uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paullo ante contemserint. Neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis obportunitate postulare, quibus rebus augeantur opes suae; sed eos exercitus, quos contra se multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim sex legiones alia de caussa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classis paratas, neque submissos Duces, rei militaris peritos: nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium de-

integra sunt ad pacem omnia, nihil est factum, in quo sit inpedimentum pacis, omnibus de caussis licet adhuc pacem facere. *M.*

suisque interfectis. Conf. c. 76. 77. *M.*

habuerit. Vulgo *habuit.* male.

qui per se — egerint. vid. c. 74. *M.*

Sic omnium — constitisse. Omnium ordinum homines, Caesar, Caesariani, milites Afraniani, Dux, exercitus. hos egerunt partes, ut misericordes se gererent. *M.*

induciarum. Cf. c. 75. In multis edd. est, *eos neque conloquii, neque induciarum iura* — et fortasse per errorem verba haec exciderant e Davis. et Oudend. editione. *M.* Omnino locus erat restituendus. restitui. Morus omiserat verba *neque conloquii.*

inperitos. i. e. *inprudentes.* Lipsius aliique volunt *inparatos* vel *inmeritos.*

hominum. Refer ad *pertinacia.* Sic codd. Alii *hominibus.* parum interest.

horum. Alii *quorum.*

siderarit; omnia haec iam pridem contra se parari, in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesidia rebus, et duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se iura magistratuum commutari, ne ex Praetura et Consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur: in se aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper Imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum revertantur exercitumque dimittant. Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum; neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. Proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

86. Id vero militibus fuit pergratum et iucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid victi incommodi exspectavissent, ultro prae-

ut idem — obtineat. Pompeius describitur, ut ex initio huius libri satis constat. *M.*

praesidia. An, *praesidio sit?* Vulgo *praesideat. M. Urbanis praesidia rebus.* ut Hisp. 39. *saluti suae praesidium*, ubi alii *salutis.* Sic G. 5, 48. Oudend. mallet *communi saluti auxilium.* Bentl. mavult *praesideat*; sed codd. habent *praesidia.*

duas bellic. prov. Hispaniam et Africam. *Davisius.*

ne ex Praet. et Cons. ne hi, qui Praetores et Consules fuissent — Conf. c. 6. *M.*

per paucos prob. et electi. Conf. ibid. *M.*

in se aetatis — Non licebat veterano militi, per aetatem militiae vacationem habere; sed evocabantur, modo Caesari ea re damnum daretur. Vide cap. 3. *Multi undique — evocantur.* Ergo *ad obtinendos exercitus* est, ideo ut Pompeius habere possit exercitus integros, neque careat iis, unde possint exercitus confici. *M.*

victi. Codd. quidam *iusti* vel *iussu.*

ultro. Hic inseritur in edd. vetl. *inde.* sed in codd. desideratur. Oud. coniectat, scriptum fuisse *ultroneae.*

mium missionis ferrent. Nam, quum de loco et tempore eius rei controversia inferretur: et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, *ut statim dimitterentur*, *neque omni interposita fide firmum esse posse*, *si in aliud tempus differretur*. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum; res huc deducitur, ut ii, qui habeant domicilium aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur: ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere cogatur a Caesare, cavetur.

87. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam, ut, *quid quisque eorum in bello amiserit*, *quae sint penes milites suos*, *iis*, *qui amiserint*, *restituatur*: militibus, aequa facta aestimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. Quascumque postea controversias inter se milites habuerint, sua sponte ad Caesarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius, quum stipendium ab legionibus paene seditione facta flagitaretur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non

neque omni. Alii *neque enim*, minus bene.

Varum flumen, quod Italiam Galliamque sub Alpibus disterminat. *Cellar.*

sacramentum. Sic optimi codd. habent. Alii *sacramento*, quod reciperat M[illegible]. Vid. Ind.

dissolvit. [illegible] Scal. e bonis codd. Vulgo *solvit*.

habuerunt. [illegible] *habuerunt*. *M.* Da[illegible]s. *habuerant*.

in ius adierunt. Sic Vossius, e coniectura Iani Guilielmi (cap. 2. Quaestionum in Aulులariam in Gruter. lamp. t. 3. p. 344.) restituit, cum in MSS. bonis legeretur *intus adierunt*; in aliis paulo minoris pretii, *introduxerunt*; in uno, eoque optimo, *iustius ad erunt*. *M.* Cic. Verr. 4, 65. *Cum ad Praetorem in ius adissemus.*

flagitaretur. Clarkius dedit *flagitarentur*, ut sit *stipendium* accus. casu, quod elegantius, sed contra codd. et edd. vett.

longo inter se spatio castra facerent; eique negotio Q. Fufium Calenum Legatum praeficit. Hoc eius praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

Q. Fufium Cal. Cic. Philip. 8, 4. 10, 2. 11, 6. 12, 2. *Cellarius.* De rebus, hactenus in Hispania gestis, paucissima leguntur in Plutarch. Caes. cap. 36: paullo plura in Appian. Civ. 2. p. 453. 454. Diligenter narravit Dio Cass. 41, 20 — 24. Addi potest Lucani Pharsal. 4, 1 — 401. *M.*

praeficit. Vulgo *praefecit.* Sed istud boni codd.

dimissa. Vulgo addunt *est.*

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO CIVILI.

LIBER SECVNDVS.

ARGVMENTVM.

Cap. 1. 2. *Trebonius Massiliam obpugnat.* 3. 4. *Nasidius cum classe adventans animum incolis addit, sed* 5 — 7. *hi navali proelio superati et* 8 — 11. *machinas magnae molis, a Trebonio exstructas, diruere frustra adorti* 12. 13. *inducias petunt et inpetrant.* 14. *obtentas violant, erumpunt, opera Trebonii disiiciunt.* 15. *His cito reparatis* 16. *territi ad easdem deditionis conditiones recurrunt.*

Cap. 17. *Interim M. Varro in ulteriore Hispania, cognitis rebus, quae in Italia gestae sunt, in amicitiam Caesaris inclinat, mox hunc ad Massiliam detineri audit et* 18. *defensionem parat, sed* 19. 20. *desertus ab omnibus ad Caesarem transit, qui* 21. *omni modo Hispanos sibi devincit.*

Cap. 22. *Massilienses quoque sese dedunt.* 23 — 37. *Curio, Caesaris Legatus, ad Uticam bene rem gerit contra Varum, mox,* 38 — 42. *proelio temere commisso ad Bagradam, a Varo et Sabura, Iubae Praefecto, superatus interficitur.* 43. 44. *Exercitus reliquiae partim in Siciliam se recipiunt, partim Varo se dedunt; multos Iuba necat.*

Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius Legatus, qui ad obpugnationem Massiliae relictus erat,

Liber hic secundus plus dimidia parte periisse videtur. Ciacconius ostendit deesse varia, ad quae proximo libro Caesar sese refert: qualia *Dolabellae e Dalmatia fuga; Antonii deditio ad Coronam, deditio legionis nonae apud Placentiam et ipsius Caesaris adventus ad urbem.*

obpugnatio Massiliae. Conf. 1, 34 — 37, et 36 — 39. *M.*

duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari adluitur; reliqua quarta est, quae aditum habet a terra. Huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita, longam et diffi ilem habet obpugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam iumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat: vimina materiamque comportari iubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum octoginta exstruit.

2. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum adparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum duodecim, cuspidibus praefixi atque hi maximis balistis missi, per quatuor ordines cratium in terra

ad partem. Inrinius *ad portam.* scita emendatio.

qua est aditus — Rhodani. Ex magna varietate huius loci vix certa lectio proferri potest, saltem cum Is. Vossio ad Pompon. Melam (2, 5) ut Davisius monuit, pro *adigit* legetur *adtingit.* Phrasin, *adtingere ad aliquid*, defeoderunt interpretes ad h. l. *M.* Verba ex *Gallia — adigit* uncis inclusit Scalig. tanquam suspecta vel glossam sapientia. *Adtingit* bene iam dedere Steph. Vascos. Gryphius. Forsan ἀρχαϊκῶς legendum *adtigit*, ut apud Plautum et alios. Conf. Parei lex. Plautinum hac voce.

quae aditum. Alii *qua.*

in altitudinem. Lips. poliorc. 2. dial. 3. malit *latitudinem.* male id prodigiosum foret, nec maximum momentum hic in latitudinem consistebat.

Asseres. v. Ind. — Hanc expeditionem, contra Massilienses susceptam, diligenter tractavit explicavitque Guischardos: vid. Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains, T. 2. p. 53. *M.*

cratium. Crates sunt opus plexile vimineum, quo vineae integuntor. vid. Ind. in *vinea.* Quia ergo h. l. quatuor ordines (*vier Schichten:* cf. 5. 51. *ordines cespitum*) cratium inpositi erant vineae, dicuntur hostes tela s. asseres tanta vi misisse, ut per quatuor illos ordines s. quadruplex tectum vi summa penetrarent, et in terra defigerentur. *M.*

in terra defigebantur. Sic Liv. 44. 5. Male Scal. *in terra* uncis includit.

defigebantur. Itaque, pedalibus lignis coniunctis inter se, porticus integebantur; atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, aequandi loci caussa, facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Tum crebrae per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur, quae facile nostri repellebant milites magnisque ultro inlatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiiciebant.

3. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompeio cum classe navium sedecim, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, pervehitur: adpulsisque Messanam navibus, atque inde

porticus (vineae, sic dictae a similitudine porticus) *integebantur* (a militibus Trebonii), quia crates non sustinebant vim telorum hostilium. *M.* Scal. *integebatur*, male.

hac ratione: ut in Graecis ταύτῃ. *M.* Adverbialiter positum *hac*, sub porticu.

inter manus, manibus, manuum administratione. Cic. Verr. 5, 11. Liv. 3, 13. ubi vid. Drakenb. *M.*

aequandi loci caussa, h. e. ut milites, testudine tecti, explerent fossam, qua Massilienses urbem cinxerant et munierant. Guischardus p. 55. de hac testudine sic loquitur: *Trebonius l'employa ici pour préparer et niveller le terrain, que la jettée devroit couvrir.* Tractat eumdem locum in Mémoires critiques et historiques T. 4. p. 128, ubi de hac testudine dicit: *elle dévança les travailleurs pour leur faciliter les moyens d'applanir le terrain. — Il n'y a presque pas de doute, que par cet aequandi loci caussa les historiens n'entendent le comblement du fossé.* Rem omnem vero huc refert, Caesarianos sub testudine explesse fossam, quae Massiliam cinxerit. Et sic explicat etiam Vitruvianum locum (10, 20), *testudo ad congestionem fossarum*, i. e. *dont la destination étoit de protéger le comblement du fossé.* *M.* Sic iam Davisius locum explicabat.

facta item. haec verba perperam suspecta sunt Scaligero.

convoluta. Sic Oud. e cod. Scal. et ed. Rob. Steph. Vulgo male *evoluta.* Ciacc. ex ingenio dederat *involuta*, nec male. hoc receperat Morus.

Albicos. Cf. 1, 34. 57. *M.*

aeratae. vid. Ind. in *aes.* *M.*

Curione. Cf. 1, 31. *M.*

pervehitur. Alii *provehitur.*

propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum navem unam deducit. Hac adiuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; praemissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

4. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eumdem numerum ex navalibus productas naves refecerant summaque industria armaverant, remigum gubernatorumque magna copia subpetebat, piscatoriasque adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo instructa classe, omnium seniorum, matrum familiae, virginum precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae, ut invisis, latitantibus atque incognitis rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur: ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt et Tauroenta, quod est castellum Massiliensium, ad

ex navalibus eorum unam. Hoc debetur Scaligero. Vulgo erat *navibus.* Davis. e cod. Norvic. volebat *ex navalibus eorum deducit navem.* Sic et mox cap. 4. Hic quoque addo *navem.*

superius incomm. Conf. 1, 58. *M.*

remigum. Hic addendum erit, *enim. M.*

subpetebat. Hoc verbum expunctum cupit Scal. invitis codd.

ut extremo — Τὸ *ut* in quibusdam codd. deest, non male.

latitantibus. Quia codd. aliquot habent *latitatis*, verbum sine sensu, Marclandus in Explicat. vet. auct. p. 267 legi vult *intentantis.* Vulgata lectio melior est. Tribus verbis Caesar describit res *futuras*, de quarum exitu nunc non constat. *M.* Forsan τὸ *latitantibus* ortum e glossa vocis *invisis.* Mecum facit Bentleius.

exterreamur. Nullum hic esse terrori locum monet Bentleius. Et certum est, male cohaerere cum sequentibus. Proinde legi iubet iste *efferamur.*

Tauroenta. Stephanus Byzantius scripsit Ταυρόεις, quod nomen is.

Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt, rursusque se ad confligendum animo confirmant et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus adtribuitur, sinistra Nasidio.

5. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero. Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant sex. Has superioribus refecerat diebus atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos proficiscitur. Facile erat, ex castris C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis iuventus, quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis, cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro ad coelum manus tenderent, aut templa Deorum immortalium adirent et, ante simulacra proiecti, victoriam ab Diis exposcerent: neque erat quisquam omnium, quin in eius diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex iuventute, et cuiusque aetatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati, naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel do-

Vossius Melae (2, 5) reddidit. Ptolemaeus Ταυροέντιον proxime post Massiliam ab ortu posuit: e quo Strabonem (4. p. 180 ubi Ταυρέντιον est) Casaubonus emendat. *Cellar.* Videtur fuisse ad sinum Telonensem, ubi nunc bini portus *le bras de S.t George* et *l'Evescat.* *Wesselingius* (ad Antonin. itinerar. p. 506. *M.*

factae erant. sic codd. Alii *fuerant.*

Arelate. Cf. 1, 36. *M.*

superior aetas, senectus. *M.* Apul. Metam. 1. *altiorem*, Tertull. Apol. c. 9. *maiorem aetatem.* dixere.

diei casu. Sic et c. 14.

honesti, nobili familia orti. *M.*

si superavissent. Davis. malebat *sin*, sed noster et alibi τὸ *si* sic usurpat. Ita et Cic. ad Div. 1, 75. *si exploratum*, *si dubium.* Cf. Horat. Ep. 1, 5, 6. ed. Bentleii. Curtius ad Plin. ep. 1, 3. et ad Sallust. Cat. 52 et 58. Iug. 10. Drakenb. ad Liv. 4, 5.

mesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

6. Commisso proelio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum praeceptorum, quae paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et, quibus in pugna vitae periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paullatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur et, si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero coniuncti Albicis comminus pugnando deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris: simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris, de improviso, inprudentibus atque inpeditis vulnera inferebant: conspicataeque naves triremes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraeque ex concursu laborarent; altera vero praefracto rostro

Commisso proelio, interea dum committitur proelium. *M.*

praeceptorum. Sunt adhortationes, de quibus cap. 4. *M.*

Diductisque. Sic Oudend. e codd. et edd. vett. Vulgo *deductisque.*

ferreis manibus. v. Ind. in *harpago* et *manus. M.*

inferebant. Bene sic, ut G. 3, 17 *multitudo — convenerant.* Vid. et H. 6. et Liv. 2, 5. item Gron. ad Liv. 36, 16. Non ergo opus, cum Hotomanno legere *magna vi.*

insigne Praetoriae navis fuit vexillum purpureum, interdum et aliud quid. Conf. Scheffer. de milit. nav. p. 175. *M.* Male hic alii *exigui* vel *ex signo.* Locum emendavit Faërnus.

tantum, re provisa. Alii *tanta re provisa.*

praefracto rostro. Sic codd. Vulgo *perfracto.* Vossii cod. *praerupto.*

tota conlabefieret. Qua re animum adversa, quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas inpeditas inpetum faciunt celeriterque ambas deprimunt.

7. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriae aut propinquorum praecepta ad extremum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est, ex Massiliensium classe quinque sunt depressae, quatuor captae, una cum Nasidianis profugit: quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt: at ex reliquis una praemissa Massiliam, huius nuncii perferendi gratia, quum iam adpropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua adparare coeperunt.

8. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse praesidio posse, si pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent, quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua maior obpresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quoquoversus pedes triginta,

animum adversa. Oud. e cod. Vulgo *animadversa.*

conspectus. Alii *respectus.*

ad cognoscendum. Haec verba perperam suspecta sunt Davisio.

sequius. Al. *secius*, quod est idem. Al. *segnius*, non male. *M.*

Est animadversum —. Hoc caput cum suo in Francogallicum sermonem transtulit et illustravit Guischardus in Mémoires critiques et historiques T. 4. p. 104, cum iam antea in Mémoires militaires T. 2. p. 58. eumdem locum tractasset, et tabula aeri incisa illustrasset. *M.* Eo nomine illum reprehendit Lo-Looz in Défense du Chevalier Folard. p. 37.

turrim ex latere, turrim latericiam. *M.* Bentl. addit *elatiorem.*

sed parietum crassitudo pedum quinque: postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

9. *Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt, supraque eum locum duo tigna transversa iniecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes iniecerunt easque axibus religaverunt. Has trabes paullo longiores*

ad contabulationem. In codd. et edd. vett. legitur *id contabulationis caussa.*

capita tignorum. Sic apud Curt. 4, 2. *caput molis.*

adhaeresceret. Sic Oud. e codd. et edd. pr. Vulgo *inhaerescceret*, quod Scal. dedit.

contignationem laterculo adstruxerunt. Quid hoc sit, non intelligo: suspicor, sensum esse, eos inde ab eo loco, ubi contignatio fuit, rursus imposuisse quoquoversus, et veluti adstruxisse opus lateritium, ut turris fieret altior. Sed, si hic esset sensus, scribere debuisset Caesar: *ad hanc contignationem* (ibi, ubi est contignatio) — *lateritium adstruxerunt.* Guischardus sic vertit: *On continua à murer, au-dessus de ce plancher tant que la protection des mantelets et des galeries le permit.* Eumdem sensum expressit Waguerus in versione Germanica. Ergo hi eodem modo, quo ego, ceperunt. Addam lectiones varias. MSS. omnes habent *latericulo*, quod Marclandus in Explicat. vet. auct. p. 268 mutat in *lateritio* (scil. *opere*): quod probo. Optimus codex habet *adstrinxerunt*, non bene: alius *construxerunt*, non male. *M.* Mox sequitur, *ne saxa — lateritium discuterent*, quod probat Marclandum hic verum vidisse. Planior etiam sensus procederet ex Mori *lateritium. Opus lateritium* Columella dixit 9, 6.

quantum — passum est. Sub pluteo et vineis stantes struebant turrim, ut paullo post dicitur. Ergo in tantum potuerunt turrim altiorem struendo facere, in quantum altus erat pluteus et vineae, quibus struentes tegebantur; sin altius voluissent aedificare, non fuissent tecti pluteo et vineis. *M.*

suspenderent Infra synonymum est tollere, *hinaufschrauben. M.* Gall. *pour être les supports de la plateforme.*

directo, recta linea. *M.*

axibus (*mit Bohlen oder Bretern*) *religaverunt.* Ergo tabulis ligneis trabes illas copulant invicem et

atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad defendendos ictus ac repellendos, quum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex funibus ancorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas quatuor pedes fecerunt, easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt: quod unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transiici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegimenta abditi atque muniti parietes la-

figunt. vid. omnino Ind. in *revincire*. *M.* Pro *easque* alii habent *eaque*, ut referatur ad tigna. Loco τοῦ *axibus* alii legunt *asseribus*. *Asses* sunt tabulae; *asseres* trabes fissae, quales transversae in tectis sustinent tegulas. V. c. 2.

eminentior, quam extremus paries, procurrens s. prominens ultra superficiem parietis. Nam extremus paries est ibi, ubi superficies est. *M.*

tegimenta, v. c. cilicia, coria. *M.*

quum inter —. Melius vulgo, *dum*. *M.*

Storia, opus textile vilius, quo humus insternitur. *Matratzen. Decken*. *M.* Gall. *nattes*. V. Ind.

quae erat perfecta. Oud. malit *qua*, ut Lovan. et Heinesii.

per se ipsum. Par ces mots César marque sans équivoque, que les ressorts qu'on employoit pour l'élévation de la plateforme étoient dans la plateforme meme et dans son équilibre. Guischardus T. 4. pag. 113.

prehensio, genus machinae, quo per modum cochleae tectum vel tignationes sublevantur et adtolluntur. *Cellar.* Codices variant: nam et *pressionibus* habent, quas et ipsas e Vitruvio 10, 8. docent machinationes fuisse ad tollenda et elevanda onera, sive, ut Vossio ad h. l. et Laeto in Lex. Vitruviano videtur, hypomochlium. *M.*

quantum stor. dem. patieb. quanta erat storiarum praependentium longitudo ad homines inter operandum protegendos. *Clarkius.*

teribus exstruebant, rursusque alia prehensione ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant, exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata exstruxerunt, fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

10. Ubi ex ea turri, quae circum essent, opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum LX longum, ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt: cuius musculi haec erat forma. *Duae primum trabes in solo aeque longae, distantes inter se pedes quatuor, conlocantur inque eis columellae pedum in altitudinem quinque defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio coniungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi caussa ponant, conlocentur. Eo super tigna bipedalia iniiciunt eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum trabesque extremas quadratas regulas, quatuor patentis digitos defigunt, quae lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim*

prehensione. Hic consentiunt codices, nisi quod *prensione* habent, unus etiam conrupte *pensione*. *M.*

tormenta mittenda. vid. Ind. in *tormentum*. De omni hoc loco conf. Turnebi Advers. 11, 24. *M.* Intellige grandia missilia e tormentis mittenda.

pedum. Leg. cum aliis *pedes*. *M.* Lipsius emendat *pedum IX*. Pol. 1, 9. Rectius sic omnino.

materia bip. tigna bipedalia. *M.*

capreolis. Omnes fere consentiunt, capreolos esse tigna, sic utrimque proclinata versus columnam, ut utrimque nisu ac renisu firment columnam, ne vacillet. Conlegit sententias Laetus in Lexico Vitruv. pag. 19. 20, et Graece dici *συμπίκτας*, post alios monuit. *Molle fastigium* est, leniter proclinatum. *M.*

regulas, ligna directa, qualia normae loco fabri admovent parietibus, ut, an linea recta servetur, examinent. Interdum regulae sunt *die Leisten an der Wand*. *M.* Gall. *des lattes*, *des listels*. Edd. vett. conrupte hic habent *tegulas*.

structo, ut trabes erant in capreolis conlocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro iaceretur, tutus esset contegitur. Super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua inmissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus conrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam turrim perficiunt subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subiectis ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur.

11. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promovent praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet; et, quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas, taeda ac pice refertas, incendunt easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur, delapsae ab lateribus longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia

tectum vineis. Aedificantes musculum stant sub vineis. *M.* Oud. potius credit significari, *latens post vineas.* Et sic quoque capiendum locum G. 7, 27. censet, ubi *legiones* dicuntur *intra vineas in occulto expeditae.* Lipsius putabat, posse legi *tecti.*

phalangae, s. palangae, s. φάλαγγες, sunt cylindri lignei, subpositi oneri, ut super iis facilius provolvatur (*Walzen*). Plerumque iis usi sunt veteres in navibus e litore deducendis, aut in litus subducendis: unde Hesychio sunt νεῶν ὑπερείσματα, et, ut iam alii monuerunt, Iulio Polluci in onomast. 7, 190, τὰ τῶν νεωλκῶν ξύλα, οἷς ὑποτιθέασιν ἐφέλκονται αἱ νῆες. Conf. Appollon. Rhod. Argon. 1, 375. 388. et 2, 843. Conf. 3, 40, *subiectis scutulis.* Hinc intelligitur, cur Caesar dixerit *machinatione navali*, h. e. machinatione, qua vulgo in re nautica uti solent. — Ceterum et hoc et superius caput illustravit Lipsius Poliorc. 1, 4, 9. Musculi figuram Guischardus exhibuit (Memoires militaires T. 2. p. 58), longe diversam ab ea, quae in editionibus quibusdam Caesaris exhibetur, sed haud dubie multo veriorem, Caesarianaeque descriptioni magis congruam. *M.* Phalanges, *rouleaux*, *cilindres.* Hesychio et Polluci dicuntur etiam φαλάγγια. Nonio Marcello 2, 725. *palangae*, qui eas bene describit. Plura dabit Turnebus Adv. 27, 24.

labuntur, de fastigio. *M.*

a nostris telis tormentisque defenditur: hostes ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus iam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis, repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat.

12. Tum hostes, turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, Deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis sese porta foras universi proripiunt; ad Legatos atque exercitum subplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit, militesque, aversi a proelio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad Legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes proiiciunt: orant, *ut adventus Caesaris exspectetur: captam suam urbem videri, opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, quum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem inrumperent urbemque delerent.* Haec atque eiusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

turris rep. — perculsi. Haec omnia absunt a cod. Cniac. Petav. Norvic. Leid. primo, qui est codex optimus, Voss. Lovan. neque temere fieri potuit, ut tam multa a pluribus omitterentur. Et est aliquid tautologiae in his, *ruina repentina commoti*, et *inopinato malo turbati*. Etiam *direptione perterritus* necessario h. l. erit, metu direptionis imminentis perterritus. Est igitur incertum, an verba haec, et quidem omnia ac singula, Caesaris sint. *M.*

cum infulis. Cf. Tacit. Hist. 1, 66. Liv. 30, 36.

captam — videri. Sic rectius edd. vett. Bentleio iudice. Vulg. *videre.*

opera (machinas et munitiones Caesariani exercitus) *perfecta. M.*

spe praedae. Codd. quidam *se praedaa*, unde Heins. ad Sil. Ital. 12, 438. et Oud. arbitrantur leg. *se spe praedae.*

hominibus doctis, facundis. *Vossius.* Et quidni aliqua Graecarum litterarum adsuetudo (v. ad 1, 29) eos hactenus quoque expoliverit? Cic. pro Flacco 26. *M.*

13. Quibus rebus commoti Legati milites ex opere deducunt, obpugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Caesaris exspectatur: nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemtione sui et diutino labore omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur: aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum inrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

14. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt; interiectisque aliquot diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subito, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contectaque essent, portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animum adverti posset. Nostri repentina fortuna permoti, arma, quae possunt, adripiunt: alii ex castris sese iucitant: fit in hostis inpetus; sed muro sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur.

arma contecta. vid. ad B. G. 2, 21. *M.*

se foras erumpunt. Sic et Virg. G. 4, 368. Cf. et Berger. de nat. pulcr. orat. p. 408. et Drakenb. ad Silium 12, 438.

tormenta flammam conciperent. Vulgo *tormentaque.* Edd. vett. *acciperent.*

muro sagittis prohibentur, sagittis, e muro missis. *M.*

Illi sub murum se recipiunt ibique musculum turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die: eamdem nacti tempestatem, maiori cum fiducia ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita, proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

15. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo maiore studio militum administrare et reficere instituit. Nam, ubi tantos suos labores et adparatus male cecidisse viderunt, induciisque per scelus violatis suam virtutem inrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino conportari posset, nihil erat reliquum: omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et convectis, *aggerem novi generis atque inauditum ex lateritiis duobus muris, senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, aequa fere latitudine, atque ille congestitius ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros, aut inbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, transversaria tigna iniiciuntur, quae firmamento esse possint: et, quidquid est contignatum, cratibus consternitur cratesque luto*

maiori. Alii *maiorique.*

superioris temporis contentionem (antiquam fortitudinem) *remiserant* (per aliquot dies) *M.* Ciacc. et Davisius mallent *superiori tempore.* non opus. Sic c. 40. *ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione.*

latitudine. Plures malunt *altitudine. M.*

congestitius. Sic Oud. bene e codd. Vulgo *congestus.*

aut spatium. Legebatur *autem*, sed e codd. et edd. vett. emendandum suasit Clarkius. Conrexit Oud.

integuntur. Sub tecto miles, dextera ac sinistra muro tectus, adversus, plutei obiectu, operi quaecumque usui sunt, sine periculo subportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute militum brevi reconcinnatur: portae, quibus locis videtur, eruptionis caussa in muro relinquuntur.

16. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset, neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus noceri posset; eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, quum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur ac tela manu coniicerentur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire; parique conditione ex muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris adaequare non posse intellegunt: ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

muro tectus. Tò *tectus* abundare statuit Marcland. p. 268. Verum consentientibus codd. abundantia non nocet. Pro *sub tecto* alii *sub texto*, quod placet Grutero.

adversus, a fronte. *M.*

reconcinnatur. Recte hoc, quisquis fuerit, reposuit pro vitiosa codicum omnium lectione, quae est *reconciliatur.* Nam *reconcinnare* in aedificando poni pro resarcire, reficere conlapsa, ex Cic. ad Qu. Fr. 2, 6. iam docuerat Cellarius. Si ergo *ruinosa reconcinnare* dicitur, dici etiam potest *detrimentum reconcinnari*, quia detrimentum h. l. est detrimentum, ruina acceptum (*den Schaden ausbessern*). *M.* Scal. iam habet *reconcinnatur.* Tò *reconciliatur* metaphoram habet ab amicitia.

Quod ubi. Leid. 2. *Sed ubi.* Verum *quod* nonnunquam eandem vim habet, ut notat Manut. ad h. l.

aditus ab terra. Male post *aditus* virgula locatur.

circumiri. Sic codd. Ast edd. vett. *circumveniri*, quod recepit Clarkius.

paene inaedific. — *moenia.* Moenia hostium lateritia (c. 15) ita prope muros urbis Massiliensis structa erant, ut eos fere tangerent. *M.*

17. M. Varro in ulteriore Hispania initio, cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus, amicissime de Caesare loquebatur: *praeoccupatum sese Legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere; neque se ignorare, quod esset officium Legati, qui fiduciariam operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae.* Haec omnibus ferebat sermonibus, neque se in ullam partem movebat. Postea vero, quum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque exspectari et consentire omnem citeriorem provinciam; quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit; atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum fortunae movere coepit.

18. Dilectum habuit tota provincia; legionibus completis duabus, cohortes circiter triginta alarias addidit; frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mit-

M. Varro. Cf. 1, 38. *M.*

Legatione, munere Legati. *M.*

fiduciariam operam, administrationem belli, sibi creditam ea lege, ut ea rursus cederet, si Imperator eum cedere voluisset. Ita fere Gesnerus in Thes. L. L. Conferri potest Ernesti Clau. Cic. in *fiducia.* Sed res est tralaticia. *M.* Hotomann. et Ciaccon. mallent *fiduc. provinciam.*

ferebat sermon. Bene sic cod. Ursini. trito sensu, dictitabat, prae se ferebat. Freinsh. in Ind. Curtii vult *serebat.* Codd. alii *referebat.* Dorvilii *inferebat.*

Postea vero, quum. Marcl. p. 268. legit *quam*, ut G. 4, 37. 5, 32 etc.

detineri. Vascos. editio male dedit *distineri*, quod fluxit in alias.

magna (auxilia) *esse in spe atque exspectari.* Vulgo *exspectatione* contra codices. *M.*

inflatius. Exempla vid. in Ind. *M.*

perscribebat. P. Faber Sem. 1, 21. malit *praescribebat* i. e. ante scribebat. Sic et codd. quidam et edd. vett.

cohortes alarias. Respice ad 1, 73.

teret; naves longas decem Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures praeterea in Hispali faciendas curavit; pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit; eo sex cohortes praesidii caussa ex provincia misit; Caiumque Gallonium, Equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis caussa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica in domum Gallonii contulit; ipse habuit graves in Caesarem conciones. Saepe ex Tribunali praedicavit, *adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse, haec se certis nunciis, certis auctoribus, comperisse.* Quibus rebus perterritos civis Romanos eius provinciae sibi ad Rempublicam administrandam HS. CXC et argenti pondo XX milia, tritici modios CXX milia polliceri coëgit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat;

ut facerent. Glossema videtur Bentleio. Et prima *Pompeioque* codex quis pro *Petreioque*.

in Hispali. Sic codd. et sic alibi noster in nominibus urbium. V. not. ad G. 6, 3. et Voss. de construct. c. 46.

ex fano Herculis. Sacra Herculi, tamquam semper peregrinabundo, extra muros fiebant. Curtius 4, 2, 4. *Cellar.* Cf. c. 21. *M.*

se certis nunciis. Codd. quidam *secretis.*

perterritos civis Romanos. Alii *perterritis civibus Romanis* subaudito *eos.*

HS. CXC. Lege adverbialiter: centies et nonagies sestertium. *Cellar.* Sestertium continet mille sestertios (*Kaisergroschen*). *M.* 200 *francs.*

argenti — milia, i. e. viginti milia librarum argenti pondo, *zwanzig tausend Pfund am Gewicht.* Iam Cellarius laudavit Gronovium de Sestert. 1, 6. et admonuit, libram argenti esse centum drachmas (sic Graeci) seu denarios (sic Romani). Denarius s. Drachma sunt tres circiter grossi nostri Add. Perizon. ad Sanctii Minerv. p. 598. *M.* Nostra moneta fere 16 solidos valet vel 78 *centimes.*

tritici modios. per adpositionem, vel subaudito *ad.* Conf. Afr. 36.

coëgit. Alii *cogit.*

praesidiaque — reddebat. Haec verba vulgo post *addicebat* legebantur inepte. Verum ordinem Hotomannus restituit, consentientibus quinque codd. Oudendorpii in quibus est optimus Leidensis primus. *M.*

et iudicia in privatos reddebat; qui verba atque orationem adversus Rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat; provinciam omnem in sua et Pompeii verba iusiurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, parabat bellum. Ratio autem haec erat belli, ut se cum duabus legionibus Gades conferret, naves frumentumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat, nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quod magna esse Pompeii beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

19. Itaque, duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio Tribuno plebis, ipse cum sexcentis equitibus magnis itineribus progreditur edictumque praemittit, ad quam diem Magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem Senatus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paullo

adversus Rempublicam. Manutius ex Nicasii coniectura reponebat *adv. Pompeium*, male. Qui enim Pompeio fuere contrarii, Reipublicae contrarii censebantur.

eorum. Leg. *eorumque.* *M.* Ea coniunctione hic non est opus, nec boni codd. habent.

insula. Et haec dicta est *Gades*, ad ostia Baetis fluminis. v. Cellarii notit. orbis ant. *M.*

necessariis rebus. In his videtur fuisse seditio militum, Placentiae orta et feliciter composita, de qua vid. Sueton. Iul. c. 69 et Dio Cass. 41, 26, qui longam orationem, tum a Caesare dictam, suo operi intulit. Etsi vero tempus ipsum definire non possum, tamen res in ea tempora incidit, de quibus infra cap. 22 extr. dicitur. Volui saltem de ea monere, quia Caesar plane silentio praeteriit. *M.*

Pompeii beneficia. Conf. 1, 29. *M.*

Cordubam mitteret. Codd. quidam *Cordubae.* Sic et cod. quidam C. 3, 100. *Brundisio venit.* et 103. *Romae adlatae.* Vid. Oud. Recte tamen ista vitiosa videntur Bentleio.

notior, quin ad statutum diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit. Cohortes duas, quae colonicae adpellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi caussa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes eiecit portasque praeclusit.

20. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gadis contenderet, ne itinere aut transiectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paullo longius litterae a Gadibus redduntur, simul atque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum Tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallo-

ad diem. Alii codd. et edd. *ad statutum diem.* In talibus nun definiri potest, quid quovis loco scriptor posuerit. Huiusmodi varietates passim enoto, ut tirones agnoscant, non semper posse sententiam praecidi. *M.* Cellarius bene recepit *statutum.* Sequor. Amat noster plene loqui.

conventus. vid. Ind. *M.*

colonicae. Cellarius interpretatur, *quae in coloniis conscriptae erant:* Vossius vero (ad B. C. 1, 75), *quae colonis* (vid. Ind.) *et servis constabant*, et eodem sensu dictam putat c. 20 vernaculam cohortem. Malim Cellarium sequi. *M.* Varro R. R. 1, 2 *leges colonicas* dicit et Suet. Aug. 46. *Decuriones colonicos.*

adpellabantur. Alii *adpellantur.*

Carmonenses. Carmonem Strabo L. 1. pag. 141. iungit Obulconi, Antonini itin. Astigi.

deductis tribus — praesidio. Edd. vett. legunt *deductis tribus coh. positis in arce oppidi a Varrone praesidio* ubi *deductis* est detractis, exceptis. Oud. et sic in vulgato vocem *deductis* intelligit; contra Cicconius accipit pro introductis, inpositis. Locus parum sanus esse videtur. Ego sic locum intelligo. Quum prius tres cohortes essent introductae, eas cohortes eiecit. Eo sensu sumitur *deducere* et c. 18.

eiecit — praeclusit. Dicendum erat *eiecerunt — praecluserunt.* Sed referuntur verba ad *civitas.* Servius ad Aen. 1, 21. *Quotiescumque nomina singularis et pluralis numeri connectuntur, viciniori respondemus.* Contraria constructio est C. 3, 81.

reperiebatur. Sic codd. et edd. vett. bene distinguunt, puncto posito, quod revocavit Clarkius. Ciaccon. et Faërnus legebant *voluntate*, sublato verbo *reperiebatur.* Eos male secutus est Scaliger.

Tribuni cohortium minores videntur, quam illi sex in quavis legione, qui eam alternis vicibus

nium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex duabus legionibus, quae vernacula adpellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit seseque Hispalin recepit atque in foro et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo eius conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, quum, itinere converso, sese Italicam venturum promisisset, certior ab suis factus est, praeclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Caesarem mittit, paratum se esse, legionem, cui iusserit, transdere. Ille ad eum Sex. Caesarem mittit atque huic transdi iubet. Transdita legione, Varro Cordubam ad Caesarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est pecuniae, transdit et, quod ubique habeat frumenti, ac navium ostendit.

21. Caesar, concione habita Cordubae, omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod op-

regebant. Plinius Epp. 3, 9, 18 de Prisco dicit: *qui Tribunus cohortium sub Classico fuerat.* Conf. Lipsius de milit. Rom. 2, 9. *Cellar.* Addi potest Vegetius de re milit. 2, 12, ubi legionem dicit decem cohortes habere: primae Tribunum praeesse; reliquas a Tribunis, vel a Praepositis regi. *M.* Vegetius 2, 7. clare distinguit *Tribunos maiores a minoribus. Tribuni cohortium* frequenter comparent in lapidibus. V. Gruteri Indicem.

sibi consilium capturos. Ciaccon. et Faërnus *se sibi.* Sed v. not. ad G. 2, 30.

vernacula. An, quae constat indigenis? ut adeo distinguatur a colonica legione, de qua c. 19. *M.* Paullo aliter *vernacula multitudo* apud Tacitum Ann. 1, 31. constans e vernis, libertinis et similibus. Mox alii *adpellatur.*

Hispalin. Alii *in Hispalin.*

conventus. vid. Ind. *M.*

Italicam. De hac v. Wessel. ad Antonini itiner. p. 413.

generatim. vid. Ind. *M.*

pidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent: Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent seseque in libertatem vindicassent; Tribunis militum Centurionibusque, qui eo praesidii caussa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos ac poenam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque praemiis, reliquos in posterum bona spe complet, biduumque Cordubae commoratus Gadis proficiscitur: pecunias monumentaque, quae ex fano Herculis conlata erant in privatam domum, referri in templum iubet: provinciae Q. Cassium praeficit, huic quatuor legiones adtribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit: ibi, legem de Dictatore latam seseque Dictatorem dictum a M. Lepido Praetore, cognoscit.

Hispanis. Carmonensibus. c. 19.

quas erant — polliciti. Codd. quidam passive: *quae erant in p. V. a civibus R. pollicitae.*

polliciti. vid. c. 18. Ibidem est de his, qui liberius locuti erant. *M.*

ac poenam tul. Sic bene codd. quidam. Vulgo *hanc.* parum clare. De poena v. c. 18.

cognoverat: tributis. Sic bene distinxit Clarkius. prius distinctio maior posita post *praemiis.*

monumentaque. Supra cap. 18. dixit *ornamenta.*

Cassium. Appian. Civ. 2, 43. p. 454. Dio Cass. 41, 24. *M.*

quibusdam civit. Alii *quibusque.*

habitis honoribus. In his fuit ius civitatis, quod Caesar omnibus Gaditanis concessit. Dio Cass. d. l. *M.*

a Lepido Praetore. Hoc ergo, quod Praetor Dictatorem dixit, a more maiorum abhorrens fuit. Dio Cass. 41, 36. Appian. Civ. 2, 48. p. 457. *M.*

22. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis proelio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus, panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod, ad huiusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant, deiecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus tribus comparatis, ex quibus duas familiaribus suis adtribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatae naves, quae iussu Bruti consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis ancoris, sequi coeperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo, perterrita concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt; navis ex portu navalibusque educunt; pecuniam ex publico transdunt. Quibus rebus confectis, Caesar magis eos pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, duas ibi legiones prae-

Massilienses. Redit ad cap. 15. *M.*

panico. Describitur a Plinio 18, 7 (10). Cf. et Salmas. in Solin. p. 89 et 516. *vilius frumenti genus et minuti grani.* V. Ind.

sine fraude. Cf. c. 14. *M.*

iussu Bruti. Alii *missu.*

contendit et f. perf. contento cursu fugere pers. *M.*

pro nomine et vetustate, propter antiquam gloriam et famam. Dio Cass. 41, 25 narrat, Caesarem Massiliensibus, omnibus, aliis ademtis, unam libertatem reliquisse, quia Pompeius Phocaeam, e qua civitate Massiliam colonia deducta erat, libertate donaverat. Ibi Fabricius Cic. Philipp. 8, 6 contulit. *M.* Edd. vett. *pro nomine vetustatis.*

sidio relinquit, caeteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

23. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et iam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, duas legiones ex quatuor, quas a Caesare acceperat, et quingentos equites transportabat; biduoque et noctibus tribus navigatione consumtis, adpulit ad eum locum, qui adpellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII milia, habetque non incommodam aestate stationem et duobus eminentibus promontoriis continetur. Huius adventum L. Caesar filius cum decem longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae, ex praedonum bello subductas, P. Attius reficiendas huius belli caussa curaverat, veritusque navium multitudinem ex alto refugerat, adpulsaque ad proximum littus trireme constrata et in littore relicta, pedibus Adrumetum profugerat: id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur: reliquae Caesaris naves eius fuga Adrumetum se receperunt. Hanc secutus M. Rufus Quaestor navibus duodecim,

ad urbem proficiscitur. Ibi Dictaturam suscepit, nuper ei decretam. c. 21. Quae autem eo tempore egit, ea infra 3, 1 tradentur. *M.*

Curio. De hoc et Varo cf. 1, 31. *M.*

duas legiones. Cf. dicta ad 1, 30.

biduo et noctibus tribus. Sic et Plin. 14, 22 (28), ne quis cum Ciacconio argutetur.

Aquilaria. Huius nulla alibi mentio. *Cellar.* Aliis *Anguillaria.* forsan rectius sic, et videtur a lucrosa anguillarum captura sic dicta. Cf. Schol. ad Lucan. 4, 585. et ibi Burmannum.

a Clupeis. sitis ad Mercurii promontorium, a Carthagine in ortom aestivum. Liv. 27, 29. 29, 52. *Cellar.* Ciacc. volebat *a Clupea*, ut est apud Liv. sed v. Gronov. ad Liv. 9, 19. Graecis dicitur Ἀσπίς.

aestate. hoc omittendum putat Scalig. cum aliis, invitis codd. Incommoda statio potest esse hieme.

duobus promontoriis. Appollinis et Mercurii, quorum hoc nunc *Cap Bon* ab oriente, illud *Cap Zibeeb* (*Zebib*) ab occidente sinum claudit. *Heynius* (ad Virg. Aen. 1. Excurs. 6. p. 113) *M.*

L. Caesar filius. De hoc, et eius patre vid. 1, 8. *M.*

profugerat. Alii *perfugerat.*

eius fuga. Intelligitur vulgo de Caesaris fuga. Negat Iurinius et delet *eius*, ut de fuga navium intelligatur. Tum pro *Hanc* legit *Hunc* scil. Caesarem. Sic et Davis. aliique.

quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in littore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

24. Curio Marcum Uticam navibus praemittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur, biduique iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum Legatum cum legionibus relinquit; ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliana, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est iugum directum, eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paullo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paullo amplius passuum mile. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat: quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in oppidum perveniet.

25. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque coniuncta, ad portam, quae

remulco. v. Ind. Cf. Isidor. 19, 4. Originem Graeci servant in ῥυμουλκεῖν. Cf. Polyb. 1, 27. Hinc et ap. Ammian. Marc. 18, 5. scribitur *rymulcus.*

Uticam. Haec tum caput regionis, deleta Carthagine.

navibus. Sic et 1, 31. et mox c. 23. Excidisse *cum* post *Uticam* putat Iurinius, itemque *longis.* Cf. c. 25.

castra Corneliana. Non sunt castra, quae aliquis Cornelius illo tempore iis in locis posuit; sed est locus, qui in memoriam castrorum, a Scipione in bellis Punicis ibi positorum, nomen castrorum Cornelianorum habuit. Vid. Cellarii notit. orbis 4, 4, 54. Conf. infra cap. 30 et 37, Appiano Civ. 2. p. 455 est ὁ χάραξ ὁ Σκιπίωνος. *M.* Alias *Cornelia*, ut apud Plinium 5, 4. Melam 1, 7. Ptolem. 4, 3. Κορνηλίου παρεμβολὴν vocat. Orosius 4, 22. *maioris Africani castra.*

fons. Hunc Afri veneno infecerunt, Curionisque exercitui haud leve damnum adtulerunt. Appianus d. l. *M.* Rubenius in Electis 1, 35. vult *pons*, *quod m. s.* perperam.

succedit, exuberans expanditur. vid. Ind. *M.* Additur *longius lateque.* Sic codd. et edd. vett. Male Scal. *longe lateque.* Τὸ *late* legitur sic etiam C. 3, 111. *late tueri.* Nostro loco non nemo reponit *alte.* frustra.

porta — Bellica. Freinshem. ad Curt. 3, 3, 16. *Beli portam* fuisse credit. ut apud Herod. 3, 155 et 158 *portae Belides* Babylone.

adpellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus eius operis maximis aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit, multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae. Eodemque tempore his rebus subsidio sexcenti equites Numidae ex oppido peditesque quadringenti mittuntur a Varo, quos auxilii caussa Rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione intercedebat; quod Tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege Regnum Iubae publicaverat. Concurrunt equites inter se, neque vero primum inpetum nostrorum Numidae ferre potuerunt; sed, interfectis circiter CXX, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronunciare onerariis navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero circiter ducentae, *se in hostium habiturum loco, qui non ex vestigio ad castra Corneliana vela direxisset.* Qua pronunciatione facta, temporis puncto, sublatis ancoris, omnes Uticam relinquunt et, quo imperatum est, transeunt: quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

26. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit atque universi exercitus conclamatione Imperator adpellatur: posteroque die Uticam

theatro. In MSS. meis omnibus est *a theatro.* Recte, ut sit *aditus a theatro.* Haec Oud. *M.* Recepi.

conferantur. Immo, *conferebantur:* et sic edd. vulgg. *M.* Oud. e codd. praetulit *conferantur.*

publicaverat. Dio Cass. 41, 41. *M.*

pronunciare. Sic codd. et noster etiam G. 2, 5.

recepit. Sic codd. Al. *recipit.*

Imperator. Solet Dux, victoria

exercitum ducit et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque, ab Rege missa, Uticam venire: eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus, praemittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit: equites committunt proelium: et prius, quam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia Regis, impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se coniiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

27. Proxima nocte Centuriones Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis duobus et viginti ad Attium Varum perfugiunt. Hi seu vere, quam habuerant, opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt, nam quae volumus, et credimus libenter; et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus, confirmant quidem

parta, ab exercitu Imperator salutari, hoc est, nomen *Imperator* additur nunc nomini Ducis, estque titulus, quem vulgo dicimus, honorificus, neque tali tempore significat simpliciter eum, qui exercitui cum imperio praeest. Appianus Civ. 2, 44. p. 455, de hac ipsa re haec scripsit: Ἔστι τιμὴ τοῖς στρατηγοῖς τόδε τὸ προσαγόρευμα (Αὐτοκράτωρ) παρὰ τῶν στρατῶν, καθάπερ αὐτοῖς ἐπιμαρτυρούντων, ἀξίους σφῶν αὐτοκράτορας εἶναι. Καὶ τήνδε τὴν τιμὴν οἱ στρατηγοὶ πάλαι μὲν ἐπὶ πᾶσι τοῖς μεγίστοις ἔργοις προσίεντο, νῦν δὲ ὅρον εἶναι τῇδε τῇ εὐφημίᾳ πυνθάνομαι, τὸ μυρίους πεσεῖν. Vanissimus ergo fuit Curio, qui, paucis interfectis, tanto honore se ornari passus est. Cf. 3, 31. *M.*

vestigio temporis. Consensu plurium codd. τὸ ex praemissum sustulit Oud. V. huius notata ad G. 4, 5. Cicero etiam in Pisonem c. 9. *eodem et loci vestigio et temporis.*

ad eum perferunt. Sic codd. et edd. vett. plene. Vulgo deest *ad eum.*

certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse, in conspectum exercitum venire et conloquendi dari facultatem. Qua opinione adductus Varus, postero die mane legiones ex castris educit: facit idem Curio atque, una valle non magna interiecta, suas uterque copias instruit.

28. Erat in exercitu Vari Sex. Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii, supra demonstratum est. Hic, dimissus a Caesare, in Africam venerat; legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar; adeo ut, paucis mutatis Centurionibus, iidem ordines manipulique constarent. Hanc nactus adpellationis caussam Quinctilius, circumire aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, *ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se Quaestorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpessi; neu pro iis pugnarent, a quibus contumelia perfugae adpellarentur. His pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent.* Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.

in conspectum. Oud. in ed. poster. dedit *in conspectu*, quod in codd. multis et edd. vett. legitur. Mihi persuasum est, in istis negligentia librariorum lineolam literae inponendam desiderari. Cf. et G. 4, 12. et C. 3, 109. Solaecismus is mire placat Burmanno ad Phaedrum fab. 5, 1, 15. ubi tamen admittendus, ut et apud Manil. 5, 390.

supra demonstratum est. Cf. 1, 23. *M.*

Curio. Nomen hoc male in codd. quibusdam deest. in aliis male legitur *quas Curio.*

adpellationis caussa. Paullo ante, *conloquendi facultas.*

apud se Q. dix. scil. in verba Pompeii. Respice ad c. 18.

contumelia. Alii *in contumeliam*. — *M.*

addidit. Ita codd. Al. *addit.*

29. Atque in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones fingebat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii transdiderat, plures auctores eius rei videbantur. *Civile bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paullo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis partibus coniuncta:* neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis, commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.

Atque in castris. Hinc capitis initium, non ab *Hac hab. orat.* Nostro *atque* nonnunquam est *at.* ut G. 4, 25. Ita hic codd. et edd. vett. Pro *at* codd. etiam dant *atque* G. 5, 23. Conf. et Ernesti in Ind. Cic. et Misc. Obs. Vol. 4. p. 116. Male ergo h. l. M. Brutus posuit *atqui*. Scal. et vulg. *at.*

incessit. Post hoc verbum vel addendum, vel intelligendum saltem est *animos. M.* Noster absolute sic et alibi. V. C. 3, 44 et 101. et Hirt. Al. 7.

alius alii transdiderat. Alii *illis alii tradiderant.* forsan *alius alii tradiderant*, ut alibi, *alius alii ferrent auxilium.*

Civile bellum — Haec usque ad finem capitis multis modis corrupta sunt, nec videntur restitui posse. Coniecturas bene multas, de hoc loco propositas, enumerare nolui: nam vix possunt omnes probari. *M.* Reddit rationes Caesar confusionis, quae erat in castris Curionis. *Civile bellum*, dein quod sit *genus hominum, cui* (sic leg. ortum ex *quoi*, non *quod*) *liceret libere facere* etc. Demum quod sint *illae legiones* etc. Sic, etsi sit abrupta oratio, hac tenus sat clara erit, iudice Oud. Reliqua non ita facile sanari poterunt.

Caesaris beneficium, quo captos Corfinii servarat. Cf. 1, 23. *Cellar.* Ergo *consuetudo mutat beneficium* significabit, facit, ut vilescat. Ciacconius maluit *minuerat. M.*

neque enim etc. Malunt Critici *namque enim ex M. P. veniebant ii, qui* etc. De sequentibus et omni hoc loco v. Oud. qui coniecturas variorum refert. Istis adiungere lubet ingeniosam satis Iurinii, quae sic habet: *Civile bellum; ingenuum hominum, quum liceret libere facere et sequi quod vellent; legiones eae, quae paullo ante apud adversarios fuerant; (nam etiam Caesaris beneficium minuerat consuetudo conferendi); municipia etiam adversis partibus coniuncta; (plerique enim ex Marsis Pelignisque veniebant): fuga*

30. Quibus de caussis consilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae *conandum omnibus modis, castraque Vari obpugnanda* censerent; *quod huiusmodi consiliis militum otium maxime contrarium esse arbitrarentur:* postremo *praestare* dicebant, *per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam, desertos et circumventos ab suis, gravissimum subplicium pati.* Porro erant, qui censerent, *de tertia vigilia in castra Corneliana recedendum, ut, maiore spatio temporis interiecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.*

31. Curio, utrumque inprobans consilium, *quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse dicebat; hos turpissimae fugae rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare.* Qua

superiore nocte II Centurionum cum militibus: quin nonnulli graviores militum sermones vulgo durius accipiebantur: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur. Ab initio mallet idem *Belli genus, quo liceret* etc.

consilio. Vulgo *concilio.* Sed v. c. 32.

quod huiusm, militum consiliis — arbitrarentur. Otium non est contrarium istiusmodi seditiosis et timidis consiliis; imo vero iis favet eaque alit. Ergo legerim: *quod* (quam obpugnationem castrorum) *hui. mil. conciliis* (conciliabulis) *otiosis max. contr. arbitr.* Poterit etiam *consiliis* servari. Et ut concilia otiosa sunt otiosorum concilia, sic labor et occupatio sunt iis contraria, h. e. eorum remedium. Alius aliter visum est de loco; sed liceat mihi hic meo sensu uti. Ingeniosa tamen est Clarkii coniectura, qui locum eodem modo, quo ego, intellexit, et unum illud verbum *otium* in *omnium* mutari posse putat, ut adeo *omnium maxime contrarium consiliis illis* dicatur, si castra Vari obpugnentur. *M.* Putat Oud. sufficere, si *consiliis* auferendi casu accipias pro *in huiusmodi consiliis.* Mihi secus videtur. Cum Vossio malim *otium* vertere in *negotium* vel legere transpositione levi, *quod h. consiliis militum otium* etc. vel *h. consilium mil. otio* etc. Prius horum recepi, sic res bene habet. Alteram istarum vocum, omissam statim, librarius quis margini adleverat, quae dein alieno loco in contextum recepta. Pro *huiusmodi* edd. vett. Rom. Ven. habent *hi*, male. Mod. *his* bene, sed ex Glossa. *Militum* pertinet ad *otium*, non ad *consiliis.* Iurinius pro *contrarium esse* legi iubet *conducere* vel *obportunum esse.*

per virtutem. Sic Sall. Cat. 20. *emori per virtutem.*

castra Cornel. v. ad c. 24. *M.*

enim, inquit, *fiducia et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus? aut vero quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab obpugnatione castrorum discedimus? quasi non et felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam Imperatoribus, et res adversae odia, concilient. Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam et desperationem omnium et alienationem exercitus? Nam neque pudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque inprobos scire, sese timeri: quod illis licentiam timor augeat noster; his studia deminuat. Quod si iam*, inquit, *haec explorata habemus, quae de exercitus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido: quanto, haec dissimulare et occultare, quam per nos confirmari, praestat? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt: quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur: namque huiusmodi res aut pudore, aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra obpugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius*

posse conf. Τὸ *posse* omisit Scal. revocavit Oud. e codd. et edd. pr.

pudentes, qui verentur male agere, σώφρονας κἀιδήμονας. Haec, etsi paucorum codicum, lectio certe praeferenda est alteri, *prudentes*. Ergo *improbi* sunt, in quibus est, ut ipse scriptor dicit, licentia. *M.* Boni quidam codd. habent *pudentes*. Sunt, quibus honor cordi est, *qui ont du point d'honneur.*

illis, improbis: *his*, pudentibus. *Clarkius.*

noster, *his*. Sic restituere e codd. Vossius et Davis. Scalig. cum aliis dederat *nostris*.

dissimulare et occultare. Al. *dissimulari et occultari.*

An non. Davis. mallet *At vero*, quia edit. vet. *An vero*. Nolim ego, ob subsequens *At etiam*.

huiusmodi res, i. e. conatus improbi. *Tenentur*, impediuntur. *M.*

quibus rebus, pudori et metui. *M.*

ipse deficiam. Manut. et Ciacc. malunt *spe*. Non opus.

experienda arbitror, magnaque ex parte iam me una vobiscum de re iudicium facturum confido.

32. Dimisso consilio, concionem advocat militum: commemorat, *quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar: ut magnam partem Italiae, beneficio atque auctoritate eorum, suum fecerit. Vos enim vestrumque factum*, inquit, *omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine caussa et Caesar amicissime de vobis, et illi gravissime, iudicaverunt. Pompeius enim, nullo proelio pulsus, vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit: Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere obstringere? Aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant: in eorum potestatem veniatis, qui se per vos periisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas receptas provincias? haec acta diebus quadraginta, quibus in conspectum adversariorum venerit Caesar? An, qui in-*

consilio. Vulg. *concilio*. male. Nam obponitur *concioni militum*.

auctoritate, exemplo, quod magnam vim habet. *M.*

gravissime, honorificentissime: nempe vos non parvi faciendos esse. *M.* Vulgo explicant per pessime, hostiliter, male.

facti praeiudicium, i. e. factum, quod est praeiudicium. Praeiudicium vero est, quidquid rem antecedit ita, ut ex hoc et propter hoc iudicetur, quid postea in hac similibusque rebus agendum sit, aut eventurum videatur. Ergo, cum Corfinienses defecissent, poterat ex hoc et propter hoc iudicari, ceteros quoque deficere posse atque etiam defecturos esse. Quomodo Pompeius post Corfiniensium deditionem timere sibi et effugere coeperit, v. 1, 24 27. *M.*

hortentur. Alii *hortantur*.

gravius (vestrae famae turpius) *sentire*. *M.*

in conspectum. Alii *in conspectu*. V. not. ad c. 27.

columes resistere non potuerunt, perditi resistant? vos autem, incerta victoria Caesarem secuti, diiudicata iam belli fortuna, victum sequamini, quum vestri officii praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos proiecit ille? non sibi, clam vobis, salutem fuga petivit? non, proditi per illum, Caesaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, quum, proiectis fascibus et deposito imperio, privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut, eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditione Ducis et capitis deminutione sublatum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra exspectatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt: qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, for-

victum (Pompejum) *sequamini*. *M.*

Desertos enim, enimvero. v. Ind. *M.*

Vosne. Alii *Vos*. In dubitatione saepe prius *ne* vel *an* omittitur. Cf. G. 7, 5.

nova religio, per ironiam dicitur. *Rhellicanus*.

capitis deminutio est, eaque maxima, (nam fuit triplex) cum quis ius civitatis et libertatem et familiam amittit. Iam capti bello, his omnibus amissis, in servilem transibant more Romano conditionem. Liv. 22, 16, 15. Ergo et hi, qui Corfinii venerant in potestatem victoris, eo sensu *capite deminuti* videntur dici. Sed vidit Hotomannus, rem hoc loco praeter modum augeri. Etsi enim in bellis cum externis hostibus talis deminutio capitis erat; tamen in civili bello capti non iure et lege detrusi sunt in illam servilem conditionem, amisso iure civitatis, libertate, familia. Erit ergo h. l. simpliciter intelligendum, eos in alterius potestatem venisse. *M.*

in me offenditis. Bene sic Ald. Manut. quod firmatur cod. Petav. Vulgo erat *iam me offenditis*.

processit. Clarkius volebat *pro-*

tunumque cur praeteream? An poenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo inpetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum ducentas naves onerarias abduxerim; eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus commeatu iuvari possint? Hac vos fortuna atque his Ducibus repudiatis, Corfiniensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditionem, an Africi belli praeiudicia sequimini? Equidem me Caesaris militem dici volui; vos me Imperatoris nomine adpellavistis. Cuius si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto; mihi meum restituite nomen; ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

33. Qua oratione permoti milites, crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur: discedentem vero ex concione universi cohortantur; magno sit animo, neu dubitet proelium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate et opinione, consensu suo constituit Curio, quum primum sit data

cesserit. Sed frequens est id ἀνακόλουθον apud nostrum. Cf. Wopkeusii Lect. Tullianas 2, 5. et Obs. Miscell. vol. 3. p. 257.

ducentas naves. Conf. cap. 25 extr. *adduxerim*, ad nostras partes, ut nos copiis earum uteremur. *M.* Pro *onerarias* Codd. quidam et edd. vett. *oneratas*. Recepi hic *abduxerim*. loco vulg. *adduxerim*. Dederat istud e cod. Viterb. Ciacconius. Probat Oud. Sic et mox 3, 23.

Corfiniensem. Vulgo *Corfiniensium*.

Africi belli praeiudicia, id, quod sub initium belli in Africa accidit, et cui simile quid rursus accidere potest, videturque eventurum. *Sequi ignominiam, fugam, deditionem*, est sequi eos, qui ignominia adfecti sunt, fugerunt, se dediderunt. Ergo et *sequi praeiudicia belli*, sequi hos, qui sub initia belli, in Africa gesti, victi sunt et posthac haud dubie rursus vincentur, qui infausta belli initia habuerunt. — Ceterum, qui illud *an* repetitum aliquoties praetulerunt, pro quo in MSS. passim est *in*, ii sine dubio verum viderunt. *M.* Particulas *an* omnes suasu Ciacconii Scal. omittendas inclusit uncis.

consensu suo Oud. sic explicat, Curionem, qui noluerit antea proe-

potestas, proelio rem committere. Postero die productos, eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie conlocat: ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollicitandi milites, sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

34. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo adscensu. Hanc uterque si adversariorum copiae transire conarentur, exspectabat, quo aequiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturae interiecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortis mittit: quorum primum inpetum equites hostium non tulerunt, sed, admissis equis, ad suos refugerunt: relicti ab his, qui una procurrerant, levis armaturae circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tum Rebilus Legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, *Perterritum*, inquit, *hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate?* Ille unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante omnes: adeoque erat inpedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non

lium committere, nunc constituisse, ut fieret proelium, ideoque suo consensu tunc constituisse. Tamen multo melius erit, vel *suorum*; vel potius *summo* legere, ut edd. vulg. iam ediderunt. *M.*

supra demonstratum est. v. cap. 27. *M.*

magno. Lege e cap. 27 *magna*, ut multi monuerunt. *M.* Clarkius bene recepit, sequor.

at difficili. Male vulgo *ac* vel *aut*.

levis armaturae scil. milites.

praecurrit ante omnes. Lucan. Pharsal. 4, 702. *M.*

facile eniterentur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum timore et fuga et caede suorum, nihil de resistendo cogitabat, omnesque iam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adiici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.

35. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine adpellans requirebat: uti unus esse ex eius militibus et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille, saepius, adpellatus adspexit ac restitit et, quis esset, aut quid vellet, quaesivit; humerum apertum gladio adpetit paullumque abfuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad eius conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur atque iter inpeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in proelio aut fuga, intereunt, neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed, quum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebat; tum quod ad proelium egressi Curionis

praeoccupatus animus. Sic codd. Alii *praeoccupatis animis — cogitabant.* vel *praeoccupati animi.*

et fuga. Marcl. p. 268. malit *ex fuga.* non male, si codd. addicerent. Ita Davis. infra 3, 49. e codd. reposuit *odore tetro ex multis cadav.* sic et 3, 18. pro *morbo ex frigore* male codd. quidam habent *et frigore.*

dicere videretur. Iurinius malit *docere.*

humerum apertum, hoc est, dextrum, qui scuto non tegebatur. *Vossius.*

Hac fug. Sic codd. quidam. Alii *Ac*, item *A.*

aditum prohibebat. Bentl. velit *aditu prohibebant.*

tum quod. Id *tum*, male ante *et munitio* positum, huc e codd. transtulit Oud.

milites iis rebus indigebant, quae ad obpugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter sexcentis interfectis ac mile vulneratis: qui omnes, discessu Curionis, multique praeterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animum adversa, Varus, et terrore exercitus cognito, buccinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

36. Postero die Curio Uticam obsidere et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli diuturnitate otii: Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret: terror ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec quum agerentur, nuncii praemissi ab Rege Iuba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent et de custodia ac defensione urbis hortarentur: quae res eorum perterritos animos confirmavit.

quae ad obp. Clarkius e cod. Regio addit *res*, ut solet noster. Sic repetitur locis cap. 41.

ac mile vulneratis. Verbum *mile* Ursinus e codice restituit: in aliis codd. vel deest, vel in uno *ac eo vuln.* legitur, ut in aliis rursus *atque vuln.* Ciacconius, et post hunc Davisius, iam monuit, Appianum Civ. 2, 44. p. 455. tradere, sexcentos e Vari exercitu periisse, *multoque plures* vulneratos esse. *M.*

circummunire. Alii *circumvenire.* ut 1, 18.

amicissimi. Codd. quidam et edd. vett. addunt *erant.*

conventus. Cf. Ind. *M.*

palam. Mirum est, in multis codd. non pessimis *in palam* legi, quod Davisius exemplis, sed ultimae latinitatis, et analogia verbi *insuper* defendit, cui Oudendorpius *inibi*, *incorum*, *insimul* addidit. Vossius *multi iam palam* maluit. *M.*

37. Nunciabantur haec eadem Curioni, sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam: iamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nunciis ac litteris perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se Regem nisurum existimabat. Sed, ubi certis auctoribus comperit, minus quinque et viginti milibus longe ab Utica eius copias abesse, relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se mitterentur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura loci et munitione et maris propinquitate et aquae et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias exspectare et bellum ducere parabat.

38. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Iubam, revocatum finitimo bello et controversiis Leptita-

Regem nisurum. Alii *ausurum.*

longe ab Utica. Id *longe* codd. habent. Male deleri voluut Scal. et Ciaccon. Cf. Wasse ad Sall. Iug. c. 7.

castra Corneliana. vid. ad c. 24. *M.*

mitterentur. Conf. 1, 30. 2, 23. Alii *mitteretur.*

natura et loci munitione. Leg. *natura loci et mun.* Monuit etiam Marclandus in Explicat. vett. auct. p. 268. Et quis non sponte videat? *M.* Restitui iure meritoque cum Oud. Cf. c. 31 et 35.

ex perfugis — audit. Narrant rem Appian. 2, 45, p. 455. Dio Cass. 41, 42. Fraudem paucis adtigit Frontinus Strateg. 2, 5, 40. *M.*

controversiis Leptit. De his vid. B. Afr. c. 97. Cf. ibid. c. 7. et Cellarium in notit. orb. 4, 4, 8. ubi ostendit, hanc Leptin esse minorem, in ea regione sitam, quae Byzacium dicta est, haud procul Adrumeto, et diversam a Lepti maiore, quae longe remota fuit a minore. Utraque cum alibi, tum in itinerar. Anton. p. 57. 58. edit. Wesseling. commemoratur. Atque sic correxit Cellarius ea, quae in notis ad nostrum hunc locum suspicatus fuerat, corruptum sibi videri nomen *Leptitanorum*, deceptus

norum, restitisse in Regno; Saburam, eius Praefectum, cum mediocribus copiis missum, Uticae adpropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adiuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus inpulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam, quibus praeerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed Rex omnibus copiis insequebatur et sex milium passuum intervallo a Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, inprudentis atque inopinantis hostes adgrediuntur; Numidae enim, quadam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos obpressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum reducunt.

39. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus quinque castris praesidio relictis. Progressus milia passuum sex, equites convenit, rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis ad Bagradam praesit? respondent, Saburam. Reliqua studio itineris conficiundi quaerere praetermittit, proximaque respiciens signa, *Videtisne*, inquit, *milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse Regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerunt? Proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut iam de prae-*

fortasse a Glareano, qui et ipse hic barserat. *M.*

Saburam. Appiano est Σαβούῤῥα; Frontino *Sabora.*

proventus. v. Ind. *M.*

omnibus copiis. Vid. not. ad G. 2, 7. Alii addunt *cum.*

niis vestris, *et de referenda gratia cogitare incipiamus.* Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur; haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur, capti homines equitesque producebantur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi iubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

40. Iuba, certior factus a Sabura de nocturno proelio, duo milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae caussa circum se habere consuerat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit: ipse cum reliquis copiis elephantisque sexaginta lentius subsequitur, suspicatus, praemissis equitibus, ipsum adfore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit

praeferebantur. Hotom. mallet *proferebantur.*

homines equitesque. Leg. *equique*, ut multi monuerunt: nam illud cum quibusdam persuadere mihi non possum, homines esse h. l. pedites. *M.* Ita tamen et Livius 9, 19. *triginta milibus hominum et quatuor milibus equitum.* Ita et *milites* opponuntur *equitibus* mox c. 41. Cf. not. ad G. 5, 10. et Gronov. ad Liv. 28, 1. Item *viri* apud Livium 21, 27. ubi v. Gronov. et apud Silium 9, 559. Demum eo sensu et *exercitus.* V. 9, 5, 10. Iurinius leg. vult *homines*, *equi*, *torques.*

ad spem morabatur. quod adtinebat ad eius spem. Vulgo, *ab spe.* — Temeritatem Curionis Appianus d. l. etiam eo arguit, quod tempestate fervida, per arenosas aridasque regiones, torrentibus exsiccatis, Bagrada vero flumine ab hostibus occupato, ad hostem contenderit. *M.* Sic C. 3, 70. *ad insequendum tardabantur.*

sexaginta. Alii *XL* contra codd. *Lentius* in quibusdam omittitur, male.

atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant, ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

41. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confecto iam labore exercitu, sedecim milium spatio constitit. Dat suis signum Sabura, aciem constituit et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero ducenti, reliqui in itinere substiterant. Hi quamcumque in partem inpetum fecerant, hostes loco cedere cogebant; sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare, poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram et aversos proterere incipit. Quum cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri celeritate inpetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere ordinesque servare, neque procurrere et casum subire, tutum videbatur. Hostium copiae, submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur: nostros vires lassitudine deficiebant: simul ii, qui

imperat, ut simulatione. Hoc Regi Iubae tribuit Frontinus 2, 5.
Hi quamc. Alii *Qui.*
aversos, a tergo. *M.*
procucurrissent. vid. Ind. *M.*
nostros. Alii *nostris*, ut G. 3, 5.

vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de sua salute desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

42. Curio ubi perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audiri intelligit, unam, ut miseris in rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus; proximos colles capere universos atque eo signa inferri iubet. Hos quoque praeoccupat missus a Sabura equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, Praefectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat atque in castra contendat; et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, numquam, amisso exercitu, quem a Caesare fidei suae commissum acceperit, se in eius conspectum reversurum confirmat atque ita proelians interfi-

suam mortem. Similia apud Lucret. 3, 883 et 965, ut non opus sit legere *sortem*, quod in mentem venerat Bentleio.

parentes. Marcland. p. 268. vult *absentes*, quia nulla coniugum et liberorum aliarumque necessitudinum fit mentio.

atque eo signa. Marclandus p. 269. heic *atque* significare vult statim. De hoc sensu vocis v. Gellium 10, 29. Gron. ad Liv. 26, 39. Ernesti clavem Cic. et Petrei lexicon Plautinum ea voce. Quaeri tamen poterit, an nostro loco ea significatio sit admittenda?

integri, qui ne tentarunt quidem fugere, sed, ut sunt, procumbunt. Sunt ergo integri ad caedem. Nam is est integer ad commodum aut incommodum aliquod, qui nihil dum fecit aut passus est, quo illud commodum aut incommodum impediretur vel adiuvaretur, tardaretur aut acceleraretur. Qui ergo nondum effugere coepit caedem, is est integer ad caedem. *M.*

fidei suae. Id *suae* in codd. et edd. pr. deest.

proelians interficitur. Eius caput

citur. Equites perpauci ex proelio se recipiunt: sed ii, quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum caussa substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

43. His rebus cognitis, M. Rufus Quaestor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur, magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus adpulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum, iamque se pulverem venientium cernere; quarum rerum nihil omnino acciderat; alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant: horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi

ad Iubam perlatum est. Appian. 2, 45. p. 456. *M.*

substitisse demonstr. est. cap. 39 extr. Hoc loco comparato, quilibet intelliget, *ad novissimum agmen* esse omnino, a tergo exercitus, in hostes contendentis. Ergo fortasse sine caussa Marclandus in Explicat. vett. auctt. p. 269 difficultatem in eo quaerit, quod ibi nihil de agmine novissimo dictum est. *M.*

fuga totius exercitus procul animadv. Idem ille Marclandus dicit, falsum esse hoc de fuga totius exercitus, quia non omnes fugerunt, ut Caesar ipse dixit: vultque adeo sic legi: *sed ii — — fugâ, totius exercitus periculo animadverso, sese — conferunt.* Non repugno: neque tamen necessarium puto, verba tantopere urgere. Cum enim cogito, exercitum Curionis, undequaque cinctum et desperantem, nullos ordines servasse, atque adeo victores perequitantes et victos, partim fugientes, partim procumbentes, mixtos fuisse invicem: nonne hoc procul animadvertentibus praebuerit speciem totius exercitus fugientis, neque resistentis? nonne, ubi nemo resistit, totus exercitus fusus fugatusque dici poterit? Non quaeritur ad ἀκρίβειαν, an omnes omnino fugerint, sed quid procul stantium oculis oblatum sit. *M.*

reportentur. Alii *deportentur.* minus bene. Venerant quippe e Sicilia.

venientium. Sic Oud. e codd. Vulgo *venientem* vel *venientum.*

lenunculi. Nonius Marcellus 13, 8: *lenunculus, navigium piscatorium:* qui ex Sallustii Hist. 2 ad-

ad officium imperiumque conveniebant: sed tanta erat, completis litoribus, contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

44. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia, aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenirent: reliquae copiae, missis ad Varum noctu, legatorum numero, Centurionibus, sese ei dediderunt: quorum cohortes militum postero die ante oppidum Iuba conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici iussit; paucos electos in Regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur, neque resistere auderet: ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus Senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis diebus, quae fieri vellet Uticae, constituit atque imperavit, diebus aeque post paucis se in Regnum cum omnibus copiis recepit.

fert: *per noctem in lenunculo piscari.* In glossis scribitur *lemunculus*, quod putes a *lembunculus* ortum, quo Tacitus 14, 5 usus est. Sed etiam inscriptiones veteres *corporis lenunculariorum* mentionem fecerunt, quod vulgarem scripturam confirmat. *Cellarius.* De re omnino consentit Appianus; in paucis quaedam diversitas est. Qui hic navium magistri dicuntur, ii sunt apud Appianum 2, 46. ἔμποροι, et cura servandarum reliquiarum exercitus tribuitur etiam Asinio Pollioni, qui cum paucis e proelio effugerat. *M.*

legatorum numero. In codd. quibusdam legitur *legatis cum Cent.* sed et G. 5, 27. noster habet *obsidum numero* (idest *loco*), quod non intellexere librarii.

quorum cohortes militum. Leid. 1. *quarum cohortium milites*, non male.

interfici iussit. In moenibus eos disposuit, et ita expositos spectaculo telis configi iussit. Appian. 2, 46. p. 456. — Propter operam, a Iuba strenue navatam, Pompeiana factio Iubam Regem adpellandum esse decrevit; Caesariana vero factio Bocchum et Bogudem, hostes Pompeii, simili honore ornavit. Dio Cass. 41, 42. *M.*

diebus aeque p. p. Sic restituit e codd. et edd. vett. Oud. Sic non opus erit cum Iurinio delere prius *paucis diebus.*

C. IVLII CAESARIS COMMENTARII

DE BELLO CIVILI.

LIBER TERTIVS.

ARGVMENTVM.

Cap. 1. *Caesar Dictator res urbanas ordinat;* 2. *Consul Brundisium abit.* 3 — 5. *Pompeius ex oriente magnam vim conligit.* 6 — 8. *Caesar in Graeciam, parte classis amissa, transiicit, Bibulo incassum obstante.* 9. *M. Octavius, Pompeii Legatus, frustra Salonas obpugnat.* 10. *Caesar pacem tentat.* 11 — 13. *Captis Orico et Apollonia ad Apsum castra ponit. Dyrrhachium Pompeius occupat.* 14. 15. *Bibulus mari portibusque Caesarem; hic illum terra prohibet.* 16 — 19. *Bibulus in classe moritur. Labienus, ad Pompeium transfuga, nisi Caesaris capite relato, componi pacem posse negat.*

Cap. 20 — 22. *In Italia Coelii et Milonis motus horum caede sedantur.*

Cap. 23. 24. *Libo, Pompeii Legatus, Brundisinum portum frustra obsidet.* 25 — 30. *Reliquae Caesaris legiones aegre ab Antonio transvehuntur.* 31 — 33. *Scipio, detrimentis circa Amanum acceptis, ad Pompeium adducit exercitum, quem largitionibus et rapinis et vexatione Graecorum in officio tenet. Ephesinas pecunias aegre servat Caesar.* 34. 35. *Cassium in Thessaliam, Calvisium in Aetoliam, Domitium in Macedoniam mittit.* 36 — 38. *Huic obpositus Scipio male rem gerit.* 39. 40. *Pompeii filius Oricum et Lissum tentat.* 41 — 51. *Caesar Pompeium ad Dyrrhachium obsidet; uterque magnam bellandi scientiam prodit.*

Cap. 52 — 56. *Pluribus proeliis Pompeio devicto, Caesar per Fusium Aetoliam, Arcananiam, Boeotiam occupat, Achaiae inhiat, quam Rutilius Lupus tuetur.* 57. 58. *Caesar denuo cum Scipione de pace agit frustra. Pabuli inopia Pompeium premit.* 59 — 71. *Ad hunc Allobroges duo fratres, relicto Caesare, transeunt, eius consilia Pompeio produnt, qui du-*

plici clade Caesarem ad Dyrrhachium adficit. Labienus captivos trucidari iubet.

Cap. 72. *Fiducia magna Pompeianis accedit.* 73 — 81. *Fugiens Caesar cum Domitio coniunctus Thessaliam occupat.* 82. 83. *Sequitur Pompeius. Victoriae quasi certi Pompeiani de praemiis et honoribus et de persequendis inimicitiis agunt.* 84 — 89. *Proelium utrimque paratur.* 90 — 100. *Pugna ad Pharsalum, Pompeio fatalis. Castra eius, luxu plena, a Caesare capta. Domitius caesus. Pompeius fuga elabitur.* 101. *Cassius in Sicilia Caesaris classem incendit.* 102. *Fugientem Pompeium persequitur Caesar.* 103. 104. *Iste in Aegyptum se recipit, ubi ab Achilla, Regio praefecto, et Septimio Tribuno militum interficitur.* 105. *Caesar Ephesiae pecuniae, a T. Ampio spoliandae, iterum auxilium adfert. Portenta victoriae nuncia.*

Cap. 106 — 108. *Caesar Alexandriam venit, de Pompeii nece cognoscit, controversias Ptolemaei et Cleopatrae dirimere parat.* 109. *Excitatur ab Achilla tumultus. Is Dioscoridem et Serapionem Regis legatos interfici iubet. Rege potitur Caesar.* 110 — 112. *Achillas Caesarem adoritur. Fit pugna ad portum. Caesar naves incendit, ad Pharum milites exponit; pugnatur in urbe. Filia minor Ptolemaei ad Achillam transit e Regia, oritur inter eos de principatu controversia. Pothinus, Regni procurator, in parte Caesaris, clam cum Achilla agit et a Caesare interficitur. Haec initia belli Alexandrini.*

Dictatore habente comitia Caesare, Consules creantur Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei Consulem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angu-

Dictatore Caesare. Redit narratio ad 2, 21. 22. *M.*

Caesar et Servilius. Consulatu hoc functi sunt anno P. V. C. 706. Sed Pompeiana factio, Thessalonicae congregata, cum hos Consules non agnosceret, Lentulum et Marcellum; superioris anni Consules, habuit loco et numero Consulum, sed eos Proconsules appellavit. Dio Cass. 41, 43. *M.*

P. Servilius. Isauricus, Isaurii filius.

annus, quo — liceret. Annus decimus a primo Consulatu. Liv. 7, 42. *Cellarius.* Veterem hanc legem repetiit, et denuo sanxit Sylla, auctore Appiano Civil. 1, 100. p. 413. *M.* Heinsius volebat *Consuli*, invitis codd. Utrumque dicitur.

stior, neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque illarum ante bellum fuissent, atque eae creditoribus transderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum existimavit. Item, Praetoribus Tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia, aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta, in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem; statuerat enim, hos prius iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri re-

constituit — aptissimum existimavit. Sueton. Iul. c. 42. Plutarch. Caes. c. 37. Dio Cass. 41, 37. 38. Appian. 2, 48. pag. 458. Conf. Ind. in *tabulae novae.* De turbis inde enatis cf. infra c. 20. *M.* De lege Caesaris v. et Tacit. Ann. 6, 16. Aliam tum legem tulisse, refert Dio l. 12. p. 159. ne quis in auro vel argento plus quam LX HS. possideret. *Tabulae novae* Graece dicuntur χρεῶν ἀποκοπὴ et *ἐπεύχθεια.*

fuissent. Alii *fuisset.*

Pompeia lege. Dio Cass. 40, 52. *Cellarius.*

praesidia legion. in urbe. Cicero pro Mil. c. 1. et Asconius in argumento Milonianae. *M.*

quae iudicia — perfecta. Et haec lucem capiunt ex Asconiano illo argumento. Testes per triduum auditi sunt; quarto die omnes iussi sunt adesse in diem posterum. Tum accusator et reus verba fecerunt, eodemque die sententia pronunciata est. Erit ergo *audire* hoc loco, testes audire, omnemque caussam cognoscere. Fieri enim potuit, qui non interfuissent superioribus diebus, aut semel saltem afuissent, hi deinde cum ceteris suffragarentur. vid. Ciacconius ad h. l. qui post *audientibus* addi voluit *testes.* *M.*

in integrum restituit, excepto Milone. Appianus l. c. *M.*

proinde — ac. Et *proinde ac,* et *perinde ac,* eodem sensu dicitur. *M.* Codd. utrumque habent. Nepos Lys. 2. et Alcib. 6. habet etiam *proinde ac.* item Cic. Tusc. 5, 2. Plaut. Trin. 3, 2, 33.

ceptos, ne aut ingratus in referenda gratia, aut adrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

2. His rebus, et feriis Latinis comitiisque omnibus perficiundis, undecim dies tribuit, Dictaturaque se abdicat et ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones duodecim et equitatum omnem venire iusserat; sed tantum navium reperit, ut anguste quindecim milia legionariorum militum, quingentos equites transportare possent. Hoc unum, inopia navium, Caesari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentiores inponuntur, quod multi Gallicis tot

ingratus erga populum a quo Cousul creatus fuerat. *M.* Sed *ingratus in referenda gratia* est modus loquendi insolens, pro quo Bentleius legi iubet *cessator in ref. gratia*. Ea voce utitur Cic. ad Q. Fr. 3, 6. Iurinius dabat *indiligens*.

in praeripiendo. Sic codd. vetustissimi. alii et edd. vett. *praecipiendo* i. e. *praeoccupando*. Sic et c. 31. et supra 8, 51. h. l. nimia cupiditas exprimi debuit.

feriis Latinis. De his Dio 46, 4.

comitiis omnibus, quibus cum Magistratus urbanos (Dio Cass. 41, 36), tum Proconsules et Propraetores (Appian. p. 457) creavit. *M.* Suo arbitratu.

undecim dies, ex quo Dictaturam susceperat. *M.*

ab urbe proficiscitur, mense Decembri anni P. V. C. 705, non exspectatis calendis Ianuariis, quibus Consulatum rite auspicaretur. Sic Appian. l. e. Infra vero c. 6. Caesar dicitur pridie nonas Ianuarias iam Brundisii fuisse et inde solvisse. De his tamen recte intelligendis monuit Usserius in Annal. ad an. Mundi 3956, Iannarium illum respondere *Octobri* Iuliano, e vitiosa tum ratione anni Romani: inde non esse mirum, cur infra demum c. 9 biems adpropinquasse dicatur. *M.*

tantum navium. i. e. tam parum. Sic et 6, et 35. Mox rectius *transportari* Iurinius.

quindecim milia leg. mil. Sic codd. omnes et edd. vett. Contra Scal. dedit *XX milia*, quod vulgo receptum, quia magis conveniat cum VII legionibus, de quibus c. 6. Sed Caesar ipse copias eas infrequentiores fuisse docet.

quingentos equites. Hic contra codd. vulgg. inscritur *et*. Scaliger, secutus Ciacconium, dedit *DC.* invitis codd. ex relatione Appiani 2, 54 et Plutarchi c. 37.

inopia navium. Verba haec videntur ab aliena manu assuta, ut plures iam monuerunt. *M.* Delenda videutur. uncinis inclusi.

Atque eae ipsae copiae —. Hae copiae, etsi vix capi poterant a navibus, tamen erant multo infrequentiores, s. pauciores, quam numerus earum fuisset, nisi morbis aliisque incommodis deminutus esset. — Plutarch. in Caes. c. 37 refert, milites, confectos labore, vulneribus, aegerrime tulisse, quod nondum quies ipsis indulgeretur a Caesare, ideoque lente convenisse Brundisium: sed ubi intellexissent, Caesarem iam solvisse, verecundia plenos unum illud optasse, ut eum mox sequi possent. *M.*

bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

3. Pompeius, annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibúsque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice et Aegypto classem coëgerat; magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam imperatam Asiae, Syriae Regibusque omnibus et Dynastis et Tetrarchis et liberis Achaiae populis pecuniam exegerat; magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

4. Legiones effecerat civium Romanorum novem; quinque ex Italia quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam adpellabat; unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus Imperatoribus, in iis provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus Consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque, subplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites

ex salub. — regionibus, post commorationem in saluberrimis regionibus. *M.*

annuum spatium ab eo inde tempore, quo Caesar e Gallia in Italiam cum exercitu venerat. Vid. init. libri primi. *M.*

societates publicanorum. *Hotomannus.*

Sicilia. Ciacconius legendum putat *Cilicia*, collato cum c. 88. Sed ibi sermo de Ciliciensi legione adducta a Scipione. V. Lucan. 7, 222. hic de legione, quam Cato duxerat e Sicilia.

Lentulus Consul, h. e. superiore anno, quo Consul fuerat. vid. ad c. 1. Verbum *Consul* fortasse in quibusdam edd. omissum est, quia putarunt, de hoc anno agi, quo Caesar et Servilius Consules fuerunt. Sed de superiore anno sermo est. *M.*

Antonianos milites. Cf. cap. 10

admiscuerat. Praeter has exspectabat cum Scipione ex Syria legiones duas; sagittarios ex Creta, Lacedaemone, Ponto atque Syria reliquisque civitatibus, tria milia numero habebat; funditorum cohortes sexcenarias duas; equitum septem milia, ex quibus sexcentos Gallos Deiotarus adduxerat, quingentos Ariobarzanes ex Cappadocia, ad eumdem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat. Ex Macedonia ducenti erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute: quingentos ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii caussa apud Regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; octingentos, quos ex servis suis pastorumque suorum coëgerat: trecentos Tarcondarius

et 67. Sueton. in Iul. cap. 36 inter clades, quas legati Caesaris acceperunt, refert, C. Antonium in Illyrico (ad Corcyram, cf. c. 10) in adversariorum devenisse potestatem. Narravit Dio Cass. 41, 40. ubi vid. Fabricius. Orosius 6, 15: *Antonius, quum se Octavio cum quindecim cohortibus dedidisset, omnes ad Pompeium deducti sunt.* Conf. Ciacconius ad libr. secundum extr. *M.*

sagittarios. Alii *sagittariorum.* Sed et Livius 35. 20. *pedites XV milia.* ubi tamen Gronov. mavult *peditum.* Cf. et Perizon. ad Sanct. Min. 4, 8.

cohortes sexcen. duas. Cohors sexcenaria est, quae constat sexcentis. Sic explicavit et restituit locum ope codicum bonorum Oud. cum vulgo ederetur: *funditorum cohortes sex, mercenarias duas.* Idem contulit *cohortes quadragenarias, quinquagenarias*, quae eodem sensu dicuntur. *M.* In codd. legebatur *VI cenarias*, quod non intelligebant librarii. Conf. Drakenb. ad Liv. 7, 7.

equitum. Addebatur hic *delectorum* ab iis, qui praecedentia non capiebant.

quingentos Ariob. Cf. Appian. 2, 71.

Cotys. Sic codd. et NN. Alii *Cotus.* Cf. c. 36.

Sadalam. Legebatur *Sasalem* vel *Sasalam.* Restituit Ciaccon. e Lucano 5, 54. *Sadalem.* Oud. cum Heinsio e codd. *Sadalam.*

Rhascypolis. Sic codd. hic et apud Lucan. l. c. In NN. dicitur Ῥασκύπορις.

Gabinius Ptolemaeum in regnum Aegypti reduxerat, eiecto Archelao, quem sibi Regem adsciverant. Liv. epit. 105. Dio Cass. 39, 55. sqq. *Davis.*

quos ex servis — Fortasse cum Lipsio in analect. ad dialogos de milit. Rom. ad L. 1. Dial. 2. legi poterit: *quos ex servitiis pastoribusque suorum coëgerat.* Conf. 1, 24: *Pompeius servos pastoresque armat, atque his equos adtribuit.* *M.* Forsan *pastores* hic sunt pecoris magistri, quibus ministrabant *servi* viliores.

Tarcondarius Castor. Male haec nomina seiunguntur commate. Apud

Castor et Donilaus ex Gallograecia dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. Ducenti ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna praemia Pompeius tribuit, missi erant; in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat, atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

5. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparaverat: hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Caesarem transire prohiberet: eiusque rei caussa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius; Asiaticis D. Laelius et C. Triarius; Syriacis C. Cassius; Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius: toti tamen officio maritumo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

6. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus

Strab. L. 12. p. 568. est *Castor Saocondarius* Deiotari gener. *Tarcondimotum* dedit Florus 2, 5, V. et Cic. ad Div. 15, 1.

Comageno Ant. quem Pompeius extremae sub Tauro Syriae, quae Comagene dicitur, praeposuerat. Civ. ad Div. 15, 1. *Cellarius.*

hippotoxotae. Curt. 5, 4. *sagittarios equites* vocat.

Dardani, populus Moësiae superioris, Illyricum et Macedoniam versus. *Bessi*, Thraciae, in Haemo monte. *Cellar.*

quem supra demonstr. An septem milia? *M.* V. Plutarch. Pomp. c. 64.

eiusque rei. Sic codd. et edd. vett. Vulgo *eius.*

cum C. Coponio. Cic. de Div. 1, 32. et epistola Pompeii in Ciceronianis ad Atticum 8, 12. Haec Ciacconius indicarat, et vulgo in Caesaris loco male legi *cum Pomponio* monuerat. *M.* Cf. c. 26.

Liburnica classis. Liburnia, Dalmatiae vicina. — Hic Libo et Octavius Antonium, de quo c. 4, vicerunt. — Copias Pompeii recensuit etiam Appianus Civ. 2, 49. 458. Plutarch. Pompeii. c. 64. *M.*

apud milites: *quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque inpedimenta in Italia relinquerent: ipsi expediti naves conscenderent, quo maior numerus militum posset inponi*; *omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent*, conclamantibus omnibus, *imperaret quod vellet; quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos*; pridie Nonas Ianuarias naves solvit, inpositis, ut supra demonstratum est, legionibus septem. Postridie terram adtigit. Cerauniorum saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui adpellatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

ut supra demonstr. c. 2. In bonis codd. *inpositae legiones* pro *inpositis legionibus* legitur, quod ferri potest, si post *solvit* punctum ponatur, et comma hoc, *inpositae — septem*, ut per se positum accipiatur. *M.*

septem. Mallet Oud. *quinque.* Sic enim Appian. 2, 54. et Plut. c. 37. Sed contra codd. nil mutat.

Cerauniorum. Sic Victorius Var. lect. 13, 1 legendum esse vidit, pro *Graecorum*, *Germaniorum*, *Germiniorum*, quae in codd. et edd. antt. exstant. Probavit Cellarius, Davisius, qui diligenter rem illustravit, et Oudendorpius: et loquitur ipsa res, quia in litore Epiri, ubi Caesar adpulit, montes Cerauni s. Acroceraunia fuerunt: et Appian. 2, 54. p. 461. cum Dione Cass. 41, 44. et Lucano 5, 457 diserte Ceraunios montes nominant, ad quos ventorum vi Caesar sit illo tempore delatus. Probo deinde Davisianam distinctionem: *Postridie ter. adtigit Cerauniorum saxa inter — M.* Benc. sic restitui. Cf. Appian. l. c. Vulgo punctum ponebatur post *Cerauniorum.* Verba *et alia loca periculosa* deleri vult Rutgers. V. L. 1, 5.

quietam nactus stat. Inepte satis. Legere malim *inquietam.*

quos teneri. Alii *quod.*

Pharsalia. Sic codd. omnes. Post Aldum *Pharsalus* editum est, monente Oud. Sed cum Pharsalus fuerit mediterranea urbs Thessaliae, ut constat, non potuit Caesar ad Pharsalum milites exponere. Est ergo haec lectio falsa. Iam multi interpretes proferunt annotationem Pauli Marsi ad Ovid. Fast. 4, 236, ubi dicit, se in antiquo Caesaris codice reperisse *Palaeste* pro *Pharsalia.* Ergo, etsi nullo alio loco *Palaeste*, urbs Epiri, commemoratur, tamen sumunt, fuisse in Epiro urbem *Palaeste.* Firmant hanc opinionem loco Lucani (4, 460), ubi, de hac ipsa navigatione loquens, classem Caesaris dicit *Palestinas uncis confixisse arenas.* Fit ergo haec sententia si non certa, at verisimilis, *Palaeste* sive *Paleste* hic legendum esse. Multa in hanc sententiam conlegisse Palmerium (Graec. ant. 2, 2. p. 239), iam Cellarius monuerat. Ceterum cf. intt. ad Lucan. d. l. *M.* Sequor

7. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus duodeviginti, quibus iussu D. Laelii praeerant; M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque illi, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi, quum Caesar omnino duodecim naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae quatuor: neque Bibulus, inpeditis navibus dispersisque remigibus, satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de eius adventu fama omninò in eas regiones perferretur.

8. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. Huic officio praepositus erat Fufius Kalenus, Legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves, neque usae nocturna aura, in redeundo obfenderunt. Bibulus enim, Corcyrae certior factus de adventu Caesaris, sperans, alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit et, nactus circiter triginta, in eas indiligentiae suae ac doloris iracundia erupit

Cellarium. Vel ex solo Lucano res est manifesta.

Erat. Sie codd. Ita et C. 1; 2. *Intercedit Antonius et Cassius.*

Lucretius Vespillo. Inter huius *Q. Lucretius Vespillo* in NN. famil. Vaillantii.

Sed neque. Alii *Sed nequaquam.*

sibi confisi. Oud. ceuset, *non* ἀπὸ κοινοῦ repetendum. Id mihi non videtur necesse. Sensus: *Neque sunt sibi satis confisi, ut prodirent.*

constratae quatuor. Alii *constructae.* Ex *IIII, quatuor*, factum est a librariis *illi*, quod legitur in edd. vett. Sic paulo ante pro *illi* legebatur *quatuor*, ortum ex eodem errore.

neque Bibulus. Hoc *neque* vulgo omissum in codd. revocavit Kohlius.

Fufius. Cf. C. 1, 87. Vulgo *Fusius.*

indiligentiae. Sic Ursini codex: et est necessario sie legeudum: nam Bibulus fuit indiligens, quia, ut est c. 7, non satis mature occurrit Caesari, et Dio Cass. 41, 44 dicit, Καίσαρ λαθὼν τὸν Βίβουλον, ἐπεραιώθη. Ceteri codd. habent *diligentiae.* Cf. Ind. *M.* In refingeudo hoc loco quidam ineptiunt. V. Oud.

iracundia. Leg. *iracundiam*, ut Faërno et Davisio placuit. *M. Iracundia* aufercudi casu ponitur.

omnesque incendit; eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, magnitudine poenae reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis ad Orici portum stationes litoraque omnia longe lateque classibus occupavit, custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissima hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium exspectans, si in Caesaris complexum venire posset.

9. Discessu Liburnarum ex Illirico, M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris, Issam a Caesaris amicitia avertit: conventum Salonis quum neque pollicitationibus, neque denunciatione periculi, permovere posset, oppidum obpugnare instituit: est autem oppidum et loci natura et colle

custodiisque. Tollendum est *que*, et comma hoc cum *occupavit* iungendum: deinde legendum *excubans*, quod omnes codd. praeter unum habent. *M.*

excubabat. Vulgata haec lectio est. Ast codd. habent *excubans*. Id Marcl. p. 270. restituendum putat legendumque in praeced. *custodiasque dil. disposuit.* Parum interest.

neque ullum — posset. Sensus est perspicuus, Bibulum durissima quavis conditione uti velle, si modo confligere cum Caesare possit. Si Caesar scripsit, ut libri antiqui exhibent, *in complexum Caesaris venire*, pro, proelio confligere: dixit ad imitationem sermonis Graeci, συμπλέκεσθαί τινι. Sed mirum fuerit, Caesarem hoc novo Romanis Graecismo usum esse. In duobus codd. est *conspectum*; non male. Mox legitur in codd. vilioribus: *veniret. Sed post discessum*; in melioribus: *venire posset. Discessu. M.* Marcland. *Caesaris* positum esse vult pro *Caesarianorum*, ut c. 92. Ex sq. *posset* ortum est id *Sed post.* Quod adtinet ad *subsidium*, Bibulus id omnino exspectasse videtur, saltem ei mox Libo se coniunxit. V. c. 15. Coniecturas doctorum de h. l. emendando dat Oud.

Discessu Liburn. De classe Liburnica vid. c. 5. Sed quando et quorsum discesserunt? Existimant quidam interpretes, Antonianos captos (vid. ad c. 4) his navibus ad Pompeium deductos esse per Libonem: itaque Octavium cum reliquis navibus nunc Salonas venisse. *M.*

Salonis. Scal. male *Salonas*, quod et alii temere secuti.

et colle. quasi *et in primis colle.* Sic 2, 1. *loci natura et valle.* vel est ἓν διὰ δυοῖν. Iurinius haec parum cohaerere iudicat et pro *munitum* legi iubet *infirmum.* forsan addendum *parum* vel *non satis munitum.*

munitum: sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt et, quum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt et, praesectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et obpugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare, missis ad Caesarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant: et longo interposito spatio, quum diuturnitas obpugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra inruperunt. His expugnatis, eodem inpetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta et deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit obpugnationis exitus. Iamque

sed celeriter — et, quum. Clarkius rectius fore indicat, si legatur, *et celeriter — sed, quum.*

servosque etc. Exemplum simile apud Florum 2, 6. et Plut. in Cat. min. c. 65. et Appian. Pun. 93.

praesectis — crinibus. Et hoc in obsidione Capitolii factum teste Vegetio 4, 9. Alia exempla dant Florus 2, 15. Appian. l. c. Capitolin. in maximo et Balbo c. 16.

tormenta, funes. vid. ad B. G. 7, 22. *M.*

Quare missis. In codd. et edd. vett. male legitur *qui remissis.*

merid. temporis. Media nocte habet Dio. 42, 11.

manumissos, codd. recentiores; *maximi*, codd. optimi: *maxime*, codex unus. Oud. ergo *nuper maxime* coniungit, ut sit, nuperrime. Sed quidni etiam codd. recentiores veram lectionem habeant? *M.*

reliqua i. e. *quinta.* Nec opus cum Rubenio in Electis 2, 7. supra pro *quinis* legere *quindenis.*

hiems adpropinquabat et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata obpugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

10. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompeii Praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret, eumdemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intellegebat. Erat autem haec summa mandatorum, *debere utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum Italia expulsum, amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque triginta; se morte Curionis et detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac Reipublicae parcerent; quantum in bello for-*

hiems adpropinquabat. vid. ad c. 2. ex Usserii annalibus prolata, quae h. l. etiam Davisius probavit. *M.* Scil. fastos demum biennio post reformavit Caesar. v. Svet. Iul. 40 Censorin. de Dio nat. c. 20.

acceptis. Sic Scalig. e cod. Ursini. alii *receptis.*

Vibullium Rufum. Conf. 1, 34. *M.*

ad Pompeium mitteret. Adtigit Plutarch. in Pomp. c. 65, ubi Vibullius conrupte scribitur Ἰούβιος. Fortasse Ῥοῦφος. *M.* Xylander ibi reposuit Οὐιβίλλιον.

Italia. Alii *ab Italia.*

se morte Curionis — documento. Male Iurinium habet illod *tanto*, quum ad summum id detrimentum fuerit viginti cohortium. Tom pronomen *se* non habere ait, quo referatur. Transpositione mederi loco parat ita: *se morte C. et detr. Af. ex illato et dedit. milit. ad C. quantum in bello fort. posset, iam ipsum incomm. suis satis esse doc. Proinde sibi ac RP. parcerent; hoc unum...*

deditione ad Corcyram. Vid. ad c. 4 de militibus Antonianis. Corcyram esse h. l. Corcyram nigram ad Illyricum, diversam ab altera nobiliore, e regione Epiri sita, de qua c. 16 sermo est, existimat ad h. l. Vossius. Dio Cass. 41, 40 νησίδιόν τι dixerat, ne nomine quidem addito. *M.* De Corcyra nigra v. Strabo L. 7. p. 315. Mela 2, 7.

quantum. Alii *quantumque.*

tuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur: si vero alteri paullum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab Senatu et a Populo peti debere: interea et Reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim iuravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario Populi Senatusque iudicio fore utrumque contentum. Haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

11. Vibullius, his expositis a Caesare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Caesaris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato et nocte et die itinere atque mutatis ad celeritatem iumentis, ad

ab Senatu et a Populo. Sic et G. 5, 34. *ab Duce et a fortuna.*

et Reipublicae. Iurinius addi vult *expedire.* Nimium sedulus.

placere. Hoc verbum puto corruptum esse h. l. *M.* Non video, quid hic desiderari possit.

urbium copiae, quae κατ' ἐξοχὴν praesidia urbica dicuntur; *terrestres,* reliquae omnes terrestres in castris. Cf. Vossius ad c. 15. *M.* Iurinio non videtur verisimile Caesarem offerre, *se omnem exercitum dimissurum.* Proinde legit audacter: *omnes suas litorum urbiumque custodias deducturum.*

his expositis a Caesare. Pro *a Caesare* in omnibus MSS. est *Corcyrae,* quae lectio ut est falsa, (neque enim Corcyrae Caesar fuit, ut ibi exponeret haec Vibullio; neque Pompeius Corcyrae, ut ibi haec ei Vibullius exponeret; sed in Candavia fuit) sic altera illa non est certa. Nemo desideret, si totum hoc absit. *M.* Codd. et edd. vett. hic habent *Bibulus his expositis Corcyrae.* Τὸ *a Caesare* videtur esse ex Aldi coniectura. Ciaccon. hariolatur leg. *Is expositus Corcyrae* (ut eo navi pervenerit). Probat hoc Oud. si praeponatur *Vibullius* et mox pro *ideo* legatur *inde.*

atque ideo. Omnes codd. *atque eidem.* An, *atque idem?* *M.*

Pompeium contendit, ut adesse Caesarem omnibus copiis nunciaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyrrhachiumque habebat. Sed re nova perturbatus, maioribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritumae civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo quum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompeii oppido praeerat praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere; quum Graecos murum adscendere atque arma capere iuberet; illi autem se contra imperium Populi Romani pugnaturos esse negarent; oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit et se atque oppidum Caesari dedidit incolumisque ab eo conservatus est.

12. Recepto Caesar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Eius adventu audito, L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere coepit. Illi vero *daturos se negare, neque portas Consuli praeclusuros; neque sibi iudicium sumturos contra, atque omnis Italia Populusque Romanus iudicavisset.* Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem

ut adesse Caes. Otiosa haec repetitio videtur.

Candavia, regio aspera, per quam a Dyrrhachio et Apollonia in interiorem et propriam Macedoniam iter erat. *Cellarius.* Κανδαουΐα, ὄρος Ἰλλυρικόν. Strabo L. 7. p. 323.

Parthini. gens Illyrica. *Cellarius.*

quum Graecos — iuberet. Ita Oud. e codd. restituit locum. Vulgo legebatur *Graecos — iubet; illi autem, quum se.*

contra imperium Populi Romani, contra Caesarem, Consulem, qui cum imperio erat. Cf. c. 13. *M.*

etiam sua sponte. Oud. hic addidit *etiam* e codd.

dedidit. Alii *dedit.*

Apollonia Staberius. Sic Oud. e codd. et edd. vett. Vulgo erat *Apolloniates ad Caes.* Nomen *Staberius* verum est, pro quo male *Straberius* legebatur.

legatos mittunt oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani et reliquae finitumae civitates, totaque Epiros et, legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

13. At Pompeius, cognitis iis rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens, diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. Quo simul ac Caesar adpropinquare dicebatur, tantus terror incidit eius exercitui, quod properans noctem diei coniunxerat, neque iter intermiserat, ut paene omnes in Epiro finitumisque regionibus signa relinquerent, complures arma proiicerent ac fugae simile iter videretur. Sed, quum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset castraque metari iussisset, perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit iuratque, se eum non deserturum eumdemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui iurant Legati: hos Tribuni militum Centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus iurat. Caesar, praeoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent praesidio; ibique reliquarum ex

facturos poll. Alii praemittunt *se.*

Quo simul. Sic codd. quidam, bene.

incidit. Sic *ira incidit* Ovid. Met. 7, 523.

ut paene omnes — relinq. Nimium hoc videtur Iurinio, qui de iis intelligendum putat, qui *supplementi loco in legiones distributi* dicuntur c. 4. Itaque legi vult *ex Epiro* vel addi *conscripti milites*, ut c. 61.

Labienus, Caesaris in bello Gallico Legatus, qui nuper ad Pompeium transierat. Conf. B. G. 8, 52. *M.*

praeocc. itinere ad Dyrr. Sensus est verus; Pompeius enim prior venit Dyrrachium (cf. Appian. 2. p. 462): sed nullus codex habet *praeoccupato*, sed vel *perfecto occ.* vel *profecto occ.* Ciaccon. existimat, *praecepto itinere* Caesarem scripsisse, et huius interpretamentum esse *occupato.* Fortasse; saltem *praecipere* est interdum, priorem facere aliquid, ante frui et potiri re, quam potuit alter. *M.*

praesidio redundat, ut iam Cel-

Italia legionum adventum exspectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit et, trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

14. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves inpositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit, paullumque progressus a portu, litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus, portus litoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit navesque omnes revocat. Una ex iis, quae perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit, quod erat sine militibus privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad inpuberes subplicium sumit et ad unum interficit. Ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

15. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare tenebantur, neque lignandi

larius vidit. *M.* Lectio recepta bene se habet, in qua refingenda nimium laborant interpretes.

Kalenus. Vid. c. 8. *M.*

inpositis. Sic codd. Vulgo *positis.*

quantum navium. Davis. *quarum.* Clarkius *quantam.* Bentl. hanc parenthesin abundare existimat.

atque a Bibulo. In aliis coniunctio deest.

Ita ex.t. Alii *Itaque.*

praesidiis — tenebantur. Miratur Marclandus in Explicat. vett. auctt. pag. 271, quomodo Caesar potuerit omnia litora tenere, cum cap. 14 adversarii dicantur omnia litora tenere. Enimvero Caesar *praesidiis* terrestribus *dispositis* tenebat litora, ne adversarii exscendere in litus possent; adversarii *classe* tenebant litora, ne Caesar navigare posset. Hostes in mari prohibent Caesarem a navigatione; Caesar in continenti prohibet hostes ab exscensione. Ergo nulla emendatione opus erit, et diversa ratione cum Caesar, tum hostes, tenent litora. Cf. c. 17. *M.*

atque aquandi, neque naves ad terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna difficultate summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis subportare: atque uno etiam tempore accidit, ut, difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant, neque sibi nudanda litora et relinquendos portus existimabant. Sed quum essent, in quibus demonstravi, angustiis ac se Libo cum Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murco Legatis, quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat; *velle se maximis de rebus cum Caesare loqui, si sibi eius facultas detur.* Huc addunt pauca rei confirmandae caussa, ut de compositione acturi viderentur. Interim *postulant, ut sint induciae*, atque ab iis inpetrant: magnum enim, quod adferebant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

16. Caesar, eo tempore cum legione una profe-

atque aquandi. Sic Oud. e codd. et sunt hic duo, quae distincte narrantur.

tectae naves. Sub iis miles ceu sub tentoriis agebat. Adi cap. 100.

in quibus dem. ang. Cf. not. ad Af. 96.

Libo. Vid. c. 5. *M.*

Statio Murco. Numus eius in NN. fam. occurrit. Habet in parte postica tropaeum, addito MURCUS IMP. in parte antica caput Neptuni. Cf. Eckhel D. NN. vet. in gente *Statia.*

muris — praes. terr. Respice ad c. 10.

adferebant. Boni codd. sic. recte. Quidam *adserebant.* Istud prius proprium est nunciorum.

Vibullii mandatis. Conf. c. 10. Vulgo, *Bibuli*, quod iam Vossius et Cellarius correxerunt. *Profectum* habent codd. boni; alii, *projectum.* *M.* Emendationem *Vibullii* (pro Vibullio datis) iam Canterus N. L. 3, et 24. Hotom. dederant.

ctus ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, obpositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo quum venisset, evocantur illi ad conloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod *is iracundia summa erat inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare, ex Aedilitate et Praetura conceptas; ob eam rem conloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia inpedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componerentur atque ab armis discederetur: sed potestatem eius rei se nullam habere, propterea quod de concilii sententia summa belli rerumque omnium Pompeio permiserint: sed, postulatis Caesaris cognitis, missuros ad Pompeium atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent induciae, dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret.* Huc addit pauca de caussa et de copiis auxiliisque suis.

17. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis caussae putamus. Postulabat Caesar,

obpositum Corcyrae. In cod. Leid. primo, eoque optimo, legitur *obpositum:* et hoc situs locorum confirmat in ceteris *oppidum*, quod geographiae repugnat. *M.* Hotom. iam ex ingenio emendaverat.

atque excusat. Sic Leid. 1. reliqui et edd. vett. *neque.*

ex Aedilitate. Sveton. Iul. 10. *ex Praetura.* De hac silent scriptores. Inimicitias e Consulatu idem Sveton. c. 20. enarravit. Haec Davisius post Glandorpium et Manutium notarat. *M.* Cf. Dio 38, 4—8.

inpedirentur. Iurinius *inpediretur.* Sic mox idem praefert *componeretur*, inpersonaliter positum.

ut componerentur res illae. Vulgo *componeretur*, quod verum puto. *M.* Verbum referri potest ad *res.*

concilii. Vossius Senatum intelligit. Malim cum quibusdam edd. *consilii*; nam Senatus deliberans et decernens intelligitur, et hic *consilium* dicitur. *M. Senatum* hic a Caesare per contemtum dici *concilium*, autumat Vossius.

prodantur. Vulgo *prodatur.*

ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua inpedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritumis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur; neque hanc rem esse inpedimenti loco. Illi neque legatos Caesaris recipere, neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium reiicere: unum instare, de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae caussa omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis adferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

18. Bibulus, multos dies terra prohibitus et graviore morbo ex frigore ac labore inplicitus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit; sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone et L. Lucceio

si hoc. Vulgo *et si hoc* invitis codd.

si illud. Sic codd. et edd. vett. Contra vulgo *sin.* V. not. ad C. 2, 5. Cf. et G 7, 66.

tamen. desideratur in edd. primis.

neque hanc rem — Caes. recipere. Quidquid variarum lectionum hic sedulo conligitur, id omne est ab errante librariorum oculo et manu, qui verba traiecerunt. Ordinem verborum edd. vulgatae bene restituerunt. *M.* Scriptum erat, *neque hanc rem illis esse inp. l. neque legatos.* Transposito pronomine et paullum mutato locus dudum sanatus.

Quos ubi Caes. Alii *quem*, ut ad solum Bibulum referatur. Ciaccon. malit *quod.*

rursus adhibito Libone. Non videtur hoc admittendum Iurinio, qui τῷ *rursus* substituit *licuit.*

et Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit, eum ingressum in sermonem Pompeius interpellavit et loqui plura prohibuit. *Quid mihi*, inquit, *aut vita*, *aut civitate opus est*, *quam beneficio Caesaris habere videbor? cuius rei opinio tolli non poterit*, *quum in Italiam*, *ex qua profectus sum*, *reductus existimabor.* Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est, aliis rationibus per conloquia de pace agere.

19. Inter bina castra Pompeii atque Caesaris unum flumen tantum intererat, Apsus, crebraque inter se conloquia milites habebant: neque ullum interim telum per pactiones conloquentium transiiciebatur. Mittit P. Vatinium Legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce pronunciaret, *liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere*, *quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo*

quibus communicare. Sic libri omnes. Quod vero scriptores Latini (optimae aetatis) semper dicunt, *communicare cum aliquo*, non, *alicui*: dubitavi in curis posterioribus c. 5 de integritate huius loci. Post me Gronovius obs. 2, 6 confirmavit, qui eamdem ob rationem *quibuscum* scribi iussit. *Cellarius.* Ac tanto magis hoc recipiendum erat, cum etiam Ursini codex *quibuscum* habeat. Errores non debebant, verecundia codicum nescio qua, servari. *M.* Id *cum* absorptum est a seq. *com.*

eum ingressum. Refer ad sermonem, non ad Vibullium. Alii *cum.*

Bello perfecto. Alii hoc adnectunt praecedenti periodo.

dicta. Alii *facta.*

inter bina c. In codd. quibusdam praemittitur *Ut.* tum minor distinctio ponenda post *transiiciebatur.*

Apsus. Cf. c. 13. *M.*

Mittit (Caesar) *P. Vatinium. M.*

de pace legatos mittere. Constanter codd. exhibent: *duos legatos mittere.* Fortasse Caesar scripserat: *liceretne civibus ad suos* (hoc aliquis interpretatus est, addito verbo *cives*) *legatos mittere. M.*

fugitivi ab saltu Pyren. De his ad B. G. 3, 23 dixi. Cellarius ad nostrum locum de his ipsis convenis post Valesium (notit. Gall. p. 157) monuit. *M.* Hieron. contra Vigilant.: *De latronum et convenarum natus semine.*

praedonibusque licuisset: *praesertim*, *ut id agerent*, *ne cives cum civibus armis decertarent?* Multa subpliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte, *A. Varronem profiteri, se altera die ad conloquium venturum*, atque una etiam ubi utrimque admodum tuto legati venire et, quae vellent, exponere possent, certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit, magnaque erat eius rei exspectatio atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit, submissa oratione loqui de pace atque altercari cum Vatinio incipit.

praedonibusque. Intelliguntur Cilices. Id *bellum praedonum* dicitur c. 104. In aliis deest *que*. sic ad ipsos fugitivos spectat. Servato *que* posset et hendiadys admitti.

ut id agerent. Meliores libri, *cum id agerent*. *M.*

locutus. Addendum h. l. *est* e cod. Norvic. quo Davisius usus est. Deinde post *auditus* punctum ponendum erit. *M.* Bene de hoc puncto. Illud *est* subauditur. Sic tollitur ἀνακόλουθον, cui simile Af. 19. Sed τὸ *subpliciter* indignum Legato Caesaris iudicat Iurinius, qui legi vult *Multa similiter locutus*, *ut qui — agebat*.

atque una — possent. Haec corrupta sunt. In pluribus MSS. est *vis* pro *etiam*; in duobus non spernendis *ubi* vel *ibi* pro eodem illo *etiam*. Et variatur scriptura aliis modis. In his tenebris si quid videre licet, Oudendorpius vidit, qui sic intelligit: *atque una* (scil. locus), *ubi utrimque — certumque — constituitur*. Ergo et locus et tempus conveniendi constituitur. His interea adsentior. *M.* Vossius volebat *atque una etiam* etc. Quum codd. Petav. et Norvic. habeant *ubi utrimque*, credo verum vidisse Oud. nec dubito id in textum recipere. tum *venire* pro *convenire* accipiendum. Cui hoc non placet, legat mea pace *legatos — posse*.

Quo quum. Id *quo* refertur manifesto ad *locum*, de quo monitum.

prodit. bene sic codd. Alii *prodit*.

submissa — incipit. In his verbis plures haeserunt, quoniam Labienus altercans, inque durissima oratione desinens, non videatur usus esse submissa oratione: neque hoc sensu, ut animi submissi oratio esset; neque illo, ut vox moderatior, quae non exaudiri posset. Sunt etiam varietates quaedam, ut *summa*: omittuntur item verba *loqui* et *atque*. Unde Oud. ingeniose coniicit, legi posse: *sed emissa oratione de pace*, *altercari c. V. inc.* Quid vero, si Labienum dixerim primo leniore atque moderata oratione usum; deinde progressum ad disputationem alternam; tandem in iracundiam erupisse? Nonne hoc naturae rei animique humani accommodatum fuerit? *M.* Sic subaudiendum *atque mox*. Probat Bentleius.

Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela inmissa, quae ille obtectus armis militum vitavit. Vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, Centuriones militesque nonnulli. Tum Labienus, *Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Caesaris capite relato, pax esse nulla potest.*

20. Iisdem temporibus Romae M. Coelius Rufus Praetor, caussa debitorum suscepta, initio Magistratus tribunal suum iuxta C. Trebonii Praetoris urbani sellam coulocavit et, si quis adpellasset de aestimatione et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium adpellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cuius animi, aut cuius impudentiae est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum

ille — vitavit. Vatinium intelligit Iul. Celsus p. 197. *Davis.*

obtectus armis. Alias *intectus.* V. Apulei. Met. 4. p. 33. *aureis vestibus intecti.* ubi male vulgo *intexti.* Cf. et ib. p. 39.

Romae non legitur in decem codd. Oud. nec in edd. primis. Et potest abesse. *M.*

Coelius R. Praetor, olim Caesari amicus (cf. 1, 2. 2, 43), sed ab eo offensus, quia non ipse, sed Trebonius Praetor urbanus a Caesare constitutus erat. v. Dio Cass. 42, 22. ubi hae turbae copiosius describuntur. De re cf. Cic. Epp. ad Divers. 8, 17. Vellei. Paterc. 2, 68. *M.*

per arbitrum. In bonis codd. est *per arbitrium*, sensu eodem. *M.*

Caesar — constituerat. Cf. c. 1. huius libri. *M.*

propriam suam. Alterutrum redundat. Ergo cum cod. Leid. primo *propriam* omittendum est. *M.*

hoc qui. Sic codd. Vulgo *qui hoc.*

pertinebat, durior inventus est Coelius et, ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem caussam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditae pecuniae solvantur.

21. Quum resisteret Servilius Consul reliquique Magistratus, et minus opinione sua efficeret: ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum; inpetuque multitudinis in C. Trebonium facto et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius Consul ad Senatum retulit, Senatusque Coelium ab Republica removendum censuit. Hoc decreto eum Consul Senatu prohibuit et concionari conantem de rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam, nunciis ad Milonem missis, qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi coniunxit atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores prae-

profectus. Grut. *provectus*, invitis codd.

sexies seni dies. Iam ostendit Davisius, Gronovium in de sestertiis 4, 5, p. 636. sic legendum indicasse: *ut semisse in dies sine* — — h. est ut dimidium crediti restituerent debitores, et quidem praefinitis diebus s. pensionibus. Idem placuisse Lipsio, monuit Oud. — Saltem non incommodus, ut in incerta lectione, sensus est, etsi nihil certi dici potest. *M.* Verba *seni dies* a multis codd. absunt. Varior. coniecturas in h. l. diiudicant Gronovius et Oud.

alteram. Alii *aliam.* Sic nonnunquam et alibi. V. Curt. 9, 8. Svet. Tit. 7.

tabularum nov. vid. Ind. *M.*

deturbavit. Bene sic. Quidam *proturbavit*, *perturbavit.*

ad Milonem, qui Massiliae exsul vixit. Ceteris ergo exsulibus nuper (cf. c. 1.) a Caesare revocatis, unus Milo revocatus non erat. Hinc odium in Caesarem. Dio Cass. 40, 54. 42, 24. *M.*

muneribus (gladiatoriis) *datis.* Cic. pro Mil. c. 35. *Cellar.*

reliquias. Male hic erat *reliquas quas.*

in Thurinum scil. agrum.

misit. Ipse quum Casilinum venisset, unoque tempore signa eius militaria atque arma Capuae essent comprehensa et familia Neapoli visa, atque proditio oppidi adpareret, patefactis consiliis, exclusus Capua et periculum veritus, quod conventus arma ceperat atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese avertit.

22. Interim Milo, dimissis circum municipia litteris, ea, quae faceret, iussu atque imperio facere Pompei, quae mandata ad se per Bibulum delata essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thu-

signa eius (Milonis) *mil. atque arma.* Dio Cass. 42, 25. Μίλων ἵστατει πρὸς τῇ Καπύῃ. *M.*

visa atque proditio. E multiplici varietate codd. et edd. vett. in verbis his (*visa de prod. visa quae prod. visaque prod. visa et prod. vis atque proditio*) eruit alius aliam lectionem; fortasse vero nulla mutatione lectionis vulgatae opus est. Eodem tempore tria fiunt: Capuae comprehenduntur Milonis arma; Neapoli gladiatores eius iam conspiciuntur; sic adparet proditio Capuae imminens. *M.*

exclusus Capua. Nec poterat, nec audebat Coelius Capuam contendere. v. Dio Cass. d. l. *M.*

eum (Milonem) *hostis loco* — Addit Dio, Senatum Romae censuisse, vi et armis coërcendum esse Milonem.

conventus. vid. Ind. *M.*

per Bibulum. tum, quum per Italiam copias cogeret. Male Vossius aliique et Iurinius malunt *per Vibullium*; hic enim a Caesare ad Pompeium, non ab hoc ad illum fuerat missus. v. cap. 10.

Cosa Etruriae oppidum fuit, de quo multa Cellarius in notit. orbis 2, 9, 175. Cum ergo h. l. *Cosa* in agro Thurino sita dicatur: aut duae fuerunt *Cosae*, una Etruriae, vulgo nota; altera in agro Thurino, ad sinum Tarentinum, hoc loco obvia: aut scriptura huius nominis vitiosa est h. l. Cluverius quidem (Ital. 4, 8), monente Cellario, utitur Pliniano loco (H. N. 2, 56. al. 57), ubi Milo iuxta *castellum Carissanum* occisus dicitur, pro quo legi vult *Cassanum*, quia hodienum in Thurino agro sit *Cassano* oppidum episcopale. Ita *Cosa* erit in *Cassa* mutandum. Sed malim prius, duas Cosas fuisse. Alia difficultas est in eo, quod Vellei. Paterc. 2, 68. Milonem ad *Compsam* in Hirpinis cecidisse refert. Nam, si vel maxime cum Ruhnkenio ad Vellei. 1, 14 dicamus, duas fuisse *Cosas*, *Cosam* vero et *Compsam* nihil differre: tamen, ut Cellarius vidit, non potest idem locus in Hirpinis et agro Thurino situs dici. Fueruntne ergo tres *Cosae?* Sed hoc esset abuti coniecturis. Potius *Cosa* videtur vera scriptura, eaque restituenda Plinio (quia etiam Liviana epitome 14, et Vellei. 1, 14 *Cosam*, ab illa Etrusca *Cosa* diversam, sed situ non definito, nominant, et plures cognomines fuisse urbes hoc modo indicant): illud vero

rino obpugnare coepit. Eo quum a Q. Pedio Praetore cum legione ** lapide ictus ex muro, periit: et Coelius, profectus, ut dictitabat, ad Caesarem, pervenit Thurios: ubi, quum quosdam eius municipii sollicitaret, equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii caussa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione Magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

constitui non poterit, utrum *Cosa*, ad quam Milo caesus est, fuerit Thurinorum in Lucania iuxta Caesarem, an Hirpinorum iuxta Velleium, an adeo Apulorum iuxta Dionem Cass. 42, 25, qui in Apulia periisse Milonem refert: nisi fines Lucanorum, Hirpinorum et Apulorum diversis temporibus diversos, et inde dissensionis aliquid natum dicamus. Sed cum facillimum sit, in talibus errare, iudicent alii: *M.* Eas gentes certis terminis vix posse distingui tradit Strabo L. 6. p. 253. Contra Cluverium pugnat Vossius ad Vell. 2, 68. et *Cosam* Caesaris cum *Compsa* Vellei eandem statuit hodieque dici *Cossam* in antiquo Thurinorum tractu. *Carissanum* Plinii fuisse castellum iuxta *Compsam*, censet Harduinus. Conf. et viros doctos ad Obseq. c. 76.

Eo quum — periit. Haec non sunt integra; nec variae lectiones ducunt in viam. Verum ergo viderunt, qui lacunam esse iudicarunt. *Esset*, vulgo additum post *ictus*, non habent codices. *M.* Oud. ita ulcus sanare tentat. *Is tum a Q. P. Praetore, cum legione misso, lapide — —* Valeat, quantum quisque velit. Clarkius in vulgato sententiae ἀκρίβειαν periisse statuit prioris.

profectus. Marcl. p. 271. vult *profecturus.* Non opus mutatione.

quosdam eius municipii. Mire variantur haec verba. Codex Lovan. habet, *cum Cosam eius sollicitaret.* Edd. primae habent *quosque* pro *quosdam.* A tribus codd. non optimis verba *eius municipii* absunt; et in duobus horum codd. legitur: *cum constantius sollicitaret.* Hinc Marclandus p. 271 legi vult: *cum Consentinos sollicitaret:* esse enim Consentiam metropolin Bruttiorum conterminam Thuriis. *M.* Bentl. velit *quum inconsultius quosque sollicitaret.*

praesidii. Hoc e Manutii et Faërni coniectura venisse in editiones, in codd. et edd. antt. vero *praedandi* exstare, docuit Oud. *M.*

polliceretur. Al. *pollicitaretur.*

Ita. Vulgo *Itaque* contra auctoritatem bonorum codd.

occupatione Mag. quia Magistratus prohibiti erant occupatione, quo minus occurrerent malo, quantum necesse esset. Sic de B. Al. c. 34 dicitur aliquis tentare iura populi, occupatione belli, h. e. quia populus, prohibitus occupatione et administratione belli, non satis vigilare atque tueri iura sua potest. Quod autem dicit, *occ. Mag. et temporum*, id eodem pertinet; est enim occupatio Magistratuum, quam effecerunt tempora ista. Cf. B. G. 4. 16. *prohibitus occupatione Reipublicae id facere.* *M.* Marclandus l. c. verba *et temporum* potius post *rerum* autumat ponenda. Puto intelligendum, *et ratione temporum.*

23. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium quinquaginta, Brundisium venit insulamque, quae contra Brundisinum portum est, occupavit; quod praestare arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnium litora ac portus custodia clausos tueri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit et unam frumento onustam abduxit, magnumque nostris terrorem iniecit et noctu, militibus et sagitariis in terram expositis, praesidium equitum deiecit et adeo loci obportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici iuberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

24. Erat eo tempore Antonius Brundisii, qui, virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum circiter sexaginta cratibus pluteisque contexit, eoque milites delectos inposuit, atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit, navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per caussam exercendorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes quinque ad eas misit. Quae cum navibus nostris adpropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant: illi, studio incitati, incautius seqnebantur. Iam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae, signo dato, se

omnium litora. Immo, *omnia*, ut iam alii monuerunt. *M.*

teneri. Optimi codd. *tueri.* Bene. *M.* Recepi cum Oud.

in terram. Alii *in terra.* Respice ad 1, 31.

Antonius. vid. Plutarch. in huius vita c. 7. Dio Cass. 41, 48. Sed tantum adtigerunt rem. *M.*

virtuti. Sic vetustissimi et plurimi codd. Alii *virtute.* Nec ita male. Cf. C. 1, 12.

adpropinquassent. Alii *propinquassent.*

veterani. Marcl. legi praecipit *veriti.* p. 272. Iurinius *velut territi.*

Iam ex omn. Alii *Nam.*

in hostes incitaverunt, primoque inpetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per oram maritumam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

25. Multi iam menses transierant et hiems iam praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant: ac nonnullae eius rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat: quantoque eius amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant; maioremque fiduciam prohibendi habebant et crebris Pompei litteris castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos eius exercitus inpedirent: duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus

Multi menses transierant, ex quo Caesar Brundisium venerat. Conf. cap. 2, ubi etiam de vero mense illius itineris ex Usserio admonitum est. *M.* V. et c. 6.

hiems praecipitaverat. Sic Ovid. Trist. 1, 3, 47. *nox praecipitata.* Alibi *aestas*, *autumnus praeceps.*

quod certe. Gronovius coniicit *certi.* non male.

committendum (se, aut naves) *existimabat. M.*

qui classibus (Pompeii) *praeerant.* Cf. c. 18. *M.*

duriusque — exspectabant. Haec verba sunt obscura. Quinam exspectabant? Caesariani an Pompeiani? Si syntaxin sequaris, Pompeiani: si rem, Caesariani. Praeferamus ergo id, quod res postulat. Iam dum hi, qui Brundisii sunt, morantur, quid nanciscuntur morando? quid exspectant? Nempe durius quotidie tempus ad navigandum fiet. Hactenus bene. Illud vero *lenioribus ventis* quid est? An, quia lenius flare venti incipiebant? Sed hoc fuisset iis valde commodum post hiemis inclementiam. Oud. sensum loci putabat esse hunc: dum exspectant leniores ventus ad transportandum, exspectando accipiunt quotidie durius tempus. Sed hoc non est in verbis, nisi sic legatur: *duriusque qu. tempus*, *exspectandis* (vel optandis) *ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. M.* Ciacc. dat *exspectabatur*, quod placet Iurinio.

Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad litora Apolloniatium cursum dirigere atque eo naves eiicere possent. Haec a custodibus classium loca maxime vacabant, quod se longius portibus committere non auderent.

26. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fufio Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti austrum, naves solvunt atque altera die Apolloniam Dyrrhachiumque praetervehuntur. Qui quum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit et, quum iam nostris

Caesar — ad suos — scripsit. Reticuit h. l. Caesar suum quoddam facinus, illustre quidem magnitudinis animi documentum, sed quo patrando militis potius, quam Imperatoris officio functus est. Scilicet dum accubat, repente surgit e convivio simulatione mandatorum, quae cuipiam dare velit. Sumit servilem vestitum, vehitur curru ad litus, conscendit navigium, et, nescio gubernatore, quem vehat, ipse traiicere Brundisium audet. Urgente procella et fluctibus, et gubernatore, desperante, se Caesarem esse profitetur. Excitatus gubernator nititur; sed frustra. Ergo redeundum fuit ad litus. Atque ita demum Brundisium literas misit Appian. Civ. 2, 57. p. 463. sq. Plutarch. Caes. c. 38. Dio Cass. 41, 46. Sveton. Iul. cap. 58. Florus 4, 2, 37. et alii. *M.*

dimitterent. Post hoc verbum edd. quaedam, contra codd. auctoritatem, adsuerunt, *et ad Oricum.* In eisdem edd. mox est *dirigerent, quod eo. M.* Illud *et ad Oricum* intrusere, qui putabant ante *sive* aliquid contrarii deficere. Oricum semper fere adversariorum classe obsidebatur. Non tamen tacendum est, apud Florum legi 4, 2. *castra* tum *ad Oricum* habuisse Caesarem.

sive ad litor. Legendum esse *si vel ad lit.* hoc sensu: *si saltem ad litora*, Hotomannus, Davis. et Clarkius indicarunt. *M.*

naves eiicere. Iterum sic c. 28. Cf. Burm. ad Ovid. Her. 7, 89. *fluctibus eiectum.* Alii *elicere*, *eligere.*

quod se longius — h. e. quod non auderent mari se committere longius a portibus. Et fortasse Vossius recte censuit, *a* inserendum esse ante *portibus. M.* Sic Afr. 59. *longius a castris.* Statius tamen etiam Achill. 1, 176. *robore longe.*

Kaleno. vid. c. 8. *M.*

ipsis militibus hortantibus, quos nunc poenitentia nuperae tarditatis (v. ad c. 2) ceperat. *M.*

praetervehuntur. Edd. vett. *pervehuntur.* unde Rutgers. Ven. Lect. c. 14. *praevehuntur*, ut apud Florum 3, 8. *praenavigantes.* Cf. Drukerus ad h. l.

Coponius. vid. c. 5. Contra Dio Cass. 41, 48 a Libone haec gesta esse narrat. Sed Caesar potius audiendus est. *M.*

nostris. Alii *nostri.* male.

remissiore vento adpropinquassent, idem auster increbuit notrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam caussam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat, praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen inpetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui adpellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia passuum tria, eo naves introduxerunt, qui portus ab africo tegebatur, ab austro non erat tutus, leviusque tempestatis, quam classis, periculum aestimaverunt. Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in africum se vertit.

27. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit, et naves Rhodias adflixit, ita ut ad unam omnes constratae numero sedecim, eliderentur et naufragio interirent et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos adlisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur: quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

adpropinquassent. Scil. naves Rhodiae.

Nymphaeum. Ibi et rupes ignivoma et bituminosum solum et oraculum. vid. Fabricius ad Dion. Cass. 41, 45. *M.*

Lissus, urbs ultima Illyrici ad Macedoniam. *Cellar.*

portus ab africo teg. Perperam Lucanum contradicere Caesari 5, 720. censet Davis. V. Burmannus ad eum locum.

intus est itum. Dicendum erat *intro.* Sed et Plautus Cas. 5, 2, 7 habet *intus deduxi.* Celsus 7. 4. *si recta intus tendunt.* Multi codd. in nostro loco habent *intro.*

eliderentur. inter scopulos.

distraheretur. Clarkius explicat, *dispersi capiuntur.* Vix ita dici hoc potest. Oud. *detraheretur* e duobus codd. legi vult, et explicat, a scopulis detractos esse. Bene. Davisius corrigit, *extraheretur*, et ex aqua extractos intelligit. *M.* Reposui *detraheretur*, scil. a scopulis, quibus inlidebantur.

28. Nostrae naves duae, tardius cursu confecto, in noctem coniectae, quum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat: altera ex veterana paullo minus ducentis. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti, iureiurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes, ad eum producti, contra religionem iurisiurandi in eius conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed, tractandis conditionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem eiicere cogunt; ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae

paullo minus ducentis. Post haec verba in edd. additur, *se compleverat*, invitis codicibus. *M.* Sic G. 1, 15. *amplius quinis milibus.* Cf. et 8, 10. C. 1, 82 etc. Alias accusativus obtinet, ut G. 5, 53. 8, 16 etc.

His (leg. *Hic*, etsi nullus codex habet) *cognosci* —. *M.* Bene sic vulgo receptum. Sequor.

firmitudine. Alii *fortitudine.* Cf. G. 1, 3.

producti. Alii *perducti.*

item. Sic et G. 1, 36. et mox cap. 31. Heinsius malebat *itidem.*

sentinae vitiis. Hoc proprie dictum; de *tempestate* minus proprie. Similia apud Nepotem Alcib. 3. *Non solum spem in eo habebant, sed etiam timorem.* et apud Florum 3, 21. *oculis, manibus cruribusque defossis.*

neque ex prist. Vulgo *non* pro *neque.* *M.* Hoc habent codd. pro *ne quidem.*

sed, tractandis cond. Leg. et pro

maritumae adservabant, circiter quadringentis, quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt et, nonnullis eorum interfectis, incolumes sese ad nostros receperunt.

29. Quo facto, conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebat, quod oppidum iis antea Caesar adtribuerat muniendumque curaverat, Antonium recepit omnibusque rebus iuvit. Otacilius, sibi timens, oppido fugit et ad Pompeium pervenit. Expositis omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum octingentorum, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut si forte Pompeius, vacuam existimans Italiam, eo transiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet: nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

30. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt: nam praetervectas Apolloniam Dyrrachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant; sed, quo essent eae delatae,

sed. Saepe enim *neque* sequenti *et* ita ponitur, ut alterum alteri respondeat, cum unum membrum negat, alterum ait. Exempla vid. in Ind. in *neque.* *M*

adservabant, custodiebant. v. Ind. In quibusdam codd. est *observabant* eodem sensu, sed illud exquisitius est. *M.*

Ex omnibus copiis. Verum viderunt, qui *expositis copiis* legendum esse monuerunt. Talia utique debebant recipi; etsi in nullo codice reperiuntur. *M.* Post praepositionem *ex* aliquid excidisse hariolatur Oud. Interim repono *expositis*, ut sensus sibi constet et nexus.

veteranarum. Alii *veteranor.*

pontones. Cf. Gell. 10, 25. et Isidor. 19, 1. hodieque nomen in Gallia obtinet.

relinquit. Sic codd. et edd. vett. Vulgo *reliquit.*

eae delatae. Interponunt edd.

primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio coniungeret, Pompeius, ut venientibus in itinere se obponeret, si inprudentes ex insidiis adoriri posset: eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt; Pompeius clam et noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari circuitu maiore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, eum ubi adpropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias conlocavit, suosque omnes castris continuit ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset eius adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille, missis ad Caesarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito, Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit, omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

31. His temporibus Scipio, detrimentis quibus-

Ven. et Mediol. *quadringentae* vel *quatuorcentae*, unde Davisius ingeniose ex *IVgentae*, ut alius quis expresserat, efficit *vi venti*, ut c. 26.

et si inprud. Delendum *et*, ut alii monuerunt. *Sic* (quod codd. habent) pro *si* est error, natus ex altero illo errore, quo et inrepserat. *M.* Istud *et*, ex repetita praecedenti syllaba ortum, delevi.

castris stativis. V. not. ad cap. 37.

a flumine Apso. Conf. cap. 19. *M.*

expedito itinere, propter expeditum iter, h. e. iter brevius, nullo circuitu, obportunum. *M.*

Asparagium. De hoc et c. 76.

Scipio, Syriae Proconsul. Cf. 1, 6. *M.*

detrimentis — acceptis. A barbaris clade adfectus tamen sibi victoriam et nomen Imperatoris tribuerat. *Cellar.* Ergo ridetur a Caesare. De Imperatoris adpellatione vid. ad 2, 26. *M.* Huc nummi, in quibus Q. METELLUS SCIPIO IMP. ubi ob conlatam summam gerendi adversus Caesarem belli potestatem Imperatoris titulum gerit. V. Eckhel. D. NN. vet. Vol. 5. p. 132. Perperam locum intellexit Bentleius, qui pro *detrimentis* dat *subplementis*. Sensus est, accepta clade gloriatum esse de victoria, ut fit non raro.

dam circa montem Amanum acceptis, sese Imperatorem adpellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab eisdem insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitumis hostibus Parthis post se relictis, qui paullo ante M. Crassum Imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullae militum voces tum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et Consulem arma non laturos; deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit et confirmandorum militum caussa diripiundas iis civitates dedit.

32. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur: multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum inponebatur: columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturae imperabantur: cuius modo rei no-

praeceperat. i. e. ante ceperat.

M. Bibulum. vid. ad B. G. 8, 54. *M.*

in provinciam quum venisset. E Syria venit in Asiae minoris partem eam, quae κατ' ἐξοχὴν provincia populi Romani dicta est, per quam Scipioni ad Pompeium in Macedoniam transeundum erat. *M.*

tum. Alii *quum.*

generatim, per singula genera hominum et pro singulis generibus rerum tributa imposita sunt. v. Ind. *M.*

columnarium, tributum, quod pro singulis columnis pendebatur. *Ostiarium*, pro aedium ostiis. De illo Cic. ad Attic. 13, 6: de hoc ad D. 3, 8. *Cellar.* Cicero sic: *De aquaeductu probe fecisti. columnarium vide ne ullum debeamus.* Barth. Barrientus in Adnot. sylva (in Gruteri lamp. t. 3. p. 416) haec notat. Aquaeductus per alienos fundos ducebantur. l. 1. ff. de serv. praed. rust. Ideo fundi domino tributum pendebatur sive pretium pro columnarum numero. Nec Coelio adsentior 21, 21. *colonarium* legenti, quod sit vectigal ex re rustica. Haec ad Ciceronis locum; in nostro intelligendum tributum, pro columnis inpositum, quae aedificiis vel fulcimento fuere vel ornamento.

cuius modo. Quidam codd. cu-

men reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singuli cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia; differta praeceptis atque exactoribus, qui, praeter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim, se, domo patriaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam caussam civibus Romanis eius provinciae, in singulos conventus singulasque civitates, certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex SC. exigi dictita-

iusmodi: non male. *M.* Scil. pro *cuiuscemodi* vel *cuiusquemodi.* V. Duker. ad Flor. 3, 4. et Davis. ad Afr. cap. 19. Gruterus coniecerat *cuiuscuius.*

singuli praef. Sic codd. quidam citati Oud. Vulgo *singulis.*

imperiorum. i. e. *imperantium.*

differta recte receptum est e codicibus; vulgo, *conferta;* quamquam sensus idem est. Sed quod *praeceptis* e MSS. receptum est, id non probo; praefero potius cum vulgg. edd. *Praefectis*, etsi codd. hoc non habent. *M.* Sed de *Praefectis* iam praecesserat. Hic eorum edicta vel mandata intelliguntur. Bentleius multum sibi placet in *praedibus*, quos legi hic iubet, i. e. satisdatoribus.

privato compendio. Quidam codd. (et edd. vett.) *priv. imperio compendioque.* Sed isti exactores nullum habuerunt imperium. *Compendium* vero est accessio, lucrum superadditum, proprie id, quod una adpenditur emtori, quod iusto ponderi additur (*Zugabe*). Iam omnino, *lucrum. M.* Gall. *le surplus.* Gruterus legi iubebat *inpendio*, quod est alias usurae superpondium. Sic Cic. ad Att. 6, 1. *foenus et inpendium recusare.* Cf. Gronov. de pec. vet. Mantissae p. 416. Simili modo iunguntur *quaestus* et *compendium* apud Cic. Verr. 2, 3. et 3, 46.

honesta praescr. honesto nomine. *M.*

in sing. conventus. praemittitur vulgo *sed.* male. abest a cod. Petaviano.

illas ex SC. exigi. Male codd. et edd. vett. *ex illo se consulto.* Ex *SC.* saepe ortum *se* vitio librariorum.

bant: publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

33. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat, certaque eius rei die constituta, quum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus Senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Caesarem: properaret ad se cum exercitu venire omniaque posthaberet. His litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit, ipse iter in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem adtulit.

34. Caesar, Antonii exercitu coniuncto, deducta Orico legione, quam tuendae orae maritumae caussa posuerat, tentandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat; et, quum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso pollicerentur, earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum,

uti in sorte fecerant. Egregia est Faërni, Ciacconii, Glandorpii coniectura, *ut in Syria fecerant:* nam hoc ipsum Scipio in Syria fecerat, ut est c. 31: nunc in Asia provincia item avaritiae rapiuisque indulgetur. Probavit Cellarius. *M.* Item Clarkius. At Oud. alium forsan sensum vocem *sortis* hic habere suspicatur, ut apud Liv. 6, 36. ubi vid. interpretes. Putabat Davisius, *Syriam* ipsam hic dici *sortem*, quia Scipioni sortito obvenerat. Durum hoc.

promutuum, si est vera lectio, (habent autem codd. optimi) nihil aliud est, quam *mutuum:* nullo enim modo, ut quidam volunt, significare potest id, quod in antecessum solvitur. Fortasse vero verbum hoc non est ex aetate Caesaris. Unde cum MSS. duobus et edd. antt. malim, *pro mutuo*, quod et Cellario et Gesnero in Thes. L. L. placuit, etsi sensus idem est. *M.* Mihi videtur idem esse, quod capite sup. dixerat *insequentis anni mutuam praeceperat.* Conf. de isto *promutuo* Cuiac. Obs. 8, 34.

certaque eius rei die constituta. Felicissima est haec Ursini emendatio. Alia lectio, quae edd. vulgg. adhaesit, *ceterasque eius Deae statuas*, nihili est: quid enim erit *ceteras?* Sufficit, codices plures habere, *ceteraque eius diei constituta*, unde Ursini coniectura facillimam mutationem eruit. *M.* Hotomann. legit *certasque* (scil. aureas et argenteas) *eius Deae statuas.* Davisi *aureasque.*

quae adpellabatur septima vigesima, atque equitibus ducentis in Thessaliam; C. Calvisium Sabinum cum cohortibus quinque paucisque equitibus in Aetoliam misit, maximeque eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, undecima et duodecima, et equitibus quingentis in Macedoniam proficisci iubet: cuius provinciae ab ea parte, quae libera adpellatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

35. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto reiectis, omni Aetolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic quum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur. Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat: Preteus, summae nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe iuvabat.

in Thessaliam. Codd. quidam addunt *ire.* edd. Rom. et Med. *ire mandat.*

maxime eos. Leg. *maximeque* e quibusdam codd. et edd. antt. Quaedam cum his nexa vid. c. 55. *M.* Malit Oudend. cum Grutero delere *est* post *hortatus*, quam hic inserere *que*. Sed codd. et edd. vett. servant verbum. Lego *maximeque.*

Libera. Libertas illa ex Aemilii Pauli constitutione, de qua Liv. 45, 29, videtur reliqua fuisse, etsi partis huius liberae situs atque limites definiri non possunt. *Cellar.* Glandorpius e Strabone (7, p. 326.) colligit, quartam Macedoniae partem, (e distributione Aemilii Pauli Liv. 45, 29) in qua Lyncestae et Pelagones fuerunt (Liv. 45, 30. Diod. Sic. T. 2. p. 643 ed. Wesseling.) esse hanc Liberam, quia Strabo hanc partem recentiori tempore Liberam dictam esse refert. Hoc probat Oudendorpius, et e Plin. H. N. 4, 10 (17) addit, *Liberi* Amantini et Orestae, qui sunt Macedoniae populi: et quia cognomen Liberae horum scriptorum tempore adhuc usitatum fuerit, in nostro loco vult legi *adpellatur*, pro *adpellabatur*. *M.* Res sat manifesta videtur et fulcitur codd. Lovan. et Dorv. restitui igitur *adpellatur.*

reiectis. Recte hoc in edd. recentioribus substitutum est lectioni vitiosae codicum, *relictis.* *M.* Ciaccon. e coniectura dederat *deiectis.* Scal. *reiectis*, ut c. 46. et G. 1, 24. 2, 33.

Petreius. Obfendit hoc Romanum

36. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit et, quum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nunciatum est, adesse Scipionem cum legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedoniae moratus, magno inpetu tetendit ad Domitium et, quum ab eo milia passuum viginti abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit ut simul adesse et venire nunciaretur. Et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus octo praesidio inpedimentis legionum reliquit castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus Regis Cotys ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem, properantem sequi, litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam obportuno tempore, ut

nomen hominis Thessali quosdam interpretes. Oud. in codd. Lovan. et Dorvilii reperit *Preteus*, quod ei non negligendum videtur. *M.* Imo in edit. secunda recepit. sequor.

fama (*magna*) *antecedit*. De re ipsa verbo monuit Dio Cass. 41, 51. *M.*

tetendit. Alii *contendit*, *tendit*.

Cotys. In vulg. *Cotti*, *Coti*. ut apud Cic. in Pis. 34. Nepot. in Iphicr. 3. Sed in loco nostro boni codd. dant *Cottys* vel *Cottis*. V. c. 4.

simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas, salutem adtulit.

37. Scipio, biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem tertio die prima luce exercitum vado transducit et, castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum struit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin, productis legionibus, proelio decertaret. Sed, quum esset, inter bina castra campus circiter milium passuum sex, Domitius castris Scipionis aciem suam subjecit: ille a vallo non discedere perseveravit: attamen, aegre retentis Domitianis militibus, est factum, ne proelio contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus ripis, castris Scipionis subiectus, progressus nostrorum inpediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi quum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna exspectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit atque in eamdem partem, ex qua venerat, redit ibique prope

cerneretur — viderentur. Synonymia, qualis et G. 7, 30. *animo providere* et *praesentire*. Sall. Cat. 12. *haberi*, *duci*. Lucan. 5, 274. *respice*, *cerne*.

castris stativis. De his vid. Lipsius de mil. Rom. 5, 1. Talia fuere, quorum rudera haud ita pridem detecta a viro egregio Hoffmanno, architecturae militaris perito, prope Neuwied, de quibus v. Minola in Vebersicht dessen, was sich unter den Römern am Rhein ereignet. et Matthiae in Mém. de la Soc. des Sciences du Mont-Tonnerre. t. 1. Alii *in castris stativis*.

castra. Sic vulgo bene. Cellarius dedit *agmen*; secutus Morus.

copias — struit. Vulgo, *instruit*, contra codd. *M.* bonos et edd. vett.

Domitius. Hoc nomen bene adiecit e codd. et edd. vett. Oud. viderat iam Davisius.

castris — subiecit, propius castra duxit. Cf. Ind. *M.*

transit — redit. Alii *transiit*, *rediit*. Pro *atque* alii *neque*.

flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum conlocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et, quum quotidiana consuetudine Q. Varus, Praefectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt; sed nostri fortiter eorum inpetum tulerunt celeriterque ad suos quisque ordines rediit atque ultro universi in hostes inpetum fecerunt. Ex his circiter octoginta interfectis, reliquis in fugam coniectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

38. His rebus gestis, Domitius, sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis rei frumentariae adductum castra movere; vasisque militari more conclamatis, progressus milia passuum tria, loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque conlocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturae ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit. Qui quum essent progressi primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum inlata suspicione, ad suos se recipere coeperunt: quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati, restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt; in his fuit M. Opimius Praefectus equi-

Et, quum. Iurinius velit *Eo quum.*

levis armaturae. In aliis hae voces desunt; in Lovan. est *exercitus.* i. e. peditum. Vid. not. ad 7, 61.

inlata susp. Sic G. 2, 25. Alii *incussa.*

cognitis insidiis. Omnes codd. habent, *cognitis hostium insidiis*, quod Vossius recte mutavit in *cog. hosti insidiis.* Ergo non video, cur alii, relicta Vossii sententia, pro arbitrio verbum *hostium* paullo post intruserint post verbum *nacti*, quasi a librariis traiectum. *M.* Cognitis scil. ab hoste insidiis. T3 *hostium* alieno loco posuerant librarii.

tum: reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perduxerunt.

39. Deductis orae maritumae praesidiis, Caesar, ut supra demonstratum est, tres cohortes Orici oppidi tuendi caussa reliquit iisdemque custodiam navium longarum transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque praeerat C. Acilius Legatus. Is naves nostras interiorem in partem post oppidum reduxit et ad terram deligavit, faucibusque portus navem onerariam submersam obiecit et huic alteram coniunxit, super qua turrim effectam ad ipsum introitum portus obposuit et militibus complevit tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

40. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit submersamque navim, remulco multisque contendens funibus, adduxit; atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus adgressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex

earum turmarum. Non intelligit duas turmas exceptas; sed omnes illas turmas equestres, quas Scipio ad exploraudum praemiserat, quarum duae erant exceptae, reliquarum milites nunc aut caesi aut capti sunt. Sic intellectus locus non habet lacunam, ut Marclando visum est. *M.* p. 272.

ut supra demonstratum est. c. 34, ubi dixit, legionem Orico deductam esse, quae orae tuendae caussa ibi posita fuerat. *M.*

Acilius Legatus. Dio Cass. 42, 12. *Aquilium* vocat. Conrupte codd. et edd. vett. *Caninius, Caninianus*, sed cap. seq. ubivis dicitur *Acilius*. Sub litera *C.* latet praenomen. Restitui.

inter. in partem. Ciacconius *portum* legi maluit, et hic et c. 40. Non male; saltem pars interior portus intelligenda est, cui fauces, aditus portus, obponuntur. *M.* Probat et Iurinius.

ad Oricum venit. i. e. ad littora prope Oricum. Male ergo praepositionem deleri iubet Ciaccon. Cf. et c. 100.

adduxit, ad se adtraxit. *Oud.* Vulgo, *abduxit* —. Rem paucis narravit Dio Cass. 42, 12, sed Caesarianus locus nihil lucis inde capit. *M.*

ad libram fecerat turres. Dicuntur turres ad libram factae, quia binae erant in navi, vel in prora et puppi, vel ad utrumque latus, ut altera alterius aequaret pondus, ne turris inclinaret. De his turribus Scheffer. de mil. nav. 2, 5. *Cellar.* Iam etsi verum est de duabus unius navis turribus: tamen frigere videtur hoc additamentum, *ad li-*

superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis submittens et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi tentans, uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: defectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam navem expugnavit; eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem obiectam, quae paene insulam contra oppidum effecerat, qua quatuor biremes subiectis scutulis, inpulsas vectibus in interiorem par-

bram. Quis enim non sponte intelligat boc, artifices spectasse aequilibrium? Estne necesse, ut hoc moneatur? Nam ideo non solitae sunt *duae* turres strui, ut sic aequilibrium servetur: quoniam interdum, nt paullo aute, navis, *unam* tantum turrim habuit, sine periculo inclinandi. Audiamus ergo et alios. Ac Rhellicanus quidem, quocum Vossius videtur facere, sic interpretatur: *ad perpendiculum factae.* Sed nonne et hoc sponte intelligitur, artifices sic struxisse turres? Rursus Hotomannus intelligit *turres eiusdem altitudinis*, quasi libra dimensas et examinatas, qualia sunt corpora duo, σταϕύλῃ ἴσαι, apud Homer. Iliad. 2, 765, h. e. corpora duo paris altitudinis. Ac Polenus ad Front. de aquaeduct. p. 61. docte ostendit, *ad libram facta* significare ea, quae sint eiusdem altitudinis. Qui si est usus loquendi, videtur et in hoc Caesaris loco tenendus. Sed libenter alios audiam. *M.* De turribus navium vid. Liv. 24, 34. Tac. A. 15. Appian. Mithr. c. 73. Dion. 50, 18: et nostrum G. 3, 14.

ut ex. i. e. utpote ex.

ex superiori loco, e suis turribus. *M.*

pugnans. An, *pugnaret? M.*

defectis codices: *deiectis* edd. vulgg. *M. Defectis* animo et viribus. Cf. Gudius ad Phaedri fab. 1, 21.

eam navem. Sic Oud. cum Faërno et Ursino ex codd. probis. vulgo *etiam.*

molem, prominentiam in superficie aquarum. *M.*

quatuor biremes. Leg. e codd. duobus monitu Clarkii et Oud. *qua quat. bir.* ut *qua* sit, *qua parte. M.* Quum codd. boc obfe-rant, nolui negligere. Iurinius hunc locum ita refingit: *Eod. t. ex a. p. qua moles tenuis naturalis obiecta p. i. op. eff. IV. b. s. sc. i. v. in int. portum transduxit.* De interiore portu mox c. 39. Duo fuisse putat Iurinius.

scutulas interpretes plerique putant esse palangas, de quibus ad 2, 10 dictum est. Et haec est verisimilior sententia. Turnebus Adv. 27, 24 legi voluit *rutulis* s. *rotulis*; Schefferus de mil. nav. 3, 3 *scutinis*, quae putat coria, oleo inuncta fuisse, super quibus lubrico lapsu promotae naves sint. Illum Vossius et Laetus in Lex. Vitruviano, hunc Davisius refutavit. Ciacconius maluit *suculis*, quae et ipsae sunt cylindri, lignis manubrii loco decussatim traiectis, quibus opifices ita utuntur, ut, dum volvuntur, circumvolvatur funis tractorius: ut Laetus d. l. et Gesnerus in Thes. L. L. post Budaeum ostenderunt. Equidem talia dirimere non sustineo, praesertim cum huiusmodi machinationes ne definiri quidem possint, nisi etiam de situ locorum satis constet, qui eas vel necessarias reddit, vel adiuvat et,

tem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas adgressus, quae erant deligatae ad terram atque inanes, quatuor ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Laelium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia inportari in oppidum prohibebat: ipse, Lissum profectus, naves onerarias triginta a M. Antonio relictas, intra portum adgressus omnes incendit. Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque, quos praesidii caussa miserat Caesar, triduum moratus, paucis in obpugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

41. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, tertio die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, iuxtaque eum castra posuit et postridie, eductis omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis se tenere animum advertit, reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli adparatum is eo contulisset: ut accidit. Pompeius enim, primo ignorans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsum di-

oculis demum conspectus, indicat, quae machinationum esse potuerit, aut fuisse videatur ratio. *M.* Schefferus provocat ad Dionem 50, 12. sed id peculiare quid videtur, nec movenda lectio vulgaris.

inanes. Alii *naves.*

ad Asparagium. Redit ad c. 30. *M.*

profectus, expugnato. Hic male interpositum et delevit Oud. auctoritate codd.

decernendi. Alii *decertandi.* Conf. Burm. ad Svet. Ner. 27.

scessisse existimabat: postea per exploratores certior factus, postero die castra movit, breviore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompeii procul cerneretur, atque ibi castra posuit.

42. Pompeius, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui adpellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar, longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae caussa Q. Tullium et L. Canuleium Legatos misit: quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit, vecturasque frumenti finitumis civitatibus descripsit; item Lisso Parthinisque et omnibus castellis, quod esset frumenti, conquiri iussit. Id erat perexiguum, quum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa ac plerumque frumento utuntur inportato: tum quod Pompeius haec providerat et superioribus

Dyrrhachium venit. Clarkius ad D. ex MS. Norvic.

Q. Tullium. Hoc nomen edd. vulgg. omiserant. Exstat in Leid. primo, qui est optimus, ut in ceteris codd. aperta sunt vestigia duorum nominum, ut *Q. Titium, Quintillium, Q. Tillium.* Sed ita etiam *Legatos* scribendum erit. *M.* Omnino; ceterum ut hic *Tulliam* praetulit Oud. sic contra ad Suet. Caes. c. 82. mavult *Tillium* vel *Tilium.* Codd. variant.

inportato. Malit Oudend. et heic *inportatitio.* ut Af. 20. Cf. et G. 4, 2.

diebus praedae loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effosisque eorum domibus, per equites comportarat.

43. Quibus rebus cognitis, Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi colles: hos primum praesidiis tenuit castellaque ibi communiit. Inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompeium instituit: haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui subportare posset; simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret; quum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

44. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem adparatum belli, tela, arma, tormenta, ibi coulocaverat, frumentumque exercitui navibus subportabat; neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet, quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut, extremam rationem belli sequens, quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones praesidiis teneret, Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret: id quod accidit. Castellis enim quatuor et viginti effectis, quin-

castella ibi communiit. De castellis v. de B. G. 7, 69. *M.*
niti videbatur. Alii *uti.* male.

id quod accidit. Vulgo *idque.* Sed codd. Norvic. et Petav. *id quod.* sic saepe noster. V. et H. 8.

decim milia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim iumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani et nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae quum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum atque omnes fere milites aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

45. In occupandis praesidiis magna vi uterque

circuitu. Alii *in circuitu.*

intra eum locum. Sic codd. Scal. et recentiores *inter.*

qui perpet. munit. Pronomen *qui* contra omnes codd. intrusum est ab editoribus quibusdam *M.*

habebant. Et hoc est ab editoribus: in codd. et edd. antt. omnibus legitur *videbant.* Tota haec particula est corrupta: si quid tentare licet, legerim: *Atque ut nostri perpetuas mun. habebant, perd. — castella, quia, ne quo — — timebant.* Marclandus in Explic. vett. auctt. p. 272 hanc lectionem proponit: *Atque ut nostris perpetuae munitiones fiebant, perductae — —.* Deinde delet verbum *timebant. M.* Tò *videbant* codd. Scaliger e cod. Hotomanni mutavit in *habebant.* Oud. cum Faërno suspicatur leg. *iungebant* vel *agebant*, omissis *qui* et in fine *timebant.* Marcl. id *videbant* putabat ortum ex *fiebant.* Inde eius coniectura emendationis.

Quae quum (an, *dum?*) *erant loca* —. *M.* Bentleius *Quaecumque.*

totis copiis. Sic et Al. 76.

coactis. Vulgo, *subcoactis*; quidam *subactis.* Sic ergo error natus est: non intellexerunt *coactum*, inde fecerunt *subactum*, ex hoc rursus *subcoactum.* vid. Ind. *M.* Bene Cellarius adfert ex Ulpiano ff. L. 25. de auro, argento etc. *coactilia*, Germ. *gewalkt*, Gall. *foulé.* Grut. Thes. Inscr. p. 648, 3. et 4. *lanarium coactorem* et *coactiliarium* exhibet.

praesidiis, locis, ubi praesidia conlocarentur. *M.* Sic et G. 6, 33, 34. Liv. 21, 57.

nitebatur; Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret, Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam caussam proelia fiebant. In his quum legio Caesaris nona praesidium quoddam occupavisset et munire coepisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit nostrosque opere prohibere coepit: et, quum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumiectis, postea levis armaturae magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediebat: neque erat facile nostris, uno tempore propugnare et munire. Caesar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit et loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse, *non recusare se, quin nullius usus Imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae.*

46. Caesar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci iussit locumque in omnes partes quam maxime impediri; ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci iussit.

nitebatur. Sic Voss. e codd. Vulgo *utebatur.* ut G. 4, 24. et paullo ante c. 43.

recipere se iussit. In optimis MSS. est *iussit*; vulgo *statuit.* Sed Caesar non statuit, se recipere. *M.* Primus hoc vidit Davisius.

tectis (pluteo et vinea) *militibus,* qui fossam ducebant. *M.*

His rebus completis. Marclandus in Explic. vett. auctt. p. 273 mallit *confectis*, quem sequor. *M.*

legiones reduci. Iurinius mavult *legionem* scil. nonam, de qua c. 45.

Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt cratesque, pro munitione obiectas, propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, maiusque detrimentum caperetur, e medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus, tuba signum dari atque in hostes inpetum fieri iussit. Milites legionis nonae subito conspirati pila coniecerunt et, ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, praecipites Pompeianos egerunt et terga vertere coëgerunt: quibus ad recipiendum crates directae longuriique obiecti et institutae fossae magno inpedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, quinque omnino suorum amissis, quietissime se receperunt, paulloque citra eum locum morati, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

47. Erat nova et inusitata belli ratio, quum tot castellorum numero, tantoque spatio et tantis munitionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam, quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti, aut proelio superatos, aut aliqua obfensione permotos continuerunt, quum ipsi numero militum equitumque praestarent: caussa autem obsidionis haec fere

reiecti. Alii *deiecti.*

conspirati, (sic boni quidam codd.) in arctius spatium conlecti, ut cum serpens conligitur in spiram. Ergo omnino significat coartatos, condensatos. Reliquae lectiones aut sunt falsae, ut *conspicati*; aut interpretamenta, ut *complicati* et *constipati*. *M.* Proprie de serpente usurpat Victor de viris ill. cap. 22. Etymo utitur de re militari Ennius apud Festum: *spiras legionibus nexunt.* Probat vulg. *constipati* Bentl. et indignatur, Caesari e coeno Victoris lectionem putidam obtrudi. Contra sentit Gudius ad Phaedri fab. 1, 2.

clivum. Hoc a Manutio est. Faernus legebat *tumulum*, cum in MSS. omnibus et edd. primis sit *pilum*, sub quo aliud latere videtur. *Oud.*

citra eum locum. Alii *circa.*

morati. Adiecit Oud. e codd.

esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat; quum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae commeatum subportarent; neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumtis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis: sed tamen haec singulari patientia milites ferebant. Recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia maximum bellum confecisse: meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam maiorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum quum daretur, non legumina recusabant, pecus vero, cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

48. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod adpellatur chara, quod

neque ullus flare etc. Repetunt hoc Plut. in Pomp. c. 65. et in Caes. c. 39. item Appian. C. 2, 66.

haberent. Ipse. Marclandus p. 273. distinctionem hic tollit et mox legit *esset*. Ceterum vulgo legebatur *haberet*, ubi prius legi debebat *subportaret*.

in Hispania. Cf. 1, 48. *M.*

meminerant — discessisse. Haec manum interpolatoris prodere iudicat Bentleius.

ad Alesiam. B. G. 7, 68. sqq. *M.*

ad Avaricum. ibid. cap. 18. sqq. *M.*

se g. v. discessisse. Hoc se deletum cupit Davis. Sed similis repetitio occurrit et G. 1, 35.

illis. Alii *illi*.

pecus vero. in ed. R. Stephani legitur *panicum*, ut c. 2, 22.

qui fuerant cum Valerio. Qualisnam est haec descriptio? Quis inde intelligat, quinam hi homines fuerint? In bonis codd. legitur: *qui fuerant Valeribus*: unde adparet, verba conrupta esse. Qui vult, legat Vossium, operose docentem, quis ille Valerius fuerit. *M.* Putat, fuisse *L. Valerium Flaccum*, Asiae Mithridatico bello Praetorem, v. c. 53. a quo milites legionis XX victricis, quae cum ipso erat, *Valeriani* dicti. Cf. Dio 35, 14. et 36, 29. Is *Valerius* a Legato suo Fimbria a. v. 668. interfectus. v. Vell. 2, 24. Unde iidem milites a Plut. in vita Luculli c. 7. *Fimbriani* salutantur.

chara. Si de scriptura huius verbi satis constaret, (scribitur enim in codd. et antt. edd. *chara*, *chata*, *catha*, voluntque rursus

admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. Ex hoc effectos panes, quum in conloquiis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem eorum minuerent.

49. Iamque frumenta maturescere incipiebant atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebraeque voces militum in vigiliis conloquiisque audiebantur, *prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros.* Libenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua vero iumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona, quum angustiis loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquae summa inopia adfectos: omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare

alii legi *carus*, alii *chera*) fortasse posset aliquid reperiri; etsi nihil difficilius definitu est illis plantarum nominibus, quae in veterum scriptis occurruut. Nunc, cum ne de nomine quidem constet, quis ausit rem definire? Plerique petunt aliquid adiumenti e loco Pliniano (H. N. 19, 8, 41 extr.), ubi Caesaris milites apud Dyrrhachium *lapsana* vixisse dicuntur, quam plantam hodiernm botanici describunt, eorumque nonnulli vertunt *wilder Kohl.* Sed monent etiam, caules quidem eius et folia victui inservire, non antem (quae est Harduini ad Plinium sententia) eam inde parari posse massam, quae in panes formetur. Ac fortasse quidem dicat aliquis, utcumque inde formatos esse quosdam panes ab his, qui summa inopia premerentur; sed et Harduinus nihil a vero abhorrens censuit, quum dixit, milites Caesaris, praeter Lapsanam, illo tempore etiam alia radice ad panificium usos esse, quae radix in Caesaris libris scribatur *chara.* Si ergo *chara* est aliud quid, quam *lapsana*; aut saltem esse potest: non licet e loco Plinii locum Caesaris secure interpretari, eritque agnoscendum, non constare nobis de hac radice. *M.* Rei meminere Sveton. c. 68. et Appian. C. 2, 61. ubi loco radicis ponunt herbam. Plut. in Caes. c. 39. radicem vocat. Plura de hac *chara* dabit Mantissa nostra observationum.

adm. lacte. Alii *lacti*, consuetum magis.

Libenter. Vulgo *frequenter* contra codd. *M.*

tolerari. v. Ind. — Inopiam hanc Lucanus (6, 80 sqq.) bene descripsit. *M.* Praemissum *vix* deficit in codd. et edd. vett.

ex multitud. Vulgo *et* inepte. Emendavit Davis. e codd. Cf. Gronov. Obs. 4, 17.

adfectos. Hoc habent codd. plurimi; quidam *adficeret.* Male deleri vocem iubent Ciacc. et Scaliger.

pertinebant, Caesar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa et ad specus angustiae vallium, has sublicis in terram demissis praesepserat terramque adgesserat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria et puteos fodere cogebantur: atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam praesidiis âberant longius et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae copia utebatur; tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus maioremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

50. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animum advertissent ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentiò adgressi universas, intra multitudinem sagittas coniiciebant et se confestim ad

angustiae vallium ad specus, i. e. *ang. vall.* quae poterant esse loco *specuum*, habere usum et vim specuum. Specus autem in l. de B. Alex. cap. 5 et 6 sunt meatus subterranei, canales. Cf. Liv. 10, 10. Fortasse ergo hoc dicit, angustam vallem fuisse veluti meatum s. canalem, per quem aut sponte proflueret aqua e montibus in vallem delata; aut, arte adiuta fossisque ductis, derivari posset. Et ut in altero loco specus intersepiuntur, ita h. l. praesepiuntur, obstruuntur, ne aqua profluat. Putabam etiam, specum fortasse cisternam s. lacum significare posse, ideoque aquas in vallibus, uti in cisternis, conlectas et praeseptas esse. Sed neque exempla alterius significatus habeo, neque sustineo rem definire. *M.*

praesidiis, locis, ubi praesidia erant, ut c. 45. *M.*

quibus quot. mel. temp. succedere (an, *accedere?*) — *videbant* (Caesariani). Nempe accedebat tempus messis. *M.* In codd. *subterere.* Unde Oud. suspicatur leg. *succurrere.* Bentl. *subire.*

In novo genere belli. Conf. cap. 47. *M.*

nocte excubare. Hoc e consuetudine perpetua nolum fuisse monet Iurinius et legi vult *ubi nocte — excubarent.*

adgressi universas. Sic codd. boni et edd. vetl. unde Davis. coniicit *egressi.* Alii habent *adversi*, quod recepit Scaliger. In aliis est *universum.*

intra multitud. Alii *inter.* Hotom. *in.* Iurinius ita: *silent. egressi adversus ignes intra munitionem sag. conii.*

suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, alio excubarent. ***

51. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus duabus, cuius adventu facile sunt repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut inpetum nostrorum tulerunt; primisque deiectis, reliqui se verterunt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cuius consilium reprehendendum non videtur; aliae enim sunt Legati partes, aliae Imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Caesare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque proelio decertare voluit, quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum ne Imperatorias sibi partes sumsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem adferebat. Nam, ex iniquo

alio excubarent. Haec verba absunt ab omnibus codd. et edd. antt. Et adparet, cum e serie rerum, tum ex aliis scriptoribus, ut Appiano Civ. 2, 60. p. 465. Dione Cass. 41, 50. Plutarcho Caes. cap. 39. quaedam hic deesse. *M.* Desideratur sane, quo abierit Caesar et initium inruptionis Pompeianorum. Uncis inclusa addidisse Aldus videtur.

aux. cohorti venit. De hac cohorte vid. Sveton. Iul. 68. *Denique, una sextae legionis cohors. M.*

At plerique — finiri. Hanc totam particulam puto esse additamentum, e margine receptum. Nam partim syntaxis horum verborum non cohaeret cum iis quae sequuntur; partim aliquis hoc in margine mouuit, etsi Caesar consilium hoc probet, plerosque tamen illud reprehendere. *M.*

aliae Imp. Sic e codice Norvic. Davisius. Vulgo *atque.*

omnia. Abest a variis codd.

consulere (accommodate) *ad summam rerum. M.* consulere rebus secundum *περιστάσεις.*

quae res tamen. Non inutile est *tamen*, ut quidam monuerunt: nostri vertunt h. l. *gleichwohl.* Habent autem codd. fere omnes: *Res recipit casum* (adversum) i. e. potest infeliciter cedere, habet exitum ambiguum. *M.* Clarkius credit leg. *tum*, quod compendio scriptum fuerit *tn.* Placet et Oud.

progressi loco, in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis; spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant. Ita, necessario atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quemdam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum communiit omnesque ibi copias continuit.

52. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est: nam plura castella Pompeius pariter, distinendae manus caussa, tentaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus inpetum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani, munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

53. Ita uno die sex proeliis factis, tribus ad Dyrrhachium, tribus ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum milium numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos Centu-

duxerant. Sic Codd. Alii *deduxerant.*

tormentum missum. vid. Ind. *M.* Idem esse vulunt, quod 8, 14. *tormento missa tela.* Quidam nostro loco legunt *telum tormento missum*, quod librariorum manum prodit. Ceterum *tormentum* pro telu graviore accipitur. V. G. 4, 25. C. 2, 14. Al. 19. Stat. Theb. 9, 146. Curt. 4, 2, 9. Eodem sensu et *balista* legitur apud Plaut. Trin. 3, 2, 43. et de b. Hisp. 13. Conf. et Nonius 18, 22.

communiit. Alii *communit.*

ad Dyrrhachium — ad munitiones. Caesar a castellis (munitionibus) progressus ipsam urbem Dyrrhachium obpugnavit, ubi propemodum periit: Pompeius interea in castellis eius magnam stragem edidit. Sic eodem tempore ac die et ad muros Dyrrhachii et ad castra Caesaris pugnatum est. vid. Appian. et Dio Cass. d. l. *M.*

ad duorum mil. (multitudinem s. summam) *numero.* Sed plerique MSS. habent, *ad duo milia numero. M.* Sic et Hirtius b. Af. 78. *ad quatuor milia numero.* Sed Sisenna apud Nonium de honeste dictis: *ad binum millium numero.*

evocatos. Post hoc verbum edd. addunt *et manipulares.* Sed Caesar

rionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus, L. filius, eius, qui Praetor Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius viginti omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur: quatuorque ex una cohorte Centuriones oculos amiserunt. Et, quum laboris sui periculique testimonium adferre vellent, milia sagittarum circiter triginta, in castellum coniecta, Caesari remuneraverunt: scutoque ad eum relato Scaevae Centurionis, inventa sunt in eo foramina CXX. Quem Caesar, ut erat de se meritus et de Republica, donatum milibus ducentis aeris, ab octavis ordinibus ad primum pilum se transducere pronunciavit: eius enim opera castellum magna ex parte conservatum

vult monere, qui in omni illo numero fuerint memorabiles. Ergo non manipulares, h. e. gregarios quosvis milites, addere poluit. *M.*

Val. Flaccus. Vossio est ille, de quo cap. 48. quem Appian. Mithr. c. 51. et C. 1, 75. Consulis Cinnae collegam dicit. Glandorp. et Hotom. eum esse putant, quem Cicero defendit.

milia circiter XXX. Ita sine dubio quoque legendum apud Sveton. c. 68, ubi vulgo legitur *CXXX milia.* Contra ex Svetonio emendandum esse Caesarem indicabat Ursinus.

renumeraverunt. Alii *remuneraverunt*, *renunciaverunt.* Cf. N. Heins. Advers. 1, 11.

Scaevae. Huius fortitudinem Lucanus 6, 144 sqq. non sine vi poëtica descripsit. Conf. Sveton. Iul. 68. Numerus CCXXX (qui vulgo hic legitur) fidem excedit, et habent quidam libri CXX, ut Cellarius quoque edidit ex Sveton. d. l. et Valer. Max. 3, 2. Nihil ergo certi dici potest. *M.* Sed sana ratio suadet, praeferendam lectionem codd. Pal. Bong. et Leid. qui minorem numerum habent. Quid quod et Plut. Caes. c. 16. habeat *CXXX*, non *ducenta.* Sequor ergo Cellarium. Cf. et Duker. ad Flor. 4, 2, 41.

aeris in uno cod. Bongars. est; in ceteris pro eo legitur *atque*, in Ursiniano ne hoc quidem. In illo igitur *atque* vitium est, et post *ducentis milibus* intelligetur *sestertiûm. M.* Marclandus p. c. expungit *aeris* et *τὸ atque* accipit pro *statim.* Respice ad C. 1, 42.

primipilum. Sic quidem codices; sed malunt Manntius, Cellarius, Clarkius, *primum pilum*, quia *primus pilus* est primus ordo, ad quem Scaeva ab octavo promotus est; *primipilus* vero (si modo verbum hoc probum est: vid. Ind. in *pilus*) est Centurio ipse primi pili. *M.* Absque codice, quem Manutius inspexit, si foret, non auderem sequi Cellarium; sed ista auctoritale salva res est. Conf. Lips. Milit. Rom. 2, 8. et Manut. Quaes. per epist. 2, 3.

esse constabat: cohortemque postea duplici stipendio frumentove et speciariis militaribusque donis amplissime donavit.

54. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit et, in altitudinem pedum quindecim effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et, quinque intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, obstructis omnibus castrorum portis et ad inpediendum obiectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

55. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium

speciariis. Cum in iure vinum, oleum, triticum et alia, species dicantur: putarunt, esse *speciaria dona*, quae constant huiusmodi speciebus. Addi poterat Vegetius de re mil. 3, 8, ubi dicitur *subvectio frumenti ceterarumque specierum.* Sed non videtur Caesaris aetate haec significatio usitata fuisse, multo minus forma adiectivi *speciarius.* Ac legitur quidem in MSS. Oudendorpii *frumentove speciariis militaribusque d.* Quia vero in quibusdam *frumento vespe ciariis* repertum est, rursus *que* post *militaribus* omittitur, item *et* ante *speciariis* additur: audiendus videtur Vossius, qui emendavit, *frumento, veste, et aliis militaribus donis*: quae quidem emendatio, ut simplicissima, Clarkio, Cellario, Oudendorpio aliisque se probavit, etsi et aliae quaedam coniecturae propositae sunt, in his Victorii (Var. lect. 1, 23), cui placebat: *frumento, veste, diariis, milit.* — cum Cic. ad Attic. 8, 14 dixerit, *Caesarem milites diariis incitasse.* Sunt autem *diaria*, vel victus, vel praemium, in dies singulos datum aut promissum. *M.* Cuiacius dabat *veste, cibariis* etc. Ant. Augustinus *veste, pecunia aliisque.* Optima est Vossii emendatio. De *veste* et alibi. vid. Valer. Max. 5, 1. Primae opinioni de *speciariis donis* favet Casellius Var. 2, 15. in Gruter. Lamp. t. 3. Cum Vossio facit Iurinius.

exstruxit et. Sana haec non videntur. Iurinius istud. *et* tollit. tum legit *His effectis op.* et pro *eam* dat *etiam.* Tandem delet *alteram.*

exstructis — portis. Leg. *obstructis*, ut cod. Leid. primus, qui est bonus, et quaedam edd. habent, et multi monuerunt. *M.* Restitui, quod Morus optabat.

et ad inped. obiectis. Deest aliquid. Ergo cum Clarkio legerim, *et cratibus ad inped. obi.* Marclandus in Explicat. vett. auctt. p. 273 hanc particulam sic legi vult. *ericiis omnibus c. p. ad inp. obiectis.* De ericio vid. c. 67. Sed verbum *obstructis* per cod. Leid. satis certum est. *M.* Ingeniosam coniecturam Marclandi secutus est Hausius in versione Germ. Coniunctio *et* a codd. Bongarsii et Vossii, item ab edd. vett. abest. *Obstructis* non placet Oudendorpio, quia mox dicitur Pompeius *eduxisse exercitum.* Sed, si obstruxit, ad tempus id fecit, forsan et *ut* consilium exeundi celaret hostem. Oud. volebat *destructis*, sensu, ut putat, clarissimo.

Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis, tentandam sibi Achaiam ac paullo longius progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Fusium Kalenum misit et Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam, missus a Pompeio, obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaia Fusium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

56. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompeii legiones subiiceret: tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompeius autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret; omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis protegi posset.

57. Haec quum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Cae-

ut demonstravimus. c. 34. Adiigit Dio Cass. 41, 51. *M.*

et Q. Sabinum. Pro *et* Gland. et Lips. statuunt leg. *eique.*

cum cohortibus. Videtur Glareano numerus cohortium excidisse.

urbes. Male omisit Scalig. invitis codd.

Achaia. Peloponneso.

amicitia. Sic codd. et edd. vett. pro *per amicitiam.* Scalig. dedit *amicitiae*, quia sequatur *Caesaris*; rectius *Caesari* legitur, iudice Hotomanno.

tormentumve, Respice ad c. 51. Alii legunt *tormentove.*

omnis quidem. Sic Oud. e codd. i. e. *at vero omnis.* Vulgo *omnisque.*

abiectis. Alii *adiectis.* minus bene. Nec *adactis* probo, quod placebat Iurinio. Conf. Oud. ad Svet. Ner. c. 34.

Scipionem. vid. c. 36. *M.*

sar, mittit ad eum A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem, ab illo transditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum, quorum haec erat summa: *sese omnia de pace expertum: nihil adhuc arbitrari factum vitio eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non obportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quae probasset, exponere, sed etiam magna ex parte compellere atque errantem regere posset: praeesse autem suo nomine exercitui, ut praeter auctoritatem, vires quoque ad coërcendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos.* Haec ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad conloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus: infectaque re sese ad Caesarem recepit.

58. Caesar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit, castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursus eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa

A. Clodium. Sic Marcland. p. 274. Cf. c. 90.

vererentur. Bentleius id vitio verti non potuisse monet et legi iubet *viderentur.* Mihi nil mutandum videtur.

praeest suo nomine exercitui, qui ipse est Imperator, nec sub Imperatore bellum gerit. Erat autem Scipio Proconsul Syriae. Cf. c. 31. *M.*

admittitur; haec distinctio minor bene se habet.

Favonius. Conf. c. 36. *M.*

angustos demonstravimus. Ubi? Haesit etiam Ciacconius et Marclandus in Explicat. vett. auctt. p. 274. *M.* De uno saltem sermo est c. 41.

inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis et teneris arundinum radicibus contusis, equos alerent: frumenta enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumserant et cogebantur, Corcyra atque Acarnania, longo interiecto navigationis spatio, pabulum subportare: quoque erat eius rei minor copia, hordeo adaugere atque his rationibus equitatum tolerare. Sed, postquam non modo hordeum pabulumque omnibus locis herbaeque desectae, sed etiam frondes ex arboribus deficiebant, conruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

59. Erant apud Caesarem ex equitum numero Allobroges duo fratres, Roscillus et Aegus, Adbucilli filii, qui Principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His domi ob has caussas amplissimos Magistratus mandaverat atque eos extra ordinem in Senatum legendos curaverat, agrosque in Gallia, ex hostibus captos praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat locupletesque ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed freti amicitia Caesaris, et stulta ac barbara adrogantia elati, despiciebant suos stipendiumque equitum fraudabant et praedam

Acarnania. Marclandus l. c. legit *Candavia*, quia *Acarnania* erat in Caesaris potestate; *Candavia* contra sub Pompeio. V. c. 11 et 79. Conf. Cic. ad Att. 3, 7. et Wessel. ad Itiner. Herios. p. 607.

fructus — deficiebant. Quaedam edd. *frons deficiebat* e coniectura. *M.* Hoc recepit Davisius. Clarkius cum Faerno *frondes — deficiebant.* recte, puto, etsi codd. et edd. vett. obstent. Quid enim *fructus* ad *equos?* quos mox foliis arborum ali dixerat. Istud *frons* forsan ex antiquo *fruns* ortum suspicatur Oud. quod idem etiam visum Vossio de analog. 1, 33.

in civitate. Alii *in civitatem.*

fraudabant. Sic apud Livium 4, 12. codd. quidam *fraudando par-*

omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi Caesarem adierunt palamque de eorum iniuriis sunt questi; et ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

60. Caesar neque tempus illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui equites haberent; monuitque, ut ex sua amicitia omnia exspectarent et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen haec res illis obfensionem et contemtionem ad omnes adtulit: idque ita esse quum ex aliorum obiectationibus, tum etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia intellegebant. Quo pudore adducti et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a nobis et novam tentare fortunam novasque experiri amicitias constituerunt: et cum paucis conlocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt, Praefectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satis-

tem diuturni cibi. Alii forsan rectius *stipendio equites fraudabant.*

Quibus illi rebus —. Deleverim *illi. M.*

ut ex sua (Caesaris) *amic. omn. exsp.* ut a Caesare amicissimo omnia exspectarent, neque ipsi fraudibus et artibus malis crescere studerent. Sic *ex praeteritis* Caesaris *officiis reliqua sperant*, cum sperant, et in posterum talia officia ipsis Caesarem praestiturum, qualia praestiterit superiori tempore. Haec quomodo nonnullis videri potuerint corrupta, non assequor. *M.* Scal. perperam *reliqua sperarent* uncis inclusit. Male etiam hic Davis. et Clarkius sese torquent.

proinde ac suis. Sic boni codd. Alii *perinde.* V. not. ad c. 1. *Tuis* Scal. omisit invitis codd. et edd. vett.

facere et fraudata restituere vellent, multis coëmtis equis, ad Pompeium transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

61. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis iumentis venerant, virique fortes habebantur et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit atque ostentavit: nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium transierat, quum paene quotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur; temporibusque rerum et spatiis locorum et custodiarum viribus ac diligentia animadversa, prout cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerant.

62. Quibus ille cognitis, eruptionisque iam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta

omnia sua — circumduxit. Intrusere hic quidam *per* invitis codd. et edd. vett. Frontin. 3, 15, 5. *horrea circumduxerunt captivos.*

vulgo (sine discrimine) *universi.* Non debebat illud *vulgo* a quibusdam deleri, aut alterum *universi.* vid. Ernest. Clau. Cic. *M.* Ita Plaut. Trin. 4, 3, 39. *omnibus universus.* pleonasmus. Sic et ib. 1, 2, 134. *gregem universum totum.* et Terent. And. 2; 2, 10. *hercle certe.*

cognitis omnibus rebus, cum scirent, quidquid in Caesaris castris fieret. *M.*

temporibus rerum animadversis, quo tempore quidque fieri in castris Caesaris soleret. *M.* Obportunitatibus.

varia diligentia. Haec lectio in quibusdam codd. exstat, et e ceterorum vestigiis eruta est, ubi *viria, vera, viribus ac dil.* ocurrit. *M.* Recepit hoc posterius Cellarius. itemque Clarkius et Wailly. mihi quoque praeplacet, quod manifesto in cod. Petaviano exstabat.

detulerant. Sic codd. Vulgo *detulerunt.*

galeis milites ex viminibus facere atque aggerem comportare iubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias inponit et de media nocte cohortes sexaginta, ex maximis castris praesidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare longissimeque a maximis castris Caesaris aberant. Eodem naves, quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum Quaestorem cum legione nona positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem submiserat.

63. Erat eo loco fossa pedum quindecim et vallus contra hostem in altitudinem pedum decem, tantumdemque eius valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum sexcentorum, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paullo munitione: hoc enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo et continens omnium dierum labor, quod milia passuum in circuitu septemdecim munitiones erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum per-

pertinebant — aberant. Iurinius malit *pertinebat — aberat.*

vallus h. l. idem quod *vallum.* vid. Iud. *M.* Sic et Tibullus Eleg. 1, 11, 9. *non arces, non vallus erat.* et Hirtius Al. 2. *triplicem vallum obduxerat. Erat exstructus saxo.*

septemdecim. Alii *octodecim.*

munitiones erat complex. Leg.

fecerat. Quae res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas perfugas, magnumque nostris adtulit incommodum. Nam, ut ad mare nostrae cohortes nonae legionis excubaverant, accessere subito prima luce Pompeiani exercitus, novusque eorum adventus exstitit; simul ex navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela iaciebant fossaeque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis cuiusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta galeis inposita defendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri premerentur atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat,* per mare navibus expositi in adversos nostros inpetum fecerunt atque ex utraque munitione deiectos terga vertere coëgerunt.

64. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit: quae ex castris fugientes conspicatae, neque illos suo adventu

munitione, ut Clarkius monuit. *M.* Si retineas vulg. subaudies *per milia passuum*. Oudendorpio suspecta est vox *munitiones*. Clarkium sequitur Iurinius.

excubaverant. Sic boni codd.

exercitus. Hanc vocem uncis inclusit Scalig. sequentia verba *novusque eorum* absunt a variis codd. nec adparet, quid sibi heic velit *novus*. Oud. suspicatur leg. *exercitusque inopinus adv. exstitit*. Bentleius *Pompeiani atque ex inopinato eorum adv.*

simul. Alii *simulque navibus*.

in exteriorem. Codd. quidem et edd. velt. *in interiorem*. unde Faërnus fecit *in anteriorem*, quod vulgo receptum. Id reiicit Cellarius in curis post. p. 175. et e cod. Ciacc. dat *exteriorem*. firmant id codd. alii. V. Oud. et cf. Gronov. Observ. 3, 18.

legionarii (Pompeii) *terrebant defensores* (Caesarianos). Sic cepit Clarkius. *M.* Et sane ratio docet. opponuntur *legionarii* levis armaturae militibus. V. c. 62.

in adversos. Alii *in aversos*, quod recepit Oud.

cohortes. Iurinius addi iubet *tres*. non video unde desumat.

confirmare potuerunt, neque ipsae hostium inpetum tulerunt. Itaque, quodcumque addebatur subsidio, id, conruptum timore fugientium, terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus inpediebatur. In eo proelio, quum gravi vulnere esset adfectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, *hanc ego*, inquit, *et vivus multos per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum referte.* Hoc casu aquila conservatur, omnibus primae cohortis Centurionibus interfectis, praeter Principem priorem.

65. Iamque Pompeiani, magna caede nostrorum, castris Marcellini adpropinquabant, non mediocri terrore inlato reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nunciata, cum cohortibus duodecim descendens ex loco superiore cernebatur. Cuius adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore conligerent. Neque multo post Caesar, significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, quum animadvertisset, Pompeium extra munitiones egressum, castra secundum mare,

a viribus deficeretur. Vulgo *viribus deficeret.* Scal. *viribus deficeretur.* Praepositionem addunt boni codd. recepit iam Cellarius, quem sequutus Oud.

dedecus admittatur. Vossius suspicatur leg. *decus amittatur.* Id habet cod. Norvic. sed vulgatum reliqui codd. et edd. vett. De eo dedecore et delicto vid. Lips. de mil. Rom.

Princeps prior e sententia Lipsii de mil. Rom. 2, 8. est Centurio prioris centuriae s. ordinis principum. Cellarius amandavit lectores ad Liv. 42, 34. Veget. 2, 8. De principibus in legione v. Polyb. 6, 19 sqq. Liv. 8, 8. *M.*

castra sec. mare. Deesse hic vet-

ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, iuxta Pompeium munire iussit.

66. Qua perfecta munitione, animadversum est ab speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam et in vetera castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, nona Caesaris legio quum se obiecisset Pompeianis copiis atque opera, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quamdam contingebant, neque longius a mari passibus quadringentis aberant. Post, mutato consilio quibusdam de caussis, Caesar paullo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus eadem haec Pompeius occupaverat et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, maiorem adiecerat munitionem. Ita minora castra, inclusa maioribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus quadringentos, quo liberius ac sine periculo milites aquarentur: sed is quoque, mutato consilio quibusdam de caussis, quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra: munitiones quidem integrae omnes erant.

67. Eo signo legionis inlato, speculatores Caesari

bum patet. Iurinius supplet *posuisse*, forsan elapsum ob sequens *posset*.

cohortes — videretur, i. e. quasdam cohortes, et quidem id cohortium, quod — — sive, tantum cohortium, quantum videretur instar legionis. *M.*

ut demonstravimus. cap. 45. 46.

Opera e codd. Oudendorpius recepit, cum antea *opere* legeretur, et propterea locus quibusdam interpretibus mutilus visus esset. *M.* Consentiunt edd. vett. Iurinius vult *easque opere — circummuniret.*

Eo (in vetera castra: c. 66) *signo leg. inl.* Sic iam Rhellicanus interpretatus est. *M.* Similis constructio G. 7, 4. ubi vid. Oud.

renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeii castris circiter passus quingentos. Hanc legionem sperans Caesar se obprimere posse, et cupiens eius diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes duas, quae speciem munitionis praeberent: ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero tres et triginta, in quibus erat legio nona, multis amissis Centurionibus, deminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompeius sentire posset: et, tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter adgressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat obiectus portis ericius. Hic paullisper est pugnatum, quum inrupere nostri conarentur, illi castra defenderent, fortissime T. Pulcione, cuius opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo in maiora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum maioribus castris, inruperunt et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

68. Sed fortuna, quae plurimum potest, quum

ericius, transversariae ad portas trabes, aculeis confixae, eaeque versatiles. *Lipsius* (Poliorc. 5, 4). Conf. Sallustii ed. Haverc. T. 2. p. 83. et ed. Cort. p. 979. *M.* Ita vocatus a bestiolae ita dictae aculeis. Nonius 18, 16. e Sallustio: *axibus eminebant in modum ericii militaris veruta binum pedum.* ubi *veruta* sunt tela brevia, a veru similitudine. Cf. Turneb. Adv. 4, 8.

demonstravimus. Non hanc ipsam rem narravit; sed aliquid, quod ad hanc rem pertinet, c. 4 adspersit. Cf. dicta ad c. 4 de Antonianis militibus. Ergo plerique interpretes existimant, aliquam libri secundi partem intercidisse. *M.* V. not. ad initium libri secundi.

e loco. Sic boni codd. Alii *eo loco.*

castellum. Cf. c. 66. *M.*

et, quod eo pulsa. Alii *et quo pulsa.* unde Vossius *quo pulsa.*

in reliquis rebus, tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit: ut tum accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornu cohortes, ignorantia loci, sunt secutae, quum portam quaererent castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animadversum, coniunctam esse flumini; protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

69. Interim Pompeius, hac satis longa interiecta mora et re nunciata, quintam legionem, ab opere deductam, subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus eius nostris equitibus adpropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab decumana porta resistere conabatur atque ultro in nostros inpetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem obprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, decem pedum munitionis se in fossas praecipitabant: primisque

pertinere. Vulgo *pertingere*. Post *munitionem* edd. vett. addunt *enim*.

sunt secutae, venerunt eo, delatae sunt eo. *M.*

Quod quum esset. Redundat *quod*, aut potius nectit cum superioribus sequentia, ut *quod si*, *quod nisi*, *quod ubi*: etsi *quod* verti non necesse est. Cf. Ind. *M.*

protinus. Leg. *prorutis*, iudice Ciacconio, probantibus Oud. et Clarkio. In edd. est *protinus*, vel *positis*, vel *prout iis*, sine sensu. *M.*

adscendebat. Iurinius *adscenderat*. V. cap. praeced. Sed vulgatum probum videtur.

ex parte, qua pror. Leg. cum Faërno: *ea parte, qua perruperat* sc. munitionem. Sed et *proruerat* eodem sensu dictum servari poterit. *M.* Sic Davis. Sed Iurinius *qua proruerat* munitio, cohortibus equitibusque eam transcendentibus.

obpressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, quum Caesar signa fugientium manu prehenderet et consistere iuberet, alii dimissis equis eumdem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

70. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius insidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant eius, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus adpropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque eius, angustis portis atque his a Caesaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim, a castris ad flumen perductae, expugnatis iam castris Pompeii, prope iam expeditam Caesaris victoriam interpellaverunt: eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem adtulit.

71. Duobus his unius diei proeliis Caesar deside-

receptu sibi. Alii *receptui*, sed male monente Vossio. *M.* Sic in antiquo cod. reperit Manutius; alius et edd. vett. *recessu*.

dimissis equis. Leg. *admissis*, ut Faernus, Ciacconius, Hotomannus viderunt. *M.*

omnino. Manutius coniicit *omnium*.

eius, qui. Hic male antehac interpungebatur.

angustiis, portisque a C. m. occupatis. In plerisque codd. est: *angustis portis atque his a C. m. occ.* quam esse puto lectionem veram. *M.* Restitui merebatur. Dedi.

prope iam expeditam. Omnino ita scribendum pro *propriam et expeditam*. Davisius. Recepi cum Oud. simile v. c. 73.

Duobus his — — Centuriones XXXII. Haec in codd. ita sunt turbata, diversitate constructionis, discrepantia nominum, additis aut mutatis numeris, ut de vera le-

ravit milites DCCCCLX et notos equites Rom. Felginatem Tuticanum Gallum, Senatoris filium; C. Felginatem Placentia; A. Granium Puteolis; M. Sacrativirum Capua; Tribunos militum et Centuriones XXXII. Sed horum omnium pars magna, in fossis munitionibusque et fluminis ripis obpressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria XXXII amissa. Pompeius eo proelio Imperator est adpellatus. Hoc nomen obtinuit atque ita se postea salutari passus est; sed neque in litteris, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit. At Labienus, quum ab eo inpetravisset, ut sibi captivos transdi iuberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, caussa, quo maior perfugae fides haberetur, commilitones adpellans et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interficit.

72. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse iam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, praeoccupatis castris, et ancipitem ter-

ctione omnino desperandum sit. *M.*

Milites DCCCCLX. Plut. in Pomp. 65. ponit *MM.* Orosius 5, 15. *MMMM.* Alii *Caesaris recepti sunt milites — et noti.*

Equites Rom. Additur vulgo *CCCC*, item *CCC.*

Granium. Alii *Gravium.*

Centuriones XXXII. Orosius *XXII.*

terrore. Alii *in terrore.*

Imperator. Cf. ad 2, 26. *M.* Et Gronov. ad Liv. 3, 36.

sed neque in litteris. Alii *sed in litt. neque.* Cf. Voss. et Burm. ad Vell. 2, 45. Non probat Bentl.

laureae. In bello civili nolebat uti lauro, signo victoriae. Dio Cass. 41, 52. Litteras etiam victoris, praesertim quibus Senatui victoria nunciabatur, vulgo lauro ornatas fuisse, et hac de caussa laureatas dictas, satis notum est. *M. Fasces laureatos* videsis in Museo Veronensi Scip. Maffei p. CXVII.

perfugae. Labienus, deserto Caesare, transierat ad Pompeium. *M.* Rubenius El. 1, 35. perperam volebat *perfugio*; alii *perfugis.*

rorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partis exercitum, quum altera alteri auxilium ferre non posset, caussae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant, non ex concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibique ipsos multitudine atque angustiis maius adtulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe caussae vel falsae suspicionis, vel terroris repentini, vel obiectae religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa Ducis, vel Tribuni vitio, in exercitu esset obfensum: sed, proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam eius diei concelebrabant.

73. Caesar, ab superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et obpugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit hortatusque est, *ne ea, quae accidissent, graviter ferrent, neve his rebus terrerentur, multisque secundis proeliis unum adversum, et id mediocre, obponerent: habendam Fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis Ducibus, pacavissent; quod finitumas frumentariasque provincias in potestatem redegissent: denique recordari*

abscissum. Aiii *abscisum.*

altera alteri. Al. *alter alteri*, ut referatur ad exercitum.

non ex concursu acri facto. Nonne ex delendum? De effusa Pompeii gloriatione pauca apud Appian. 2, 63. p. 467. Plutarch. Pomp. c. 66. *M.*

Hispanias — Ducibus, tum, cum Hispaniae habebant Duces peritos, nominatim Afranium et Petreium. vid. l. 1. *M.*

frumentarias prov. Siciliam et Africam. *M.*

debere, qua felicitate inter medias hostium classes, obpletis non solum portibus, sed etiam litoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent secunda, Fortunam esse industria sublevandam: quod esset acceptum detrimenti, eius iuri potius, quam suae culpae, debere tribui: locum se aequum ad dimicandum dedisse, potitum esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes: sed, sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam Fortuna partam iam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio obferrent.

74. Hac habita concione, nonnullos signiferos ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor tantum-

felicitate. Sic codd. boni. In paucis et edd. vulgg. *facilitate. M.*

eius (Fortunae) *iuri*, quod Fortuna in omnes habet: est enim omnium domina. Mirae sunt h. l. varietates, ut *exercitus potius*, vel *cuivis potius*, vel *cuiusvis potius*. Sed *eius iuri potius* in duobus codd. reperitur: et quis non praeferat, si vel in uno exstet? *M.*

locum — aequum. Sic cod. Norvic. apud Davisium. Ceterae omnes lectiones, quantumvis antiquae, sunt falsae, ut *locum secum*, *locum securum*, *locum secundum*, unde Vossius et Ciacconius *locum se tutum*, Scaliger *locum se tum* coniecturis effecerant. Caesar hoc dicere vult, se non metuisse hostes, quoniam iis *in loco adeo aequo*, in quo fortasse vincere possent, nec Caesar a montibus aut fluminibus haberet aliquid praecipui adiumenti, decertandi facultatem dedisset, aut se iis ad proelium obtulisset. *M. Se aequum* ex ingenio iam dederant P. Victorius 30, 22. et Manutius. Contra Freinsh. ad Curt. 4, 14. malit *aptum*.

partam. Alii male *paratam*. Sic c. 70. *expeditam*.

interpellavisset. Scal. minus recte *interpellassent*.

verteret, versurum se esse, μεταβάλοιτο ἄν. Ceterum nullus quidem codex verba *quod si — verteret* sic exhibet, ut in textu leguntur: nam vel *si* abest, vel *ut* additur ante *detrimentum*, unde alius aliter correxit; recte tamen monuit Clarkius, lectionem hanc textus proxime ad codd. scripturam accedere viderique interea probandam. *M.* Leid. *verteretur.* eodem sensu. Edd. vett. *verterent — atque is, qui — timuisset — offerret.*

ad Gergoviam. de B. G. 7, 51 sqq. *M.*

ignominia notavit. Clementiae exemplum. Alias morte multabantur.

tantus incessit — dolor. Milites

que studium infamiae sarciendae, ut nemo aut Tribuni aut Centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviores inponeret labores simulque omnes arderent cupiditate pugnandi: quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco et rem proelio committendam existimarent. Contra ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, relictisque munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

75. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo et aegrorum habita ratione, inpedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit ac conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia, compluribus portis eductas, eodem itinere praemisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime eius profectio cognosceretur, conclamari

postularunt adeo a Caesare, ut decimus quisque ab eo puniretur. Appian. 2, 63. p. 467. Cf. Sveton. Iul. 68. *M.*

super. ord. nonnulli, quidam Legati, Tribuni militum, Centuriones; omnino, qui erant loco honestiore. Apud Appianum est, quosdam *amicos* eum cohortatos esse ad proelium. *M.*

relictisque — timebat. Haec absona esse, quis non videat? Si Caesar relinquit sua castra, non vexabitur inopia; adibit enim loca, in quibus est copia frumenti; et hoc deinde ita facit. Sin remanet in castris, in quibus vexatus est dudum inopia, vexabitur et porro. Ergo cum Vossio levissima mutatione legetur: *spatiumque — putabat, relictis munitionibus; et magnopere —. M.* Vossium sequendum puto, idque eo magis, quod codd. boni istud *que* non habent. Ciacconius coniiciebat *retentisque.* Et hoc sensu accipiendum τὸ *relictis* censet Oud. quod mihi duriusculum videtur.

quam serissime. Et haec lectio, recte, opinor, est ab editoribus effecta e scriptura codd. septem, in his bonorum, qui habent *quam suetissime*: in ceteris MSS. est *ne citissima eius pr.* quod interpretamento simile videtur, aut alii recensioni textus. Exemplum adverbii *serissime* e Plin. H. N. 15, 17 Cellarius protulit. *M.* Leid. sec. *ne citissime.* Ex glossa forsan.

conclamari vasa. vid. Ind. Et

iussit; statimque egressus et novissimum agmen consecutus celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito consilio eius, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere inpedito perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum; neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Ca sar. Sed, quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat inpeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar equites obposuit expeditosque antesignanos admiscuit quadringentos, qui tantum profecerunt, ut, equestri proelio commisso, pellerent omnes compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

hoc est illud militare institutum. *M.*

eadem (nunc quoque) *spectans*, quae semper solebat spectare. Conf. c. 85 init. Quod autem Caesar dicit, Pompeium sine mora secutum esse; contra ea Sveton. (Iul. cap. 36) et Dio Cassius (41, 52) narrant, Pompeium non secutum esse, ideoque ab ipso Caesare reprehensum: id e Plutarcho (Caes. cap. 39) diiudicari potest. Nempe Svetonius et Dio volunt, Pompeium, finito proelio, se in castra recepisse, nec *fugientibus ex acie* statim institisse; sed Caesar loquitur de his, quae die uno aut duobus post evenerunt, h. e. Pompeium Caesari alio *proficiscenti et castra moventi* institisse: quamquam non gnaviter institit. vid. c. 77. *M.* Alii *exspectans*. Cf. c. 85. et Hirtius b. Al. 1.

itinere inpedito. Sic Oud. e codd. Lovan. Vulgo *itinere inpeditos et*.

Genusum. Distinxi olim cum pluribus Genusum a Panyaso: iam, Caesaris itineribus ac castris accuratius inspectis, minus dubito, Panyasum et Genusum eumdem amnem esse, altero vocabulo fortassis corrupto. Idem Ciacconio et in schedis ad Livium (44, 30) Fulvio Ursino visum est. Prima castra fuerunt ad Apsum (cap. 13): altera ad Asparagium (c. 30. 41): tertia ad Dyrrhachium: unde pulsus Caesar, transducto Genusum exercitu, in veteribus suis castris contra Asparagium consedit; at Pompeius in suis ad Asparagium, tam propinquis Dyrrhachio, ut milites in priora castra recurrerent, sarcinas relictas repetituri. Vides sic, Genusum inter Dyrrhachium et Apsum esse, ubi et Panyasum Ptolemaeus posuit. *Cellar.* Sed in opere geographico T. I. 2, 13, 6. rursus distinguit Genusum a Panyaso: distinguit etiam Palmerius in Graec. aut. 1, 22. p. 133, et hoc videtur verum. Situs ergo fluminum deinceps est hic: Dyrrhachio venitur ad Panyasum, ab hoc ad Apsum, inde ad Genusum. *M.* D'Auvillius nil definit.

76. Confecto iusto itinere eius diei, quod proposuerat Caesar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit militesque omnes intra vallum castrorum continuit equitatumque, per caussam pabulandi emissum, confestim decumana porta in castra se recipere iussit. Simili ratione Pompeius, confecto eiusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit, eiusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique caussa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte inpedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum inpeditis, Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque eius diei itinere, octo milia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

iustum iter diei. Guischardus (Mémoires critiques et historiques T. 1. p. 102. (vel p. 42 ed. formae maioris) seqq.) refutat eos, qui e Vegetio (1, 9) concludunt, viginti milibus passuum, aut viginti quatuor milibus absolutam esse iustum diei iter. Ostendit igitur, iustam diei iter esse satis magnum viae spatium pro spatio diei, sive, ut verbis eius utar: *L'expression* iustum iter *nous dit simplement, que César fit une bonne journée, une bonne marche, sans y attacher l'idée de quelque distance.* Argumentis utitur cum aliis, tum hoc, quod ab eo loco, ubi Cesar confecto itinere iusto consedit, Pompeiani, in eodem loco versantes, tamen in vetera castra, *ut in vicina,* redierunt. Unde hic locus, ubi consederunt. a veteribus castris non viginti aut quatuor et viginti milia passuum abesse potuit. Mihi quidem etiam inde, quia additur, *quod iter proposuerat Caesar*, intelligi videtur, non fuisse finitum et certum viae spatium; sed in arbitrio Caesaris et temporum necessitate positum, quousque vellet deberetque Caesar illo die progredi. Omnem rem conficit numerus passuum, qui capite hoc extremo traditur. *M.*

in contubernio, in tentorio suo et contubernalium. *M.*

octo milia pass. Alii *octo milibus.*

procedit. Alii, in quibus Cellarius et Morus, *discedit.*

77. Postero die Caesar, similiter praemissis prima nocte inpedimentis, de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset inposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque inpeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora inlata, et reliquorum dierum frustra labore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet et praegressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi fecit atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

78. Caesari, ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque Domitio, ne adventu Pompeii praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret; si in Italiam transiret, coniuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; sin Apolloniam Oricumque obpugnare et se omni marituma ora excludere conaretur, obsesso tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, praemissis nunciis ad Cn. Domitium, Caesar scripsit

praegressos. Sic cod. Lovan. Vulgo *progressos.*
Domitio, qui in Macedonia erat c. 36. *M.*

obpugnare et se. Alii *obpugnaret et se.* et paullo ante *comm. distractum.*
Scipione. vid. c. 36. *M.*

et, quid fieri vellet, ostendit: praesidioque Apolloniae cohortibus quatuor, Lissi una, tribus Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri, depositis, per Epirum atque Acarnaniam iter facere coepit. Pompeius quoque de Caesaris consilio coniectura iudicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora marituma Oriciaque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium adgrederetur.

79. Iis de caussis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, et, ad obprimendos adversarios, ne occasioni temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat: Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex inproviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra conlata habuisset, rei frumentariae caussa ab eo discesserat et Heracleam, quae est sub-

et, quid fieri vellet. Scalig. et recentiores *ecquid* contra codd. et usum Caesaris.

si ab ora. Davis. et hic requirit *sin.* Sed v. 2, 5.

Corcyraque. Obfensus est Marclandus in Explic. vett. auctt. p. 274 hoc nomine, partim quia in codd. mire variatur; partim quia non Caesar, sed Pompeius Corcyram tenuerit. (v. c. 7 et 8.) Ergo legi vult *Oriciaque*, ut Oricia sit regio circa Oricum. Confert Stephanum Byzant. In Ὠρικία, et iure dicit, Caesarem illo tempore Oricum tenuisse. *M.* Conf. c. 34. Vossii codex habet *Orieciaque;* Petavii *Coriciaque.* Ὠρικίης αἴης meminit et Dionysius perieg. v. 399. Nullus ergo dubito emendationem ingenio-sam recipere. Sensus est *praesertim ab Oricia.*

et suis ut esset. Sic Oud. e codd. Vulgo *ut suis esset.*

Apollonia, voluntas et necessitas adeundi Apolloniam. De *Candavia* vid. c. 11. *M.*

a directo. Alii *directo.*

Heracleam. Additur vulgo *Senticam.* Livius (45, 29) et Plinius 4, 10 (17). *Sinticam* scripserunt. In Caesare a manu scioli hoc verbum additum videtur. Nam *Heraclea Sintica* nimium a *Candavia* remota. Quantum spatium est ab Illyrico monte, Candavia, ad Bisaltas in Thraciae confinio. Propior Candaviae aut contigua *Heraclea Lyncestidis*, quam non dubito Caesarem vel scripsisse, vel in animo

iecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum obiicere Pompeio videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul, a Pompeio litteris per omnes provincias civitatesque dimissis de proelio ad Dyrrachium facto, latius inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, *pulsum fugere Caesarem, paene omnibus copiis amissis:* haec itinera infesta reddiderat, haec civitates nonnullas ab eius amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus, a Caesare ad Domitium, et ab Domitio ad Caesarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscilli atque Aegi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris profectionem et adventum Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix quatuor horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit et ad Aeginium, quod est obiectum oppositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

80. Coniuncto exercitu, Caesar Gomphos perve-

habuisse. Nec vacabat Pompeio, ad Sintos, Bisaltas et Strymonem excurrere; sed belli rationes in citerioribus detinebant. *Cellarius.* Probavit haec Oud. et Wesselingius ad Antonini itenerar. p. 607. *M.* Adiectum id *Senticam* librarii ignorantiae debetur. deleri debet. delevi. Non sufficit, talia uncis includere. V. et Wessel. l. c. p. 319.

de proelio ad D. facto. Sic nullus codex: nam abest *de*, vel scribitur pro eo *ac*, vel *quibus*, vel legitur in cod. optimo, *proelium factum.* Sed puto ex his veram lectionem erutam esse per hos, qui id, quod in textu est, ediderunt: nam c. 80 plane eadem verba leguntur de hac ipsa re. *M.* Marclandus p. 275. expungit praepositionem. putat Scaligerum sumsisse e cap. seq. Verum sic sensus planior est omnino.

latius. Ciacc. dederat *elatius*, quod invitis codd. est vulgo retentum.

reddiderat — averterat. Alii *reddiderant — averterant.* ut non ad *famam* referantur. Bentlei.

demonstravimus. vid. c. 59. *M.*

nit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro, quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama iam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, Praetor Thessaliae, quum se victoriae Pompeii comitem esse mallet, quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque praecludit et ad Scipionem Pompeiumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant, se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur: longinquam obpugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliae adpropinquabat. Caesar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam obpugnationem fieri et crates parari iussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus huius urbis exemplo inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis moenibus obpugnare adgressus, ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum militibus concessit; statimqne ab oppido castra movit et

paucis ante mensibus. Edd. quaedam *diebus*, quod ipsa res non patitur. *M.*

Praetor, summus Magistratus. — De Gomphis expugnatis pauca habent Appian. Civ. 2, 64. p. 468. Dio Cass. 41, 51. Plutarch. Caes. c. 41. *M.*

concurrerent. edd. vett. *occurrerent*.

Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

81. Metropolitae, primum eodem usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt murosque armatis compleverunt: sed postea, casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, conlata fortuna Metropolitum cum casu Gomphensium, nulla Thessaliae fuit civitas, praeter Larissaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum iu agris nactus, quae prope iam matura erat, ibi adventum exspectare Pompeii eoque omnem rationem belli conferre constituit.

82. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias; Scipionis milites cohortatur, ut, parta iam victoria, praedae ac praemiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani et alterum illi iubet

Gomphensis. In omnibus codd. est *comprehensis*, in Leidens. primo *compressae*. Ciacconius vere reposnit *Gomphensis*: si quis enim Dionem Cass. conferat, videbit, his ipsis fere verbis, quibus Caesar usus eral, rem narrari. *M.* Holom. idem hariolatus erat.

Metropolitum. Graeca forma, Μητροπολιτῶν, pro *Metropolitanorum*. De re v. Dio. l. c.

parerent — facerent. Sic e codd. restituit Davisius. ut et alibi. Cf. not. ad 2, 6. Vulgo dant *pareret — faceret*. Cellarius praeferl *pateret — faceret*.

segetis idoneum locum. Ergone hoc significal locum Caesari obportunum, propler segetem, quae ibi erat? Sed quis facile frumenti locum idoneum hoc sensu dicat? Atqui verbum *segetis* abest ab optimis codicibus. Tamen propter sequenlia, *quae prope iam matura erat* (sive *erant*, ut boni codd. habent) tale verbum praecedere debuit. Fortasse ergo, ut et Oud. visum est, in verbis aliquid mendi latet. etsi sensum omnino videmus. *M.* Bene Beutl. deleri inbet *segetis* et dein leg. *quia prope iam matura erant frumenta*.

classicum — cani, aeque apud Scipionem cani atque apud Pompeium. Cum enim duo summi Duces ant Consules in unis castris

praetorium tendi. Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus coniunctis, pristina omnium confirmatur opinio et spes victoriae augetur adeo, ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et Consulares Praetoriosque servorum habere numero, dicerent. Iamque inter se palam de praemiis ac Sacerdotiis contendebant, in annosque Consulatum definiebant; alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant: magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis Praetoriis absentis rationem haberi: quum eius necessarii fidem inplorarent Pompeii, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

83. Iam de Sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio,

erant, apud utrumque classicum canebatur: ideoque Asdrubal, suspicatus alterum Consulem in castra venisse, observari iubet, semel bisne signum canat in castris. Liv. 27, 47. *Cellar.* Cf. Veget. 2, 22 et Ind. *M.*

si quando quid — — dicerent. Non haec modo dicebant; sed Pompeium iocabundi Regem et Agamemnonem adpellabant. Appian. 2, p. 470. Plutarch. Pomp. 66. 67. *M.*

Iamque inter se — Ab hac temeritate alienissimum fuisse Pompeium, iidem scriptores referunt; sed eum metu, aut torpore, aut fato cessisse libidini nobilium, qui in eius castris erant. *M.*

de praemiis. Marclandus in Explicat. vett. auctt. p. 275 legendum putat *de Praeturis*, partim ob cap. 83, (ubi equidem nihil de Praeturis nominatim video; immo vero de *praemiis* pecuniae ibi dicitur) partim ob locum Plutarchi in Pomp. cap. 67, ubi de his viris est, *ὑπατείας καὶ στρατηγίας ἐμνῶντο.* Et propter hunc locum, si non necessaria, verisimilis tamen est viri doctissimi coniectura. *M.*

praestaret. Praemittunt alii *ut*, invitis codd. V. not. ad 8, 20.

de Sacerdotio, Pontificatu maximo. Plutarch. d. l. *περὶ τῆς Καίσαρος ἀρχιερωσύνης.* *Cellar.*

Domitius. Est L. Dom. Ahenobarbus, qui ad Pharsalum periit (c. 99), isque Pompeianus: at Cn. Domitius Calvinus, Caesarianus (c. 78). *Cellar.*

Spintherque Lentulus, quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: quum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio adfinitate Pompeii confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent Senatorii belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent, quique intra praesidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecuniam multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de praemiis pecuniae, aut de persequendis inimicitiis agebant; nec, quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

84. Re frumentaria praeparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere,

quod gestum in Hispania diceret. Haec omnia puto delenda esse, ut Grutero quoque visum est. Ne plena quidem et perfecta sententia est. Voluit aliquis monere, respici ad res in Hispania ab Afranio gestas, de quibus lib. I. extr. Monuit ergo in margine his verbis: *quod gestum in Hispania, dicere videtur* (nam in cod. Voss. est *videretur*) Id inde in textum irrepsit. *M.* Bentl. spuria putat etiam verba *apud Pompeium.*

interfuissent. Male alii praemittunt *non.* Sermo est de iudicibus futuris, non de iudicandis.

sententiasque — ferrent, h. e. qui (ut) sent. de sing. ferrent. Monuit Clarkius. *M.*

intra praesidia, in castris, ut ibi tuti laterent. *M.*

qui liberandos etc. Iurinius *qua.* nec ita male.

inimicitiis. Ita Davis. e codd. Vulgo *inimicis.*

praeparata. Leid. 1. *comparata*, quod nostro familiare. Laborasse inopia frumenti refert Appianus 2, 66. ubi bene Davis. praecipit leg. ἐς λοιμὸν ἐκ λιμοῦ τοὺς πολεμίους περιφέρειν.

quo satis etc. scil. tempore. Vulgo *quum* contra codd.

militum animum videretur, tentandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primum suis locis, paulloque a castris Pompeii longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis collibusque Pompeianis aciem subiiceret. Quae res in dies confirmatiorem eius exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos, ex antesignanis electos milites ad pernicitatem, armis inter equites proeliari iuberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque eius generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites M apertioribus etiam locis septem milium Pompeianorum inpetum, quum adesset usus, sustinere auderent neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit, atque Aegum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

85. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad

militum animum. Haec duo verba adiecit Scal. e codd. Notarat et Glandorp.

quod demonstravimus. Ubi? In Gallicis bellis hoc saepius factum est, ut B. G. 1, 48, quod Caesar videtur imitatus hoc tempore. *M.*

armis. Hiulca oratio. omissum videtur adiectivum, quod armorum genus designet, *insolitis*, *insuetis*, vel simile. Iurinius *levibus*. Freinsh. ad Curt. 7, 7, 32. *armatos* heic legi suadet, quod non placet Oud.

equites mile. Boni codd. *equitum.* Sic Plaut. Trin. 2, 4, 23. et Terent. Heaut. 3, 3, 40. *mille drachmarum.* Liv. 23, 44. *mille fere passuum erant.* Cf. Gronov. de pec. vet. 2, 4. p. 77. et Perizon. ad Sanctii Min. 4, 4. p. 611. Scripturam Oud. ut tutiorem retinuimus. E. T.

quum adesset usus, quum usus venisset, quum opus esset. *M.*

unum Allobrogem. Tres codd. boni, *Aegum Allobrog.* Recte: nam cap. 59. exstat hoc nomen unius horum Allobrogum. Idem Davisio et Oud. visum est. *M.* E codice restitui nomen debebat, quod ita feci.

quia castra in colle habebat. Alii *castris in colle habitis.*

infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Caesar se subiiceret. Caesar, nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur: simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo iam profectionis dato, tabernaculisque detensis, animadversum est, paullo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, quum iam esset agmen in portis, *Differendum est*, inquit, *iter in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati; non facile occasionem postea reperiemus:* confestimque expeditas copias educit.

86. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, *priusquam concurrerent acies, fore, uti exercitus Caesaris pelleretur.* Id cum essent plerique ad-

spectans. Alii *exspectans.* Cf. cap. 75.

detensis. Alii male *incensis.* Liv. 41, 3. *tabernacula detendunt.*

ante, extra quotid. consuet. Haec quatuor verba absunt a cod. optimo, Leidensi primo. Ergo Marclandus in Explicat. vett. auctt. p. 275 ea tolli vult; non enim adparere, quid sit *paullo ante.* Sed dubito, an unius codicis auctoritate haec omnia statim tollenda sint, praesertim cum *paullo ante* possit commode intelligi. *M.*

cogitandum — parati. E vestigiis codd. potius legetur: *cogitandum, si, ut semper depoposcimus, animo sumus parati. Non —. M.* Placet hoc Bentleio.

in consilio. Vulgo *in concilio.* Emendavit Oud. et sic edd. vett.

mirati, *Scio me*, inquit, *paene incredibilem rem pollicerі; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmaverunt, ut, quum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto adgrederentur, ut, circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem iaceretur. Ita sine periculo legionum, et paene sine vulnere, bellum conficiemus. Id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus. Simul denunciavit, ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent.*

87. Hunc Labienus excepit, et, quum Caesaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret, *Noli*, inquit, *existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui proeliis, neque temere incognitam rem pronuncio. Perexigua pars illius exercitus superest, magna pars deperiit: quod accidere tot proeliis fuit necesse: multos autumni pestilentia in Italia consumsit, multi domum discesserunt, multi sunt relicti in continenti. An non exaudistis, ex iis,*

idque mihi. Alii *id quod.*

se facturos. Se per ellipsin omissum in aliis. non male. Lovan. tum habet *facturi*, per Graecismum.

cogitavissent. An, *rogitavissent?* cf. c. 82. Gruterus malit, *agitavissent*, Davisius, *optavissent. M.* Marcland. p. 275. *flagitavissent.* Credo, rem acu tetigisse Morum.

usu manuque nihil aliud est, quam, quod habent codd. quidam, *usu manuum*, seu *usu manus.* Dubium est, utrum Caesar scripserit. Significat autem *usu manuque*, tum, cum ventum est ad rem, cum manibus utendum est, facto opus est. Cicero dicit, *administratione manuum opus esse*, hoc est, *usu manuque.* Si quis malit; *usum* dicat tractationem ipsam rei, et *manum*, facta, operam. *M.* Marclandus teste Iurinio dabat *ne suam Ducumque rel.* vel *ne suam atque rel.*

et, quum C. sic codd. e quibus Oud. restituit. Vulgo *ut.*

exaudistis. Vulgo *audistis.* Nempe sensus est: annon fama ad vos usque penetravit? Dicitur vero *is exaudire*, ad quem usque clamor,

qui per caussam valetudinis remanserunt, *cohortes esse Brundisii factas? Hae copiae*, *quas videtis* , *ex dilectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt refectae* , *et plerique sunt ex coloniis Transpadanis: attamen*, *quod fuit roboris*, *duobus proeliis Dyrrhachinis interiit.* Haec quum dixisset, iuravit, *se*, *nisi victorem*, *in castra non reversurum:* reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius, idem iuravit. Nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare dubitaret. Haec quum facta essent in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est: ac iam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta et a tam perito Imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

88. Caesar, quum Pompeii castris adpropinquasset, ad hunc modum aciem eius instructam animum advertit. Erant in sinistro cornu legiones duae, transditae a Caesare initio dissensionis ex S. C., quarum una prima, altera tertia adpellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio, coniuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant conlocatae. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interiecerat,

strepitus, vox procul veniens penetrat. *M.* Emendavit Oud. e codd.

factas, conscriptas, conlectas. *M.*

plerique. Sic Clarkius e codd. vulgo *pleraeque.*

coloniis. Ita Oud. e codd. Vulgo *colonis.*

et a tam perito. Copulam delendam putabat Davisius.

transditae a Caesare. vid. de B. G. 8, 54. *M.*

tertia adpellabatur. Lucano est *quarta* 7, 219. In ordinanda acie utraque discrepant Lucanus, Appianus, Plutarchus. Audiendus unice Caesar. Lipsius de mil. Rom. 4, 8. vult *adpellatur*, refragante Oud. Conf. not. ad c. 34. ubi rationem et numerum legionum fuisse immutatum docet ex 3, 4.

Ciliciensis. Iurinius *Siliciensis.* Sed v. not. ad c. 4.

docuimus. v. 1, 86. 87. *M.*

numeroque cohortes CX expleverat. Haec erant milia XLV, evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat. Reliquas cohortes septem castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu eius rivus quidam inpeditis ripis muniebat: quam ob caussam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in sinistro cornu obiecerat.

89. Caesar, superius institutum servans, decimam legionem in dextro cornu, nonam in sinistro conlocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer adtenuata. Huic sic adiunxit octavam, ut paene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri praesidio esse iusserat. Cohortes in acie octoginta constitutas habebat, quae summa erat milium XXII. Cohortes duas castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium praeposuerat: ipse contra Pom-

cohortes CX. Orosius 6, 15. *LXXXVIII.* Ciacconius mallet *XC*, quia tantum habet IX legiones. Non cogitat, adfuisse et cohortes sociales et auxilia. Aliter Florus 4, 2.

milia XLV. Miror de huius loci numeris tam multa quaeri. Non possunt haec nostris coniecturis et computationibus definiri; nec in illorum temporum turbis et tumultibus existimandum est, certam rationem cohortium legionumque observatam esse. — De hac acie Pompeiana cf. Plutarch. in Pomp. cap. 69. Appian. 2, 70. p. 471. seq. *M.*

circiter duo. Scil. *milia.* Restituit Oud. e codd. et edd. vett. Vulgo *duae.* Sed quo modo duae cohortes tota acie dispergi potuissent? Iurinius malit *qui — convenerant atque — dispersi erant.*

rivus quidam, Enipeus. vid. Lucanus 7, 116. 224. *Cellar.* Add. Appian. 2, 75. p. 474. *ὁ Πομπήϊος παρέταξε τὸν στρατὸν μεταξὺ Φαρσάλου τε πόλεως, καὶ Ἐνιπέως ποταμοῦ.* Frontin. Strateg. 2, 3, 22. *M.* Ibi dicit, Pompeium sinistrum latus, ne circuiri posset, admonuisse paludibus.

equitatum. Frontinus l. c. sexcentos equites in dextro latere locatos refert.

adtenuata. Huic. Sic codd. et edd. vett. Vulgo *et huic.*

summa erat milium XXII. Sic plane Plut. et Appian. d. l. Cur ergo alius XXXII, alius XL, alius XLIIII legi mavult? *M.* Cellario, qui malit XXXII, favet Oros. 6, 15.

Antonium, *ὡς πολεμικώτατον τῶν ὑπὸ τῷ Καίσαρι.* Plutarch. Anton. c. 8. *M.*

peium constitit. Simul, his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex his quartam instituit equitatuique obposuit et, quid fieri vellet, ostendit monuitque, eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

90. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur, suaque in eum perpetui temporis officia praedicaret, in primis commemoravit, *testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset, quae per Vatinium in conloquiis, quae per A. Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se unquam abuti militum sanguine, neque Rempublicam alterutro exercitu privare voluisse.* Hac habita oratione, exposcentibus militibus et studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

ex tertia acie singulas cohortes. Quomodo *singulas?* Nempe e singulis legionibus tertiae aciei singulas cohortes. Aliter hoc intelligi non potest, et sic constanter loquuntur veteres: sic et Vossius explicuit, probantibus Cellario et Clarkio. Cum autem Plutarchus in Pomp. c. 69 narret, Caesarem *sex* cohortes ex ultima acie detraxisse (cf. Frontin. Strateg. 2, 3, 22): possumus quidem hoc loco uti ad explicandam explendamque Caesaris narrationem; non autem ad verba eius emendanda. Et tamen fecerunt hoc, qui *senas* (ut Canterus V. L. 3, 24.) aut *sex* pro *singulas* legi voluerunt, aut ut Marclandus in Explicat. vett. auct. p. 276: *celeriter sex tertiae aciei singulas cohortes detraxit:* qui *singulas* explicat, singulatim, unam post alteram, non omnes simul et eodem tempore, ne hostes sentirent, plures una detractas esse. *M.* Vossius post Ciacconium ita: ex quaque legione tertiae aciei cohortes detractae sex fuerunt et totidem legiones in eadem acie. Davisio haec dura visa, volebat *senas.* Vossius apud Frontinum l. c. pro *sed dextro latere* ponit *et dextro latere.* Latinus Latinius coniicit: *extrema acie sex cohortes.* In Vossii expositione acquiescit Oud. Conferri hic meretur et Freinsh. ad Flor. 4, 2, 48.

vexillo. Cf. G. 2, 20.

Vatinium. cap. 19. *M.*

Clodium. cap. 57. *M.*

cum Libone. c. 16. *M.*

91. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione decima duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, *Sequimini me*, inquit, *manipulares mei qui fuistis, et vestro Imperatori, quam constituistis, operam date: unum hoc proelium superest, quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus.* Simul respiciens Caesarem, *Faciam*, inquit, *hodie, Imperator, ut aut vivo mihi, aut mortuo gratias agas.* Haec quum dixisset, primo ex dextro cornu procucurrit, atque eum electi milites circiter centum et viginti voluntarii eiusdem centuriae sunt prosecuti.

92. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent, neve se loco moverent aciemque eius distrahi paterentur: idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leniusque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi inmissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Caesaris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla

Crastinus. Lucan. 7, 471. *Cellar.* Omnes scriptores huius belli et hanc rem narrarunt. *M.* V. Plut. Pomp. c. 71. et Caes. c. 44. Celsus p. 206.

manipulares mei qui f. Scil. antehac iis praefuerat, qui iam erant veterani. Conf. Lips. de mil. Rom. 1, 8.

operam date. Bentl. velit *navate*. quasi *date* hic dubii sensus esse posset.

ut Caes. inp. excip. Alii *neu*, male.

C. Triarii. Is videtur, qui bello Mithridatico infelix Luculli Legatus fuerat, cuius plena litteratae senectutis oratio laudatur a Cic. in Bruto c. 76. *Cellar.*

exanimarentur. Sic ed. Ald. Sed in codd. est vel *exinanirentur*, vel *existimarentur*, vel in Petaviano, quem Oud. optimum dicit, *aestuarent*, quod eidem viro docto placet. *M.*

Quod nobis quidem etc. Cf. de h. l. Palmerii spicileg. in Grut. lamp. t. 4. p. 637.

ratione factum a Pompeio videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere Imperatores debent, neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent clamoremque universi tollerent, quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

93. Sed nostri milites, dato signo, quum infestis pilis procucurrissent atque animadvertissent, non concurri a Pompeianis: usu periti ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumtis viribus adpropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio ac rursus renovato cursu, pila miserunt celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt. Nam et tela missa exceperunt, et inpetum legionum tulerunt et ordines conservaverunt, pilisque missis, ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompeii cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt omnisque multitudo sagittariorum se profudit, quorum inpetum, noster equitatus non tulit, sed paullum loco motus cessit; equitesque Pompeiani hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque nostram a latere aperto circuire coeperunt. Quod ubi Caesar animum

innata. vid. omnino Ind. *M.* Magnas hic Bentleius tragoedias excitat, ratus adverb. *naturaliter* castis Latinis auribus inauditum. Eo tamen usi Hirtius Al. 8. Cicero de Divin. 1, 50. Vell. 2, 60. Plin. 11, 47 et 24, 25. Pleonasmum autem in *naturaliter innata* jure reprehendit. Frustra Wasse ad Sall. in addendis ad fragm. VI, 16. obponi statuit aliunde inlatis.

concurri. Alii *occurri.*

usu periti. Sic et Phaedrus 3, 3.

ne consumtis — alii *ut non*, alii *ut ne.* forsan recte. Sic et alibi Caesar.

advertit, quartae aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt, infestisque signis tanta vi in Pompeii equites inpetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii funditoresque destituti, inermes, sine praesidio, interfecti sunt. Eodem inpetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

94. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere iussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt atque universi terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie conlocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronunciaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab iisdem factae caedes sagittariorum atque funditorum, ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte erat circumita atque initium fugae factum. Sed Pompeius, ut

sex cohort. numero. Est hoc verum; vid. ad c. 89: sed in nullo cod. sic legitur: hi enim *ex cohort. numero* habent. Ergo *sex* est a correctoribus. *M.* Emendavit primus Faërnus e coniectura. Consentit Marclandus p. 277.

destituti ab equitibus; *inermes*, telis profusis; *sine praesidio*, a nullis equitibus defensi. *M.*

Ab his enim — initium fugae factum. Haec tota periodus glossatori deberi videtur Bentleio. Statim enim adrogans nimium et gloriosulus adparet Caesar, ipso indice. Dein verba *ab iisdem initium fugae factum* ambigue dici autumat, quasi iidem fugerint, non fugarint.

factae caedes. Sic codd. et edd. vett. Alii *facta*.

circumita. Vulgo *circumventa.* Ante hoc verbum *τὸ erat* tollendum est, ut quidam monuerunt. *M.* In his Gruter., Clarkius, Oud., Marcland. qui, ut solet, accipit *atque* pro statim. *Circumiri* etiam Nepos dicit Them. 3. et Caesar G. 3, 25. Cf. et Af. 14. et 83.

equitatum suum pulsum vidit atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animum advertit, aliis diffisus acie excessit protinusque se in castra equo contulit et iis Centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, *Tuemini*, inquit, *castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit: ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo.* Haec quum dixisset, se in praetorium contulit, summae rei diffidens et tamen eventum exspectans.

95. Caesar, Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur castraque obpugnarent; qui etsi magno aestu fatigati, nam ad meridiem res erat perducta, tamen, ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam, qui acie refugerant milites et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes, ducibus usi Centurionibus Tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

aliis. Alii *aliisque quam maxime diffisus.*

Tuemini. Sic codd. Alii *Tueamini.*

existimans. Sic codd. Vulgo *aestimans*, ut c. 96.

missis. Iurinius malit *amissis.*

in altiss. montes — pertinebant. Iurinius emendat *in altissimum montem — pertinebat.* quia c. 97. de uno monte sermo. Verum statim in montes vicinos fuga facta videtur, dein in illorum uno conlectus fugiens exercitus.

96. In castris Pompeii videre licuit trichilas stratas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera; multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent: ut facile aestimari posset, nihil eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriem obiiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent.

trichilae sunt, ut Ovidii (Fast. 3, 528) verbis dicam, casae frondeae, e ramo factae, quas et *umbras* (vid. Festus in h. v.) et *umbracula* nominare veteres solebant. Accurate descripsit Heynius (ad Virgil. Copam v. 8), ubi *trichila* et *trichilum*, inquit, est pergula, ex vitibus aliave arbore, pedamentis et iugis firmata, inplicitis frondibus concamerata et arcuata, nomore voce *hypampelos* dicta. Laudat vir doctus intt. ad Colum 10, 378. Iam lectio haec, *trichilas*, ab omnibus codicibus Caesaris (et edd. vett.) firmatur constanter; illa vero altera, *triclinia*, ex ed. Aldina, et a correctore sine dubio originem habet. *M.* Vossius *triclinia* defendit e Spartiano in Hadr. 10. Sed et hic Salmasius legi iubet *trichilia*, et in nostro loco codd. obstant. Nec audiendus Beroaldus, qui in Gruteri lamp. t. 1. p. 310. reponit *thericlea*, pocula pretiosa, memorata Ciceroni Verr. 4, 18. ubi alii *Heraclea*. Cellarius recepit *triclinia*. Malit et Bentleius.

Stratas. Alii *structas* quod profectum est ex emendatione Salmasii, probata Vossio aliisque. Vera codd. lectio est, *stratas*. Si enim dici potest coenaculum stratum, i. e. mensis tricliniaribus stratum, in quo posita parataque sunt triclinia: poterit etiam dici *trichila strata*, h. e. mensis strata, in qua positae parataeque sunt mensae. Atqui apud Macrobium Saturnal. 2, 9 e veteri scriptore proferuntur haec verba: *triclinia lectis eburneis strata*. Eodem modo in libris sacris (Marc. 14, 15. Lucae 22, 11) dicitur ἀνώγεον ἐστρωμένον, quod Scaliger (de emendat. tempp. p. 571) bene vertit, coenaculum lectis stratum. Ergo non debebant viri docti dubitare, an *trichila* dici posset sterni, multoque minus phrasin hanc corrigere. Si quis tamen malit emendare, non contendam de eo. Lipsius (de mil. Rom. 5, 16. p. 326) *trichilas stratas* eodem modo, quo ante interpretatus sum, descripsit, *umbracula ad coenationem instrata fuisse lectosque dispositos. M.* Bene *stratas* defendit Morus. restitui.

tabernacula militum. Differunt ergo haec ab illis luxuriosis umbraculis, neque eadem res, ut Vossius putabat, bis dicitur. — De luxuria hac intempestiva conf. Plutarch. in Pomp. c. 72. *M.*

patientissimo. In MSS. cunctis, ne uno quidem excepto, et edd. antt. legi *potentissimo*, monuit Oud. Neque tamen locum habere potest. *M.*

exercitui. Alii *exercitu*, ut alibi Caesar. V. G. 1, 16.

semper. Marcl. p. 278. *saepe*. cf. c. 49. Sic et cap. 86. Cod. Leid. 1. pro *saepe* habet *semper*.

usum. Al. *victum*. minus bene.

Pompeius, iam quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus Imperatoriis, decumana porta se ex castris eiecit protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum triginta ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit; saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo, initio fugae facto, paene proditus videretur.

97. Caesar, castris potitus, a militibus contendit, ne, in praeda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re inpetrata, montem opere circumvenire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi iuris eius Larissam versus se recipere coe-

insignibus Imperat. paludamento. Nam Plutarchus de Pompeio (in eius vita c. 72), qui in castra ex acie effugerat: λαβὼν ἐσθῆτα, τῇ παρούσῃ τύχῃ πρέπουσαν, ὑπεξῆλθε, et in vita Caesaris cap. 45 disertis verbis: ἀπεδύσατο τὴν ἐναγώνιον καὶ στρατηγικὴν ἐσθῆτα. Appian. 2, 81. p. 479. τὴν στολὴν ἐνήλλαξε — — De fuga Pompeii in Aegyptum usque exstat apud Plutarchum (in Pomp. cap. 73 seqq.) pulcerrima, ad miserationem facta, multorumque moribus expressis variata narratio. *M. Imperatoriis.* Sic codd. quidam. Vulgo *Imperatoris.*

paucos suos. Sic codd. et edd. vett. Manutius dedit *suorum.*

circumvenire. Alii *circummunire*, ut C. 1, 18.

iuris eius. Verba haec sensu carent. Cum vero absint a cod. Palatino, Scaliger et Davisius ea omittenda esse censent. (Adde Robortellum Adn. 2, 48. et Sigon. Em. 1, 43.) Clarkius (post Wassium ad Sall. Cat. c. 44) *iugis eis* legi maluit, h. e. per iuga ea (s. ex iugis eis). Ex aliis lectionibus, *vires eius*, *viris eius*, et *universi simul Larissam*, nihil potest erui, etsi quidam *viris equis* legi voluerunt. Nondum puto repertam esse veram lectionem. *M.* Davis. suspicatur legendum *universi exercitus*. Ea vocabula confundi solent; cuius rei exemplum c. 73. In subsidium vocat c. 63. ubi sic *Pompeiani exercitus*. Victor. V. L. 9, 24. *eius iuris* explicat per eius fortunae vel conditionis. Manutii vel Puteani potius *viris, equis*, cui simile habet Cicero de Off. 3, 33. *Cum his viris, equisque, ut dicitur, decertandum est.* itemque Phil. 8, 7. *armis, equis, viris D. Bruto subveniremus*, iure praeplacet Bentleio; nec video quid obstet, quod mox sequitur *commodiore itinere Pompeianis occurrere coepit.* Cuiacio quoque addidebat *viris, equis.* Tum autem Oud. malit *viri, equi.*

perunt. Qua re animadversa, Caesar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeii remanere iussit, partem in sua castra remisit; quatuor secum legiones duxit commodioreque itinere Pompeianis occurrere coepit et, progressus milia passuum sex, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Caesar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque iam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani possent. Quo iam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere coeperunt. Pauci ordinis Senatorii, qui se cum iis coniunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

98. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque arma proiicere iussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, proiecti ad terram, flentes ab eo salutem petierunt; consolatus consurgere iussit et, pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas secum duxerat, invicem requiescere atque in castra reverti iussit: eodemque die Larissam pervenit.

Qua re (MSS. fere omnes, *spe*) *animadversa, Caesar* —. Potest codd. lectio explicari; sed non sine duritie. *M.* Oud. putat *spe* compendio scriptum pro *specie*. Victorio l. c. *spe* ἀντίθετον τοῦ *diffisi* esse videtur. Nimis argutum videtur id Oudend.

milit. commendavit. Sic codd. magno numero (et edd. vett.), nec adparet, unde irrepserit lectio vulgata, *militibus iussit*, satis illa indigna Caesare. *M.*

ne qui. Alii *ne quis violaretur.*

neu quid sui. Marclandus p. 278. dat *usui*, ut G. 4, 29. C. 2, 35.

99. In eo proelio non amplius ducentos milites desideravit; sed Centuriones, fortes viros, circiter triginta amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in os adversum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille, in pugnam proficiscens, dixerat; sic enim Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum iudicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter milia quindecim cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius milia quatuor et viginti: namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt: multi praeterea in finitumas civitates refugerunt, signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX, et aquilae novem. L. Domitius, ex castris in montem refugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

100. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam obiectam

Crastinus. Cf. c. 91. *M.*

in castellis. Cod. Petav. *castellis.* Mox codd. quidam *similiter dediderunt.*

Sullae. Hic edd. vulgg. addunt *similiter*, male. Praecesserat iam *etiam.* Ceterum de hac pugna Pharsalica cunferendi suot Appianus (2, 75 — 82. p. 475 — 479) et Plutarchus (in Caesaris et Pompeii vita), ideo, quia nonnulla addideruut, a Caesare omissa, ut de Pompeio fugiente; item de lacrymis Caesari et Pompeio et militibus obortis; de Caesare, qui suos iusserat hostium os et faciem potissimum vulnerare. Dio Cassius (41, 58 sqq.), etsi proelium non accurate descripsit; tamen non sine sensu et iudicio de eo locutus est. Lucanum cum omues norint, nomiuare nou opus est: pertinet autem huc carminis liber septimus. Caesaris in conservandis civibus humanitatem, et in condonando iodulgentiam, omnes huius belli scriptores, tum et Cicero saepe, magnificis verbis conlaudarunt. *M.*

in finit. civitates. Marcland. p. 278. inserit *qui.*

Laelius, classi Pompeianae praefuit. c. 5. *M.*

ad Brundisium. ut c. 40. *ad Oricum* et cap. 101. *ad Messanam.*

a Libone. Et hic navibus Pompeii praefuit. c. 23. *M.*

portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas; atque ex his longius productam unam quinqueremem et minores duas in angustiis portus cepit; itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. Sed Laelius, tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dirrhachioque aquam suis subportabat, neque a proposito deterrebatur, neque, ante proelium in Thessalia factum cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariarum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

101. Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit. Et, quum esset Caesaris classis divisa in duas partes, et dimidiae parti praeesset P. Sulpicius Praetor Vibone ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam: prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de eius adventu cognosceret; perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem inmisit atque omnes naves incendit quinque et triginta, e quibus erant viginti constratae; tantusque eo facto timor incessit, ut, quum esset legio

tectae scaphae. vid. cap. 15. *M.* Dein *instructisque* codd. et edd. vett. Vulgo *instratisque*.

cognitum. in aliis deest.

Cassius. Marclandus praemittit *C.* ut c. 5. Excidisse potat ob seq. initialem.

Vibone. Sic codd. quidam: recte: uam altera lectio *Liboque* inepta est, quia Libo, ut modo vidimus, classis Pompeianae parti praefuit. *M.* Restituit Davis. ex ed. Beroaldi. *Vibo* oppidum fuit ad fretum Siculum. v. Cellarius.

quae sunt ad incendia. Inserunt alii *aptae*.

constratae. vid. Ind. Alii *rostratae*. Non dici potest, utra verior lectio sit. *M.* Cellarius praefert *rostratae*. Similis confusio Af. c. 11.

praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso tempore quidam nuncii de Caesaris victoria per dispositos equites essent adlati, existimabant plerique, futurum fuisse, uti amitteretur. Sed obportunissime nunciis adlatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, adplicatisque nostri ad terram navibus, propter eumdem timorem pari, atque antea, ratione egerunt, Cassius secundum nactus ventum, onerarias naves circiter quadraginta, praeparatas ad incendium, inmisit et, flamma ab utroque cornu comprehensa, naves sunt combustae quinque. Quumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt; sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt, inpetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt: sed Cassius, exceptus scapha, refugit. Praeterea duae sunt deprehensae triremes. Neque multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a Legatis amicisque Caesaris, arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

102. Caesar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in

Vibonem. Sic dedit Beroaldus. Consentiunt probati codd. Vulgo male *Libonem*, quod servasse Cellarium miror.

adplicatisque nostris (Leg. *nostri*) *ad terram navibus, propter — ratione egit* (Leg. *egerunt*). *Cassius secundum* —. Sic haec legenda esse praeeuntibus codd. vidit Oud. Illud quidem *nostri* pro *nostris* vir doctus ex ingenio mutavit; sed *egerunt* et *Cassius* in codd. antiquissimis est. *M.* Ex his satis patet legendum esse *nostri.* Sequor Oud. Sic et Bentl.

deprehensae. Clarkius dedit *depressae*, quod et Oud. maluit, si liceret per codd.

ante id t. fingi. Alii *ante hoc t. fingi id.*

partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset: et, quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur; legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, uti omnes provinciae iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi caussa convenirent; sed utrum avertendae suspicionis caussa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte constitit et, vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumtus conrogata, cognito Caesaris adveutu, ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse, excludendi sui caussa, nunciosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitumas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno Consul fuerat, et P. Lentulo Con-

quantumcumque. Sic codd. et edd. vett. Vulgo *quantum.*

existimari. Voss. malebat *aestumari.* Sed perinde est. Cf. Terent. Heaut. 2, 3, 41. Phormio 1, 1, 11.

Mytilenas. Sic numi et Stephan. Byzant. Vulgo *Mitylenas.*

Ciprum pervenit. Edd. vett. *in Cyprum.*

arcem captam esse. Post *arcem* quidam inseruerant *Antiochiae*, unde vitiosa lectio *ante* orta est. *M.* Vox *Antiochiam*, ex qua Glareanus fecit *Antiochiae*, in quibusdam codd. scripta erat per compendium *Ant.*

sulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi: qui, quum ex fuga Pompeium sequerentur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant: missisque ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Iamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

103. Quibus cognitis rebus, Pompeius, deposito adeundae Syriae consilio, pecunia societatis sublata et a quibusdam privatis sumta, et aeris magno pondere ad militarem usum in naves inposito, duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu Rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos Regno expulerat: castraque Cleopatrae non longo spatio ab eius castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus Regis conloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pompeio praestarent neve eius fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites; quos, ex eius exercitu acceptos in Syria, Gabinius Alexandriam transduxerat, bello-

qui; quum. Sic Scal. e cod. Ursini. Vulgo *nam quicumque.* Unde Ciaccon. coniectabat *namque, quum.*

solverunt. Alii *solvere iubebantur.*

societates publicanorum: ut mox *familiae* (servi) *societatum* illarum. cf. c. 31. — De consilio itineris mutato alia quaedam Plutarchus in Pomp. c. 76 addidit. *M.*

Gabinius, Syriae Proconsul, exsulem Regem Ptolemaeum Auleten

que confecto, apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

104. His tunc cognitis rebus, amici Regis, qui propter aetatem eius in procuratione erant Regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, ne, sollicitato exercitu Regio, Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet; sive despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici exsistunt; iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque ad Regem venire iusserunt: ipsi, clam consilio inito, Achillan, Praefectum Regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, Tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse adpellatus et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L.

cum exercitu reduxerat. *Cellar.* Cf. Liv. epit. 105. Dio Cassius 39, 55 sqq. ubi Fabricius multa conlegit. *M.*

amici Regis, quorum principes fuerunt Pothinus, Theodotus rhetor, idemque Ptolemaei praeceptor (Liv. epit. 112), et Achillas. Cf. c. 108. et Plutarch. Pomp. c. 77. *M.*

consilio inito. De Pompeii capite pupillus et spado tulere sententiam. Sic Seneca ep. 4.

L. Septimium. Apud Appianum C. 2, 84. perperam dicebatur *Sempronius.* Emendavit nuperus eruditus editor. Consentiunt in vero nomine Plut. Pomp. c. 79. Dio 42, 3. Lucan. 8, 597.

productus. Palmerius in spicil. in Grut. lamp. t. 4. p. 823. *inductus.*

bello praedonum. Respice ad not. ad c. 19. Cf. et Flor. 3, 6.

ibi — interficitur. Aliter Cic. de Divin. 2, 9. qui *in solitudine Aegyptiorum trucidatum* refert. Heic Tanaq. Faber legendum suadet *a satellite Aegyptio.* Davis. vel *in celoce Aegyptia* (scil. *celox* est navigium breve apud Nonium c. 13. a velocitate sic dictum. ita et Fulgentius Planciades n. 44.) vel *a spadone Aegyptio*, quippe Lactantius 6, 6. *a spadonibus Aegyptiis detruncatum* scribit, et Amm. Marcellinus 14, 11. *ad spadonum libidinem trucidatum.* Boherius dabat *in servitudine*, quia teste Dione 42, 4. et Plut. in Pomp. c. 78. servo se adsimilatum pronuntiarat Pompeius. Anonymus in Oliveti notis ad eum locum Cic. coniiciebat *in sorditudine.* Idem tamen, ut et Wopkensius in Lect. Tullianis, nil mutandum censet et ἀκυρολογίαν adgnoscit. *Solitudo* signat locum a solita hominum frequentia vacuum.

interficitur Pompeius. De hac cae-

Lentulus comprehenditur ab Rege et in custodia necatur.

105. Caesar, quum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianae, eiusque rei caussa Senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summa pecuniae uteretur; sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervae, repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum fecisset Caesar, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam conlocatum erat et ante ad simulacrum Minervae spectabat, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaïde accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter Sacerdotes adire fas non est, quae Graeci *ἄδυτα* adpellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo

de cf. Dio Cass. 42, 3. sqq. Appian. l. c. Legendus etiam de fuga eius et caede Lucanus lib. 8. toto. *M.*

in summa pecuniae. Hoc *in* habet Leid. 1. et alii. Significat scopum, cur testes adhibiti. In aliis vulgo et in edd. vett. deest. Codex Ursini habet *in summam*, quod malit Oud. ut apud Ovid. Met. 13, 38. *in caussam*. Ciacconius temere suspicatur leg. in *sumenda*.

duobus temporibus. vid. cap. 33. *M.*

repetunt et enumerant dies, enumerant eos ita, ut repetant s. initium faciant ab eo die, quo proelium commissum est. *M.*

ad valvas se templi — convertisse. Sic bene Lambinus ad Horatii Od. 4, 4, 76. Codd. quippe et edd. vett. habent *templis*. Simili modo apud Valer. Max. 1, 6, 12. pro *abditis delubris* D. Vossius legi iubet *adytis delubri*. Iul. Obsequens c. 125. *plerisque locis signa* (Deorum) *sua sponte conversa* narrat. Idem cum Valerio Max. fabulam de *clamore audito* repetit.

remotis templi. Leg. *reconditis*, e codd. bonis. Ex eo in aliis *conditis*, in aliis *recognitis*, et in edd. vulgg. *remotis* factum est. *M.* Restituo *reconditis*. Sic et Cellarius. In fano Bacchi id accidisse refert Dio 41, 61.

quae Graec. ἄδ. adp. Hoc est haud dubie additamentum recentioris manus. Caesaris aetate omnibus notum erat, illam templi partem dici adytum. *M.* Valerio Max. restituit vocem Vossius, ut mox notatum.

Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

106. Caesar, paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompeium Cypri visum, coniectans, eum Aegyptum iter habere, propter necessitudines Regni reliquasque eius loci obportunitates, cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio Legato evocaverat, equitibusque octingentis et navibus longis Rhodiis decem et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum tria milia CC; reliqui, vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Caesar, confi-

in tecto. Leg. *integra*. Hanc emendationem Oudendorpius ad Iulium Obseq. l. c. proposuit, quia hic dicit, *Enata palma matura magnitudine*; et Valerius Max. l. c. *Enata palma iustae magnitudinis*. Atque hanc coniecturam denuo in notis ad Caesarem dicit sibi probari. Caossa emendationis est, quia palma, in tecto enata, non eadem potuit ex pavimento exsistere: et quia Plutarchus in Caes. c. 47, accurata descriptione nsus, dicit, palmam *ante basin statuae* Caesaris e solo consolidato, atque insuper lapidibos constrato, enatam esse: quod ipsum, *ad basin statuae*, etiam Valerius et Iulius Obsequens tradiderunt, etsi verbis aliis. Est ergo pavimentum h. l. solom marmoreum, vel, ut Plutarchus dicit, *χωρίον λίθῳ σκληρῷ ἄνωθεν κατεστρωμένον*, quod etiam dicitur *λιθόστρωτον*. vid. Wetsten. ad evang. Ioann. 19, 13. Atque sic illud, *inter coagmenta lapidum*, facile intelligi potest: sunt enim tessellae marmoreae coagmentatae, ioter quas madia palma emicuit. Davisius quidem componere cooatus est haec duo, *in tecto* et *ex pavimento*, et ostendit, etiam tecta e pavimento a. opere pavito (de quo ad B. Alex. c. 1 dicetur) facta esse. Quod etsi verum est: tamen si Caesar hoc voluisset, scripsisset *enata e tecti pavimento*, non autem *enata in tecto ex pavimento*, interiectis etiam quibusdam verbis inter ea, quae divelli cogitando non possunt. *M.* Temere Ursinus nua voce *intecto* legere suadebat. Quod sequitur *exstitisse* significat *adparuisse*. v. Iud.

in Asia. Per hanc commemorationem Cnidiis libertatem coocessit, qua paullo ante Thessalos in Europa donaverat. Plutarch. in Caes. c. 48. *M.*

Aegyptum iter habere. Sic codd. subpressa praepositione. Vulgo additur.

necessitudines Regni. Cum patre Regis ius hospitii Pompeius habuerat. Cf. c. 103. *M.*

a Q. Fufio. Praenomen e codd. adiecit Oud.

legionibus. Al. *legionariorum*, quod placet Vossio, temere.

sus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriae de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos Rex in oppido praesidii caussa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo maiestatem Regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu, crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites huius urbis omnibus partibus interficiebantur.

107. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat: ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias Regum ad populum Romanum et ad se, quod esset Consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo convenire, quod superiore Consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et S. C. societas erat facta, ostendit, sibi placere, Regem Ptolemaeum atque sororem eius Cleopatram exercitus, quos haberent dimittere et de controversiis iure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

108. Erat in procuratione Regni propter aetatem pueri nutricius eius, eunuchus, nomine Pothinus. Is

de Pompeii morte. Cuius caput et annulus, leone ensem tenente insignitus, Caesari ab aulicis Ptolemaei oblata sunt, quorum adspectu lacrimasse dicitur: Plutarch. Pompei. cap. 80. Caes. c. 48. Praeterea Dio Cass. 42, 18 refert, Romae non ante creditum esse de nece Pompeii, quam eius annulus eo fuerit adlatus, quem annulum dicit tria tropaea insculpta habuisse: de quo Dionis et Plutarchi dissensu laborare velle, foret temporis inutilis iactura. *M.*

contrv. Regum, Regis et Cleopatrae, sororis. vid. c. 103. Sic B. Alex. 33. Liv. 1, 39. *exciti Reges*, i. e. Rex et Regina: ubi v. Gronov. et Drakenborch. Cf. Bentlei. ad Horat. Serm. 1, 1, 100. *M.*

pertinere existimans. Alii iudicarunt, Caesarem non necessarium hoc bellum suscepisse; sed Cleopatrae amore adductum. Plutarch. Caes. c. 48. *M.*

primum inter suos queri atque indignari coepit, Regem ad dicendam caussam evocari: deinde adiutores quosdam, conscios sui nactus ex Regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eumdem Achillan, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc, incitatum suis et Regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nunciisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior, et ex duabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes Deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus Populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant adlatae, ut in aerario ponerentur, (hae quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae) alterae, eodem exemplo, relictae atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

109. De his rebus quum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias Regum componere: subito exer-

indignari coepit. Fuit tamen alia quoque caussa, qua Caesar indignationem Aegyptiorum commovit. Nam, cum Ptolemaeus Auletes ingentem pecuniae summam Caesari debuisset, Caesar vero residua debiti nunc paullo severius exigeret, ac ne sacris quidem parceret: multorum animos ab se alienavit. Plutarch. Caes. c. 48. Dio Cass. 42, 9, 34. *M.*

conscios sui. Aicardus in Var. Lect. et Lips. adscripsere *consilii.* Id codd. et edd. vett. ignorant.

Regis amicis. Alii *Regiis.*

Achillan. cap. 104. *M.*

Romam erant adlatae. Quidam codd. *Romae.* Vid. ad 2, 19. conf. not. Lipsii ad Taciti Ann. 1, 8.

pro amico. vid. Ind. in *pro.* — Hoc tempore Plutarchus in Caes. c. 49 refert, Cleopatram primum in Caesaris conspectum venisse, eumque sic cepisse, ut, placato sorori fratre, efficeret Caesar, ut consociato imperio Ptolemaeus et Cleopatra uti vellent. Cf. Dio Cass. 42, 34. 35. Lucan. Pharsal. 10. init. Ibi dum aliquis detegit, Caesari ab amicis Ptolemaei insidias strui, Pothinus paullo post interficitur (c. 112. extr.), Achillas ad exercitum aufugit. Sic ergo adparet, cum h. l. dicatur subito exercitus Regius Alexandriam venisse. *M.*

citus Regius equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis, extra oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit, Regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillan mitteret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillan pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum eius venissent, prius, quam audiret, aut, cuius rei caussa missi essent, cognosceret, conripi ac interfici iussit: quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, Regem ut in sua potestate haberet, Caesar effecit, magnamque Regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum et latronum, quam Regio consilio, susceptum bellum videretur.

110. Erant cum Achilla copiae, ut neque nume-

in conspectum. Codd. et hic *in conspectu*. V. not. ad 2, 27.

alter accepto vulnere occupatus, perque (sic leg. puto pro *per*) *suos — sublatus est*. Ergo *occupatus et sublatus est* vel significat, citius sublatus est, quam posset interfici; vel adreptus et *s.* est. Alii *vulnere occupatus* coniunxerunt et, quia hoc nihil esse videbant, correxerunt, ut Gronovius Obs. 4, 8, qui *sopitus* pro *occupatus* legi voluit. De re cf. Dio Cass. 42, 37 sqq. *M.* Davis. volebat *obsopitus*. Gronovii coniecturae plaudit Cellarius. Iurinius legi iubet *occipitis* et pro *sublatus* dat *supinatus* vel *resupinatus*, dein *sublatus*.

in sua potestate haberet. Palmerius in spicil. in Grut. lamp. t. 4. p. 866. notat in libris quibusdam legi *in suam potestatem* et hanc dicendi formam propugnat. Videsis not. ad C. 1, 25.

magnamque. Delendum *que*, quod iam alii omiserunt. *M.* Iurinius et *magnam*.

et ut pot. Delendum *et*. *M.* Oud. pugnat pro coniunctione utraque, quia sic duae rationes exprimuntur, cur Rege potiundum putarit Caesar.

ro, neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendae viderentur: milia enim viginti in armis habebat. Hae constabant ex Gabinianis militibus, qui iam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant, et nomen disciplinamque Populi Romani dedidicerant uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant conlecti ex praedonibus latronibusque Syriae Ciliciaeque provinciae finitumarumque regionum. Multi praeterea capitis damnati exsulesque convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus certaque vitae conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino prehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi Regum amicos ad mortem deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi caussa, Regis domum obsidere, Regno expellere alios, alios arcessere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto consueverant. Erant praeterea equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis, Ptolemaeum patrem in Regnum reduxerant, Bibuli filios duos

Hae. Alii *Hi* per synthesin. nonnulli *Haec*.

Gabiniani milites. Conf. cap. 103. *M.*

uxoresque duxerant. Contra militiae Romanae morem. vid. Lips. de mil. Rom. 5, 18.

prehenderetur. Leid. 1. *premeretur*. inde Bentl. *pleoteretur*. frustra, bene se habet vulg.

vim suorum, vim suis illatam. *M.* passive. Sic et G. 1, 20. *iniuria Reipublicae*. et c. 30. *iniuria P. R.* 7, 38. *suas iniurias*. Ita et Liv. 2, 55.

pro suo periculo, ut suum periculum. *M.*

alios, alios arcessere. In quibusdam prius *alios* deest. V. not. ad G. 1, 8. 3, 21. 25.

Inveteraverant hi. Vulgo *qui inveteraverant* c. *A. b. Hi Ptol.* etc. Emendavit Oud. e codd.

Bibuli filios. Locum Valerii Max. (4, 1, 15) huc pertinentem Manutius et Ciacconius indicarunt. *M.*

interfecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

111. His copiis fidens Achillas, paucitatemque militum Caesaris despiciens, occupabat Alexandriam, praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo inpetu domum eius inrumpere conatus: sed Caesar, dispositis per vias cohortibus, inpetum eius sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum; ac longe maximam ea res adtulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur, quarum erant quinquaginta auxilio missae ad Pompeium, proelioque in Thessalia facto domum redierant. Illae triremes omnes et quinqueremes, aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum. Praeter has duae et viginti, quae praesidii caussa Alexandriae esse consueverant, constratae omnes: quas si occupavissent, classe Caesari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, quum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar; omnesque eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri tam par-

occupabat. Scalig. male *occupat.*

praeter eam opp. partem. Sic cod. Vossianus. Ceterae lectiones, vulgo expressae, non videntur verae, v. c. *praeterea opp. partem. M.* Davis. volebat *praeterea in oppidi parte.*

primo inpetu. Bentlei. malit ita: *tenebat. Primo inpetu — conatus est* vel *primoque domum* omisso *inpetu.*

conatus, etsi conatus erat. Domus Caesaris fuit Regia. cap. 112. *M.* Pars eius exigua.

quinquaginta. Conf. Appian. C. 2, 71. habet ἑξήκοντα. Hinc Marclandus l. c. hic quoque *sexaginta* reponendum suspicatur.

quum ille — hi salutem. Mavult Iurinius, *quum illi*, Alexandrini — *hi*, Romani —.

naves incendit. Hoc incendio conflagrasse nobilissimam bibliothecam

va manu non poterat, confestimque ad pharum navibus milites exposuit.

112. Pharus est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quae nomen ab insula accepit. Haec insula, obiecta Alexandriae, portum efficit; sed a superioribus Regibus in longitudinem passuum nongentorum in mare iactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido coniungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus, oppidi magnitudine: quaeque ubique naves inprudentia aut tempestate paullulum suo cursu decesserint, has more praedonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharos tenetur, non potest esse propter angustias navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Caesar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharon adprehendit atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, ut tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum subportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas regio-

Alexandrinam, auctores sunt Plutarchus in Caes. c. 49. Dio Cass. 42, 38. (ubi vid. Fabricius) Ammianus Marcell. 22, 16, et alii bene multi. Nuperrime de hac quoque re diligentissime exposuit Christ. Dan. Beckius in specimine historiae bibliothecarum Alexandrinarum sect. 10. *M.*

turris. Herodian. 4, 2. Ammian. Marcell. 22, 16. *M.* Adde Homer. Odyss. 4, 354.

a superioribus regionibus. Alexandria in duas partes divisa fuit, superiorem et inferiorem (B. Alex. c. 1.): illa fuit mari propior, haec ab eo remotior. (cf. ibid. 2, 6. *die Oberstadt und die Niederstadt.*) Ergo a parte inde superiore, seu a superioribus regionibus, moles iactae sunt. Pluralis *regiones* neminem offendet, cum B. Alex. c. 2. partes inferiores, et c. 6. loca superiora dicantur. Cellarius monet, Brodaeum (Miscell. 3, 5), Scaligerum (ad Euseb. p. 132), Valesium (ad Ammian. Marc. p. 342), Hodium (de interprett. septuaginta p. 294), legi voluisse, *a superioribus Regibus*, id quod et Marclando in Explicat. vett. auctt. p. 279 visum est. Sed nulla mutatione videtur opus esse. *M.* In codice Vossiano Oud. clare invenit *Regibus.* Hoc unice verum, reposui.

Dimisit. Haec lectio, nunc recepta, videtur necessaria propter ipsam rem, etsi codd. plerique habent *deduxit. M.* Vulgo *demisit.* Emendavit Scal.

nes atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae loci) paucisque utrimque interfectis, Caesar, loca maxime necessaria complexus, noctu praemunit. Hoc tractu oppidi pars erat Regiae exigua, in quam ipse habitandi caussa initio erat inductus, et theatrum, coniunctum domui, quod arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro obiectas haberet, neu dimicare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemaei Regis, vacuam possessionem Regni sperans, ad Achillan sese ex Regia transiecit unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta; quae res apud milites largitiones auxit: magnis enim iacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri et procurator Regni, in parte Caesaris, cum ad Achillan

reliqua navalia. Cur autem *reliqua?* Legerim *ad Regia navalia*, ubi Regiae naves stabant. Cf. de B. Alex. cap. 13, ubi Regiae navalia commemorantur, quae, ut ex nostro loco adparet, vicina Regiae fuerunt, quoniam e theatro, Regiae coniuncto, aditus ad navalia fuit. *M.* Credo, verum vidisse Morum. Doleo, nullum codicem addicere.

filia minor, Arsinoë. de B. Alex. c. 4. *Cellar.* Add. Dio Cass. 42, 39. *M.*

sperans, contra testamentum patris. c. 108. *M.*

est inter eos — orta. Conf. B. Al. c. 4. Cum Arsinoë fuit Ganymedes, qui eam abduxerat in castra, et Achillan contra se et Arsinoen irritavit ita, ut ipse potiore esset auctoritate. Dio Cass. 42, 40. *M.*

iacturis. Donis, muneribus. Cf. G. 6, 12. Sic Plin. paneg. c. 12. largitiones *damna* dixit. Hoc loco iterum *pacturis* legi iubet Salmasius. Sed v. not. ad G. 6, 12 et ibi citatum Gronovium. Cf. et Ind.

in parte Caesaris, h. e. in ea parte urbis, in qua Caesar erat. v. B. Al. c. 6 et 32, ubi *pars Caesaris* eodem sensu dicitur. Iam Caesar erat ibi, ubi Rex erat (c. 109 extr.): Puthinus, nutricius Regis, erat cum Rege. Erat ergo Pothinus ibi, ubi Caesar erat, in ea parte urbis, in qua Caesar versabatur. Qui *in parte Caesaris esse* cum Ciacconio interpretantur, a partibus Caesaris stare, hi errant: nam Pothinus Caesari inimicissimus fuit. *M.*

nuncios mitteret hortareturque, ne negotio desisteret neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internunciis, a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

EXPLICIT TOMVS PRIMVS.

